ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 33

Видавничий дім «Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна *– доктор соціологічних наук, професор*
Лісеєнко Олена Василівна *– доктор соціологічних наук, професор*
Алісаускіене Мілда *– доктор соціальних наук, професор*
Бендаравечіне Ріта *– доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор*
Ендріулайтіене Ауксе *– доктор психологічних наук, професор*
Тавровецька Наталія Іванівна *– кандидат психологічних наук, доцент*
Терешкінас Артурас *– доктор соціальних наук, професор*
Хижняк Лариса Михайлівна *– доктор соціологічних наук, професор*
Шебанова Віталія Ігорівна *– доктор психологічних наук, професор*
Волошенко Марина Олександрівна *– кандидат педагогічних наук, доцент*
Кузьменко Вячеслав Віталійович *– доктор філософських наук, професор*
Деркач Лідія Миколаївна *– доктор психологічних наук, професор*

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 1 від 31.01.2022 року)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 22415-12315Р від 22.11.2016 року)

ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216
© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2022

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1
СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Кузьмін В.В.
СУСПІЛЬСТВО ЯК СЕРЕДОВИЩЕ КОНСТРУЮВАННЯ КАР'ЄРНИХ СТРАТЕГІЙ 9

Нечітайло І.С.
ЗАКЛАД ОСВІТИ ЯК ОСЕРЕДОК ГЕНЕРАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ 15

Никифоренко А.Р., Баєв А.І.
ПРОЗОРІСТЬ МІСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ПРАКТИКА ЗАЛУЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ГРОМАДИ ДО УХВАЛЕННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ У М. ЗАПОРІЖЖІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПИТУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ) 20

СЕКЦІЯ 2
СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

Орос О.Б.
ЗЛІСТЬ ЯК ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ СИТУАЦІЙ НАСИЛЬСТВА 28

Яковенко Ю.І., Хомерікі М.М.
СТАН КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІОЛОГІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗМІСТОВОГО РОЗВИТКУ ДИСЦИПЛІНИ 34

СЕКЦІЯ 3
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Бужинська С.М., Кривошей К.Ю., Джаббарова Л.В.
ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ІЗ ЗАХИСНИМИ МЕХАНІЗМАМИ ПСИХІКИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ 41

Жарікова С.Б., Влащенко Н.М., Угоднікова О.І.
ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МЕНЕДЖЕРІВ ТУРИСТИЧНОГО БІЗНЕСУ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ: КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ВИМІР 46

Лівак П.Є., Савчук М.П., Леганьков Д.В.
МАСАЖ ЯК МЕТОД ЗНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТРЕСУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19 52

Степаненко Л.В., Резнікова О.А., Дейниченко Л.М.
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ КОРОНАВІРУСНОЇ ПАНДЕМІЇ 57

СЕКЦІЯ 4
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Батечко Д.П., Козирод В.А.
ПОКАЗНИКИ САМОПОЧУТТЯ, АКТИВНОСТІ, НАСТРОЮ ТА СИТУАТИВНОЇ ТРИВОГИ У ФУТБОЛІСТІВ У ПЕРЕДЗМАГАЛЬНОМУ ТА ЗМАГАЛЬНОМУ ПЕРІОДАХ ПІДГОТОВКИ 62

Богдан Т.В., Харенко С.Г.
ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ
ДО НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ **66**

Володарська Н.Д.
ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ПРЕЗУМПЦІЇ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я
В ЗАСТОСУВАННІ ГЕШТАЛЬТ-ТЕХНОЛОГІЙ **71**

Дацун Г.О., Золотарьова О.В., Степанова С.С.
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ЗАСІБ АДАПТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ
ДО УМОВ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ **76**

Дичко М.В., Гачак-Величко Л.А., Ролюк О.В.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ **80**

Дідик Н.М., Логвіна О.А., Руденок А.І.
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕЖИВАННЯ СТАНУ САМОТНОСТІ
СУЧАСНОЮ МОЛОДДЮ **86**

Ільницька Л.А., Оніщенко І.О.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АСЕРТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ **92**

Кононова М.М., Кучма Т.В.
ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ
БАТЬКІВ ДІТЕЙ ІЗ ПСИХОФІЗИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ **97**

Лисенкова І.П., Пастушенко Т.В.
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ НЛП ПРИ КОРЕКЦІЇ
КОГНІТИВНИХ ФУНКЦІЙ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ **102**

Марута О.С.
ВПЛИВ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА СУБ'ЄКТИВНЕ СПРИЙНЯТТЯ ЩАСТЯ
ПРИ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДАХ **109**

Міщиха Л.П., Винничук С.С.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
В МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІКЛІНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ **118**

Олексюк В.Р.
АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ
В ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ **123**

Ольховський Д.Ф.
ТАКТИКИ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ В ПРОЦЕСІ СПІВБЕСІДИ
ДЛЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ **128**

Оніпко З.С.
ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ САМОКОНТРОЛЮ ОСОБИСТОСТІ **133**

Перевязко Л.П.
СНОВИДІННЯ ТА ПАТОПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ **138**

Поспелова І.Д.
ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ
ІЗ РІЗНИМИ СЕНСОЖИТТЄВИМИ ОРІЄНТАЦІЯМИ **143**

Серга Т.О., Білоусенко М.В., Варшавська В.Ю.
ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЛЮДЕЙ
СЕРЕДНЬОГО ВІКУ ПІД ВПЛИВОМ ПАНДЕМІЇ КОРОНАВІРУСНОЇ ІНФЕКЦІЇ **149**

Соколова Г.Б.
НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ КОРЕКЦІЇ ДИСЛЕКСІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ **154**

Столярчук О.А.
КОНСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ В ТРАНСФОРМАЦІЯХ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН **159**

Тарасова Т.Б.
ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ СТУДЕНТІВ ПЕРШОГО КУРСУ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ **164**

Шукалова О.С., Зайцева О.О., Джаббарова Л.В.
ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ З БОКУ БАТЬКА ТА МАТЕРІ **170**

СЕКЦІЯ 5
ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Ахмедова Н.Н.
СТИЛЬ РУКОВОДСТВА В ЭФФЕКТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ **174**

СЕКЦІЯ 6
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Баштецька А.В., Крупник І.Р.
ГІБРИС-СИНДРОМ ЯК КОПІНГ-СТРАТЕГІЯ У КЕРІВНИКІВ **180**

Жданова І.В., Шахова О.Г., Гайдук Н.С.
ПСИХІЧНІ СТАНИ ПРАЦІВНИКІВ ОПЕН СПЕЙС В УМОВАХ САМОІЗОЛЯЦІЇ **185**

Леонова І.М.
ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЖІНОК ІЗ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП **190**

Саврасов М.В., Агулов М.В., Сафіян Д.В.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ СУБ'ЄКТНОСТІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА **197**

Ситнік С.В., Кондратьєва І.П., Сільченко І.В.
ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ **202**

Шулюк Н.І.
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ОНЛАЙН-ОСВІТИ **210**

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ **216**

CONTENTS

SECTION 1
SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Kuzmin V.V.
SOCIETY AS AN ENVIRONMENT FOR CONSTRUCTION OF CAREER STRATEGIES.....9

Nechitailo I.S.
EDUCATIONAL INSTITUTION AS A CENTER OF SOCIAL CAPITAL GENERATION.....15

Nykyforenko A.R., Baiev A.I.
TRANSPARENCY OF CITY GOVERNMENT AND PRACTICE OF INVOLVING COMMUNITY REPRESENTATIVES TO MANAGEMENT DECISIONS IN ZAPORIZHIA (ACCORDING TO PUBLIC OPINION SURVEYS).....20

SECTION 2
SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Oros O.B.
ANGER AS AN EMOTIONAL COMPONENT OF SITUATIONS OF VIOLENCE.....28

Yakovenko Yu.I., Khomeriki M.M.
THE STATE OF CORPORATE CULTURE OF SOCIOLOGISTS AS A PREREQUISITE FOR THE SUBSTANTIVE DEVELOPMENT OF THE DISCIPLINE.....34

SECTION 3
GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Buzhynska S.M., Kryvoshei K.Yu., Dzhabbarova L.V.
PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP OF ACCENTUATIONS OF CHARACTER WITH THE PROTECTIVE MECHANISMS OF THE PSYCHOLOGY IN THE PROCESS OF PROFESSIONALIZATION OF STUDENT PSYCHOLOGISTS.....41

Zharikova S.B., Vlaschenko N.M., Uhodnikova O.I.
FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS OF TOURISM BUSINESS AT DIFFERENT STAGES OF PROFESSIONAL GENESIS: COMPETENCE DIMENSION 46

Livak P.Ye., Savchuk M.P., Lehankov D.V.
MASSAGE AS A METHOD FOR REDUCING PSYCHOLOGICAL STRESS IN THE CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC.....52

Stepanenko L.V., Reznikova O.A., Deinychenko L.M.
PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF THE ELDERLY UNDER THE CONDITIONS OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC 57

SECTION 4
PERSONALITY PSYCHOLOGY

Batechko D.P., Kozyrod V.A.
INDICATORS OF FEELING, ACTIVITY, MOOD AND SITUATIONAL ANXIETY IN FOOTBALL PLAYERS IN THE PRE-WINNING AND COMPETITIVE PERIODS OF TRAINING.....62

Bohdan T.V., Kharenko S.H.
SPECIFICS OF FIRST YEAR STUDENTS' ADAPTATION FOR STUDYING IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION 66

Volodarska N.D.
COMPLIANCE WITH THE PRINCIPLE OF MENTAL HEALTH PRESUMPTION IN GESTALT TECHNOLOGIES APPLICATION 71

Datsun H.O., Zolotarova O.V., Stepanova S.S.
SOCIO-PSYCHOLOGICAL TRAINING AS A MEANS OF ADAPTATION OF FRESHMEN TO THE CONDITIONS OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION 76

Dychko M.V., Hachak-Velychko L.A., Roliuk O.V.
PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVIANT BEHAVIOR OF MILITARY SERVANTS 80

Didyk N.M., Lohvina O.A., Rudenok A.I.
SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF EXPERIENCING THE STATE OF LONELINESS BY MODERN YOUTH 86

Ilnytska L.A., Onischenko I.O.
PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ASSERTIVENESS OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS 92

Kononova M.M., Kuchma T.V.
THEORETICAL MODEL OF FACTORS OF PERSONAL STRESS RESISTANCE OF PARENTS OF CHILDREN WITH PSYCHOPHYSICAL DISORDERS 97

Lysenkova I.P., Pastushenko T.V.
FEATURES OF USING NLP METHODS IN CORRECTION OF COGNITIVE FUNCTIONS IN ADOLESCENCE 102

Maruta O.S.
THE INFLUENCE OF ADAPTIVE POTENTIAL ON THE SUBJECTIVE PERCEPTION OF HAPPINESS IN MENTAL DISORDERS 109

Mischykha L.P., Vynnychuk S.S.
PECULIARITIES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE MANIFESTATION OF MEDICAL WORKERS IN POLYCLINICS 118

Oleksiuk V.R.
ADAPTATION OF FIRST-YEAR STUDENTS TO STUDY IN A UNIVERSITY 123

Olkhovskyi D.F.
TACTICS OF THE SELF-PRESENTATION DURING THE JOB INTERVIEW 128

Onipko Z.S.
TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE ESSENCE OF SELF-CONTROL OF PERSONALITY 133

Pereviazko L.P.
NIGHT DREAMS AND PATHOPSYCHOLOGY OF A PERSONALITY 138

Pospelova I.D.
PROBLEMS OF EMOTIONAL EXPERIENCE OF THE CRISIS OF MODERN ADOLESCENTS WITH DIFFERENT SENSE-LIFE ORIENTATIONS 143

Serha T.O., Bilousenko M.V., Varshavska V.Yu.
FEATURES OF TRANSFORMATION OF THE VALUE ORIENTATIONS OF MIDDLE-AGED PEOPLE UNDER THE INFLUENCE OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC 149

Sokolova H.B.
NEUROPSYCHOLOGICAL PRINCIPLES AND METHODS OF CORRECTION OF DYSLEXIA CORRECTION IN PRIMARY SCHOOL AGE 154

Stoliarchuk O.A.
CONSTRUCTIVE BEHAVIOR OF A PERSONALITY IN THE TRANSFORMATION OF SOCIAL RELATIONS 159

Tarasova T.B.
FEATURES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF FIRST-YEAR STUDENTS OF HIGHER EDUCATION 164

Shukalova O.S., Zaitseva O.O., Dzhabbarova L.V.
PECULIARITIES OF ATTITUDE TO CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS ON THE PART OF THE FATHER AND THE MOTHER 170

SECTION 5
PSYCHOLOGY OF WORK

Akhmedova N.N.
LEADERSHIP STYLE IN EFFECTIVE HUMAN RESOURCE MANAGEMENT 174

SECTION 6
SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Bashtetska A.V., Krupnyk I.R.
HUBRIS SYNDROME AS A COPING STRATEGY AMONG LEADERS 180

Zhdanova I.V., Shakhova O.H., Haiduk N.S.
MENTAL STATES OF OPEN SPACE WORKERS IN CONDITIONS OF SELF-ISOLATION 185

Leonova I.M.
PECULIARITIES OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF WOMEN FROM DIFFERENT SOCIAL GROUPS 190

Savrasov M.V., Ahulov M.V., Safiian D.V.
PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE STRUCTURE OF THE SUBJECTIVITY OF A JUDICIAL EXPERT 197

Sytnik S.V., Kondratieva I.P., Silchenko I.V.
THE FEATURES OF OVERCOMING CONFLICT SITUATIONS IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF INTERPERSONAL INTERACTION 202

Shuliuk N.I.
CURRENT TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF VOCATIONAL EDUCATION ONLINE EDUCATION SYSTEM 210

A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES 216

СЕКЦІЯ 1
СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

СУСПІЛЬСТВО ЯК СЕРЕДОВИЩЕ КОНСТРУЮВАННЯ КАР'ЄРНИХ СТРАТЕГІЙ
SOCIETY AS AN ENVIRONMENT FOR CONSTRUCTION OF CAREER STRATEGIES

УДК 316.477:005.966
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.1

Кузьмін В.В.
к. соціол.н., доцент,
учений секретар вченої ради
Національний університет
«Запорізька політехніка»

У роботі розглянуто особливості конструювання кар'єрних стратегій у суспільному просторі. Проаналізовано феномен кар'єри крізь призму актуальних суспільних процесів сучасного українського суспільства. Проблема відчуження праці розглядається як соціальна тенденція, що визначає вектор форм реалізації кар'єрних сценаріїв і стратегій. Досліджено трансформацію ролі праці в процесі формування кар'єрних стратегій серед української молоді та посилення тенденцій щодо збільшення кількості громадян, які розглядають діяльність у мережі Інтернет як основу власної професійної реалізації. Акцентовано на збільшенні ролі гейміфікації в професійній діяльності спеціалістів різного профілю. Розглянуто її особливості в рамках сучасних соціальних процесів, зокрема навчанні професій у системі вищої освіти та процесі адаптації до умов професійної діяльності. У статті також приділено увагу професійній реалізації в кіберспорті як новому соціальному інституті, що сформувався на межі спорту та віртуальної індустрії розваг. Досліджується проблема поширення латентної зайнятості в Інтернеті серед підлітків та молоді і негативні її впливи на подальшу професійну діяльність молодих українців. Проаналізовано також вплив туристичної індустрії на відчуження праці та популяризацію теорії інтенсифікації праці через популяризацію чотириденного робочого тижня з метою збільшення кількості вивільненого часу для колективного та індивідуального відпочинку. Проаналізовано статистичні дані, які підтверджують постійне зростання міжнародного туристичного бізнесу, що створило окремий сегмент реалізації кар'єрних стратегій у сфері організації міжнародного та внутрішнього туризму. Досліджується вплив COVID-19 на зміну кар'єрних стратегій українців та можливі зміни практик професійної реалізації в «постковідному» суспільстві. Крім того, розглянуті нові суспільні тенденції споживання товарів і послуг та їх вплив на сферу зайнятості.

Ключові слова: *кар'єрні стратегії, соціальне конструювання, кар'єра, соціальні відносини, реалізація кар'єрної стратегії.*

The peculiarities of constructing career strategies in the public space are considered in the work. The phenomenon of career is analyzed through the prism of current social processes of modern Ukrainian society. The paper examines the problem of alienation of labor as a social trend that determines the vector of forms of career scenarios and strategies. The transformation of the role of work in the process of forming career strategies among Ukrainian youth and the strengthening of tendencies to increase the number of citizens who consider activities on the Internet as the basis of their own professional realization are studied. The increase of the role of gamification in the professional activity of specialists of different profile is investigated in the work. The peculiarities of gamification in the framework of modern social processes, in particular, training for professions within the system of higher education and the process of adaptation to the conditions of professional activity are considered. The article focuses on the professional implementation of e-sports as a new social institution, formed on the border of sports and the virtual entertainment industry. The paper examines the problem of the spread of latent employment on the Internet among adolescents and young people and its negative effects on the further professional activities of young Ukrainians. The article analyzes the influence of the tourism industry on the alienation of labor and the popularization of the theory of labor intensification by popularizing the four-day working week in order to increase the amount of free time for collective and individual recreation. The paper analyzes the statistical data that confirm the steady growth of the international tourism business, which has created a separate segment of the implementation of career strategies in the field of international and domestic tourism. The paper examines the impact of COVID-19 on the change of career strategies of Ukrainians and possible changes in the practices of professional realization in the "post-leading" society. The article considers new social trends in the consumption of goods and services and their impact on employment.

Key words: *Career strategies, social construction, career, social relations, implementation of career strategy.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Здійснення кар'єрних вподобань є похідною від суспільних процесів, які відбуваються в межах як окремого суспільства, так і глобального світового співтовариства. У сучасному суспільстві важко успішно реалізовувати власну кар'єрну стратегію, не враховуючи тенденцій суспільного розвитку. І тому одним із важливих елементів професійного розвитку особистості є визначення та врахування тенденцій розвитку суспільства і окремих соціальних інституцій. Суспільство є конструктом, що поєднує всі соціальні практики та інші соціальні процеси, тому планування і реалізація кар'єрних стратегій відбуваються в суспільному полі й суттєво залежать від суспільної кон'юнктури та інших тенденцій розвитку суспільних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження кар'єри як соці-

ального феномена розглядалася в роботах О. Балакірєвої, О. Бікли, В. Буреги, А. Гусєвої, Л. Буркової, Н. Грінчук, О. Кучерявого, В. Лозовецької, М. Лукашевич, Ж. Малахової, В. Очеретяного, О. Марцинковської, В. Погрібної, Л. Сокурянської, В. Савєльєвої, Н. Шабаліної та ін.

Мета статті – з'ясувати особливості суспільства як середовища конструювання кар'єрних стратегій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільство є складною системою зі своєю структурою, яка має свої статичні та динамічні функції. Усі елементи суспільства постійно трансформуються. Ці трансформації залежать від багатьох історичних, економічних та соціокультурних процесів. Кожен із соціальних процесів та феноменів набуває своєї конструкції саме в суспільстві. Тому суспільство можна сміливо назвати середовищем конструювання багатьох важливих соціальних процесів та феноменів.

Одним із соціальних феноменів більшості суспільств і сучасного українського зокрема є феномен кар'єри. Він має більш ніж сторічну історію і за цей час зазнав суттєвих трансформації та акцентуацій у межах громадської думки. У першій половині та 60–70-х рр. XX століття зазначене поняття мало позитивну сентенцію, оскільки асоціювалося з вдалими практиками професійної соціалізації особистості. А от у 80–90-ті рр. XX століття серед представників робітничих спеціальностей, апологетів «лівацької» та «антиглобалістської» ідеологій поняття кар'єри стало асоціюватися із цілеспрямованими практиками, спрямованими на досягнення кар'єрних звершень та підвищення власного соціального статусу, оминаючи старанне та кропітке виконання професійних обов'язків. У цей же час у громадській свідомості поширюються міфологеми з приводу використання латентних відносин із керівництвом та успішне виконання непрямих обов'язків у межах трудового колективу (організація корпоративів, участь у самодіяльності, гра у спортивних командах підприємства тощо). Зазначені міфологеми суттєво підірвали «довіру» до поняття кар'єра як об'єктивного відображення професійного розвитку особистості, але утвердили серед широких мас ідею про те, що кар'єра піддається плануванню і може реалізовуватися відповідно до певних тактичних та стратегічних соціальних алгоритмів. І тому особа, маючи певні навички з кар'єрного планування та реалізації кар'єрних стратегій, може претендувати на більш високий рівень професійної реалізації та, як наслідок, отримання більш суттєвих матеріальних і соціальних благ. Актуалізація зазначеної думки призвела до того, що виник соціальний запит на оволодіння навичками з кар'єрного планування та реалізації відповідних стратегій. Донині зазначені навички опановують студенти провідних світових університетів та бізнес-шкіл для професійних управлінців [7].

«Кар'єрна стратегія», відповідно до узагальнених означень, – це модель поведінки індивіда під час його руху кар'єрними сходами, яка і зумовлює швидкість розвитку індивіда, можливість досягнення ним успіху в кар'єрному напрямі та особистому житті [7]. Слід зазначити, що зародження процесу планування кар'єри є рудиментом індустріальної епохи. Оскільки за феодального укладу майже неможливо було планувати власні кар'єрні здобутки через відсутність кар'єрного різноманіття, а там, де воно і наявне, не було високого рівня диференціації за рівнем доходів і люди вибирали справу свого життя або здебільшого займалися «родинною» справою для того, щоб заробити на підтримання власних фізіологічних потреб та добробуту своєї родини.

«Поняття „кар'єра" є одним із наріжних понять сучасного трудового процесу, оскільки символізує трудовий шлях індивіда в розрізі основних трудових успіхів та невдач» [8]. Трудовий процес продовжує відігравати значну роль у житті більшості громадян, хоча з плином часу значення трудових процесів знижується за рахунок того, що нині кількість працевлаштованих людей майже у всіх країнах світу зменшується. Зазначена тенденція є стійкою через дві важливі соціальні тенденції: 1) масове витіснення робочої сили з ринку праці технологіями з використанням штучного інтелекту та 2) високий рівень на ринку праці через значний рівень конкуренції, спричиненої збільшенням фізичної кількості претендентів на робочі місця. Зазначені проблеми призводять до знецінення праці як важливого елементу способу життя. На думку А. Фесенка, зазначена проблема має і соціокультурні підвалини, які базуються на втраті молоді традиційних індивідуальних і суспільних цінностей під впливом «культу споживання» [12]. Хоча часто дослідники проблеми знецінення праці акцентують на молоді, але зазначений процес є актуальним і для інших категорій населення незалежно від віку та статі. Здебільшого справа в тому, що останні півстоліття дійсно виник соціальний запит на комфортне життя, оминаючи будь-які форми праці, або на суттєве полегшення праці через відсутність фізичної праці та зменшення фізичного часу, який особа має проводити на робочому місці. Побічно цей процес стимулювала і культура якісного відпочинку через туризм. Ще 30 років тому відпочинок за кордоном для більшості українців сприймався далекою та нездійсненною мрією. Нині ж він став буденністю і сприяє бажанню значної кількості населення збільшувати кількість часу, відведеного на відпочинок.

У такому разі ми наводимо приклад відпочинку як нового суспільного балансу в межах соціальної системи «праця-відпочинок», яка ще недавно в європейських країнах та країнах американського континенту мала векторну спрямованість у сторону праці з необхідним відпочинком із метою відновлення фізичних та психічних сил для подальшої праці на підприємстві чи у власній підприємницькій справі. Еволюція в цій соціальній системі останні кілька десятиліть зводилась до зростання кількості часу, проведеного безпосередньо з родиною. Цьому сприяв соціокультурний наратив, візуалізований у популярній художній літературі, драматургії, телесеріалах тощо. Економічною передумовою зазначених соціально-економічних тенденцій став розвиток туристичної індустрії, який схилив шальки терезів у системі «праця-відпочинок» у бік відпочинку. Як зазначають російські дослідниці Е. Чилова та І. Темкіна, в період з 1950 по 2005 рр. кількість осіб, що здійснили міжнародні туристичні подорожі, збільшилась у понад 33 рази, а кількість коштів, отриманих світовою туристичною індустрією в цей же період часу, зросла більше ніж у 350 разів [13, с. 88]. Тобто нині сфера організації дозвілля та туристична індустрія як один з її різновидів не тільки впливають на формування кар'єрних стратегій, а й перетворилися на сферу для їх активного втілення в життя. Саме тому туристичні факультети та освітні програми дуже популярні серед абітурієнтів у різних країнах світу і Україні зокрема. І навіть коли туристична галузь зазнала суттєвого занепаду під час активної фази пандемії коронавірусу (світовий туризм занепав), попит на опанування туристичних професій серед молоді не знизився. Головна причина цього полягає в тому, що більшість сучасної молоді пройшла основні етапи своєї соціалізації за часів розквіту туристичної галузі і їм важко усвідомити можливість скорочення перспектив туристичної галузі. Хоча з раціонального погляду вони б могли засумніватися в перспективах реалізації кар'єрної стратегії в туристичній галузі через те, що наступні кілька років однозначно не будуть успішними для галузі, а в разі успішного подолання соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19 туристична індустрія, як і інші сектори індустрії розваг, зазнає суттєвих трансформацій, що з високою вірогідністю призведе до зменшення кількості співробітників, задіяних у цій сфері. У цьому конкретному випадку ми можемо спостерігати прояв соціальної тяглості, підкріпленої рутинними структурами суспільства споживання туристичних послуг як одного з елементів насиченого та успішного життя.

Індустрія розваг та відпочинку відіграла значну роль у трансформації сприйняття ролі праці в кар'єрних досягненнях сучасної молоді, але й існують і інші механізми, крім індустрії відпочинку, які сприяють витісненню праці як необхідної соціальної складової суспільного буття, що позначається на стилі життя конкретної особи. Одним з інструментів прагнення збалансувати процес реалізації успішної кар'єри, отримуючи значні кошти та в цей же час маючи час для якісного відпочинку, є збільшення інтенсифікації праці і як наслідок – зменшення фізичної присутності на робочому місці. Наприклад, у 2017 році було заявлено про пілотний проєкт чотириденного робочого тижня в Іспанії [9]. Про експерименти в цій сфері активно замислюються і в інших країнах світу. Варіацією цього методу інтенсифікації роботи є і зменшення робочого дня до 7 годин. Нині здебільшого проводяться дослідження серед працівників та роботодавців. Карантинні заходи з протидії COVID-19 показали, що способом інтенсифікації праці може стати дистанційна форма роботи, коли працівники можуть фізично не перебувати на власному робочому місці. Готовність до зменшення робочого тижня вже висловили і українські працедавці, про що йдеться в опитуванні, яке провів сайт із пошуку роботи Jooble в липні 2021 року. За його результатами, «понад 71% українських роботодавців готові перейти на чотириденний робочий тиждень» [10]. Тобто результати свідчать про те, що українські роботодавці перебувають у тренді європейських тенденцій із приводу скорочення робочого тижня. Крім того, зазначений приклад підтверджує, що розвиток кар'єрних стратегій відбувається відповідно до тенденцій розвитку суспільства. У такому разі необхідність зменшення годин чи днів безпосереднього перебування на робочому місці зумовлена як тенденцією до соціального запиту на дозвіллєві практики, так і перекладанням значного масиву ручної та аналітичної праці на роботизовану й інформаційні технології. Відповідно, кар'єрна стратегія особистості може формуватися лише з урахуванням зазначеного тренду на ринку праці. Хоча в рамках окремих секторів економіки буде залишатися попит на співробітників, що працюють не тільки по п'ять, а навіть по шість робочих днів, більшість молодих осіб, які тільки починають власний трудовий шлях, будуть орієнтуватися на роботу з високим рівнем інтенсивності праці, але за обмежений час із великими проміжками часу для відпочинку. Водночас значну кількість роботи за великі проміжки часу з нетривалим відпочинком виконуватимуть працівники віком за 35–40 років, трудова соціалізація яких включала в себе невисокий рівень інтенсивності праці. Зазначені особи прив'язані до місця роботи, оскільки мають розмірений трудовий процес, який включає годинну перерву на прийом їжі, спілкування з колегами дорогою на роботу та після завершення роботи тощо.

Зазначеним особам важко буде переналаштуватися на нові особливості формування та реалізації кар'єрних стратегій.

Як ми вже з'ясували, тенденції суспільного розвитку та популярні соціальні практики активно впливають на кар'єрні стратегії молоді та представників інших верств населення. Однією з таких тенденцій є гейміфікація соціальних процесів. «Гейміфікація (ігрофікація) – це застосування ігрових практик і елементів у сферах, не пов'язаних із грою: на роботі, в освіті тощо» [4]. Популярність зазначеного соціального феномена полягає в тому, що ігри активно використовувалися та використовуються у виховній та навчальній діяльності. Ігровий досвід активно досліджувався соціологами, психологами та представниками інших соціальних наук і навіть можна виділити соціологічну школу, що базується на теорії ігор. Особливе місце в теорії ігор можна відвести теорії ігор Й. Гейзинги, що запропонував теорію про «людину, що грає» [14]. У рамках класичної соціологічної теорії ігор дослідник описав життя людини як певну сукупність індивідуальних та соціальних ігор. Згідно із цим підходом ігри дають змогу людині соціалізуватися до правил гри та типових сценаріїв ігор, які дадуть її можливість максимально реалізуватися в межах професії та суспільства загалом. Сутність психологічного підходу до ігрової теорії відображена в роботі Е. Берна «Ігри, в які грають люди» [1]. У зазначеній роботі однією з головних є ідея про можливість опанування механізму нав'язування правил гри іншим учасникам соціальних взаємовідносин. За умови успішного оволодіння зазначеними практиками особа може підвищити рівень соціальної успішності, зокрема в професійній кар'єрі. Сучасна практика гейміфікації дещо відрізняється від зазначених прикладів. Її основу заклали відеоігри 80-х рр. XX століття. Саме в цей час у США та Японії стали масово поширюватися ігрові автомати, які стали однією з найпопулярніших форм проведення дозвілля серед молоді [3]. У подальшому цей вид дозвілля тільки набирав популярності через ігрові приставки, персональні комп'ютери, ігрові консолі, мобільні телефони тощо. Комп'ютерні ігри актуалізували змагальність у межах дозвіллєвих практик, що спровокувало запит на неї в інших формах дозвілля на початку XXI століття і призвело до нескінченної боротьби між підлітками в численних талант-шоу. Нині дедалі більше педагогів та програмістів розглядають гейміфікацію як освітню технологію, що дасть можливість опанувати навички, необхідні саме в XXI столітті [2]. Зазначена концепція підвищує роль ігор у суспільних практиках, інституціоналізуючи їх в освіті та інших важливих соціальних практиках. Тому нині молодь почала активно розглядати комп'ютерні та мобільні ігри як сферу реалізації власних кар'єрних стратегій [4]. Головні форми реалізації в цій сфері в основному зосереджені в здійсненні себе як успішного гравця чи участі в кіберспортивній команді і подальшій монетизації цього процесу через призові кошти з кіберспортивних турнірів та продажу геймерського приладдя та спеціалізованого контенту [5]. Зазначені форми діяльності до нині більшістю населення сприймаються як певні елементи розваг, але для молоді та активних учасників зазначеного процесу, які становлять інші вікові групи, це вже давно елементи кар'єрної стратегії та активного заробітку. Сьогодні згадані практики перебувають у процесі інституціоналізації і мають перспективи в недалекому майбутньому зайняти місце однієї з найпоширеніших кар'єрних практик як серед молоді, так і представників інших вікових категорій. Зазначена практика має гендерну акцентуацію в сторону чоловіків, оскільки здебільшого саме вони історично мали більшу схильність до ігор. Крім того, це пов'язано і з тим, що жінки мали певні пересторогі участі в геймінгових практиках через відсутність соціального запиту. У рамках перманентної жіночої емансипації жінки опановують все нові суспільні практики, серед яких і комп'ютерні, й мобільні ігри. Тому можна спрогнозувати стійке зростання кількості дівчат та жінок, що в майбутньому буду задіяні у фаховій діяльності, пов'язаній із геймінговими практиками. Водночас не слід забувати, що нині в усьому світі геймінгові технології активно залучаються в різноманітні освітні системи, зокрема до функціонування в закладах вищої освіти та адаптації нових співробітників до нового місця роботи.

Однією з важливих тенденцій у сфері формування кар'єрних стратегій є перенесення акцентуації з престижності спеціальності до оплати праці. У середині XX століття престижність спеціальності визначалася інноваційністю фаху, що дозволяв людині відчувати власну приналежність до науково-технічного процесу. І тому престижними в усьому індустріальному світі були спеціальності інженера, технолога, хіміка, фармацевта тощо. У другій половині XX століття та на початку XXI століть одним із головних факторів вибору тієї чи іншої спеціальності стала матеріальна складова частина спеціальності. Тобто молодь, яка формувала свої перші професійні кроки, акцентувала свою увагу на спеціальностях, які могли забезпечити їй достатній матеріальний рівень. Саме цей процес і зумовив стійкий попит на економічні, управлінські та правові спеціальності. Як ми вже зазначали в прикладах кар'єрних стратегій, що реалізуються в системі геймінгу, сучасній молоді не так важлива професійна реалізація, як матеріальні та соціальні блага, що передбачаються в разі вдалого виконання завдань роботодавців. Саме зазначений

фактор і сприяє тому, що вона не цурається брати участь у кримінальних формах заробітків у формі інтим-моделей та поширення наркотичних засобів та їх реклами через мережу Інтернет. Зазначені форми заробітку є девіаціями, що сформувалися в процесі поширення Інтернету та прилаштування традиційних форм криміналу в мережі. Тому слід усвідомити, що інформаційне суспільство, крім нових форм професійної реалізації, дає значні можливості для реалізації в кримінальних видах діяльності. Сьогодення вимагає від шкіл, закладів вищої освіти та громадських організацій, що організовують освітні, культурні та дозвіллєві заходи, займатися профілактикою зазначених девіацій у сфері економічної діяльності молоді. Якщо не займатися профілактикою зазначених девіацій, то до них буде залучена значна кількість молоді, що в результаті призведе до високого ступеню толерування практик економічної девіації. Відповідно, вони перейдуть у стан прийнятної поведінки і суспільству доведеться розглядати їх як прийнятні, що спричинить їх легалізацію.

Процес трансформації трудових практик у сучасному українському суспільстві призвів до того, що сформувалися практики неформальної та латентної зайнятості через залучення молоді до форм роботи у сфері інформаційних послуг, сільського господарства, роздрібної торгівлі на вуличних ятках та кіосках, підтримки функціонування мобільних застосунків, тестування електронних ресурсів, поширення реклами б'ютісектора тощо. Зазначені практики часто випереджають чинне законодавство, особливо ця проблема набула актуальності в рамках інформаційного суспільства, коли створюють нові види діяльності як в інформаційному секторі, так і у сфері некваліфікованої діяльності. Як приклад можна навести зростання зайнятості у сфері доставки їжі та інших товарів протягом 2020 року [6]. Хоча зазначене зростання пов'язане більшою мірою з карантинними обмеженнями, які охопили як Україну, так і інші країни Європи, але вони актуалізували новий спосіб життя, для якого є характерним низький рівень традиційних форм комунікації та максимально обережне контактування з іншими особистими речами. Тому зазначена сфера і стала «драйвером» «ковідного» та «постковідного» світу. Сьогодні існує висока вірогідність того, що навіть із відновленням більшості соціальних практик «доковідного» періоду види діяльності, спрямовані на реалізацію товарів через доставку в офіси та додому, залишаться актуальними.

Важливим аспектом подальшого впливу суспільства на процес формування кар'єрних стратегій є структура суспільства. У суспільстві, де значну роль відіграє середній клас, є висока вірогідність бажання молоді та представників інших класових структур бути причетним саме до цієї соціальної структури. З високою ймовірністю особи, що претендують на підвищення свого соціального статусу, прагнутимуть вести економічну і професійну діяльність задля того, щоб бути представниками середнього класу. Відповідно, в індустріальному суспільстві найактивніші представники суспільства та молодь прагнуть до того, щоб зробити кар'єру інженера чи управлінця на промисловому підприємстві або фабриці. Так само і в рамках постіндустріального суспільства активна більшість із великою вірогідністю буде робити кар'єру в інформаційному або IT-секторі. Крім домінантної компоненти суспільної структури, на вибір тієї чи іншої кар'єрної стратегії можуть впливати локальні суспільні події. Здебільшого йдеться про тиражування історії успіхів відомих людей у медіа. Зазначені історії успіхів знаходять відгук в окремих представників молоді чи людей середнього віку, і вони можуть відкоригувати власну кар'єрну стратегію з їх врахуванням. Зворотним боком впливу історій успіху конкретних людей є формування кар'єрних стратегій під впливом історії успішної латентної економічної діяльності з елементами порушення закону. І тому кількість подібних випадків збільшується в арифметичній прогресії.

Традиційно вважають, що суттєву роль у формуванні кар'єрних стратегій відіграє держава. У часи державної монополії на засоби масової інформації, яка спостерігалася на зорі індустріального суспільства, цей вплив був суттєвим і держава таким чином регулювала потребу в спеціалістах у стратегічних сферах економіки. За радянських часів держава через засоби масової інформації та інші комунікативні механізми навіть романтизувала можливість реалізації кар'єрних сценаріїв на будівництві Байкало-Амурської магістралі та інших об'єктів освоєння північних територій та казахських степів. Зазначені практики ніколи не застосовувалися в сучасній українській історії, хоча нині вони необхідні для збалансування трудових ресурсів не тільки в розрізі пріоритетних секторів для української економіки, а й окремих територій.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Формування та реалізація кар'єрних стратегій є соціальним феноменом, що має взаємозв'язок із важливими соціальними процесами, які є актуальними для сучасного суспільства. Суспільство виступає в ролі майданчика, де формуються кар'єрні стратегії. Зазначений процес відбувається через формування поля соціальних практик, на які є соціальний запит, і вони можуть приносити особі матеріальний зиск або сприяти підвищенню її соціального статусу. Тенденції розвитку суспільства мають суттєвий вплив на форму-

вання і реалізацію кар'єрних стратегій через те, що вони формують порядок денний актуальних сфер професійної реалізації. У рамках індустріального та постіндустріального суспільств на формування кар'єрних стратегій значно впливають засоби масової інформації і соціальні мережі, які продукують відповідний рекламний та пропагандистський контент через історії конкретних осіб, яким вдалося реалізувати той чи інший кар'єрний сценарій. Одна з головних тенденцій формування та реалізації кар'єрних стратегій сьогодні в Україні полягає в віртуалізації та гейміфікації видів діяльності, які сучасна молодь розглядає як важливі елементи власної кар'єрної стратегії. Часто подібні види діяльності, які на практиці реалізує молодь, мають елементи девіацій та криміналу. Тому на соціальних працівників та представників інших спеціальностей, які займаються вихованням підростаючого покоління, покладається додаткова відповідальність відносно профілактики зазначених форм зайнятості. Водночас, маючи можливість впливу на формування та реалізацію кар'єрних стратегій, українська держава не використовує для збалансування трудових ресурсів на території Донбасу, Полісся та Слобожанщини. Проблема вивчення кар'єрних стратегій є актуальною для кращого розуміння перспектив розвитку української економіки та всього українського суспільства, тому подальші дослідження в цій сфері є актуальними і необхідними, зокрема, для розвитку української соціологічної науки. Суспільство виступає в ролі поля, в межах якого формуються та реалізовуються кар'єрні стратегії українців, з огляду на основні тенденції, що спостерігаються в рамках взаємодії між соціальними інституціями, які є основою структури суспільства. Тому дослідження тенденцій соціальної динаміки, яка впливає на зміну пріоритетів у формуванні та реалізації кар'єрних стратегій і сценаріїв, мають відбуватися регулярно і, можливо, навіть у форматі моніторингу як на національному рівні, так і в межах досліджень регіонального масштабу. Одним із варіантів використання результатів емпіричних соціологічних досліджень у сфері реалізації кар'єрних стратегій є формування державних стратегій у галузі відновлення та розподілення трудових ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берн Э. Игры в которые играют люди. Москва : Форс, 2016. 288 с.

2. Дьоміна І. Як навчання на основі ігор розвиває навички 21-го століття. URL: https://nus.org.ua/view/yak-navchannya-na-osnovi-igor-rozvyva-navychky-21-go-stolittya/

3. История развития и эволюция видеоигр в цифрах и картинках. URL: https://hype.tech/@id103/istoriya-razvitiya-i-evolyuciya-videoigr-v-cifrah-i-kartinkah-w4e9feon

4. Как геймификация меняет мир и что про нее надо знать. URL: https://trends.rbc.ru/trends/industry/5f454a749a7947845998bdc2

5. Калинина Н. Призовые до $3 млн, зарплаты до $35 000 в месяц: сколько зарабатывают в киберспорте. URL: https://www.forbes.ru/biznes/401671-prizovye-do-3-mln-zarplaty-do-35-000-v-mesyac-skolko-zarabatyvayut-v-kibersporte

6. Карпенко О. Итоги-2020. Как в пандемию развивались службы доставки. URL: https://ain.ua/2020/12/18/itogi-2021-kak-razvivalis-sluzhby-dostavki/

7. Кузьмін В. Концептуалізація понять «кар'єра» та «кар'єрні стратегії» в роботах зарубіжних і вітчизняних соціологів. *Філософія. Філософія права. Політологія. Соціологія.* 2021. № 1(48). С. 206–220.

8. Кузьмін В. «Ситуація ножиць» як інституційна пастка реалізації кар'єрних стратегій в Україні: чинники появи та шляхи подолання. *Український соціологічний журнал.* 2018. № 1-2. С. 58–63.

9. В Іспанії робочий тиждень стане чотириденним. URL: https://glavcom.ua/news/v-ispaniji-robochiy-tizhden-stane-chotiridennim--733999.html

10. Понад 71% українських роботодавців готові перейти на чотириденний робочий тиждень. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2021/07/21/ponad-71-ukrayinskyh-robotodavcziv-gotovi-perejty-na-chotyrydennyj-robochyj-tyzhden/

11. Світовий туризм впав до рівня 30-річної давності. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3263334-svitovij-turizm-vpav-do-rivna-30ricnoi-davnosti-evroposadovci.html

12. Фесенко А.М. Знецінення праці та загроза відчуження молоді від трудового способу життя в умовах домінування цінностей «суспільства споживання». *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Філософія.* Т. 286. № 274 (2016).

13. Чилова Е.П, Темкина И.М. Рынок международных туристических услуг: экономический и социальный эффект. *Известия Уральского федерального университета. Сер. 3: Общественные науки*. 2010. Т. 83, № 4. С. 87–95.

14. Хёйзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры / пер. с гол. Д.В. Сильвестрова. Москва : Прогресс Традиция, 1997. 416 с.

15. Kuzmin, V., & Stadnyk, A. (2021). СОЦІАЛЬНИЙ ЕКСКУРС КАР'ЄРНИХ ВПОДОБАНЬ УКРАЇНЦІВ. Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках, 4(2). 37–45. https://doi.org/10.15421/342120

ЗАКЛАД ОСВІТИ ЯК ОСЕРЕДОК ГЕНЕРАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ
EDUCATIONAL INSTITUTION AS A CENTER OF SOCIAL CAPITAL GENERATION

УДК 316.4+37.06
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.2

Нечітайло І.С.
д.соціол. н.,
професор кафедри соціології
та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Статтю присвячено проблемі дефіциту соціального капіталу та пошуку шляхів його усунення, зокрема, засобами освіти. Мета статті полягає в концептуалізації та обґрунтуванні ролі закладу освіти в процесах генерації та накопичення соціального капіталу. Зазначається, що феномен соціального капіталу привертає великий інтерес сучасних науковців. Втім, на тлі підвищеного інтересу мало опрацьованими та вивченими залишаються важливі питання, пов'язані з поглибленим дослідженням ролі мезорівневих агентів (трудового, навчального колективу, закладів освіти та інших організацій) у процесі генерації соціального капіталу як на індивідуальному, так і на загальносоціальному рівнях. Таким мезорівневим агентом у статті пропонується розглядати заклад освіти. Доводиться, що розвиток макросоціального капіталу починається з процесів генерації його ресурсів на мікрорівні соціальної взаємодії, а інтеграція цих двох рівнів відбувається на мезорівні, завдяки функціонуванню мезорівневих утворень (спільнот, організацій, корпорацій тощо). Зміцнення, нарощування соціального капіталу суспільства (макрорівень) потребує розробки та впровадження спеціальних механізмів в організаціях та об'єднаннях (мезорівень), які б дали змогу підвищити індивідуальний рівень взаємної довіри і підтримки, кооперації, відповідальності, віри у власні сили, позитивного ставлення до оточуючих. Підкреслюється, що на мікрорівні процес генерації соціального капіталу може відбуватися лише за наявності спеціальних умов. Відповідні умови забезпечуються структурою освітнього простору закладу освіти, розгортанням у ньому максимального різноманіття соціальних відносин. Як висновок, формулюються універсальні принципи організації освітнього простору, який забезпечує процес генерації соціального капіталу у стінах закладу освіти.

Ключові слова: *заклад освіти, освіта, освітній простір, освітнє середовище, соціальний капітал.*

The article is devoted to the problem of deficit of social capital and finding ways to eliminate it, in particular, through education. The purpose of the article is to conceptualize and substantiate the role of educational institutions in the processes of generation and accumulation of social capital. It is noted that the phenomenon of social capital attracts great interest of modern scientists. However, against the background of increased interest, important issues related to in-depth study of the role of meso-level formations (labor, teaching staff, educational institutions and other organizations) in the generation of social capital at both individual and social levels remain insufficiently studied. The article proposes to consider an educational institution as such a meso-level formation. It turns out that the development of macrosocial capital begins with the processes of generating its resources at the micro level of social interaction, and the integration of these two levels occurs at the meso level, due to the functioning of meso-level formations (groups, communities, organizations, corporations, etc.). Strengthening and increasing the social capital of society (macro level) requires the development and implementation of special mechanisms in organizations and associations (meso level), which would increase the individual level of mutual trust and support, cooperation, responsibility, self-confidence, positive attitude towards others. It is emphasized that at the micro level the process of generating social capital can be possible only in the presence of special conditions. Appropriate conditions are provided by the structure of the educational space of the educational institution, by the deployment of the maximum diversity of social relations. In conclusion, universal principles of organization of educational space are formulated, which provides the process of generating social capital within the walls of the educational institution.

Key words: *educational institution, education, educational space, educational environment, social capital.*

Постановка проблеми. Досягнення консолідації і солідарності суспільства, гармонізація його структури, оптимізація взаємовідносин між його членами завжди привертали увагу представників соціальних і поведінкових наук. Дедалі більше вчені схильні до думки, що налагодження політичних, соціальних, економічних процесів сучасного суспільства уможливлюється тільки за умови нарощування соціального капіталу.

На переконання Ф. Фукуями, Україна (як і всі інші пострадянські країни) гостро потерпає від девальвації і дефіциту соціального капіталу [18]. Наслідки цього негативного явища відчувають на собі всі члени суспільства, що виявляється у відсутності довіри, взаємодопомоги і кооперації навіть на індивідуальному, міжособистісному рівні, про що свідчать результати соціологічних досліджень [13]. Низька довіра один до одного, архаїчні культурні норми, нерозвиненість соціальних мереж підривають здатність індивідів до спільних дій у спільних інтересах, а водночас і здатність суспільства до самоорганізації. Незаперечним є факт, що суспільствам із високим рівнем соціального капіталу набагато легше долати кризові ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як стверджує вітчизняна дослідниця Т. Руда, «саме соціальний капітал виступає одним із найбільш дієвих інструментів самоорганізації свідомих громадян, що передбачає формування взаємовідносин між ними, в основі яких є довіра та допомога» [14]. На думку М. Бондаренко, «наявність соціального капіталу <…> сприяє демократичному розвитку, а його відсутність, роз'єднаність галь-

мує розвиток громадянського суспільства» [2]. Як пише В. Середа, «розвиток соціального капіталу розглядають як універсальні ліки для подолання інституційної кризи, вважаючи це необхідною умовою формування діалогу між владою та населенням, становлення громадянського суспільства та правової держави» [15, с. 81]. Загалом багато хто з вітчизняних та зарубіжних вчених дотримується аналогічного погляду (з якою ми своєю чергою повністю погоджуємося), стверджуючи, що розвиток демократичного суспільства, базовими цінностями якого є державність, добробут населення, національна безпека, гуманізм, ідеали свободи, рівності соціальних шансів і можливостей, високий рівень особистої відповідальності та інші, не видається можливим без потужного соціального капіталу (М. Блок, Н. Головін, О. Гірман, М. Грицаєнко, О. Демків, Т. Заяць, В. Жаховська, І. Карпова та ін.) [1; 4; 5–10].

Аналіз наукової літератури свідчить, що нині найактивнішими в дослідженні соціального капіталу є представники економічної науки та науки державного управління. Водночас соціологія досить давно ввела в обіг поняття «соціальний капітал», має солідні наукові напрацювання в області його теоретичної концептуалізації і емпіричної операціоналізації [6–8; 15]. Втім, якщо розглядати сучасне наукове знання загалом, то можна констатувати, що жодне з визначень соціального капіталу не стало універсальним і широко використовуваним. На тлі підвищеного інтересу до феномена соціального капіталу, мало опрацьованими та вивченими залишаються важливі питання, пов'язані з поглибленим дослідженням ролі мезорівневих утворень (трудового, навчального колективу, закладів освіти та інших організацій) у процесі генерації соціального капіталу як на індивідуальному, (між)особистісному, так і на загальносоціальному рівнях.

Постановка завдання. З огляду на вищевикладене мета цієї статті полягає в концептуалізації та обґрунтуванні ролі закладу освіти в процесах генерації та накопичення соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених на тему соціального капіталу свідчить, що загалом всі погляди щодо цього феномена можна розділити на три групи: до першої групи зарахуємо ті з них, які співвідносяться з мікрорівнем соціальної взаємодії (особистісним, індивідуальним), до другої – ті, які співвідносяться з мезорівнем, тобто розглядають соціальний капітал організацій, громад, окремих соціальних груп тощо, до третьої – ті, що розкривають поняття соціального капіталу в контексті макросоціальних відносин (соцієтальних, загальносоціальних, макрогрупових).

Досить детальну характеристику ресурсів соціального капіталу на кожному зі згадуваних вище рівнів надає вітчизняний соціолог О. Демків. Вчений зазначає, що на мікрорівні під соціальним капіталом розуміють ресурси, якими (реально чи потенційно) володіє індивід, включений у сталу систему соціальних відносин. При цьому обсяг соціального капіталу прямо залежить від характеристик складу особистісної соціальної мережі: якщо її члени мають високі статуси та доступ до цінних ресурсів (політичних, символічних, інформаційних, фінансових та ін.), це позитивно впливає на індивідуальний соціальний капітал індивідів, включених у соціальну мережу [7, с. 54]. Мікрорівневі уявлення про соціальний капітал отримали розвиток завдяки таким вченим, як У. Бейкер, Р. Барт, Н. Лін, А. Портес та інші.

На мезорівні соціальний капітал інтерпретується як ресурс соціальної спільноти, організації, корпорації тощо. Для накопичення цього ресурсу велике значення мають усталені внутрішні зв'язки (партнерські та інші) між їх членами, які створюють додаткові комунікаційні канали [7, с. 55]. Особливе значення при цьому мають норми і цінності цих мезорівневих утворень, правила, вкорінені в їх соціальну практику, рутинізовані дії, взаємодії і типи поведінки. Мезорівневі уявлення про соціальний капітал отримали розвиток у наукових працях, присвячених питанням неформальних стосунків в організаціях, феноменам командної роботи та соціального партнерства (Дж. Доннелі, В. Н'юстромі, К. Девіс, Г. Штейбок та ін.).

На макрорівні соціальний капітал інтерпретується як «власність» держави, суспільства загалом. Як пише О. Демків, – це соціальні зв'язки, які «структурують публічний простір суспільства, підвищують ефективність громадського контролю за діяльністю державних організацій, перебирають на себе окремі функції державних органів (наприклад, у сфері соціального захисту), сприяють поширенню соціально корисних цінностей, артикулюють та узгоджують інтереси соціальних груп, поширюють зразки соціально активної поведінки, генералізовану довіру…» [7, с. 55]. Макрорівневі уявлення про соціальний капітал відбиті в наукових працях Р. Патнама, М. Шиффа, Ф. Фукуями та інших.

Аналіз численних наукових праць дає змогу стверджувати, що який би рівень соціального не розглядався (мікро-, мезо- чи макро-), його джерелами завжди є спільні цінності, норми, традиції, що беруть свій початок від первинного імпульсу довіри, який потребує постійної регенерації. Іншими словами, складниками соціального капіталу є соціальні зв'язки, що базуються на довірі людей один до одного, легітимізованих правилах і нормах, які регулюють соціальну взаємодію (при цьому норми

мають включати такі чесноти, як правдивість, обов'язковість, взаємність).

Важливо розуміти, що різні рівні соціального капіталу (мікро-, мезо-, макро-) не є автономними, вони взаємопов'язані, взаємозалежні. Сучасна соціологія схильна трактувати процеси змін, що відбуваються на соціальному макрорівні як сукупний результат індивідуальних і групових відхилень (флуктуацій), що беруть початок на мікрорівні соціальної взаємодії, на рівні латентних елементів дії. Соціальний порядок сучасного високодинамічного соціуму постає як вкорінений у ментальних пластах соціального в колективних когнітивних і символічних утвореннях, згідно з якими відбувається індивідуальне приписування значень і смислів подій і ситуацій і, як наслідок, координація поведінки індивідів.

Таким чином, розвиток макросоціального капіталу починається з процесів генерації його ресурсів на мікрорівні соціальної взаємодії, а інтеграція цих двох рівнів відбувається саме на мезорівні, завдяки функціонуванню мезорівневих утворень (спільнот, організацій, корпорацій тощо). Іншими словами, зміцнення, нарощування соціального капіталу суспільства (макрорівень) потребує розробки та впровадження спеціальних механізмів в організаціях та об'єднаннях (мезорівень), що дасть змогу підвищити індивідуальний рівень взаємної довіри і підтримки, кооперації, відповідальності, віри у власні сили, позитивного ставлення до оточуючих.

Пояснення того, як саме і за рахунок чого індивіди, соціальні групи і суспільство загалом виробляють і накопичують соціальний капітал, можна виявити далеко не в багатьох наукових працях. Зокрема, неоціненний внесок у наукове знання про соціальний капітал зроблений П. Бурдьє та Дж. Коулманом, завдяки розвитку ними уявлень про механізми генерації соціального капіталу (як-от взаємне очікування та групове посилення норм) та про роль у цьому процесі різних організацій, що забезпечують джерело та ефект матеріалізації соціального капіталу [21; 22].

На наш погляд, заклади освіти мають значний потенціал, щоб бути/стати повноцінними (мезорівневими) суб'єктами генерації соціального капіталу. Таким чином, вони постають як організації, що забезпечують джерело соціального капіталу, а в певному сенсі й ефект його матеріалізації. Не маючи на меті абсолютизувати та ідеалізувати таку роль сучасних закладів освіти, підкреслимо, що загалом освіта забезпечує процеси, які відбуваються як на мікро-, так і на макрорівні соціальної взаємодії, тобто може позитивно впливати на якість ресурсів (складників) як індивідуального, так і суспільного соціальних капіталів, забезпечуючи їх взаємовідтворюваність. Високий рівень освіти полегшує встановлення різноманітних соціальних контактів. У людей із низьким рівнем освіти коло міжособистісних зв'язків є значно обмеженим. Можливим поясненням такого дисбалансу є дружні та/або «корисні» контакти, які встановлюються під час навчання в закладах вищої освіти [24]. Досвід, отриманий у закладі освіти, визначає спектр тих соціальних контактів, які згодом слугують індивіду джерелом накопичення капіталів іншого типу (культурного, економічного, символічного), а якість цих контактів є надійним предиктором довіри як важливої складової частини соціального капіталу, а також сприяє реалізації соціально-політичної, соціально-економічної та інших видів соціальної активності [11, с. 120].

Виходячи з вищевикладеного, можна змоделювати ідеальну ситуацію, коли нарощування соціального капіталу особистості в процесі освіти підвищує рівень суспільного добробуту та сприяє усуненню дефіциту соціального капіталу суспільства. Р. Патнам та Дж. Хеллівелл у своїх дослідженнях продемонстрували, що кумулятивний ефект від освіти присутній у багатьох видах соціальної взаємодії, включаючи членство в різних клубах та організаціях. Високий рівень довіри, що формується у стінах закладу освіти, а також пов'язаний із високим освітнім рівнем загалом, знижує витрати на контроль та примус до виконання різного роду зобов'язань (сімейних, професійних, громадянських та багатьох інших) [23].

Для пояснення того, як у закладах освіти відбувається процес генерації та накопичення соціального капіталу, звернемося до теоретичних напрацювань З. Баумана. Вчений вважав, що на індивіда значною мірою впливає місце його постійного знаходження (habitat). Habitat не детермінує поведінку, але є контекстом, який актуалізує смисли, що становлять підґрунтя соціальної дії [20, с. 192]. Зважаючи на положення теорії З. Баумана, можна уявити заклад освіти, а точніше його освітній простір, як habitat – місце постійного знаходження того, хто навчається, яке наділяє певними сенсами його існування, ставить перед ним певні цілі, забезпечує комплексом відповідних умінь, навичок, компетенцій, тобто всім тим, що сприяє досягненню цих цілей. Крім того, соціокультурне середовище закладу освіти (яке ми не ототожнюємо з освітнім простором, а вважаємо його активною складовою частиною) сприяє формуванню норм та цінностей, які своєю чергою слугують як фундамент соціального капіталу індивіда.

Таким чином, на мікрорівні процес генерації соціального капіталу може відбуватися лише за наявності спеціальних умов, що сприяють цьому процесу. Ці умови забезпечуються структурою освітнього простору закладу освіти (як мезорівневого утворення), розгор-

танням у ньому максимального різноманіття соціальних відносин. Саме з «бідністю» соціальних відносин у закладах освіти ми пов'язуємо причетність інституту освіти до проблеми дефіциту соціального капіталу.

Освітній простір будь-якого навчального закладу можна визначити як соціальний простір, тобто «простір стосунків і сил» (у формулюванні П. Бурдьє). Освітній простір виступає формою емпіричного буття системи освіти, соціокультурною конкретикою місця присвоєння особистістю життєво необхідного та/або професійно значущого соціального досвіду, що задається освітнім оточенням [12]. Отже, структурування освітнього простору закладу освіти потрібно здійснювати таким чином, щоб він, дійсно, був соціальним. У соціальному просторі обов'язково відбуваються процеси соціалізації та соціальної ідентифікації, які забезпечують включення індивіда в багатомірне життя суспільства. Саме тому й освітній простір має бути багатовимірним, тобто необхідним є його ускладнення. Проблема в тому, що в багатьох випадках освітні простори закладів освіти влаштовані лінійно. Це означає, що той, хто навчається, не усвідомлює всього обсягу соціального простору і не розуміє всього спектра соціальних відносин, як наслідок, він реагує лише на умовні сигнали (наприклад, на владу батьків та суспільства загалом, які наполягають на навчанні) [19].

Структура освітнього простору закладу освіти включає в себе як мінімум дві проєкції. Перша проєкція представлена різними полями. Поле соціального простору являє собою мікрокосм, який об'єднує агентів, залучених у процес (від)творення відносин між ними [3, с. 21]. Кожне поле характеризується порівняною «щільністю» внутрішніх соціальних взаємодій, створює особливу атмосферу, яка має «силовий», «притягаючий» характер стосовно індивідів, які до нього потрапили. Іншими словами, стійкі форми відносин, що склалися всередині того чи іншого поля, утворюють його потужність, силу (впливу). З одного боку, має місце примусова сила (вплив) полів на індивідів (як агентів), які знаходяться в зоні цих полів, що детермінує їх постійні диспозиції. З іншого боку, й самі агенти здатні впливати та динаміку поля, маючи певний запас свободи [3, с. 29].

Поля взаємно (і тісно) переплітаються. В освітньому просторі закладу освіти як такі поля можуть розглядатися різні сфери діяльності: навчальна, наукова, культурна, управлінська та інші. Крім того, полями можуть виступати навчальні предмети, дисципліни, спеціальності, яким навчаються школярі або студенти. Така диференціація полів знаходить свій відбиток у науковій літературі. Практично кожна наукова стаття на тему освітнього простору розглядає якусь одну його сторону. При цьому найчастіше використовуються такі формулювання, як «культурно-освітній простір» та «інформаційний простір». На наш погляд, йдеться не про простір, а про окреме його поле. Для того, щоб діяльність закладу освіти сприяла нарощуванню соціального капіталу, обов'язковим є забезпечення максимальної розгалуженості його освітнього простору за рахунок урізноманітнення його полів (навчальне, культурне, інформаційне, управлінське, поле творчості, поле громадянської активності тощо).

Друга проєкція освітнього простору закладу освіти має дві основні складові частини: текстову та середовищну. Текстова складова частина представлена різними текстами освіти (письмовими та усними). Прикладом письмового тексту освіти є робочі програми, підручники, конспекти лекцій та багато іншого. Усні тексти освіти – це лекції, бесіди, дискусії тощо між учасниками освітнього процесу, які можуть бути як аудиторними (на семінарських, практичних ті інших заняттях), так і позааудиторними (в рамках індивідуальної роботи; бесіди і розмови, які мають виховний характер і не стосуються навчання).

Освітнє середовище – це динамічне поєднання умов і людей, що (взаємо)діють у цих умовах, яке має рухливі просторово-часові кордони та забезпечує соціалізацію особистості. Середовищна складова частина освітнього простору закладу освіти має складну структуру. У цьому випадку не будемо вдаватися до подробиць, розмежовуючи культурне, інформаційне тощо середовища або виділяючи безліч елементів цього середовища (аксіологічний, просторово-часовий, природний, соціальний, змістовний, процесуальний, інформаційний, інтерактивний та ін.), як це роблять представники педагогічної науки [16; 17]. Як підструктури освітнього середовища виділимо предметну і непредметну області. Предметна область (матеріальне забезпечення, наявність/відсутність певного обладнання, предметів інтер'єру, в тому числі і в кожній аудиторії (класній кімнаті), розміщення меблів, просторові показники тощо). Непредметна область освітнього середовища (або етос) – це офіційні та неофіційні правила організації освітнього процесу. Позначаючи непредметну область освітнього середовища закладу освіти терміном «етос», ми маємо на увазі не лише сукупність правил, а й практики їх дотримання/недотримання, а також практики, які не мають безпосереднього відношення до самого процесу навчання (моральні, культурні, громадянські, правові та інші). При цьому важливим є створення в освітньому середовищі зон найближчого розвитку. «Зона найближчого розвитку» – поняття, що вживається в соціальній психології та педагогіці, введене Л.С. Вигот-

ським для того, щоб підкреслити принципову особливість розвитку особистості, засвоєння та присвоєння нею соціального досвіду насамперед шляхом партнерської взаємодії зі старшими та/або більш досвідченими людьми.

Таким чином, для того, щоб освітній простір закладу освіти функціонував ефективно, зокрема щодо генерації соціального капіталу, необхідно, щоб у ньому було розгорнуто максимально широку палітру соціальних відносин, які виходять далеко за межі передачі/отримання знань, освоєння професійних умінь та навичок. Повноцінність процесу генерації соціального капіталу у стінах закладу освіти досягається за рахунок структурування його освітнього простору таким чином, щоб забезпечувалося «занурення» тих, хто навчається, в сукупність соціальних взаємодій різного рівня складності, збагачення сфери освоюваних ними соціальних ролей.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, як основний висновок сформулюємо універсальні (тобто такі, що не залежать від типу та рівня закладу освіти) принципи організації освітнього простору, який забезпечує процес генерації соціального капіталу в стінах закладу освіти:

– орієнтація на розвиток особистості, насамперед: (а) на рівні свідомості (самопізнання, самовизначення, самореалізації, саморозвитку); б) на рівні діяльності (в плані соціальної активності: інформаційно-пізнавальної, мотиваційно-діяльнісної, ініціативно-творчої);

– простір має бути насамперед соціальним, тобто простором соціальних відносин. Для цього необхідним є утворення умов для повноцінної соціалізації та соціальної ідентифікації тих, хто навчається;

– створення умов для порівняння різних життєвих позицій та реального їх вибору за рахунок забезпечення багатовимірності соціального простору. При цьому важливим є створення в освітньому просторі закладу освіти «зон найближчого розвитку».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блок М., Головин Н. Социальный капитал: к обобщению понятия. *Вестник Санкт-петербургского университета*. 2015. № 4 (15). С. 99–111.

2. Бондаренко М.Ю. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства. URL: http://surl.li/bddxf (Дата звернення: 12.01.2022).

3. Бурдье П. Социальное пространство и генезис «классов». *Вопросы социологии*. 1992. Т. I, № 1. С. 17–36.

4. Гірман О. Соціальний капітал як ресурс регіонального розвитку. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 4(35). С. 62–69.

5. Грицаєнко М.І. Місце соціального капіталу у формуванні та об'єднанні територіальних громад. *Бізнес Інформ*. 2017. № 8. С. 116–123.

6. Демкив О. Концепция группового социального капитала и ее адаптация к отечественным условиям. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. № 4. С. 104–118.

7. Демків О. Соціальний капітал в умовах державного монополізму: до методології соціологічного дослідження. *Соціологічні студії*. 2012. Вип. 1. С. 55–61.

8. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 99–111.

9. Заяць Т.А., Жаховська В.Л. Конвертація соціального капіталу в Україні: суперечності, принципи і перспективи. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 1 (43). С. 63–79.

10. Карпова І. Феномен соціального капіталу: зміст та фактори накопичення. *Ефективна економіка*. 2014. № 10. URL: http://surl.li/bdeco (Дата звернення: 12.01.2022).

11. Натхов Т.В. Образование, социальный капитал и экономическое развитие (обзор основных исследований). *Вопросы экономики*. 2010. № 8. С. 112−122.

12. Попов А.А. Образовательное пространство: социология и технология конструирования. *Материалы ММК*. URL: http://www.fondgp.ru/lib/mmk/50 (Дата звернення: 14.01.2022).

13. Результати моніторингового дослідження «УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ». URL: http://www.socis.kiev.ua (Дата звернення: 11.02.2022).

14. Руда Т.В. Соціальний капітал як елемент забезпечення національної безпеки. URL: http://surl.li/bddvu (Дата звернення: 12.01.2022)

15. Середа Ю.В. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту. *Український соціум*. 2013. № 4(47). С. 81–97.

16. Туктарова Р.И. Педагогические условия гуманизации жизненно-педагогического образовательного пространства будущих первоклассников : автореф. … канд. пед. наук. Ижевск, 2004. 30 с.

17. Ферапонтов Г.А. Становление образовательного пространства школьника средствами культурологической драматизации : автореф. … канд. пед. наук. Новосибирск, 2000. 28 с.

18. Френсіс Фукуяма про українську демократію і помилкові очікування. URL: http://surl.li/bdklz (Дата звернення – 11.01.2022).

19. Фрумин И.Д., Эльконин Б.Д. Образовательное пространство как пространство развития («Школа взросления»). *Вопросы психологии*. 1993. № 1. С. 24–32.

20. Bauman Z. Intimation of Post modernity. London and New York : Ch., 1992. Pp. 190–196.

21. Bourdieu P. The forms of social capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*; [in Richardson, JG (ed)]. New York: Greenwood, 1985. Pp. 235–255.

22. Coleman J.S. Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*. 1988. Vol. 94. Pp. 95−120.

23. Helliwell J., Putnam R. Education and Social Capital. *Eastern Economic Journal*. 2007. Vol. 33. № 1. Pp. 101−125.

24. Madda M.J. For Students to Succeed, Social Capital Matter Just as Much as Skills − Here's Why. URL: http://surl.li/bdkks (Reference date: 14.01.2022).

ПРОЗОРІСТЬ МІСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ПРАКТИКА ЗАЛУЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ГРОМАДИ ДО УХВАЛЕННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ У М. ЗАПОРІЖЖІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПИТУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ)

TRANSPARENCY OF CITY GOVERNMENT AND PRACTICE OF INVOLVING COMMUNITY REPRESENTATIVES TO MANAGEMENT DECISIONS IN ZAPORIZHIA (ACCORDING TO PUBLIC OPINION SURVEYS)

УДК 316.4.051
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.3

Никифоренко А.Р.
старший викладач кафедри історії України та археології
Маріупольський державний університет

Баєв А.І.
магістрант спеціальності «Публічне управління та адміністрування»
Донецький державний університет управління

Актуальність дослідження прозорості міської влади та практик залучення представників громади до ухвалення управлінських рішень у місті Запоріжжі зумовлюється поточною військово-політичною кон'юнктурою, пов'язаною з агресією Росії проти України, вразливістю міста щодо загрози нового російського вторгнення, перебігом реформи децентралізації, що зумовлює поступову зміну характеру відносин посадових осіб органів місцевої влади та пересічних громадян. Інструментами такої зміни, крім іншого, виступають упрозорення діяльності органів місцевої влади та запровадження ними різноманітних практик партисипативної демократії.

Метою статті є демонстрація на прикладі міста Запоріжжя можливостей використання моніторингів громадської думки для аналізу динаміки рівня прозорості органів місцевого самоврядування та впровадження ними практик партисипативної демократії. Впродовж 2017–2019 років Запоріжжя прогресувало в напрямку відкритості й прозорості влади, особливо щодо бюджетного процесу. Провідною темою в комунікації громади з місцевою владою були проблеми благоустрою. Показники відкритості й прозорості порівняно з іншими великими поліфункціональними містами України в Запоріжжі залишились на достатньому рівні, а не на високому. Об'єктивні показники відкритості місцевої влади Запоріжжя в цілому корелюють з суб'єктивним рівнем сприйняття відкритості й прозорості влади громадянами. При створенні місцевою владою передбачених законодавством необхідних умов доступу до участі громадян у формуванні й прийнятті управлінських рішень рівень реального залучення містян до співпраці з владою у зазначений період залишався доволі низьким, що було не в останню чергу зумовлено низьким рівнем громадської активності і громадянської компетентності мешканців. Виявлені тенденції засвідчують необхідність пошуку нових форм співпраці «влада – громада» в Запоріжжі, адаптованих до умов сьогодення.

Ключові слова: *міська влада, прозорість діяльності, залучення, громадська участь, муніципальне опитування, громадська думка, оцінювання.*

The urgency of the study about city government's transparency and practices of community involvement in management decisions in Zaporizhia is made by the current military and political situation related to Russia's aggression against Ukraine, city's vulnerability to a threat of a new Russian invasion, decentralization reform, accompanied by gradual changing a nature of relationship between local government officials, on the one hand, and ordinary citizens, on the other. Tools of such change are, among other things, transparency of city government's activities and its introduction of various participatory democracy's practices.

The aim of the article is to demonstrate on example of Zaporizhia possibilities of using public opinion monitoring to analyze dynamics of city government's transparency level and it's implementation of participatory democracy practices. During 2017-2019, Zaporizhia has progressed towards government's openness and transparency, especially regarding the budget process. The leading topic in communication of community and city government was landscaping issues. Indicators of openness and transparency, in comparison with other large multifunctional cities and administrative centers of Ukraine, in Zaporizhia remained at the level of "sufficient", not "high". When the city government was creating necessary conditions for citizen's access to participation in formation and adoption of management decisions, the level of real citizens' involvement to cooperation with the government in that period remained quite low, not least due to low civic activity and competence. The identified trends indicate neediness to find new forms of cooperation "government – community" in Zaporozhia, which are adapted to today's conditions.

Key words: *city government, transparency of activity, involvement, public participation, municipal poll, public opinion, assessing.*

Реформою децентралізації, здійснюваною в Україні з 2014 року, передбачено передачу значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності від центральних органів виконавчої влади на муніципальний рівень. Це має створити сприятливі передумови для формування ефективної й відповідальної місцевої влади, здатної гарантувати комфортне й безпечне середовище для життя громадян. Реалізація реформи децентралізації супроводжується поступовою зміною характеру відносин посадових осіб органів місцевого самоврядування та пересічних громадян – членів територіальних громад. Інструментами такої зміни виступають упрозорення діяльності органів місцевої влади та запровадження ними різноманітних партисипативних практик («демократизації демократії»). Під прозорістю в даному разі мається на увазі відкритість управлінських структур на основі чітких процесів та процедур, безперешкодного доступу громадськості до публічної інформації, етичного розуміння процесу обміну нею, що, зрештою, гарантує підзвітність діяльності посадових осіб та організацій, які працюють з ресурсами чи обіймають державні посади [1].

Найпоширенішою формою залучення представників громади до ухвалення управлінських рішень на місцевому рівні є опитування громадської думки. За свою суттю це пасивна форма вивчення ставлення громадян до дій посадових осіб шляхом анкетування та проведення інтерв'ю. Опитування громадської думки дозволяють виявляти проблемні питання, повніше враховувати запити та інтереси членів громади, оперативніше реагувати на зміни в їхніх настроях, прогнозувати соціальні наслідки заходів місцевої влади.

У площині публічного управління проблему упрозорення діяльності органів місцевої влади в Україні активно досліджують В. Авер'янов, Т. Андрійчук, Е. Афонін, А. Буханевич, Л. Горбата, Н. Гудима, В. Дерець, М. Дубняк, М. Дурман, Н. Крук, І. Луценко, В. Мельниченко, І. Мінаєва, В. Олійник, М. Ославський, О. Пархоменко-Куцевіл, М. Пашковська, О. Твердохліб, Н. Тимошенко, Є. Тихомирова. Проблеми громадської участі вивчають І. Абрам'юк, Т. Андрійчук, В. Артеменко, Е. Афонін, М. Баймуратова, О. Батанов, Ю. Богач, Р. Войтович, Л. Гонюкова, Л. Горбата, Т. Євтухова, О. Корнієвський, В. Кравченко, Н. Кривокульська, Р. Міщенко, Л. Муркович, О. Нижник, Я. Панас, В. Прошко, О. Руденко, І. Сипіга, О. Черній, І. Шумляєва.

Попри інтерес дослідників до зазначеної проблеми, методики вимірювання ефективності діяльності місцевої влади ще не набули в Україні завершеного вигляду. Це пояснюється, окрім іншого, складністю визначення критеріїв оцінювання, потребою узгоджувати суб'єктивну думку мешканців щодо дій місцевої влади з об'єктивними показниками її діяльності. Останні виявляються за допомогою опитувань громадської думки.

Запоріжжя є цікавим об'єктом для дослідження прозорості міської влади та практик громадської участі з огляду на стратегічно важливе розташування цього міста між зоною ведення бойових дій на Сході та анексованим Росією Кримом на Півдні із виходом до Азовського моря, а також з огляду на вразливість його життєзабезпечення в контексті можливих подальших агресивних дій з боку Російської Федерації. Потрібно пам'ятати, як у квітні 2014 року мешканцям Запоріжжя вдалося без зброї, самою лише силою громадського опору захистити цей великий індустріальний центр Південної України від російських колаборантів, влаштувавши їм «яєчну неділю» [2].

Мета статті – на прикладі міста Запоріжжя продемонструвати можливості використання моніторингів громадської думки для аналізу динаміки рівня прозорості органів місцевого самоврядування та впровадження ними практик партисипативної демократії.

«Стратегія розвитку міста Запоріжжя до 2028 року» (далі – «Стратегія»), прийнята в 2017 році, спиралась на результати експертного опитування представників бізнесу м. Запоріжжя (n = 63 особи), проведеного в липні 2016 року консультантами проєкту міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст» (проєкт ПРОМІС) та незалежними соціологами за сприяння виконкому Запорізької міської ради (далі – ЗМР), а також на дані анкетного опитування запоріжців (n = 2455 осіб), проведеного у вересні 2016 року [3; 4]. З урахуванням результатів цих опитувань у структурі стратегічних напрямів і цілей «Стратегії» було виокремлено та обґрунтовано стратегічну ціль «D.3. Активна, відповідальна громада та ефективне управління містом» у межах стратегічного напряму «D. Місто високої якості життя» [5, с. 58].

Згідно зі «Стратегією» для покращення взаємодії між міською владою та громадою Запоріжжя в місті мають: а) створюватись умови для активізації громади через розвиток інституцій громадянського суспільства; гарантуватись облаштування і функціонування публічних просторів; відбуватись залучення мешканців до реалізації проєктів з оздоровлення та покращення міського середовища; підтримуватись ОСББ, вуличні комітети; здійснюватись розвиток соціального замовлення, забезпечення умов для розвитку усіх верств населення; б) забезпечуватись широкий доступ до інформації та послуг (зокрема, на базі ЦНАП) на основі муніципального стандарту за допомогою механізмів Е-дата, інструменту «відкрите місто»; застосовуватись інструменти забезпечення прозорості управлінських процесів; в) надаватись можливості для реалізації громадських ініціатив через «бюджет участі»; розширюватись механізми залучення громадськості до прийняття управлінських рішень; створюватись умови для громадського моніторингу питань розвитку громади [5, с. 65–67].

Серед індикаторів реалізації оперативної цілі «D.3.3. Відкрите місто: електронні ресурси для містян та система підтримки їх використання» «Стратегії» вказана кількість послуг, які надають ЦНАПи, та рівень задоволеності містян якістю послуг, що надаються ЗМР [5, с. 67]. Нині ЦНАПи міста надають 152 послуги [6]. Щомісячно підбиваються підсумки моніторингу громадської думки з оцінки якості обслуговування та надання адмінпослуг. Оцінювання здійснюється за допомогою талону електронної черги, який відвідувачі залишають у скриньках («задоволений» або «незадоволений»). Так, за грудень 2020 року оцінили роботу ЦНАП м. Запоріжжя 1022 відвідувачі, що складає 20,93% від загальної кількості прийнятих документів за місяць (4882). Усі відвідувачі (100%), які взяли участь в оціню-

ванні, дали позитивну оцінку якості обслуговування в ЦНАП [7].

Що стосується прозорості діяльності міської влади м. Запоріжжя, то муніципальне опитування 2017 року містило пряме запитання щодо того, згодні чи незгодні респонденти з твердженням відносно того, що місцева влада демонструє прозору діяльність, та включало блок запитань, спрямованих на вимірювання прозорості роботи міської влади через оцінку легкості доступу до інформації про місцевий бюджет, капітальні будівництва, тендери, контакти влади, проєкти рішень і плани розвиту міста, а також щодо інформації про міського голову, депутатів ЗМР, комунальні підприємства за 4-х бальною шкалою – «легко доступна», «радше доступна», «радше недоступна», «недоступна». Так, із твердженням, що місцева влада демонструє прозору діяльність, у 2017 році *радше погодились* 36% запоріжців. Легкість доступу до інформації про діяльність місцевої влади за параметрами, що нас цікавлять, була оцінена погано: як *радше доступну* інформацію про місцевий бюджет оцінили 16% респондентів (4-те місце з кінця рейтингу міст за цим параметром); про капітальні будівництва – 10% (2-ге місце з кінця рейтингу міст); про тендери – 16% (5-те місце з кінця рейтингу міст за цим параметром) (див. рис. 1) [8]. У муніципальних опитуваннях наступних хвиль 2018–2020 років подібні запитання респондентам не ставились.

З 2017 року організація «Transparency International Україна» спільно з Інститутом політичної освіти реалізує проєкт, який має посприяти зниженню рівня корупції в Україні шляхом підвищення прозорості, підзвітності й доброчесності публічної влади, активності та відповідальності громадянського суспільства. У рамках даного проєкту здійснюється вимірювання прозорості ста найбільших міст України (включно з Запоріжжям) за 14-ма сферами відповідальності міської влади, представленими 88-ма індикаторами. Максимальна кількість балів, яку місто може набрати, становить 100. Кількість балів за окремий індикатор коливається від 0 до 2-х. Розподіл балів за сферами відбувається так: інформація про роботу органів місцевої влади – 8 балів, доступ до участі – 9, закупівлі – 3, житлова політика – 6, бюджетний процес – 6, фінансова та матеріальна допомога, гранти – 6, соціальні послуги – 3, кадрові питання – 3, антикорупційна політика та професійна етика – 9, землекористування та будівельна політика – 12, комунальні підприємства – 12, комунальне майно – 6, освіта – 4, інвестиції та економічний розвиток – 13 балів [9, с. 7].

Прозорість в рамках проєкту, що про нього йдеться, витлумачується як «принцип належного врядування, за якого громадянам забезпечується право на доступ до інформації, а органи влади займають проактивну позицію у процесі розвитку такої можливості» [10]. Вимірювання прозорості міст триває кілька тижнів з листопада до грудня. Підсумкові значення показників 2021 р. мали оприлюднити у лютому 2022 р. Методологія передбачає збирання як первинних даних (анкетування представників міських рад), так і вторинних даних (аналіз документів міських рад, інформації, оприлюдненої на офіційних вебсайтах рад на спеціалізованих вебресурсах). У підсумку для ранжування міських рад за рівнем прозорості застосовується така шкала оцінювання: «прозоре місто» – 80–100 балів, «переважно прозоре» – 60–79, «частково прозоре» – 40–59, «переважно непрозоре місто» – 20–39, «непрозоре місто» – 0–19 балів [11, с. 5–6].

Згідно з даними моніторингу організації «Transparency International Україна» міська влада Запоріжжя в цілому прогресує в бік прозорості. У 2017 році місто отримало 26 балів і опинилось в групі *переважно непрозорих* міст

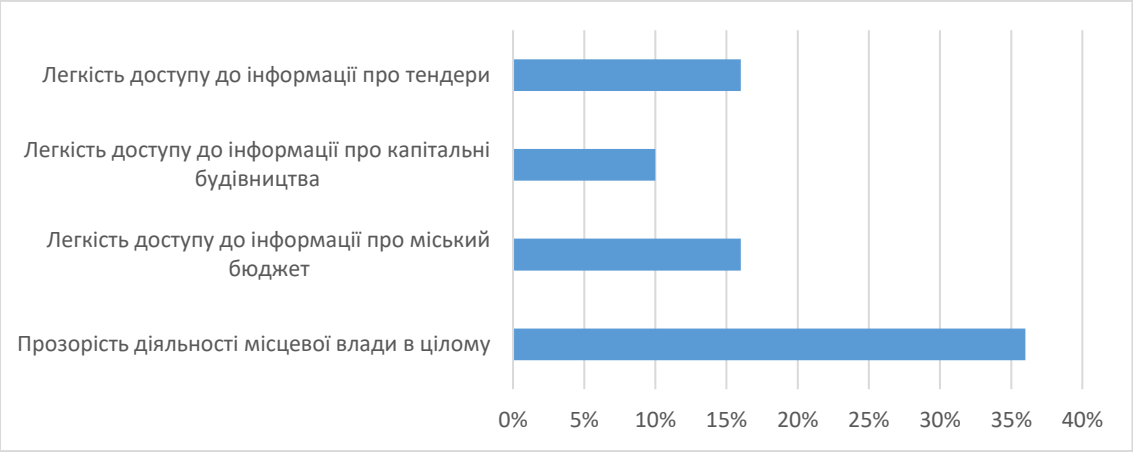

Рис. 1. Прозорість діяльності місцевої влади в Запоріжжі (2017 рік) за даними муніципального опитування

на 64-й позиції в рейтингу зі 100 міст. У 2018 р., подолавши бар'єр у 40 балів (40,8), воно потрапило вже до групи *частково прозорих* міст і піднялось на 40-ву позицію в рейтингу. У 2019 р. з 55,9-ма балами місто стало *частково прозорим* з тенденцією до потрапляння в групу *переважно прозорих* міст. У 2020 році відбулася втрата позицій: місто посіло 35-те місце в рейтингу, набравши 51,8 балів, лишившись *частково прозорим*.

Втрата балів відбулась через неоприлюднення інформації за однією з 14-ти сфер діяльності міської влади – «закупівлі» (2017 рік – 3,8 бала, 2018 рік – 5,3 бала, 2019 рік – 2 бали, 2020 рік – 0 балів). Погано висвітленими впродовж усіх років моніторингу були питання житлової політики (оцінка 0,5–1 бал). До речі, це є загальноукраїнською тенденцією, адже за середніми показниками впродовж 2017–2020 років саме житлова політика була зафіксована як найнепрозоріша зі сфер рейтингу. До *стабільно прозорої* інформації по Запоріжжю можна віднести інформацію про роботу органів міського самоврядування, кадрові питання, бюджетний процес. Що стосується прозорості бюджетного процесу, то впродовж усіх 4-х років моніторингу оцінка трималася на рівні 4-х балів з незначним підвищенням до 4,2-х бала у 2019 р. До сфер, де є прогрес у плані прозорості, можна віднести доступ до участі (зростання впродовж 2017–2020 років від 2,5 до 6,7 бала) та дані щодо землекористування та будівельної політики (зростання впродовж 2017–2020 рр. від 2,7 до 7 балів) (див. рис. 2) [12].

До речі, сфера «доступ до участі» за середніми показниками у 2017 й 2018 роках була визначена як найпрозоріша сфера. Дані про прозорість діяльності місцевої влади Запоріжжя у 2018–2019 рр. можна отримати ще з одного дослідження – «Індекс прозорості місцевих бюджетів», здійсненого в рамках проєкту ПРОМІС. Методологія даного проєкту передбачала застосування 36-ти показників прозорості, згрупованих за 3-ма параметрами оцінювання, а саме: «відкритість інформації», «прозорість рішень», «інноваційні практики», на кожному з 4-х етапів бюджетного процесу: планування (8 показників); розгляд і ухвалення (9 показників); реалізація (10 показників); зважування та аудит (9 показників).

Показники відкритості інформації охоплюють наявність певного документа, його оприлюднення на офіційному вебсайті органу місцевого самоврядування (далі – ОМС), своєчасність оприлюднення та повноту оприлюдненого документа; показники прозорості рішень – наявність нормативно-правових актів, якими передбачено чіткі процедури порядку залучення громадян до визначених елементів бюджетного процесу, реальне та вчасне застосування цих практик, забезпечення підзвітності процесу; показники використання інноваційних практик передбачають, зокрема, збільшення доступності й зрозумілості бюджетного процесу для широких верств населення через застосування ІКТ [13]. Кожний з показників прозорості передбачає щонайменше одне закрите запитання з двома варіантами відповіді – «так» або «ні». У разі відповіді «так» за критерій присвоюється 1 бал. Загалом опитувальник складається зі 142 запитань. Максимальна незважена сума балів дорівнює 142. Максимальна зважена оцінка прозорості місцевого бюджету дорівнює ста балам. Отже, максимальна оцінка відкритості інформації становить 43 бали, прозорості рішень – 26, інноваційних практик – 31 бал. За результатами оцінки визначаються 4 рівні прозорості бюджету: непрозорий міс-

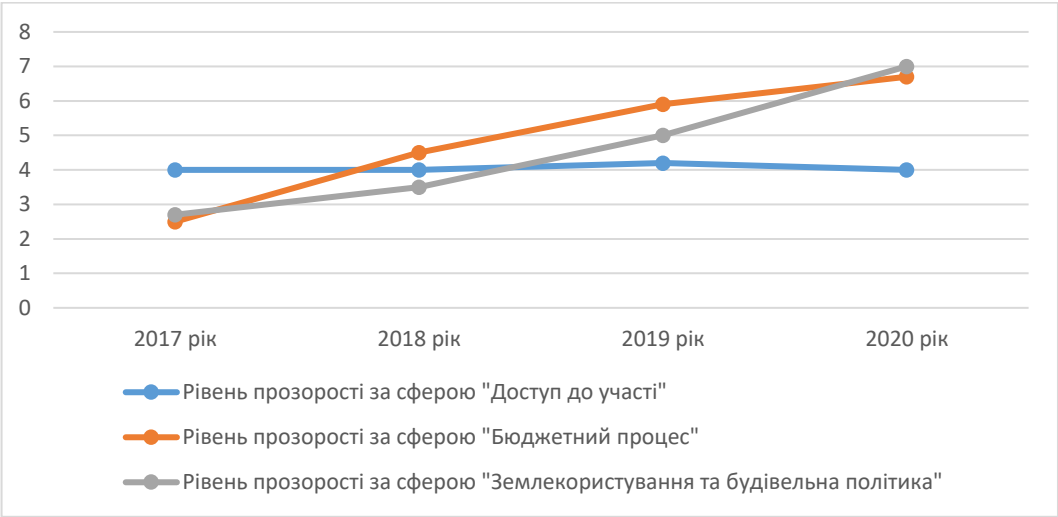

Рис. 2. Прозорість діяльності місцевої влади в Запоріжжі за окремими сферами (2017–2020 рр.) за даними організації «Transparency International Україна» (у балах)

цевий бюджет – 0–16 балів, задовільний рівень прозорості бюджету – 17–48 балів, високий рівень – 49–71, інноваційний рівень прозорості бюджету – 72–100 балів [13].

У 2019 році індекс прозорості бюджету м. Запоріжжя становив 47 балів зі ста можливих, що відповідає задовільному рівню прозорості. Порівняно з 2018-м роком місто покращило індекс прозорості на 9 балів (з 38) й опинилось на вершині рейтингу (друга сходинка) у групі міст з задовільним індексом прозорості. Що стосується оцінок окремо за параметрами, то у 2019 р. за критерієм відкритості інформації місто набрало 63%, що відповідає високому рівню відкритості; прозорості рішень – 46%, що відповідає задовільному рівню прозорості; інноваційних практик – 36%, що відповідає задовільному рівню інноваційності. У 2018 році за критерієм відкритості інформації у Запоріжжя було 45%, що відповідає задовільному рівню відкритості; прозорості рішень – 51%, що відповідає високому рівню прозорості; інноваційних практик – 21%, що відповідає задовільному рівню інноваційності.

У рамках даного дослідження приклад Запоріжжя наведено в якості найкращої практики за показником «громадський бюджет». Зокрема, акцентується увага на тому, що на сайті ЗМР створено платформу «громадський бюджет», де мешканці міста можуть проголосувати за проєкти онлайн. Цікавою і доступною для широкого загалу користувачів сайту є візуалізація звітів про реалізацію проєктів – переможців громадського бюджету – у вигляді інтерактивної мапи. Проте як недолік відзначено той факт, що на момент проведення дослідження у 2019 році на сайті було наявне звітування лише за проєктами 2016–2017 років [13].

У контексті розгляду питання про прозорість міського бюджету та з урахуванням сфери благоустрою міста, спираючись на відкриті дані звітів про виконання бюджету м. Запоріжжя, розміщених на сайті ЗМР [14; 15; 16; 17], наведемо інформацію щодо бюджетних витрат на ЖКГ міста та по окремих напрямках утримання і розвитку ЖКГ в динаміці за 2017–2020 рр. Так, бюджетні витрати на утримання і розвиток сфери ЖКГ м. Запоріжжя у 2017 р. склали 1745,1 млн грн (частка в загальній структурі бюджету – 21%); у 2018 р. – 1728,4 (у структурі бюджету – 19%); у 2019 р. – 1910,6 млн грн (частка в загальній структурі бюджету – 21%); у 2020 р. – 1930,2 (частка в загальній структурі бюджету – 25%).

Видатки бюджету м. Запоріжжя на сферу житлово-комунального господарства поступово зростають. Зокрема, у 2019–2020 роках витрати на цю сферу в середньому на 200 тис. грн перебільшили витрати періоду 2017–2018 років. Левова частка витрат стабільно припадає на ремонт і утримання доріг, але з тенденцією до поступового скорочення витрат на цей напрям. На другому місці за розмірами бюджетних вкладень перебуває реконструкція і капітальний ремонт житлового фонду та об'єктів ЖКГ також з тенденцією до поступового скорочення видатків на цей напрям. На третьому місці – благоустрій міста з тенденцією до поступового зростання видатків (у 2020 році порівняно з 2017 роком зростання становило майже 70 тис. грн). Видатки на будівництво та реконструкцію об'єктів інфраструктури та утримання прибудинкових територій порівняно з іншими статтями витрат на ЖКГ є незначними, але вони мають тенденцію до зростання. Слід наголосити, що частка витрат міського бюджету на ремонт і реконструкцію об'єктів інфраструктури є більшими, адже видатки, наприклад, на ремонт закладів освіти, спортивних закладів, у тому числі стадіонів, спортивних майданчиків, а також лікарень рахуються у бюджетних витратах за іншими сферами – «освіта», «культура і спорт», «охорона здоров'я», що дещо розмиває загальну картину бюджетних вкладень на благоустрій міста.

Звітна документація з бюджету міста на сайті ЗМР подана у вигляді презентації з візуальною частиною (діаграми, гістограми, графіки) та текстовою описовою інформацією, а також у вигляді електронних таблиць Excel. Описова інформація містить різноманітні кількісні показники – кількість відремонтованих будинків та споруд, тисячі погонних метрів відремонтованих чи замінених інженерних мереж у будинках; тисячі квадратних метрів відремонтованих покрівель на дахах будинків, доріг та мостів; гектари впорядкованих площ парків, пляжів з вибірковим позначенням адрес об'єктів (як правило, у випадках, коли здійснювалась капітальна реконструкція або йдеться про масштабні об'єкти на кшталт скверів, площ, зон відпочинку). Подібний виклад інформації з відповідною доказовою базою у вигляді цифр, безперечно, сприяє формуванню довіри пересічних мешканців до дій місцевої влади, але в той же час узагальнення інформації, подання її просторового співвіднесення, мозаїчний характер наведення прикладів формує у запоріжців дещо абстрактне уявлення про перебіг благоустрою міста часто без кореляції з задоволенням їх особистих запитів та інтересів, що зумовлює невисокі показники задоволеності запоріжців діями місцевої влади або може викликати хибне відчуття соціальної несправедливості (скажімо, щодо зосередження зусиль з благоустрою в центрі міста й нехтування потреб жителів віддалених районів) й призводити до виникнення соціального напруження. Отже, подача звітної інформації про благоустрій Запоріжжя на сайті ЗМР, на нашу думку, потребує істотного вдосконалення

в напрямку легкості використання і сприйняття інформації, просторової наочності.

Третє муніципальне опитування 2017 року містило запитання, яке дозволяло отримати інформацію щодо заохочення громадян до спільного прийняття рішень з боку ОГС в адміністративних центрах України – висловлення респондентами згоди або незгоди (за 4-х бальною шкалою – «цілком погоджуюсь», «скоріше погоджуюсь», «скоріше не погоджуюсь», «зовсім не погоджуюсь») з твердженням щодо того, чи сприяє міська влада участі громадян у процесі прийняття рішень. Запоріжжя в цьому відношенні демонструвало доволі низькі показники – лише 11% позитивних відповідей («швидше погоджуюсь»), друге місце з кінця рейтингу міст за даним параметром [8]. У 2018 році дане запитання з муніципального опитування було вилучене. У 2019 році в опитувальнику з'явився новий блок запитань щодо оцінки рівня можливостей у місті, до якого, зокрема, увійшло прохання «Оцініть, будь ласка, рівень можливостей включатися в процес формування рішень у місті» за 5-ти бальною шкалою: «відмінно», «добре», «посередньо», «погано», «жахливо». У 2019 році 39% запоріжців відповіли так на дане запитання: 3% – «відмінно», 19% – «добре», 17% – «посередньо». Порівняно з іншими містами показники виявились невисокими, місто посіло 4-те місце з кінця у рейтингу міст за цим параметром [18]. У 2020 році 39% респондентів позитивно відповіли на дане запитання, але показники покращились за рахунок зменшення посередніх оцінок і збільшення добрих (2% – «відмінно», 23% – «добре», 12% – «посередньо»), тому місто просунутись у рейтингу на 5 позицій угору й стало 9-м з кінця, ближче до середніх показників в Україні [19]. Оскільки йдеться про різні ступені громадської участі – прийняття рішень і розробку рішень, ці дані не можна порівнювати з даними 2017 року.

З 2020 року, крім рейтингу прозорості, організація «Transparency International Україна» запровадила рейтинг підзвітності 50 найбільших міст України. Даний рейтинг дозволяє оцінити те, наскільки задекларовані у нормативно-правових актах і публічній комунікації зобов'язання міської влади є співмірними з практикою та реальним досвідом жителів громади. Рейтинг охоплює 50 міст України, з яких 5 міст є лідерами рейтингу прозорості 100 найбільших міст України, а решта 45 міст взяті у порядку спадання чисельності населення [20]. Рейтинг ґрунтується на аналізі первинних даних (відповіді на офіційні запити на інформацію до ОМС, документи, відео-, фотоматеріали, знімки екрана, збережені вебсторінки тощо). Тут є інформація й матеріали, зібрані користувачами на основі надсилання офіційних запитів, пошуку інформації, взаємодії з ОМС; відповіді з опитувальника, який заповнюють уповноважені міськими радами представники на запит програми «Transparent cities / Прозорі міста») та вторинних даних (статті й матеріали у медіа та від НУО, відео-, фотоматеріали, збережені вебсторінки); матеріали третіх осіб, на які користувачі посилаються у своїх відгуках) [9, с. 6].

Оцінювання тривало з грудня 2020 р. до лютого 2021 р. на основі інформації за весь 2020 р. за такими ж 14-ма сферами діяльності, як і в рейтингу прозорості, на основі застосування 47 індикаторів. Кількість балів, яку місто може отримати за окремий індикатор, коливалася від 0 до 4: прості індикатори оцінювалися щонайбільше одним балом, складні – до 2-х балів, комплексні – до 4-х балів. Максимальна кількість балів, яку може отримати місто – 100. Розподіл балів за сферами відбувався так: інформація про роботу органів місцевої влади (3 бали); доступ до участі (13 балів); закупівлі (4 бали); житлова політика (8 балів); бюджетний процес (11 балів); фінансова та матеріальна допомога, гранти (4 бали); соціальні послуги (6 балів); кадрові питання (2 бали); антикорупційна політика та професійна етика (4 бали); землекористування та будівельна політика (20 балів); комунальні підприємства (14 балів); комунальне майно (3 бали); освіта (4 бали); інвестиції та економічний розвиток (4 бали). У підсумку міські ради ранжувалися за такими рівнями підзвітності: «підзвітне місто» – 80–100 балів; «переважно підзвітне місто» – 60–79 балів; «частково підзвітне місто» – 40–59 балів; «переважно непідзвітне місто» 20–39 балів; «непідзвітне місто» – 0–19 балів [9, с. 7–8].

Розробники методології рейтингу під підзвітністю розуміють «стан відносин між владою та громадянами, за якого громадяни мають реальну можливість бути залученими та впливати на процеси вироблення політик, контролювати й перевіряти діяльність ОМС, а ті зобов'язані публічно звітувати про свою діяльність» [9, с. 3]. Суть даного поняття також розкривається в індикаторах моніторингу. Для кращого розуміння напрямків та форм взаємодії міської влади Запоріжжя з жителями, представниками ОГС докладніше розглянемо деякі індикатори за сферами, що нас цікавлять. Ідеться про сфери «доступ до участі» та «землекористування та будівельна політика».

Доступ до участі оцінюється на підставі відповідей на запитання щодо можливостей участі громадськості у засіданнях координаційного органу ЗМР, у засіданнях постійних комісій ЗМР, у засіданнях виконавчого комітету ЗМР, у пленарних засіданнях ЗМР, а також про звітування міського голови про свою діяльність на відкритих зустрічах з громадою, про належний розгляд петицій та існування версії офіційного

вебсайту ЗМР для користувачів з вадами зору [9, с. 14–19].

Рівень підзвітності за сферою «землекористування та будівельна політика» оцінюється на підставі 8-ми індикаторів, що стосуються оприлюднення на сайті ЗМР, відповідного уповноваженого комунального підприємства, міського органу архітектури та містобудування або іншому спеціалізованому вебсайті повної інформації про всі рекламні засоби / конструкції; створення реєстру містобудівних умов та обмежень та реагування ОМС на порушення у виконанні забудовником цих умов та обмежень; оприлюднення виконавчим органом з питань державного архітектурно-будівельного контролю інформації про свою діяльність (графік планових перевірок, результати перевірок, реєстр виданої дозвільної документації); здійснення архітектурно-містобудівною радою своєї діяльності відкрито та гласно (йдеться, зокрема, про безперешкодне потрапляння представників ОГС або громади на засідання, можливість фото-, відео-, аудіофіксації засідань, можливість виступів громадян на засіданнях, про трансляцію засідань онлайн у належній якості, оприлюднення протоколів, висновків. пропозицій, рекомендацій, проєктної документації заявників); про затвердження та оприлюднення на вебсайті ЗМР або спеціальному вебпорталі комплексної схеми розміщення тимчасових споруд, реєстрів договорів про оренду земельних ділянок, укладених упродовж останніх двох років; оприлюднення переліку земельних ділянок для здійснення забудови, які, зокрема, підлягають продажу окремими лотами на земельних торгах; прозоре виконання робіт з видалення або обрізки зелених насаджень [9, с. 32–36]. За показником «підзвітність» місто набрало 10 балів зі ста (рівень непідзвітного міста), проте Запоріжжя перебуває на 29-й позиції з 50-ти в рейтингу міст на тлі загалом низького рівня підзвітності ОМС. Бали були отримані лише за 5-ма з 14-ти сфер: «кадрові питання» – 1 бал, «антикорупційна політика та професійна етика» – 2, «землекористування та будівельна політика» – 2, «комунальні підприємства» – 3, «комунальне майно» – 2 бали. Показники «бюджетний процес», «доступ до участі» не отримали балів [20].

Взаємодія ОМС є двобічним процесом, плідність якого залежить як від відкритості та прозорості влади, так і від рівня громадської активності та громадянської компетентності містян, розвиненості громадських організацій, сприйняття цінностей і практик демократії громадою. За даними опитування запоріжців (2019 р. n = 2500) у межах соціологічного проєкту «Формуємо бюджет разом» Інституту соціологічних досліджень та громадських ініціатив (ISRSI) громадську активність проявляють лише 15,3% запоріжців віком 18+, а 82,1% респондентів дали заперечні відповіді на це запитання [21].

Показники громадської активності у Запоріжжі є вдвічі вищими за загальноукраїнські. Так, загальнонаціональне репрезентативне дослідження громадської думки, проведене фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з Київським міжнародним інститутом соціології у серпні 2019 року (n = 2040 респондентів віком 18+), засвідчило, шо лише 7,5% громадян є залученими до активної громадської діяльності [22]. Причому аналогічні опитування 2013–2018 років стабільно демонстрували показники громадської активності українців на рівні 8–10% [23]. На нашу думку, істотна різниця в показниках пояснюється включенням у локальному дослідженні у Запоріжжі до громадської активності активності політичної.

У дослідженні ISRSI 12,7% запоріжців відповіли, що вони мають досвід участі в громадських слуханнях. Однак характер відповідей респондентів на уточнювальне запитання «Якщо – так, то уточніть, будь ласка, з якого питання» показує, що широкий загал запоріжців доволі вільно тлумачить поняття «громадські слухання», включаючи до нього агітаційні зустрічі з відомими політиками, спілкування з депутатами, мітинги, протестні акції, екофоруми, волонтерські заходи, звітні конференції, наради, семінари, збори громадян, участь у засіданнях виконкому, комісій тощо. Отже, дане питання слід розглядати як показник загальної громадської активності, а не показник по конкретній формі громадської участі у вигляді громадських слухань. Однак відповіді респондентів на дане відкрите запитання є цікавими як з точки зору фіксації різноманіття форм комунікації мешканців з місцевою владою, так і з точки зору актуальної тематики цієї комунікації: збереження і благоустрій парків; екологічні питання; ЖКГ; перехід на ОСББ; зміна генерального плану міста; громадський бюджет; розвиток бізнесу; декомунізація (перейменування вулиць, питання демонтажу пам'ятника Леніну); будівництво мостів; питання реконструкції та новобудови; підтримка ветеранів, інвалідів війни; реформа освіти (оплата праці бюджетників; харчування в школах); реформа сфери охорони здоров'я; ремонт лікарень; громадський транспорт; земельні питання [21]. За частотою зазначення у відповідях респондентів тема благоустрою міста лідирувала в активній комунікації громади з міською владою. Почасти ця комунікація була конфліктною (протести щодо вирубки дерев у парку Яланського під будівництво торговельного центру).

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз прозорості міської влади Запоріжжя та рівня залучення нею громадян до розробки й прийняття рішень на підставі

даних всеукраїнських опитувань, локальних соціологічних досліджень у місті Запоріжжя, даних моніторингів міжнародних НУО (проєкти ПРОМІС та «Прозорі міста»), матеріалів сайту ЗМР (зокрема, звітної документації щодо виконання бюджету), вебпорталу «ЦНАП Запоріжжя» засвідчив, що місто Запоріжжя впродовж 2017–2019 років прогресувало в напрямку відкритості й прозорості влади, особливо щодо бюджетного процесу. Провідною темою в комунікації громади з ЗМР були проблеми благоустрою. Показники відкритості й прозорості порівняно з іншими великими поліфункціональними містами України в Запоріжжі залишились на рівні достатніх, а не високих. Об'єктивні показники відкритості влади Запоріжжя корелюють з суб'єктивним рівнем сприйняття відкритості й прозорості влади мешканцями. При створенні ЗМР передбачених законодавством умов доступу до участі громадян у формуванні й прийнятті управлінських рішень рівень реального залучення містян до співпраці з міською владою залишався дуже низьким. Це зумовлювалось також і низьким рівнем громадської активності і громадянської компетентності мешканців. Виявлені тенденції засвідчують необхідність пошуку нових форм співпраці «влада – громада» в Запоріжжі, адаптованих до умов сьогодення.

Перспективи подальших студій пов'язуємо з можливостями підвищення рівня прозорості й підзвітності міської влади м. Запоріжжя та розвитку е-демократії в місті через запровадження е-сервісів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Darrell M.W. State and Federal Electronic Government in the United States. 2008. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2012/04/0826_egovernment_west.pdf.
2. Місто з яйцями. Настрої Запоріжжя, яке відбило «російську весну». URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3557646-misto-z-yaitsiamy-nastroi-zaporizhzhia-yake-vidbylo-rosiisku-vesnu.
3. Звіт про результати опитування громади міста Запоріжжя щодо проблем та напрямів розвитку міста. URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/dodatok_2_e.pdf.
4. Звіт про результати опитування представників бізнесу міста Запоріжжя. URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/dodatok_3__e.pdf.
5. Стратегія розвитку міста Запоріжжя до 2028 року. URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/strategiya__e.pdf.
6. Перелік послуг. *ЦНАП Запоріжжя :* вебпортал. URL: https://cnap.zp.gov.ua/poslugi/all.
7. Моніторинг якості обслуговування та надання адміністративних послуг у м. Запоріжжі за грудень 2020 року. *ЦНАП Запоріжжя :* вебпортал. URL: https://cnap.zp.gov.ua/public/showall/15.
8. Третє всеукраїнське муніципальне опитування. 20 січня – 20 лютого 2017 р. URL: https://ratinggroup.ua/research/regions/tretiy_vseukrainskiy_municipalnyy_ opros.html.
9. Методологія рейтингування підзвітності міст. 2020. URL: https://transparentcities.in.ua/storage/media/HH/template_files/default/CPCjEfczopfFcH05gGe0H60F2DDx1C2wpldZBwa9.pdf.
10. Результати рейтингів прозорості та підзвітності 2020. URL: https://transparentcities.in.ua/methodology.
11. Методологія рейтингування прозорості міст. 2020 URL: https://transparentcities.in.ua/storage/media/bz/template_files/default/mKlpLOzuaVK1pDYyBelZYdLedYWS0thZD8N4kSWg.pdf.
12. Рейтинг прозорості 100 міст України 2020. URL: https://transparentcities.in.ua/transparency-rating.
13. Індекс прозорості місцевих бюджетів : звіт про результати оцінювання прозорості місцевих бюджетів 2018–2019 років 16 міст – партнерів проєкту ПРОМІС. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/635/PLEDDG_Budget_Transparency_Rating.pdf.
14. Звіт про виконання бюджету м. Запоріжжя за 2020 рік. URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/vikonannya_byudzhetu_-_2020.pdf.
15. Звіт про виконання бюджету міста Запоріжжя за 2019 рік. URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/zvit_pro_vikonannya_byudzhetu_1.pdf.
16. Звіт про виконання бюджету м.Запоріжжя за 2018 рік. URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/prezentaciya.pdf.
17. Пояснювальна записка до звіту про виконання бюджету міста Запоріжжя за 2017 рік. URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/dovidka_pro_vikonannya_za_2017_rik.pdf.
18. П'яте всеукраїнське муніципальне опитування. 6 вересня – 10 жовтня, 2019 р. URL: http://ratinggroup.ua/research/regions/pyatyy_vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html.
19. Шосте всеукраїнське муніципальне опитування. 25 січня – 17 лютого, 2020 р. URL: https://ratinggroup.ua/research/regions/shestoy_vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html.
20. Рейтинг підзвітності 50 міст України. 2020. URL: https://transparentcities.in.ua/accountability-rating.
21. Формуємо Бюджет разом : соціологічний проєкт, жовтень 2019 р. *Інститут соціологічних досліджень і громадських ініціатив.* URL: https://static.wixstatic.com/ugd/a3665a_b3a3b3b7444d4f379b8727073d9c9e53.pdf.
22. Громадська активність громадян України. URL: https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini.
23. Громадянське суспільство в Україні : погляд громадян. URL: https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan?fbclid=IwAR1ykXc9OwwLN2AUJ_jrjVYoaxoNNDe8NAncW6Qla0O6yxc1O_fNFVfRS7g#.XZxJ_wAoLlY.facebook.

СЕКЦІЯ 2
СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ЗЛІСТЬ ЯК ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ СИТУАЦІЙ НАСИЛЬСТВА
ANGER AS AN EMOTIONAL COMPONENT OF SITUATIONS OF VIOLENCE

УДК 316.014.624.226
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.4

Орос О.Б.
к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті зроблено спробу проаналізувати злість як емоційний компонент динаміки насильницької ситуації. Особливу увагу ми звернули на вивчення злості як детермінанти фізичного насильства серед підлітків. Ситуації насильства завжди супроводжуються занадто сильними емоціями напруги, злості та страху, які створюють певне емоційне поле насильства. Емоції, будучи основними інструментами оцінки ситуації, у випадках неблагополуччя формують готовність захищатися. Фізичне насильство насичене злістю та страхом, що змінюють один одного і зрештою перетворюються на потужну емоційну напругу, що визначає динаміку насильства. У статті окреслено значення злості в ситуації насильницьких проявів та її здатність включити в соціальну взаємодію прояви фізичного насильства.

Враховуючи, що найбільш спонтанні, необдумані, швидкі жорстокі реакції насильства притаманні підліткам як необхідна допомога в ситуаціях фрустрації та страху, у листопаді 2020 р. – грудні 2021 р. нами проведено емпіричне дослідження серед підлітків із використанням Google Forms. Загальний розмір вибірки становив 998 підлітків 12-17 років.

Наше дослідження щодо ролі емоції злості в ситуаціях насильства серед підлітків дозволило зробити певні висновки. Злість у підлітків проявляється щодо інших в основному вербальною агресією. За результатами дослідження можемо припустити, що підлітки скоріше за все схильні розпізнавати злість у самих себе за поведінковими проявами, тобто постфактум. Реальна демонстрація злості насильством та агресією насамперед пов'язана із вживанням підлітками алкоголю та наркотичних засобів. Найчастіше злість стає детермінантою фізичного насильства в школі та на вулиці. Припускаємо, що саме в цих місцях ситуативна диспозиція чинників, з одного боку, нівелює стримуючі фактори насильства, з іншого боку, перебування в цих місцях передбачає наявність складних соціальних відносин з іншими дітьми, що здатні спровокувати злість. Демонстрація злості через прагнення домінувати може виявитися гіпотетичною і бути спростованою в реальній життєвій ситуації через низку нездоланних перешкод.

Ключові слова: *насильство, фізичне насильство, ситуація насильства, прояви насильства, емоції, злість, підлітки, соціологія насильства, мікросоціологія насильства.*

The article attempts to analyze anger as an emotional component of the dynamics of a violent situation. We paid special attention to the study of anger as a determinant of physical violence among adolescents. Situations of violence are always accompanied by too strong emotions of tension, anger and fear, which create a certain emotional field of violence. Emotions, being the main tools for assessing the situation, in cases of adversity form a willingness to defend themselves. Physical violence is full of anger and fear, which change each other and with the rest turn into a powerful emotional tension that determines the dynamics of violence. The article outlines the importance of anger in a situation of violent manifestations and its ability to include manifestations of physical violence in social interaction.

Given that the most spontaneous, ill-considered, rapid violent reactions of adolescents are necessary to help in situations of frustration and fear, in November 2020 – December 2021 we conducted an empirical study of adolescents using Google Forms. The total sample size was 998 adolescents aged 12-17 years.

Our study of the role of emotions of anger in situations of violence among adolescents has led to some conclusions. Anger in adolescents is manifested in relation to others mainly by verbal aggression. According to the results of the study, we can assume that adolescents are more likely to recognize anger in themselves by behavioral manifestations, that is post facto. The real demonstration of anger through violence and aggression is primarily related to the use of alcohol and drugs by adolescents. Anger is often the determinant of physical violence at school and on the street. We assume that in these places the situational disposition of factors on the one hand eliminates the deterrents of violence, and on the other hand being in these places implies the presence of complex social relationships with other children that can provoke anger. Demonstrating anger through the desire to dominate can be hypothetical and be refuted in a real life situation due to a number of insurmountable obstacles.

Key words: *violence, physical violence, situation of violence, manifestations of violence, emotions, anger, teenagers, sociology of violence, microsociology of violence.*

Вступ. В умовах стрімких соціальних трансформацій, коли швидко змінюються умови та правила соціальної взаємодії та соціальної ефективності, особливо гостро постає питання безпеки в широкому та вузькому розумінні. Ідентифікація та вивчення потенційних загроз, серед яких найбільш явними є агресія та насильство, надзвичайно актуальні в умовах сьогодення. Особливо актуальним питанням залишається вивчення емоцій насильства, що може наблизити нас до розуміння динаміки насильницької взаємодії, дасть змогу прогнозувати і попереджати прояви насильства та його негативні наслідки.

Дослідження емоційної складової частини ситуацій насильства можемо знайти у працях Дж. Каца, Р. Колінза, А. Бандури, А. Басса, Е. Руланна, П. Екмана, Д. Гроссмана, І. Гофмана, В.М. Кудрявцева, Д. Олвеуса, К.А. Доджа, Л. Берковіца, С. Фешбаха та ін.

Мета статті – проаналізувати роль злості як емоційного компонента та детермінанти насильницьких ситуацій, зокрема в підлітковому віці.

Насильство на мікрорівні визначається як свідомий вплив на особу поза її волею, що призводить до певних втрат. Фізичне насильство ідентифікується як застосування фізичної сили з метою завдання шкоди [1]. Ситуації насильства завжди супроводжуються занадто сильними емоціями напруги та страху, які створюють певне емоційне поле насильства, адже насильство проти інших людей є досить складним для відтворення в реальній ситуації. Можливість відтворення ситуації із прямим застосуванням насильства передбачає подолання конфронтаційної напруги і втягнення опонента в ритм насильства через перетворення його на жертву [2]. Особливої уваги потребує саме динаміка ситуації як короткочасних зіткнень людей, які заряджені певним досвідом та відповідними емоціями, які є наслідками їх залучення в ланцюжки попередніх зіткнень [3]. Соціологічне дослідження емоцій ґрунтується на розумінні емоцій як феномена, яким індивіди здатні здійснювати маніпулювання та управління з метою дотримання соціальних норм та регулювання своїх відносин з іншими людьми [4]. А. Хохшільд вважає, що емоції в біологічному сенсі схожі на інші відчуття. Їх основне завдання – інформувати нас про те, що відбувається навколо і підготувати до дій. Проте дослідниця акцентує, що емоції пов'язані зі специфікою власного сприйняття ситуації та її контексту [5]. Один із найвідоміших у світі дослідників емоційної сфери П. Екман стверджує, що «емоція – це особливий тип автоматичної оцінки, що містить відбиток еволюційного та індивідуального минулого. В процесі оцінки ми відчуваємо, що відбувається щось важливе для нашого благополуччя. Фізіологічні зміни та емоційні реакції взаємодіють із поточною ситуацією» [6]. Кожна ситуація, яка супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, здатна здійснити значний вплив на соціалізацію індивіда та його поведінку.

Компонентом насильницьких ситуацій завжди є інтенсивні емоції, які суттєво впливають на динаміку ситуації: злість та страх. У ситуації, яка несе реальну загрозу життю чи здоров'ю людини, страх, тривога та злість будуть автоматичними, природніми, очікуваними. «Емоції виникають для того, щоб підготувати нас до швидких реакцій в умовах ситуацій, що стосуютьсяо нашого благополуччя» [7].

Аналізуючи проблему мобінгу як тривалого систематичного насильницького цькування, Е. Руланн визначає «поведінку як функцію, що залежить від взаємодії перемінних особистості і контексту або середовища» [8]. Емоції, які супроводжують насильницькі дії, є реакціями на ситуації чи таку композицію елементів ситуації та динаміку, що загрожують благополуччю. Соціологічний аналіз емоцій насильства не зводиться до розуміння сильної емоції як причини насильства. Дослідження емоційних реакцій у контексті ситуацій із проявами насильства можливе в двох основних позиціях щодо самої ситуації насильства: по-перше, емоції як ключові детермінанти насильства; по-друге, емоції як ключовий компонент динаміки насильницької ситуації. У першому випадку особливу увагу варто приділити ідентифікації причин та обставин, за яких емоції злості, страху та напруги здатні включити в соціальну взаємодію прояви фізичного насильства. Спроби пояснити їх можемо знайти в етологічній концепції, теорії фрустрації та теорії соціального научіння.

Злість вважається найнебезпечнішою та найбільш асоціальною емоційною реакцією. Саме реакція злості є основним підґрунтям для протиправних насильницьких дій. Реакція злості покладена в основу детермінації агресії та насильства більшості концептуальних схем цих явищ. А. Басс виділив злість як емоційний компонент агресії та насильства поряд із когнітивним (ворожість) та поведінковим (власне агресія як мотивоване нанесення шкоди іншому) [9]. Л. Берковіц вважає гнів невід'ємним компонентом фрустрації, наслідком якої є агресія, насильство [10]. Реакція люті та злості є основою експресивної агресії в концепції С. Фешбаха, який також виділяє ворожу агресію та інструментальну. Інструментальна агресія своєю чергою може реалізуватися для досягнення певної мети [11]. Здебільшого вона збігається з «насильством за завданням», яке є професійним інструментом впливу військових та правоохоронців.

У концепції емоцій П. Екмана визначено такі детермінанти злості: створення перепон для завершення певної дії; розчарування, загроза фізичному чи психічному благополуччю (здоров'ю), емоція злості в іншої людини, яку вдалося розпізнати; виправдання переконань, вчинків чи визначень, які мають для індивіда образливий характер [12]. Проте низка дослідників у результаті проведених наукових розвідок стверджують, що здебільшого насильство супроводжується емоцією страху. Соціологічні та психологічні дослідження військового насильства довели, що основною емоцією, яка супроводжує насильство, є страх. Мікросоці-

ологічний аналіз військового насильства дозволяє виділити страх як основний його компонент. Це підтверджено низкою досліджень, які свідчать про страх як перепону на шляху до виконання бойових цілей [13]. Очевидно, що сильна емоція не завжди дозволяє людині чітко усвідомлювати те, що відбувається. Д. Гроссман говорить про тунельний зір та тунельний слух у військових під час ситуації насильства [14]. Більше того, люди не завжди здатні ідентифікувати свої емоції. Це також пов'язано зі змішаними емоційними станами, що характеризуються симбіозом злості, страху, огиди, які дуже швидко змінюють одна одну.

Злість – одна із найбільш активних емоцій, тобто здебільшого особа, що відчуває гнів, активно проявляє його певними діями щодо іншої особи (психологічне та фізичне насильство) або ж направляється на інші предмети (символічне насильство). Злість є природним індикатором неблагополуччя, що потребує реакції у формі усунення об'єкта, що є перешкодою на шляху до благополуччя. У процесі соціальної інтеракції емоційну напругу може викликати будь-який ситуативний фактор, а негативні характеристики та незадоволення взаємодією приписується партнеру інтеракції.

Найбільш спонтанні, необдумані, швидкі жорстокі реакції насильства притаманні підліткам як необхідна допомога у ситуаціях фрустрації та страху. Імпульсивні акти насильства, в основі яких лежать потужні емоції страху (жаху) та злості (люті) автори концепції «коло насильства» вважають найбільш небезпечними, бо містять механізм реакції на небезпечну травматичну ситуацію [15].

У більшості конфліктних ситуацій, зокрема в підлітковому віці, для формування і динаміки яких злість є основною емоцією, домінуючим інструментом взаємодії є вербальна агресія [16]. Проте найбільш інтенсивні емоції притаманні саме фізичному насильству. Фізичне насильство насичене злістю та страхом, що змінюють один одного і з рештою перетворюються на потужну емоційну напругу, що визначає динаміку насильства.

Прояви агресії та насильницьких проявів є сутнісними характеристиками більшості притаманних підліткам поведінкових реакцій. Саме тому в листопаді 2020 – січні 2021 р. нами проведено опитування підлітків із використанням Google Forms. Для формування вибірки анкету було розміщено на сторінках соціальної мережі «Facebook», а також у групах учнів старших класів Viber зі зверненням від дослідника. У нашому дослідженні використано метод вибірки керованої респондентами (RDS). Первинні респонденти, рекрутинг яких здійснювався представниками закладів освіти – вчителями старших класів (10 осіб) та студентами перших курсів та учнями старших класів (30 осіб), які самі відповідали на запитання і зверталися до друзів із проханням відповідати на запитання анкети, тобто одночасно виступали і респондентами, і рекрутерами. Вторинні респонденти – діти підліткового віку 12-17 р. Анкета складається з трьох блоків: соціально-демографічний блок та проблемні блоки, які орієнтовані на виявлення складових ситуацій насильства та агресії серед підлітків. Дані оброблено за допомогою програми SPSS 22. Для статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Пірсона. Загальний розмір вибірки становив 998 підлітків 12-17 років. 54,6% респондентів проживають у селі, 9,6 % у районному центрі, 15,6 % у Мукачеве та 20,2% в Ужгороді, (які є найбільшими містами області). Серед опитаних – 37,8% хлопців та 62,2% дівчат. Віковий розподіл респондентів такий: 17 р. – 33,2%; 16 р. – 17,8%; 15 р. – 15%; 14 р. – 15%; 13 р. – 10,7%; 12 р. – 8,2%.

У нашому дослідженні ми намагалися уточнити роль злості в ситуаціях насильства серед підлітків, бо саме ця вікова категорія через складну за своєю суттю кризу, що має фізіологічний, психічний та соціальний характер, вважається найбільш схильною до негативних емоційних переживань злості, що проявляються в низці притаманних цьому віку поведінкових реакцій. Ми намагалися з'ясувати рівень та специфіку активних проявів щодо інших осіб у момент охоплення емоцією, яку підліток визначає як злість. Із цією метою підліткам було поставлено запитання «Що найчастіше застосовуєш проти інших осіб, коли злий?». Аналіз відповідей на питання може включати три інтерпретаційні складники: по-перше, варто врахувати здатність підлітка до ідентифікації емоції злості як причини насильницьких поведінкових проявів, чи підліток пояснює прояви насильства емоцією злості постфактум. По-друге, підліток, відповідаючи на запитання, може інтерпретувати злість як доволі вагому підставу для насильницьких дій. По-третє, ствердну відповідь респондента можна інтерпретувати як уявлення про власну здатність до насильства як прояву злості, що в реальній ситуації може виявитися хибним.

Уточнити роль злості як причини насильства серед підлітків та частково уникнути ймовірних пасток інтерпретації питання можемо, проаналізувавши кореляційні зв'язки з частотою участі підлітків у бійках, ролями підлітків у насильницьких ситуаціях, вказаними причинами проявів насильства та місцем найчастішого відтворення бійок. Тільки 36% опитаних підлітків вказали, що здебільшого їх злість ніяк не проявляється щодо інших. 64% підлітків вказали, що демонструють злість щодо інших агресією (переважно вербальною) та насильством. Отримані відповіді розподілилися

таким чином: 51,9% – крики; 0,9% – погрози; 7,5% – удари; 3,3% – стусани. Поведінкові прояви злості очікувано відрізняються за статевою ознакою ($r=0,145$; $p<0,01$). Для хлопців більш характерними проявами злості є удари та стусани, тобто фізичне насильство, дівчатам більш притаманні такі поведінкові прояви, як крики, а також відсутність практики демонстрації злості через фізичне насильство та активну вербальну агресію (Таблиця 1).

Фокусом соціології щодо аналізу проблеми емоційного складника насильства є прояви емоцій щодо інших осіб, а також їх вплив та значення в ситуації насильницької взаємодії. Перевірити реальність демонстрації проявів злості насильством можна за допомогою аналізу корелятивних зв'язків між частотою участі підлітків у бійках та проявами злості щодо інших ($r=0,349$; $p<0,01$). З таблиці 2 видно, що підлітки, які менше контролюють насильницькі прояви злості, частіше потрапляють у бійки.

Інтенсивність афективного переживання та емоційна перевага учасника інтеракції визначають роль учасника насильства. Наше дослідження виявило корелятивний зв'язок між роллю підлітка в бійках та поведінковими реакціями, що демонструють злість ($r=0,184$; $p<0,01$). У Таблиці 3 вказано, що серед підлітків, які вибирають інструментом проявів злості удари, найбільше активних учасників, але майже така ж їх кількість серед респондентів, які вибрали відповідь «нічого», та в 2,5 раза більше тих, що проявами злості вибрав крики. Варто зауважити, що для підлітків емоція злості все ж більше пов'язана з активною вербальною агресією, яка проявляється підлітками, що переважно виконують всі ролі в ситуаціях насильства або ж не беруть у них участі взагалі. Найчастіше криками проявляється злість у підлітків, що вказали свою роль «спостерігач» та «активний учасник».

Результати нашого дослідження продемонстрували наявність значимих корелятивних зв'язків між деякими причинами проявів фізичного насильства підлітками та проявами злості щодо інших (Таблиця 4).

З таблиці 4 видно, що зв'язок між причинами фізичного насильства, вказаними підлітками (окрім нападу), та проявами злості переважно обернений. Респонденти, що вказали згадані 7 причин застосування фізичного насильства, в ситуації виникнення емоційної напруги злості вказали прояви фізичного насильства (удари, стусани, погрози). Підлітки, які вказали, що причиною фізичного насильства є напад, серед можливих проявів злості проти інших осіб переважно обрали відповідь «нічого». Очевидно, що ключовим компонентом насильства є емоція злості нападника. Підлітки, які ілюструють готовність застосовувати фізичне насильство виключно як легітимну відповідь на загрозу, здатні уникати демонстрації злості насильством та агресією. Злість як емоційне забарвлення інтеракції залежить від ефекту фрустрації, якому передує інтерпретація дій партнера та вплив ситуативних факторів (середовищних, фізіологічних, соціальних). Подальшого детального аналізу потребують результати дослідження, що свідчать про злість як достатню підставу легітимізації насильства.

Частково знайти відповідь на питання «Які середовищі чинники супроводжують прояви злості?» можемо, звернувши увагу на зв'язок проявів злості з місцем, де найчастіше відбуваються бійки ($r=0,160$; $p<0,01$), детальніше в таблиці 5.

За результатами нашого дослідження фізичним прямим насильством (ударами,

Таблиця 1

Відсотковий розподіл поведінкових проявів злості за статтю

Стать	Як щодо інших найчастіше проявляється твоя злість? (у %)					
	Удари	Стусани	Погрози	Крики	Нічого	Загалом
чоловіча	5,1	2	0,5	15,6	14,5	37,7
жіноча	2,4	1,3	0,4	36,3	21,3	61,7
Загалом	7,5	3,3	0,9	51,9	35,8	100

Таблиця 2

Зв'язок проявів злості щодо інших людей із частотою участі підлітків у бійках

Частота участі підлітків у бійках	Як щодо інших найчастіше проявляється твоя злість? (у %)				
	удари	стусани	погрози	крики	нічого
кожен день	1	0,4	0	0,8	0,3
кілька разів на тиждень	1	0,2	0	2	1,3
кілька разів на місяць	2,1	0,6	0	5	1,4
один чи два рази на рік	2,9	1,6	0,4	20,7	13,8
ніколи	0,5	0,5	0,5	23,4	19
Загалом	7,5	3,3	0,9	51,9	36

Таблиця 3

Зв'язок проявів злості щодо інших людей із роллю підлітка під час бійки

Роль під час бійки	Як щодо інших найчастіше проявляється твоя злість? (у %)				
	Удари	Стусани	Погрози	Крики	Нічого
Активний учасник	4	1,3	0	10,3	4,4
Спостерігач	2,9	1,8	0,3	33,1	25,9
Жертва	0,6	0,1	0	2,7	1,2
Не беру участі	0	0,1	0,6	5,8	4,3
Загалом	7,5	3,3	0,9	51,9	36

Таблиця 4

Кореляційний зв'язок між причинами застосування фізичного насильства та проявами злості підлітків

Прояви злості	Причини застосування фізичного насильства							
	напад	вимагання	дурість	алкогольне сп'яніння	наркотичне сп'яніння	злість	прийнято серед друзів	хочу бути головним
	,138**	-,087**	-,090**	-,236**	-,140**	-,096**	-,095**	-,139**

Таблиця 5

Відсотковий розподіл між пріоритетним місцем події фізичного насильства та проявами злості підлітків

Місце найчастішого відтворення бійок	Як щодо інших найчастіше проявляється твоя злість? (у %)					
	удари	стусани	погрози	крики	нічого	загалом
вдома	0,2	0,5	0	2,1	0,8	3,6
у школі	2,8	1,6	0,2	14,9	8,3	27,8
на вулиці	2,8	0,8	0,7	19,5	10,9	34,7
в інших місцях	1,7	0,5	0	15,4	15,8	33,3
Загалом	7,5	3,3	0,9	51,9	35,8	100

стусанами) підлітків щодо інших емоція злості найчастіше проявляється у школі (4,4%) та на вулиці (3,6%). Крики як прояви злості найчастіше демонструються підлітками на вулиці (19,5%), у школі (14,9%), а також в інших місцях (15,4%). У межах концепції соціального научіння А. Бандури взірці для наслідування діти засвоюють як від найближчого соціального оточення, так і з інших джерел, у сучасному суспільстві – це мережа Інтернет [17]. У психологічній на соціологічній літературі емпіричним шляхом доведено вплив агресії в сюжетах ЗМІ та мережі Інтернет на формування насильницької та агресивної поведінки в дітей та дорослих [18]. У результаті нашого дослідження також виявлено значимий корелятивний зв'язок між контентом, якому надають перевагу підлітки в мережі Інтернет та проявами злості щодо інших ($r=0,122$; $p<0,01$). Серед 7,5% підлітків, які проявляють злість фізичним насильством щодо інших, 1% дивиться бійки, 1% – приколи, 0,4% – комедії, 0,5% – мультики, 0,7% – фантастику, 2% – блогерів, 0% – летсплей, 0,3% – аніме, 0,1% – анбоксінг, 1,5% – інше. Разом із тим 51,9% підлітків, які вказали, що злість щодо інших проявляється криками (психологічним насильством), надають перевагу такому Інтернет-контенту: 1,8% – бійки, 4,4% – приколи, 9,4% – комедії, 5% – мультики, 4% – фантастика, 13,5% – блоги, 0,4% – летсплей, 2,1% – аніме, 0,4% – анбоксінг, 10,9% – інше. 35,8% підлітків, які вказали, що найчастіше не проявляють злість щодо інших, в Інтернеті дивляться бійки (0,9%), приколи (2%), комедії (5,6%), мультики (2,2%), фантастику (2,8%), блогерів (6,9%), летсплей (1,1%), аніме (3,2%), 0 % анбоксінг, інше (11,1%).

Висновки. За результатами емпіричного дослідження щодо ролі емоції злості в ситуаціях насильства серед підлітків ми з'ясували, що злість переважно проявляється щодо інших вербальною агресією. За результатами дослідження можемо припустити, що підлітки скоріше за все схильні розпізнавати злість у самих себе за поведінковими проявами, тобто постфактум. Реальна демонстрація злості насильством та агресією насамперед пов'язана із вживанням підлітками алкоголю та наркотичних засобів. Найчастіше злість стає детермінантою фізичного насильства в школі та на вулиці. Припускаємо, що саме в цих місцях ситуативна диспозиція чинників, з одного

боку, нівелюють стримуючі фактори насильства, з іншого боку, перебування в цих місцях передбачає наявність складних соціальних відносин з іншими дітьми, що здатні спровокувати злість. Демонстрація злості через прагнення домінувати може виявитися гіпотетичною і бути спростованою в реальній життєвій ситуації через низку нездоланних перешкод.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Орос О.Б. Феномен насильства у соціології. *Габітус.* 2019. Випуск 9. С. 13–17. https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.2.
2. Randall Collins. Violence: A Micro-sociological Theory. Princeton University Press. 2008. 584 p.
3. Collins R. Interaction Ritual Chains. Princeton: Princeton University Press, 2004. https://doi.org/10.1515/9781400851744.
4. Харрис С. Приглашение в социологию эмоций: учебник / пер. с англ. О.А. Симоновой. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. 224 с.
5. Hochschild A.R. The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling. Berkeley: University of California Press, 1983. 323 с.
6. Ekman P. Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage. New York: Norton. 1985.
7. Ekman P., Friesen W. Unmasking the Face. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall. 1975.
8. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: психология моббинга. Москва : Генезис, 2012. 264 с.
9. Buss A. The psychology of aggression. NY: Willy, 1961.
10. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2001. 512 с.
11. Хекхахузен Х. Мотивация и деятельность. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 860 с.
12. Экман П. Психология эмоций: я знаю, что ты чувствуеш. Санкт-Петербург : Питер, 2021. 336 с.
13. Marshall M. “Four Hundred Rabbits: An Anthropological View of Ethanol as a Disinhibitor.” In Alcohol and Disinhibition: Nature and Meaning of the Link, edited by R. Room and G. Collins. NIAAA Research Monograph No. 12. Rockville, Md.: U.S. Department of Health and Human Services. 1983.
14. Grossman D. On Combat: The Psychology and Physiology of Deadly Combat in War and Peace. Belleville, Ill.: PPTC Research Publications. 2004.
15. Steiner H., Silverman M., Karnik N., et al. Psychopathology, trauma and delinquency: subtypes of aggression and their relevance for understanding young offenders. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*. Vol. 21. № 5. P. 1–11. 2011. doi:10.1186/1753-2000-5-21.
16. Орос О.Б. Мікросоціологія насильства та агресії за участю підлітків. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* 2021. Випуск 90. С. 29–38.
17. Bandura A, Walters RH. Adolescent aggression; a study of the influence of child-training practices and family interrelationships. New York: Ronald Press 1959. 475 p.
18. Huesmann, L.R., Moise, J. (1996). Media violence; A demonstrated public threat to children. Harvard Mental Health Letter, Vol. 12.

СТАН КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІОЛОГІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗМІСТОВОГО РОЗВИТКУ ДИСЦИПЛІНИ

THE STATE OF CORPORATE CULTURE OF SOCIOLOGISTS AS A PREREQUISITE FOR THE SUBSTANTIVE DEVELOPMENT OF THE DISCIPLINE

УДК 316.7
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.5

Яковенко Ю.І.
д.соціол. н., професор,
заслужений працівник освіти України,
професор кафедри соціології
та політології
Національний авіаційний університет

Хомерікі М.М.
магістр соціології, аспірантка кафедри
соціології та політології
Національний авіаційний університет

У статті зазначено, що за умов постмодернізації українського суспільства важливими факторами, що забезпечують внутрішню стійкість суспільства, є почуття індивідуальної відповідальності всіх громадян та колективної соціальної відповідальності не тільки за власні справи, а й за долю країни. Для соціологів це означає загострення потреби проведення досліджень відповідальності соціологів за свою різноманітну діяльність. правління Соціологічної асоціації України (САУ) ухвалило почати у 2022 р. розробку стратегії розвитку соціології в Україні як дисципліни наукової та освітньої. Пропонуємо першочерговим завданням вважати обговорення подальшої розбудови методологічної складової частини корпоративної культури соціологів України. Пропозиція є наслідком суперечливої практики, яку ми спостерігаємо ще з радянської доби в перебігу підготовки та захисту дисертацій низкою соціологів – «видавати бажане за дійсне». Тобто вчені прагнуть уникати обґрунтування на канонічних засадах логіки наукового пізнання: а) актуальності теми дисертації (замість цього надають її декларацію); б) сутності наукової проблеми (замість сутності протиріччя вчені викладають назви протиставлених позицій); в) використання методологічних принципів (наприклад, принципу об'єктивності задля переконання читачів тексту про дійсне існування об'єкта дослідження); г) сутності теоретико-методологічних засад дослідження об'єкту (замість цього надають історію їх розбудови); ґ) у висновках дисертації сутності фактів про аргументоване зняття наукової проблеми, поставленої у вступі (замість цього пропонують коротке повідомлення «проблема знята»). З організаційною складовою частиною все складніше, бо навколо її змісту в засобах масової інформації продукуються натяки про те, що своїм ядром вона має корупційні схеми.

Ключові слова: *корпоративна культура, методологічна та організаційна складові, стратегія розвитку соціології, конкуренція, капітали різного роду.*

The article states that in the context of postmodernization of Ukrainian society, important factors ensuring the internal stability of society are a sense of individual responsibility of all citizens and collective social responsibility not only for their own affairs, but also for the fate of the country. For sociologists, this means an increased need to conduct research on the responsibility of sociologists for their diverse activities. The board of the Sociological Association of Ukraine (SAU) has decided to start developing a strategy for the development of Sociology in Ukraine as a scientific and educational discipline in 2022. We suggest that the discussion of further development of the methodological component of the corporate culture of sociologists in Ukraine should be considered as a priority task. The proposal is a consequence of the contradictory practice that has been observed since the Soviet era in the course of preparing and defending dissertations by a number of sociologists, so called "wishful thinking". That is, they try to avoid justifying the logic of scientific knowledge on canonical grounds: a) the relevance of the dissertation topic (instead they provide its declaration); b) the essence of the scientific problem (instead of the essence of the contradiction, they state the names of the contrasted positions); c) the use of methodological principles (for example, the principle of objectivity to convince readers of the text about the actual existence of the object of research); d) the essence of the theoretical and methodological foundations of the study of the object (instead they provide the history of their development); e) in the conclusions of the dissertation, the essence of the facts about the reasoned removal of the scientific problem posed in the introduction (instead they offer a short message, such as "the problem is removed"). With the organizational component, everything is more complicated, because around its content, mass disinformation media produce hints that it has corruption schemes at its core.

Key words: *corporate culture, methodological and organizational components, strategy for the development of sociology, competition, capital of various kinds.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Упродовж 2021 року в життєдіяльності Соціологічної асоціації України (САУ) сталася низка науково-організаційних подій з ініціативи членів соціологічної спільноти України, що за своїми наслідками можуть послугувати чинниками розвитку, по-перше, соціології як дисципліни наукової і освітньої, по-друге, позитивного впливу на подальший розвиток в Україні громадянського суспільства, державотворення, наукознавства тощо.

Так, 14 травня був проведений круглий стіл (НАУ, Київ) за участю президента САУ В.С. Бакірова, присвячений 20-й річниці оприлюднення Указу Президента України «Про розвиток соціологічної науки» (далі – Указ), де вчені обговорили умови створення в структурі САУ науково-дослідного комітету з питань соціології соціології в Україні (далі – НДК ССУ). Думки з цього приводу своєчасно були запропоновані спільноті соціологів у провідному соціологічному виданні України «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» [1].

30 червня правління САУ (ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків) ухвалило ініціативу Ю.І. Яковенка про створення в структурі САУ НДК з питань соціології соціології в Україні, а також Положення про НДК ССУ та склад бюро НДК ССУ на чолі із Ю.І. Яковенком.

28–29 жовтня відбувся IV конгрес САУ «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві» (ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків), де були окреслені чергові важливі наукові і практичні завдання соціологів України (див. [2]). Прийнято Резолюцію конгресу з опорою на статутну мету САУ: «Метою Асоціації є сприяння розвитку соціології в Україні, методологічному та методичному забезпеченню соціологічних розробок, захисту законних інтересів соціологів України – членів Асоціації, підвищенню ними професійного рівня та кваліфікації».

20 листопада відбувся позачерговий з'їзд САУ (ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків) рішенням якого ухвалено зміни до Статуту САУ та доручення правлінню САУ у термін до 10 грудня 2021 р. підготувати пропозиції щодо складу робочої групи (далі – РГРСРСУ) стосовно розробки стратегії розвитку соціології в Україні як дисципліни наукової та освітньої.

10 грудня проведено засідання Правління САУ (Інститут соціології НАНУ, Київ), де було ухвалено склад робочої групи стосовно розробки стратегії розвитку соціології в Україні як дисципліни наукової та освітньої. Членам цієї групи запропоновано підготувати пропозиції щодо першочергових завдань у справі розробки згаданої стратегії.

Наразі, не деталізуючи загальновідомий хоч би з матеріалів опитування населення та провідних експертів (див. [3]) зміст актуальних проблем сучасного українського суспільства та їх зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями САУ, окреслимо наукову проблему даної статті у формі питання (докладніше про цю форму див. [4]) про те, який напрям діяльності РГРСРСУ має бути обґрунтований як першочерговий за умови перманентного протиставлення інтересів як теоретиків і практиків, так і науковців і політиків або інших споживачів їх продукту. У перший ситуації теоретики прагнуть до створення узагальнюючих моделей об'єкта, а практики чекають на технології і методики емпіричної роботи з об'єктом. В другій ситуації науковці прагнуть отримати нове достовірне знання про об'єкт, а споживачі їх продукту очікують на конкретні комунікативні технології впливу на експертів, які оцінюють їх діяльність, завдяки ефектній роботі з об'єктом на підставі зрозумілих для споживачів теоретичних моделей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор. Фронт наукових досліджень соціологів радянської України почав офіційно складатися в 1968 р., бо в Києві за згодою КПУ та уряду України були проведені установчі збори Українського відділення Радянської соціологічної асоціації (РСА). Зважаючи на те, що висвітлення подій за півстоліття на цьому фронті доцільне у навчальному посібнику, ми у статті лише нагадаємо, що за лінією фронту завжди відбувається відповідальна та ризикована наукова розвідка, зокрема, зусиллями аспірантів та докторантів України. Левова частина дисертацій соціологами України після оприлюднення згаданого вище Указу, що набув легітимності згідно з ухвалою Президії ВАК України в липні 2001 р., була захищена за спеціальністю 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Ця ухвала виправдала сподівання САУ на широке розгортання соціологічної тематики дисертаційних досліджень в Україні (див. [5]). Не залучаючи статистичні дані щодо розмаїття цієї теми, викажемо таку суб'єктивну думку: з оновленням в 2019 р. складу влади в усіх її гілках різноформатне обговорення теми відповідальності керманичів всіх типів людської діяльності суттєво загострилося та кількісно зросло. Зазвичай таку тезу обґрунтовують згадкою легіону прізвищ науковців, проте, уникаючи того, щоб не згадати праці певного науковця і тим образити когось, лише вкажемо на докторську дисертацію О.А. Безрукової «Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження». Цей текст (див. [6]) в роки останнього десятиліття XXI ст. вважаємо засадничим з теми відповідальності керманичів за свою діяльність. Він містить список належних прізвищ авторів-попередників, наприклад [7; 8], та авторів-послідовників авторки [9–12].

Оскільки тема відповідальності знайшла подальше розгортання в дисертаціях послідовників авторки, то їх тексти містять оновлені списки відповідної автури та зміст їх досягнень. Низка наведених далі цитат є для нашої статті вельми доречною у справі аналізу останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання сформульованої нами вище проблеми. «Особливо зростає значущість відповідального ставлення до своєї справи в період кризи. Саме воно стає важливою суб'єктивною умовою виходу з неї. Багато суспільствознавців відзначає такі негативні якості українського соціуму: песимізм і взаємну недовіру громадян, низький рівень правосвідомості, дефіцит патріотизму в частини бізнесменів, які вивозять свої капітали за межі держави, нечесну, позаринкову конкуренцію, бідність більшості населення тощо. Важливими факторами, що забезпечують внутрішню стійкість суспільства, є почуття відповідальності політи-

ків, бізнесменів, промисловців, простих громадян і колективна соціальна відповідальність за долю країни. Розкриття соціальної природи, закономірностей, властивостей такого важливого ресурсу моральної свідомості суспільства, як відповідальність, є нагальним завданням сучасної науки» [6, с. 4].

Переходячи від загальних міркувань О.А. Безрукової до наших спеціальних, стверджуємо, що дослідження відповідальності соціологів за свою різноманітну діяльність (перелік можна побачити в тексті «Професійного кодексу соціолога» (див.: [ПКС])) є нагальним завданням НДК ССУ та РГРСРСУ. На завершення рубрики щодо аналізу останніх публікацій стверджуємо, що результати такого вивчення допоможуть реально оцінити якість морального потенціалу соціологічної спільноти. У соціології соціології проблему відповідальності соціологів розглядають украй рідко, проте, на нашу думку, саме вона є найактуальнішою з огляду на суспільну необхідність підвищувати якість соціологічної діяльності на ниві освіти завдяки неперервному підвищенню професійного рівня та кваліфікації соціологів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Звісно, неперервне підвищення професійного рівня та кваліфікації соціологів є справою перманентною, але часом у будь-якій справі виникає певна акцентуація. Ми її артикулюємо саме на підставі публікацій О.А. Безрукової та її послідовників, які в останні роки зосередили фокус своєї уваги на такому суспільному явищі, як корпоративна культура: «… процеси трансформації корпоративної культури в соціально-економічних утвореннях транзитивних суспільств не набули необхідної динаміки та залишаються невизначеними з боку соціологічної науки, хоча значущість соціальних умов, принципів і механізмів формування, відтворення та перетворення корпоративної культури, а також трансформації корпоративної взаємодії суб'єктів соціально-економічного життя українського соціуму не викликають жодних сумнівів. Потребують наукового осмислення відповіді на питання використання корпоративної культури як засобу продуктивності управлінської та підприємницької діяльності, а також у перебігу вироблення й реалізації культурних стратегій господарських організацій, функціонуючих в умовах трансформаційного суспільства» [12, с. 14].

Якщо не все гаразд в справі використання корпоративної культури як засобу підвищення рівня продуктивності управлінської та підприємницької діяльності, що вчені обговорюють останні десятиліття, то ще гірша ситуація щодо справи осмислення і використання корпоративної культури соціологів як засобу підвищення рівня продуктивності їх наукової та освітянської діяльності. Про відповідні наслідки говорив Президент САУ В.С. Бакіров 29 жовтня 2021 р. на панельній дискусії на тему «Чи є майбутнє в соціології?» в перебігу IV конгресу САУ та на день раніше в перебігу дискусії під час роботи секції № 5 «Уроки Г.С. Батигіна щодо обґрунтування наукового висновку в соціології (до 70-річчя автора і 35-річчя виходу його однойменної книги)» (див. [14, с. 53–54]).

Соціологам в СРСР дозволили прийти на поле поведінкових наук ті часи (маркер – створення РСА в 1958 р., а української філії – в 1968 р.), «коли на ньому ще століттям раніше за прибульців (соціологів) аборигени жили-поживали та капітали набирали». Звісно, через своєрідну і не завжди збройну, але конфліктну анексію частини поля поведінкових наук відбулася окупація соціологами певної ресурсної локації поля наукового пошуку поведінкознавців. Відомо, що поміж поколіннями мешканців цього поля конфлікти є невідворотними, але необов'язково такими, що завершаються неодмінною перемогою прибульців та їх молодих команд на нібито цілині. Її насправді і не було, а сконструйована була ця уява заради нарощення мотивації діяти прибульцям інноваційно та ризиковано через паркани ділянок, порушуючи інтереси «тубільців». Згадка про псевдосинів лейтенанта Шмідта є доречною.

Якщо соціологія є наукою про закономірності поведінки людей, то самі соціологи як індивідуально, так і колективно, будучи політичними істотами, є ще й живими системами, які застосовують соціальну дію. З огляду на це наша фахова спільнота, як і всі інші, має визнати, що кожна з них як цілісність повинна дбати про «мембрану» самоізоляції і про «дифузію» задля виживання в токсичному середовищі, тобто задля успішної еволюції в ньому. Термін «дифузія» є назвою процесу взаємного проникнення елементів однієї самоорганізованої системи до складу іншої, що, можливо, призведе колись до вирівнювання концентрацій цих елементів у всьому науковому полі самоорганізованих живих систем (наприклад, таких спільнот, як економісти, політологи, психологи тощо). Кому потрібне це вирівнювання, якщо нерівність з позиції діалектики є джерелом для розвитку живих систем і стимулом до міжгрупової боротьби? Відомо, що пані Вдача до одних є доброю, а до когось інакшою. Через це на шляху до світлого майбутнього і регрес стається, і певні ресурси раптом стають дефіцитними, особливо коли державні структури волають про форс-мажорні обставини буття.

Питання вище відображає суперечність думок у контексті вищезгаданих фахових спільнот та виражає сутність тієї версії еволюційної епістемології, що походить з ідей У. Матурани та Ф. Варели, що викладені в їх книзі «Древо

пізнання: біологічне коріння людського розуміння» [15]. Прибічникам їх ідей очевидно, по-перше, що теорію пізнання неможливо відокремити від теорії розвитку життя як процесу обміну ресурсами виживання. Не визначивши місце й роль знань у загальному розвитку людства, неможливо переконливо пояснити виникнення мислення і те, як воно полегшує чи, навпаки, ускладнює людське життя. По-друге, здобутком пізнання є не інформація [16], а емпіричні дані про феномени чи про ноумени (згідно з положеннями сенсуалізму та інструменталізму тощо), що розпочали розрізняти ще в античну добу. Тобто люди є володарями певної повноти картини світу про різне, отримуючи дані про внутрішній та зовнішній світ буття людини як сигнали, що спрямовані через нервову систему до нейронних мереж мозку, де вони перетворюються на знання, що стають змістом нашої свідомості і частиною нас самих. Наразі це вже стає очевидним для науковців через наявність сучасних концепцій штучного інтелекту, процес цифровізації та розбудову так званих великих даних.

Отже, не лише знання органічно живе в нас, а й ми аналогічно живемо в світі, створеному нашими знаннями, породженому нашим мисленням. Рівень розвитку наукового мислення залежить від рівня розвитку наукових знань, власного досвіду індивіда, а також від рівня розвитку суспільства, оскільки наукове пізнання є колективним процесом, на який впливає низка факторів, що змінюють системним чином один одного. Індивідуальні та колективні галюцинації, марення, фейки, ілюзії, алюзії тощо не полишають людську свідомість та підсвідомість через безсвідоме.

Еволюційна епістемологія була започаткована в середині XX ст. Біля її витоків було кілька авторів, що йшли до її ідей різними шляхами. Ж. Піаже, досліджуючи психологію мислення, зокрема, виказав думку про сутність науки як складної системи, яка перманентно саморозвивається. К. Поппер розглядав процес приросту знань. М. Поланьї вивчав зміни наукових ідей, зокрема і творчість наукових спільнот. К. Лоренц як етолог запропонував ідею еволюційної когнітології, виходячи з теорії еволюції живих організмів, започаткованої Ч. Дарвіном, що не оминає й еволюції людини, зокрема її когнітивних здібностей. Але для розвитку останніх недостатньо однієї соціально-культурної еволюції, бо має відбуватися і природна еволюція, зокрема еволюція людського мозку. Саме це міркування і лежить в основі створення еволюційної епістемології, відмінної від попередньої соціально-культурної теорії пізнання (вона відома ще як теорія відображення). Про ідеї Матурани та Варели не забуваємо, але нас цікавлять акцентуації не стільки біологічні, як соціологічні, що були зроблені Н. Луманом. Наукове поняття «система» стало особливо доречним у кібернетиці Н. Вінера і в загальній теорії систем В. Берталанфі. Для Н. Лумана [17] теорія систем – це теоретичний підхід, який дозволяє осмислити сучасне суспільство як систему не закриту, а відкриту, здатну до обміну з навколишнім світом енергією, матерією, знаннями, а також винайти аутопоетичну парадигму. В основі соціології Н. Лумана лежить проста операція: світ поділяється на систему і навколишній світ. Світ – це єдність відмінностей між системою і навколишнім світом, їх безмежний обрій. Система самодиференціюється від навколишнього світу і без нього не існує. Система не спостерігає навколишній світ цілком, а вибірково задіює каузальні відносини. За межами системи елементи не залежать від неї і можуть бути відібрані іншою системою. Навколишній світ включає елементи, які не належать до системи, тому Н. Луман розрізняв навколишній світ системи і низку систем у навколишньому світі. Оскільки соціальний світ складається з безлічі систем, по-різному пов'язаних одна з одною, то кожна соціальна система диференціюється тільки від власного навколишнього світу, який може включати інші системи, але кордони системи не дозволяють їх побачити. З огляду на це соціологічна спільнота не уникне загальної долі – дбати про власне виживання в токсичному середовищі. Наше спасіння знаходиться в наших головах та руках.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – обґрунтувати розроблення соціологічної концепції створення та функціонування корпоративної культури соціологів у контексті євроінтеграційних прагнень України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ми відштовхуємося, по-перше, від актуальних висновків М. Рай, викладених у її книзі «Компас цінностей» [18], де авторка визначає засадничі цінності 101 країни. Підрозділ про Україну завершується так: «Через відсутність істинної волі свобода займає центральне місце в ідентичності України; це пошук того, чого цю націю так часто позбавляли впродовж історії. Свобода – настільки фундаментальна річ нашого життя, що ми цінуємо її лише тоді, коли її нас позбавляють. А пошук свободи і боротьба за неї і проти різноманітних утисків – це чи не найподразливіша сила на землі. Саме вона перетворила свободу з цінності українського народу на його національну місію» [18, с. 94–95]. По-друге, ми відштовхуємося від актуальних власних висновків на основі: 1) даних щодо характеру громадської думки українців про соціальну корисність дій, керованих певними цінностями людей, виміряної на основі авторської інтерпретації

та адаптації положень теорії моральних засад (див. [19]); 2) результатів попереднього дослідження зв'язку статусно (не)консистентних позицій у соціальній структурі з тяжінням до певних цінностей. Проаналізувавши зазначені дані, ми встановили, що чим вищою була статусно консистентна позиція, тим більшим було тяжіння до свободи дій, саморозвитку і самореалізації в усіх сферах [20] життєдіяльності, а статусно неконсистентні позиції відрізнялися ситуативним більшим тяжінням до альтернативних цінностей: а) перевірених часом зв'язків, довіри і традицій; б) компромісу інтересів / кооперації; в) збереження мінімальних умов для безконфліктного співіснування з іншими (див. [21]).

Висновки з проведеного дослідження. Розбудова корпоративної культури соціологів згідно з висновками Б.З. Докторова у його докторській дисертації (див. [22]) має такі складові частини: методологічну, теоретичну, методичну та організаційну. На шляху до їх розвитку регулярно постає прагнення доволі чисельної (за нашими спостереженнями) групи соціологів України до статусно неконсистентної позиції. Ці обставини згадані в статті з промовистою назвою «Соціальні відносини як вирішальний чинник життєдіяльності та відтворення сучасного соціуму». Зокрема, в анотації до статті написано: «З'ясовано, що основою відмінностей між соціальними стосунками, як показав аналіз, є насамперед інтереси, мотиви та потреби індивідів і соціальних груп, головними з яких є первинні та вторинні потреби, зокрема влада й повага, кожної людини. Особлива увага дослідників надається міжособистісним відносинам, які характеризуються безпосередніми прямими контактами соціальних суб'єктів. До соціально значимого продукту таких відносин можна віднести здоровий соціально-психологічний клімат, суспільне визнання, ствердження соціального статусу» (див. [23, с. 58]).

Проте очевидно, що завжди в науці, спорті, мистецтві, бізнесі має місце конкуренція. Триває доволі жорстка боротьба за різноманітний капітал, про що писав П. Бурдьє, який показав, що простір як метафора в соціологічному дискурсі може призвести до такого застосування соціологічної уяви, що соціальний простір буде інтерпретований як багатовимірний, тому актори його в своїй уяві структурують на основі розподілу різних видів капіталів (економічного, культурного, символічного), що виступають як інструменти та мішені боротьби всередині такого «простору». Поняття «соціальний капітал» було введене П. Бурдьє у відомій статті «Форми капіталу» ще в 1983 р. для позначення соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання зиску капіталізованого суб'єкта. Тому антисоціальним проявом корпоративної культури (соціологи не є виключенням) є твердження власників вже здобутого у боротьбі соціального статусу негативних суджень про нових учасників боротьби за будь-який капітал, зокрема, в науковому товаристві про нібито порушення здорового соціально-психологічного клімату через спроби встановити істину. Проте завдяки нормативному етосу науки було визнано, що здоровим для соціологічної спільноти його можна вважати лише за умови, якщо відбувається прилюдне обговорення дисертації, у якому мають право взяти участь усі присутні на засіданні. Зокрема, члени ради повинні під час засідання обов'язково встановити рівень теоретичної підготовки здобувача, його особистий внесок у розв'язання наукової проблеми чи у вирішення конкретного наукового завдання, обізнаність здобувача з результатами наукових досліджень інших учених із зазначених у дисертації наукових завдань та їх порівняність з результатами наукових досліджень здобувача. Проте часом трапляється протилежне: головуючий згадує раптово якісь виробничі обставини та вигадує ліміт на кількість запитань від одного присутнього, прагнучи припинити постановку запитань дисертанту, якщо їх зміст має принциповий характер та згодом цілком очікувано для присутніх призведе до гострої дискусії.

На згаданій вище секції № 5 IV конгресу САУ було зазначено назву хворобливої тенденції, що спостерігаємо ще з радянської доби в перебігу підготовки та захисту дисертацій низкою соціологів України – «видавати бажане за дійсне». Ідеться про прагнення уникати обґрунтування: а) актуальності теми дисертації (замість цього надають її декларацію); б) сутності наукової проблеми (замість сутності протиріччя викладають назви протиставлених позицій); в) використання методологічних принципів дослідження (наприклад, принципу об'єктивності задля переконання читачів тексту про дійсне існування об'єкта дослідження замість системного підходу, бо стало модно формально писати про просторовий підхід, що є кроком назад в процедурах пізнання, адже слово «простір» як синонім слова «хаос» позначає щось напередодні його наступної структуризації); г) сутності теоретико-методологічних засад дослідження об'єкту (замість цього надають історію їх розбудови); ґ) у висновках дисертації – сутності фактів задля аргументованого зняття наукової проблеми, поставленої у вступі (замість цього пропонують таке коротке повідомлення: «Отже, проблема знята»).

На основі викладеного вище зазначимо, що першочерговим завданням згаданої вище робочої групи має постати обговорення подальшої розбудови методологічної складо-

вої частини корпоративної культури соціологів України. Проте вказана першочерговість не означає другорядності інших складових частин корпоративної культури, що притаманна спільнотам як всіх напрямків людської діяльності, так і на кожному рівні відповідних соціальних ієрархій. Навіть навколо Мауглі в джунглях було коло друзів та ворогів. Метафора «джунглі» є популярною для окреслення характеру образу чи стилю життя людей у містах та селах. Зміна соціального кола на соціальну мережу не має принципових рис суттєвості такої модернізації. Кожний платоспроможний громадянин прагне оптимізувати соціальне коло/мережу не стільки мірою кількості членів, як якістю їх чеснот чи мірою агресивності. Скрізь працюють служби безпеки як маркер потужності соціальної організації в широкому сенсі цього словосполучення. У спортивній галузі працюють фахово підготовлені коментатори, ще є мистецтвознавці, літературознавці та інші фахівці експертної діяльності. Архаїчне, але зручне життя бережуть як святиню соціологи, про інші спеціальності казати не беремось.

Так, нещодавно на весь світ Президент України прославив себе в розмові з колегою із США фразою про свого власного генерального прокурора. Громадяни іншого, простішого ґатунку вихваляються власними адвокатами, нотаріусами, стоматологами та іншими медиками, так би мовити, вузького профілю. Звісно, наукові консультанти чи керівники здобувачів наукових ступенів давно мають власних опонентів та рецензентів. З огляду га це ми висуваємо революційну думку стосовно вдосконалення організаційної складової частини корпоративної культури науковців взагалі та соціологів зокрема. Тобто діяти нам слід аналогічно тому (див. п. 3.1.1. «Положення про автоматизовану систему документообігу суду» [24]), як об'єктивно та неупереджено здійснюють розподіл судових справ між суддями з додержанням принципів випадковості та в хронологічному порядку надходження судових справ з урахуванням завантаженості кожного судді (збалансованого навантаження).

Соціологи всієї України, гуртуймося в спеціальних НДК САУ задля повернення до нашої фахової спільноти довіри та поваги з боку державних структур та громадянського суспільства завдяки вдосконаленню змісту та форм всіх складників корпоративної культури соціологів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Яковенко Ю.І. Своєчасні думки з приводу 20-річчя Указу Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 1. С. 155–172.

2. Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві : програма IV Конгресу Соціологічної асоціації України, 28–29 жовтня 2021 року. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2021/12/programa-iv-kongresu-sau.pdf.

3. Інтерв'ю Є.І. Головахи про українське суспільство років незалежності. URL: https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8407*).*

4. Яковенко Ю.І. Методологічна травма в соціологічних полях України. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи».* 2017. № 39. С. 9–27.

5. Резнік В. Соціологічна наукова спільнота в Україні після 1990 року: фахова структура, соціальна інфраструктура та тенденції відтворення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 2. С. 157–179.

6. Безрукова О.А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження : дис. … доктора соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Київ, 2015. 427 с.

7. Хижняк Л.М. Втрата керованості та імітаційні практики в технологізації управлінської діяльності. *Соціальні технології: заради чого? яким чином? з яким результатом?* : монографія / наук. ред. В.І. Подшивалкіна. Одеса : Одеський нац. ун-т імені І.І. Мечникова, 2014. С. 124–134.

8. Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні : монографія. Київ : Каравела, 2009. 512 с.

9. Ковтун О.С. Корпоративна культура як чинник управління господарською організацією : дис. … канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Київ, 2016. 175 с.

10. Курінько Р.М. Особливості становлення соціально відповідального бізнесу в Україні : дис. … канд. соціол. наук : 22.00.04. «Спеціальні та галузеві соціології». Київ, 2021. 203 с.

11. Соколовський І.В. Соціологічний вимір корпоративної репутації **:** дис. … канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Київ : 2021. 233 с.

12. Бондаренко О.В. Трансформація корпоративної культури в соціально-економічному просторі України : дис. … канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Київ, 2021. 295 с.

13. Професійний кодекс соціолога. URL: http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx.

14. Яковенко Ю.І. Соціологія на полі поведінкових наук. *Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві :* тези доповідей IV Конгресу Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28–29 жовтня 2021 року. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2021/12/tezy-iv-kongresu-sau.pdf.

15. Матурана У. Древо познания: биологические корни человеческого понимания / пер. с англ. Ю.А. Данилова. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 224 с.

16. Тавокин Е.П. Информация как научная категория. *СОЦИС*. 2006. № 11. С. 3–10.

17. Луман Н. Дифференциация / пер. с нем. Б. Скуратов. Москва : Издательство «Логос». 2006. 320 с.

18. Рай М. Компас цінностей. Уроки 101 країни про цілі, лідерство і життя / пер. з англ. Н. Валевської. Київ : Yakaboo Publishing, 2021. 368 с.

19. Тащенко А.Ю. Культурный код морали «по-украински». Блог Research & Branding Group. 22.03.2019. URL: http://rb.com.ua/blog/kulturnyj-kod-morali-po-ukrainski/.

20. Яковенко Ю.І. Моральний компас України: статуси та ставлення. *International scientific conference "History, political science, philosophy and sociology*: European development direction": conference proceedings, July 16–17, 2021. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2021. P. 96–101.

21. Яковенко Ю.І. Тенденції зв'язку цінностей та статусної консистентності і неконсистентності в українському суспільстві. *Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні :* матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 8–9 листопада 2019 р. Київ : ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2019. С. 44–48.

22. Докторов Б.З. Методологические, методические и организационные проблемы обеспечения надёжности результатов исследования общественного мнения : дисс. … д-ра филос. наук : 09.00.09. Ленинград, 1984. 426 с.

23. Соціальні відносини як вирішальний чинник життєдіяльності та відтворення сучасного соціуму / М.В. Туленков, Я.В. Зоська, О.О. Пустовий. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2021. Вип. 91. С. 58–72.

24. Положення про автоматизовану систему документообігу суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr030414-10#Text/.

СЕКЦІЯ 3
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ІЗ ЗАХИСНИМИ МЕХАНІЗМАМИ ПСИХІКИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP OF ACCENTUATIONS OF CHARACTER WITH THE PROTECTIVE MECHANISMS OF THE PSYCHOLOGY IN THE PROCESS OF PROFESSIONALIZATION OF STUDENT PSYCHOLOGISTS

УДК 159.9.072.422:159.925
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.6

Бужинська С.М.
к. психол. н., доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Кривошей К.Ю.
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
психолого-педагогічного факультету
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Джаббарова Л.В.
к. психол. н.,
викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

У статті розкрито актуальність дослідження та визначено його мету, яка полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей взаємозв'язку акцентуацій характеру із захисними механізмами психіки у студентському віці. Висвітлено досвід вітчизняних та зарубіжних вчених щодо означеної проблеми. Розкрито поняття «професіоналізація», «характер», «акцентуація характеру», «захисні механізми психіки». Підкреслено значення вивчення даного питання саме у студентському віці у зв'язку із більш ґрунтовним поповненням наукових розвідок в питанні впливу психологічного захисту на особистісний розвиток здобувача освіти. Наведено теоретичний огляд професійної самосвідомості здобувача освіти, що полягає в усвідомленому ставленні людини до своїх професійних потреб, мотивів, здібностей, поведінки. Також проаналізовано типи акцентуацій характеру, зокрема за К. Леонгардом та О. Личко. Розширено уявлення про природу психологічних захистів. Визначено методи дослідження та підібрано відповідний психодіагностичний інструментарій. Встановлено, що найбільш поширеними типами акцентуацій характеру серед студентів-психологів є такі: гіпертимний та демонстративний, екзальтований та емотивний. Найбільш поширеними механізмами психологічного захисту серед студентів-психологів є механізми компенсації, регресії, заперечення. Результати експериментального дослідження доводять, що між рівнями психологічного захисту й акцентуаціями характеру людини існує прямий зв'язок, особливо з такими механізмами, як регресія, заміщення, заперечення. На основі отриманих даних сформульовано висновок щодо необхідності побудови та апробації корекційної програми з розвитку професійної самосвідомості студентів-психологів, яка має реалізовуватись на особистісно орієнтованих засадах, що сприятиме їх гармонійному розвитку.

Ключові слова: *студентський вік, характер, акцентуації характеру, захисні механізми психіки, професіоналізація, студенти-психологи, взаємозв'язок.*

The article reveals the relevance of the study and defines its purpose, which is to theoretically substantiate and empirical study of the relationship of character accentuations with the protective mechanisms of the psyche in students.The experience of domestic and foreign scientists on this issue is highlighted. The concepts of "Professionalization", "Character", "Accentuations of character", "Protective mechanisms of the psyche" are revealed. The importance of studying this issue at the student age is emphasized in connection with a more thorough replenishment of scientific research on the impact of psychological protection on the personal development of the student. The theoretical review of professional self-consciousness of the student, which consists in the conscious attitude of the person to the professional needs, motives, abilities, behavior is resulted. The types of character accentuations are also analyzed, in particular according to K. Leonhard and O. Lychko. The idea of the nature of psychological defenses is expanded. Research methods have been identified and appropriate psychodiagnostic tools have been selected. It is established that the most common types of character accentuations among psychology students are: hyperthymic and demonstrative, exalted and emotional types. And the most common mechanisms of psychological protection among students of psychology are the mechanisms of compensation, regression, denial. The results of experimental research show that there is a direct relationship between the levels of psychological protection and accentuations of human character, especially with such mechanisms as regression, substitution, denial. Based on the obtained data, a conclusion is formulated on the need to build and test a correctional program for the development of professional self-awareness of students of psychology, which should be implemented on a personality-oriented basis, which will promote their harmonious development.

Key words: *student age, character, accentuation of character, protective mechanisms of psyche, professionalization, students-psychologists, relationship.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасне українське суспільство супроводжуться не тільки змінами соціальних ролей, але й появою нових вимог до професії, зокрема формуванням професійно компетентної особистості, для якої професійні знання, уміння й навички

та їх постійне оновлення є основою самореалізації в професійній сфері. Особливого значення набувають приховані неусвідомлювані психологічні захисти, що керують свідомою поведінкою особистості, та їх ефективне використання. На нашу думку, дані особливості є актуальними у діяльності психологів, підґрунтям професіоналізму яких є не лише набуті під час навчання й діяльності знання і навички, а й відповідний рівень саморегуляції внутрішніх процесів, вміння диференціювати свої стани, а також здатність використовувати адаптивні та ефективні психологічні захисти в умовах професіоналізації [1; 7].

Ми вважаємо, що вивчення особливостей взаємозв'язку акцентуацій характеру із психологічними захистами психіки у процесі професіоналізації студентів-психологів є актуальною проблемою сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для студентського віку професіоналізація є одним з важливих особистісних новоутворень, що розуміється як спеціальна професійна підготовка суб'єкта до майбутньої професійної діяльності [3]. Значний інтерес для розуміння розвитку професійної самосвідомості студентів-психологів становлять дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених про свідомість, самосвідомість, самопізнання людини (М. Боришевський, О. Бондарчук, М. Варбан, І. Вачков, Н. Волянюк, А. Деркач, Е. Клімов, В. Козієв, А. Маркова, Л. Мітіна, О. Москаленко) [5].

Неодноразові спроби побудови типології характерів спостерігаються упродовж усієї історії психології. Одна з найбільш відомих типологій була запропонована німецьким психологом Е. Кречмером. Дещо пізніше аналогічну спробу зробив його американський колега У. Шелдон, а в наші дні – К. Леонгард, А. Личко, Е. Фромм і низка інших учених [6]. Дослідженням акцентуацій характеру займалися М. Глушман, К. Леонгард, О. Личко та інші.

Що стосується досліджень психологічних захистів особистості, то слід зазначити, що упродовж останніх десятиліть даний феномен був предметом вивчення багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців (Л. Деміна, Н. Грановська, О. Тунік, Є. Карпенко, Н. Мак-Вільямс, Л. Суботіна, О. Фенічель). Розширено уявлення щодо природи психологічних захистів. Її вбачають як: можливість зняття психічної напруги (Ф. Бассін, Г. Грачов, А. Налчаджян, В. Рожнов, Н. Хаан); форму реагування на фактори зовнішнього або внутрішнього середовища (Дж. Ваїлант, О. Гошовська, В. Журбін, П. Крамер, Р. Плутчик); обмеження розвитку особистості (Ф. Василюк, Р. Зачепицький, А. Налчаджян, К. Роджерс, В. Ташликов) [1].

Отже, проаналізувавши наукові розвідки відомих вчених, можемо дійти висновку, що питання вивчення механізмів психологічного захисту та характеру, акцентуацій характеру в студентському віці розкриті, однак вони потребують більш ґрунтовного дослідження, пов'язаного із розширенням уявлення про особливості взаємозв'язку даних властивостей особистості в процесі професіоналізації студентів-психологів.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей взаємозв'язку акцентуацій характеру із захисними механізмами психіки у студентському віці.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі суспільного поступу важливою складовою частиною професіоналізму психологів є професійна самосвідомість як складне особистісне утворення, яке формується під впливом професійного середовища й активної участі суб'єкта в професійній діяльності. Ідеться про усвідомлене ставлення людини до своїх професійних потреб, мотивів, здібностей і поведінки. При цьому образ професії виступає через прийняття професійних цінностей, визначення професійних цілей, очікувань, дій, результатів, що складають потенціал з емоційно-позитивним супроводом прийняття себе як суб'єкта професійної діяльності. При цьому дискусійним питанням виступає характер впливу психологічного захисту на особистісний розвиток здобувача освіти [1; 2].

Під характером розуміють набір порівняно стійких індивідуальних особливостей особистості, що формуються і виявляються в діяльності і спілкуванні та зумовлюють типові для людини способи поведінки [3]. Характер є динамічним та гнучким утворенням, адже він формується та розвивається протягом усього життєвого шляху людини, завдяки чому в процесі самовиховання людина має змогу зробити свої слабкі сторони сильними.

Акцентуація характеру – це крайній варіант норми, при якому спостерігається загострення окремих рис характеру та їх комбінацій. К. Леонгард розглядав такі типи акцентуацій характеру: циклотимний, демонстративний, застрягаючий, гіпертимний, емотивний, тривожний, екзальтований, збудливий, педантичний, дистимний. О. Личко запропонував такі типи акцентуацій характеру: циклоїдний, лабільний, сенситивний, конформний, істероїдний, астено-невротичний, шизоїдний, нестійкий, психастенічний, епілептоїдний, гіпертимний [6].

Розглядаючи механізми психологічного захисту, слід зазначити, що вони пояснюються як результат боротьби «Я» проти соціально неприйнятних думок та афектів, які під час зустрічі зі свідомим підлягають витісненню або запереченню. Тобто вони є регулятив-

ною системою, яка спрямована на усунення психологічного дискомфорту (переживань, які загрожують Я-образу) і зберігає Я-образ на бажаному і можливому рівні [1; 3]. Це підтверджується у дослідженнях В. Зливкової, Т. Яценко, Т. Шибутані, які стверджують, що дані механізми спрямовані на оборону від усвідомлення неприємних висновків, загрозливих для самооцінки; розуміння наявності у себе негативних рис характеру; сприймання неприємних для власної гідності фактів [2].

З огляду на зазначене ми поставили перед собою **завдання** виявити особливості взаємозв'язку акцентуацій характеру особистості та захисних механізмів психіки в процесі професіоналізації студентів-психологів.

Для проведення дослідження був підібраний такий психодіагностичний інструментарій: 1) тест-опитувальник «Акцентуації темпераменту і характеру особистості» (Г. Шмішек, К. Леонгард) [4]; 2) опитувальник «Індекс життєвого стилю» (Г. Келлерман, Р. Плутчик, Х. Конте). Методика дозволяє діагностувати систему механізмів психологічного захисту, виявляти як провідні, основні механізми, так і оцінювати ступінь напруження кожного [8]. Як математико-статистичний метод обробки результатів дослідження був застосований коефіцієнт кореляції Пірсона з його наступною інтерпретацією.

До участі у досліджені було залучено 50 здобувачів освіти різних курсів спеціальності «Психологія» КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР» віком від 17 до 24 років. Основними умовами до формування вибірки досліджуваних був студентський вік досліджуваних та те, що вони навчаються на різних курсах даної спеціальності. Репрезентативність досліджуваної вибірки забезпечувала достатня кількість досліджуваних студентів. Проведений нами аналіз результатів дослідження включав у себе такі кроки: розподіл результатів за рівнями, обчислення відсоткового значення та виявлення кореляційних зв'язків за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона.

Перш ніж продемонструвати показники кореляційних зв'язків, вважаємо за необхідне проаналізувати отримані бали за допомогою розподілу результатів за рівнями та обчисленням відсоткового значення. Так, діагностуючи характер студентів за допомогою тесту-опитувальника Г. Шмішека, К. Леонгарда, ми отримали такі результати (табл. 1, 2).

У результаті аналізу даних таблиці 1 можна зробити висновок, що менше, ніж кожен третій респондент (32%), не має акцентуації характеру. Інші опитувані (68%) мають хоча б один високий показник. Проте слід звернути увагу на те, що 18% опитуваних мають одразу 2 акцентуації характеру, які є вищими за норму, а 16% здобувачів освіти мають одразу три риси, які є акцентуйованими. Здобувач освіти з найбільшою кількістю акцентуацій мав одразу 5 акцентуйованих рис характеру.

Таблиця 2

Результати розподілу типів акцентуацій за кількістю

Риса, що загострена	Кількість загострених рис
Демонстративність	10
Застрягання	1
Педантичність	4
Збудливість	2
Гіпертимність	11
Дистимність	1
Тривожність	7
Циклотимність	8
Екзальтованість	9
Емотивність	8

У результаті аналізу даних таблиці 2 можна виділити такі найбільш поширені типи акцентуацій серед студентів-психологів: гіпертимний та демонстративний, що налічують 11 та 10 випадків. Слід також звернути увагу на екзальтований тип, який зустрічається у 9 здобувачів освіти, та на демонстративний й емотивний типи – по 8 випадків. Інші типи мають розподіл від 1 до 7 випадків.

Аналізуючи результати дослідження захисних механізмів психіки, ми отримали такі результати (табл. 3).

Встановлено, що найбільш поширеним механізмом психологічного захисту серед студентів-психологів є механізм «компенсація», в якому у 72% опитаних наявні високі показники. Другим механізмом за частотою високих показників є регресія – 62% опитаних. У 52% опитуваних високі показники спостерігаються за показником заперечення. Інші ж механізми захисту мають високі результати, зокрема:

Таблиця 1

Результати відсоткового співвідношення акцентуацій характеру студентів-психологів за тестом-опитувальником «Акцентуації темпераменту і характеру особистості»

Показники в нормі	**32%**		
Високі показники	Одна акцентуація	Дві акцентуації	Три та більше
	34%	**18%**	**16%**
	68%		

Таблиця 3

Результати розподілу захисних механізмів психіки за опитувальником «Індекс життєвого стилю»

Захисний механізм	Кількість студентів у %
Заперечення	52%
Придушення	40%
Регресія	62%
Компенсація	72%
Проєкція	30%
Заміщення	44%
Інтелектуалізація	30%
Реактивне утворення	32%

у 30% студентів високі показники мають механізми «проєкція» та «інтелектуалізація», у 32 % – «реактивне утворення», у 40% – «придушення».

Кореляційний аналіз в нашому випадку включає в себе вивчення зв'язків не двох, а кількох змінних, тому ми провели обчислення кореляцій попарно між всіма змінними. Визначаючи кореляційні зв'язки, особливу увагу ми звертали на значимість відмінностей на рівнях $p<0,001$, що свідчить про дуже сильні кореляційні зв'язки (цей рівень ми позначили ***); $p<0,01$, що позначає сильні кореляційні зв'язки (рівень позначений **); $p<0,05$, що свідчить про значимі кореляційні зв'язки (рівень позначений *). Результати кореляційного аналізу представлені в таблиці 4.

Аналіз результатів дослідження, що містяться в таблиці 4, демонструє, що зв'язки між показниками характеру та захисними механізмами психіки мають певні особливості. Отже, відштовхуючись від логіки дослідження, вважаємо за необхідне почергово проаналізувати рівні кореляційних зв'язків. Дуже сильні кореляційні зв'язки були виявлені між шкалою психологічного захисту «регресія» та такими шкалами характеру: «збудливість» ($r = 0,532^{***}$; $p < 0,001$), «тривожність» ($r = 0,541^{***}$; $p < 0,001$), емотивність» ($r = 0,463^{***}$; $p < 0,001$), «циклотимність» ($r = 0,594^{***}$; $p < 0,001$), а також між шкалою психологічного захисту «заміщення» та шкалою характеру «збудливість» ($r = 0,475^{***}$; $p < 0,001$).

Сильні кореляційні зв'язки спостерігаються між шкалами психологічного захисту «заперечення» та шкалою характеру «гіпертимність» ($r = 0,431^{**}$; $p < 0,01$), між шкалою психологічного захисту «регресія» та шкалою характеру «демонстративність» ($r = 0,421^{**}$; $p < 0,01$), а також між шкалою психологічного захисту «заміщення» та шкалами характеру «дистимність» ($r = 0,393^{**}$; $p < 0,01$), «циклотимність» ($r=0,368^{**}$; $p < 0,01$).

Також значущі кореляційні зв'язки були виявлені між шкалами «застрягання» та «проєкція» ($r = 0,307^{*}$; $p < 0,05$), «екзальтованість» та «регресія» ($r = 0,325^{*}$; $p < 0,05$), «тривожність» та «реактивне утворення» ($r = 0,325^{*}$; $p < 0,05$), «педантичність» та «заміщення» ($r = 0,288^{*}$; $p < 0,05$), «компенсація» та «емотивність» ($r = 0,311^{*}$; $p < 0,05$ та $r = 0,325^{*}$; $p < 0,05$), а також між шкалою психологічного захисту «проєкція» та шкалами характеру «дистимність» та «тривожність» ($r = 0,341^{*}$; $p < 0,05$ і $r = 0,297^{*}$; $p < 0,05$).

Таблиця 4

Результати кореляційного взаємозв'язку акцентуацій характеру із захисними механізмами психіки у студентів-психологів

	Демонстрат.	**Застряг.**	**Педантич.**	**Збудливість**	**Гіпертим.**
Заперечення	0,204	-0,066	-0,097	-0,337	0,431**
Придушення	-0,208	0,031	-0,077	0,086	0,064
Регресія	0,421**	0,063	0,224	0,532***	-0,038
Компенсація	0,243	0,230	0,273	-0,008	-0,072
Проєкція	-0,013	0,307*	0,184	-0,069	0,107
Заміщення	0,067	0,223	0,288*	0,475***	-0,101
Інтелектуалізація	-0,322	-0,109	0,044	0,356	0,040
Реактивне утворення	-0,172	0,086	0,281	0,074	-0,227
	Дистим.	**Тривож.**	**Екзальтов.**	**Емотив.**	**Циклотим.**
Заперечення	-0,491	-0,197	0,177	0,188	-0,067
Придушення	0,134	-0,035	-0,116	-0,402	-0,033
Регресія	0,189	0,541***	0,325*	0,463***	0,594***
Компенсація	0,066	0,246	-0,110	0,311*	0,088
Проєкція	0,341*	0,297*	-0,072	0,216	0,203
Заміщення	0,393**	0,209	-0,001	0,032	0,368**
Інтелектуалізація	0,064	-0,175	-0,169	-0,196	-0,205
Реактивне утворення	0,157	0,309*	-0,045	0,006	0,074

Рівні значущості: * – $p < 0,05$ при $r \le 0,285$; ** – $p < 0,01$ при $r \le 0,368$; *** – $p < 0,001$ при $r \le 0,460$.

Отримані нами результати дослідження демонструють особливості взаємозв'язку акцентуацій характеру особистості із механізмами психологічного захисту в процесі професіоналізації студентів-психологів.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отримані у процесі дослідження теоретичні та емпіричні результати дали нам змогу сформулювати такі висновки:

1) у ході теоретичного аналізу щодо означеної проблеми встановлено, що реалії сьогодення потребують нової генерації фахівців – самосвідомих, здатних до вольового й адекватного реагування на впливи зовнішнього середовища особистостей, які усвідомлюють свою соціальну роль і відповідальність в процесі професіоналізації студентів-психологів;

2) результати емпіричного дослідження доводять, що між рівнями психологічного захисту й акцентуаціями характеру людини існує прямий статистично значущий зв'язок, особливо з такими механізмами, як регресія, заміщення, заперечення. Сильні кореляційні зв'язки були виявлені між психологічним захистом «заперечення» та акцентуацією характеру «гіпертимність», між психологічним захистом «регресія» та акцентуацією характеру «демонстративність», а також між психологічним захистом «заміщення» та шкалами характеру «дистимність» і «циклотимність». Значимі кореляційні зв'язки були отримані між шкалами «застрягання» та «проєкція», «екзальтованість» та «регресія», «педантичність» та «заміщення», «тривожність» та «реактивне утворення», «компенсація» та «емотивність», а також між шкалою «проєкція» та шкалами «дистимність» та «тривожність»;

3) слід також зазначити відсутність кореляційного зв'язку акцентуацій характеру із такими захисними механізмами, як придушення, компенсація та інтелектуалізація. Також особливої уваги потребують виявлені в ході дослідження високі показники захисних механізмів психіки, що вказують на необхідність побудови та апробації корекційної програми з розвитку професійної самосвідомості студентів-психологів, яка сприятиме гармонійному розвитку психолога як творчого, професійно діючого фахівця.

Таким чином, отримані в ході дослідження результати є значущими та вказують на необхідність більш поглибленого вивчення окремих освітніх компонентів задля гармонійного розвитку студентів-психологів у процесі їх професіоналізації.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розробці корекційної програми, спрямованої на розвиток професійної самосвідомості студентів-психологів, яка має реалізовуватись на особистісно орієнтованих засадах. Даний підхід повинен сприяти більш цілеспрямованому розвитку студентів-психологів як творчих, професійно діючих фахівців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрушко Я.С. Психологічні захисти в структурі професійної ідентичності майбутнього працівника органів внутрішніх справ : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 276 с.

2. Гошовська О. Первинні механізми психологічного захисту та вікова динаміка їх застосування: теоретико-емпіричний ракурс. *Проблеми загальної та педагогічної психології.* 2012. Т. 24. Ч. 6. С. 112–119.

3. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник : навчальний посібник : 3-тє вид. Київ : Каравела, 2016. 320 с.

4. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / М.В. Лемак, В.Ю. Петрище та ін. Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2011. 616 с.

5. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / за ред. Н.В. Чепелєвої. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 276 с.

6. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. Загальна психологія : підручник. Київ : Каравела, 2017. 464 с.

7. Харченко С.В. Особливості взаємозв'язків механізмів психологічного захисту та соціального інтелекту в юнацькому віці. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2017. С. 218–221.

8. Plutchik R., Kellerman H. Emotions and psychotherapy: A psychoevolutionary perspective. *Theory, research and experience*. Vol. 5 : Emotion, psychopathology and psychotherapy. San Diego, 1990.

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МЕНЕДЖЕРІВ ТУРИСТИЧНОГО БІЗНЕСУ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ: КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ВИМІР

FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS OF TOURISM BUSINESS AT DIFFERENT STAGES OF PROFESSIONAL GENESIS: COMPETENCE DIMENSION

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.7

Жарікова С.Б.
к.психол.н.,
доцент кафедри туризму і готельного господарства
Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова

Влащенко Н.М.
к.економ.н., доцент,
доцент кафедри туризму і готельного господарства
Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова

Угоднікова О.І.
к.економ.н., доцент,
доцент кафедри туризму і готельного господарства
Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова

У статті подано результати емпіричного дослідження емоційного інтелекту менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу. Обґрунтовано актуальність дослідження. На ґрунті теоретичного аналізу доведено, що у психології туризму емоційний інтелект вважається необхідним складником професійної компетентності працівників такої сфери, але водночас ця проблема залишається не досить висвітленою у наукових студіях саме емпіричного характеру. Вибірку становили 216 осіб, яких було розподілено за двома групами. До першої групи увійшли 144 студенти четвертого курсу, що навчаються за спеціальністю «Туризм». Другу групу становили 72 фахівці, зайняті у сфері туристичного бізнесу, зі стажем професійної діяльності від 7 до 10 років. Для досягнення поставленої мети було застосовано опитувальник EQ-i, автором якого є R. Bar-On, котрий визначає емоційний інтелект (EI) як констеляцію компетенцій, властивостей та навичок емоційного і соціального характеру. Встановлено наявність низки істотних відмінностей у функціонуванні компетенцій емоційного інтелекту в усіх його сферах у менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу. Так, у внутрішньоособистісній сфері EI стажовані фахівці відрізняються більшою досконалістю таких компетенцій, як «Асертивність», «Самоповага», «Незалежність». У міжособистісній сфері EI вони виявляють більшу вираженість компетенцій «Міжособистісні стосунки» та «Соціальна відповідальність». У студентів четвертого курсу, котрі завершують навчання за спеціальністю «Туризм», менш вираженими виявилися такі компетенції: у сфері EI «Адаптивність» – «Здатність до вирішення проблем» та «Реалістичність»; у сфері EI «Управління стресом» – «Стресостійкість»; у сфері EI «Загальний настрій» – «Оптимізм». Отримані результати зумовлюють у фахівців туристичного бізнесу на початку їхнього самостійного шляху у професії ризик дефіцитарності не тільки комунікативної, але й професійної компетентності, значущим складником якої виступає емоційний інтелект. Результати дослідження підкреслюють необхідність удосконалення психологічної підготовки спеціалістів туристичної сфери та актуалізують питання створення системи психологічного супроводу професійної освіти майбутніх фахівців галузі.

Ключові слова: *емоційний інтелект, компетенції, менеджери туристичного бізнесу, професійна компетентність, психологія туризму.*

The article presents the results of an empirical study of the emotional intelligence of tourism business managers at different stages of professional genesis. The relevance of the study is substantiated. Based on theoretical analysis, it is proved that in the psychology of tourism emotional intelligence is considered a necessary component of professional competence of workers in this field, but at the same time, this problem remains insufficiently covered in empirical studies. The sample consisted of 216 persons, who were divided into two groups. The first group included 144 fourth-year students majoring in Tourism. The second group consisted of 72 specialists engaged in the tourism business with professional experience ranging from 7 to 10 years. To achieve this goal, the EQ-i questionnaire, authored by R. Bar-On, was used. The scholar defines emotional intelligence (EI) as a constellation of competencies, properties and skills of an emotional and social nature. The presence of a number of significant differences in the functioning of emotional intelligence competencies in all its spheres in tourism business managers at different stages of professional genesis has been established. Thus, in the intrapersonal sphere of EI, experienced specialists are distinguished by greater perfection of such competencies as "Assertiveness", "Self-Regard", "Independence". In the interpersonal sphere of EI, they show greater expression of competencies "Interpersonal Relationship" and "Social Responsibility". The following competencies were less pronounced for fourth-year students graduating in Tourism: in the field of EI "Adaptability" – "Problem Solving" and "Reality Testing"; in the field of EI "Stress Management" – "Stress Tolerance"; in the field of EI "General Mood" – "Optimism". The obtained results determine the risk of deficiency of not only communicative, but also professional competence, a significant component of which is emotional intelligence, for tourism professionals in the beginning of their independent path in the profession. The results of the study emphasize the need to improve the psychological training of tourism professionals and highlight the issue of creating a system of psychological support for professional education of future professionals in the field.

Key words: *emotional intelligence, competencies, tourism business managers, professional competence, tourism psychology.*

Постановка проблеми. Феномен емоційного інтелекту (EI) активно досліджується у різних галузях сучасної психологічної науки. Вивчаються загальнопсихологічні закономірності його функціонування, розробляються нові та вдосконалюються вже наявні концепції розуміння змісту і сутності цього феномену. Науковці приділяють багато уваги проблемі розвитку EI, його віковим та ґендерним особливостям, специфіці функціонування емоцій-

ного інтелекту в контексті різноманітних психологічних, соціальних, освітніх, професійних критеріїв тощо. Разом із теоретичними розвідками у різних ракурсах інтенсивно розгортаються й емпіричні дослідження EI. Незважаючи на певні відмінності концептуальних підходів до визначення природи цього феномену, вчені одностайно наголошують на значущій ролі EI у забезпеченні психологічного благополуччя, життєвого успіху та професійних досягнень, що підтверджується результатами численних емпіричних досліджень. EI виступає одним із провідних чинників ефективності діяльності у тих професіях, котрі нерозривно пов'язані із міжособистісною взаємодією, спілкуванням та виконанням сервісних функцій, зокрема, у професійній діяльності сфери туристичного бізнесу. У такій галузі психології, як психологія туризму, EI вважається необхідним складником професійної компетентності працівників цієї сфери, але водночас проблема вивчення EI залишається не досить висвітленою у наукових студіях саме емпіричного характеру, результати яких забезпечать можливість удосконалення професійної підготовки компетентних фахівців у галузі туризму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Однією із важливих характеристик індустрії туризму, як зауважують S.H. Tsaur та P.S. Ku, виступає інтенсивна та емоційно забарвлена міжособистісна взаємодія з клієнтами. Для фахівців сфери туристичного бізнесу важливою є здатність забезпечувати конструктивну взаємодію зі споживачами туристичних послуг, що вимагає компетентності у керуванні, регуляції та контролі як власних емоцій, так і емоцій партнерів у ситуаціях професійного спілкування. У цьому сенсі в індустрії туризму EI виступає професійно важливою якістю, що визначає здатність до моніторингу власних та чужих емоційних реакцій, вміння їх розрізняти, використовувати цю інформацію для підвищення ефективності спілкування, зокрема у сфері професійної діяльності, котра характеризується інтенсивністю взаємодії та підвищеною емоційною навантаженістю [10]. На ґрунті аналізу трансформацій наукового розуміння змісту феномену EI Л. Ракітянська фокусує увагу на багатовекторності його сутності. Науковиця вказує, що у зарубіжній та вітчизняній психології EI ідентифікують як:

– феномен, який зумовлює ефективність усвідомлення та використання суб'єктом інформації емоційного характеру;

– чинник емоційної компетентності, вибудовування емоційної сфери й особистісного життєздійснення, життєвого успіху, професійного та кар'єрного просування;

– психологічну умову ефективної міжособистісної взаємодії, соціальної адаптації, психоемоційної саморегуляції;

– ресурс подолання стресу та емоційно-мотиваційної регуляції;

– механізм оптимізації життєдіяльності та самореалізації особистості;

– специфічний вимір внутрішнього світу особистості, в якому віддзеркалюється ступінь розумності у сприйнятті та ставленні до світу і власного «Я» [5].

Б. Савчук та Р. Котенко важливими характеристиками EI менеджерів туризму вважають здатність керувати своїми почуттями та навички забезпечення позитивно забарвленої робочої атмосфери, що сприяє ефективному здійсненню професійної діяльності. Науковці констатують, що EI є одним із провідних компонентів професійної компетентності працівників туристичної індустрії та виступає чинником їхнього особистісного розвитку і професійного вдосконалення [6]. Суголосну думку висловлюють Х. Плецан та Т. Березюк, які зазначають, що EI є стрижневим складником емоційної та професійної компетентності спеціалістів соціокультурного напряму та менеджерів невиробничої сфери, зокрема фахівців у галузі туризму [3; 1]. Наукові факти підтверджують значущість емоційної компетентності та високого рівня розвитку емоційного інтелекту спеціалістів для підвищення ефективності туристичного бізнесу. Так, наприклад, емпірично доведено, що туроператори із розвинутим EI більш успішно організовують міжособистісні стосунки та взаємодію, що дозволяє краще оцінити потреби туристів, усвідомити їх очікування та організувати подорож, що максимально задовольняє запити клієнтів [10]. Узагальнюючи наукові напрацювання щодо значущості емоційного інтелекту у професійній діяльності, зокрема у сфері туристичного бізнесу, E. Koc та H. Boz наголошують, що він є надзвичайно актуальною здатністю працівників не тільки у контексті роботи з клієнтами, але й у досягненні кращих результатів у побудуванні більш ефективних стосунків з колегами. Крім того, високий рівень EI знаходить свій вираз у більш досконалій здатності фахівців успішно працювати у команді, координувати різнорівневі міжособистісні взаємодії, долати стрес, справлятися з проявами емоційного вигорання, попереджати й оперативно усувати перешкоди та збої у професійній діяльності [9].

Постановка завдання. Мета дослідження – виявити особливості компетенцій у різних сферах емоційного інтелекту у менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу.

Виклад основного матеріалу. Вибірку становили 216 осіб, яких було розподілено за двома групами. До першої групи увійшли 144 здобувачі вищої освіти, що навчаються за спеціальністю «Туризм». Другу групу становили 72 фахівці, зайняті у сфері туристичного

бізнесу, зі стажем професійної діяльності від 7 до 10 років. У формуванні вибірки ми спиралися на модель професіогенезу, запропоновану Г. Прібом та Л. Бегезою, на ґрунті аналізу концептуальних позицій щодо розуміння сутності цього феномену таких науковців, як Л. Карамушка, О. Кокун, О. Цільмак та ін. У цьому сенсі професіогенез розуміється як постійний процес еволюції особистості професіонала, зумовлений соціальними та економічними реаліями професійної активності, що супроводжується оволодінням професійними компетентностями та реалізацією професійної діяльності на етапах від новачка до майстра [4, с. 104].

Відповідно до поставленої мети в емпіричному дослідженні було використано опитувальник EQ-i, автором якого є R. Bar-On. У розробленій ним моделі емоційного інтелекту цей психологічний феномен презентується як констеляція компетенцій, властивостей, навичок емоційного та соціального характеру, що забезпечують успіх самоуправління в умовах середовищних, суспільних, особистісних трансформацій шляхом гнучкого й реалістичного прийняття рішень, спрямованих на адекватне вирішення проблеми, на ґрунті розвиненої здатності до ефективного управління емоціями, що, своєю чергою, виступає чинником оптимізму, вмотивованості та позитивного настрою суб'єкта [8]. Нами було використано версію опитувальника EQ-i, адаптовану А. Петровською [2]. Пункти, котрі становлять опитувальник EQ-i, розподілені за блоками, що відповідають п'яти сферам EI, серед яких автор методики виділяє міжособистісну та зовнішньоособистісну сфери, а також сфери адаптивності, загального настрою та управління стресом. Опитувальник EQ-i вміщує додаткові шкали та дозволяє вирахувати індекс незгодженості відповідей, що забезпечує можливість виокремити досліджуваних, відповіді яких не відповідають прийнятному рівню щирості та ретельності виконання запропонованого завдання [7]. Саме це стало причиною виключення із вибірки 32 осіб, результати тестування яких було визначено як незадовільні відповідно до вищезазначених вимог використаного психодіагностичного інструменту.

З метою деталізації результатів дослідження та більшої наочності їх презентації аналіз компетенцій EI менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу здійснено за окремими сферами, які R. Bar-On виділив у моделі EI. Статистична обробка даних здійснювалася із застосуванням t-критерію Стьюдента для незалежних груп.

Результати, отримані у дослідженні компетенцій EI у внутрішньоособистісній сфері менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу, наведено у таблиці 1.

Встановлено, що стажовані фахівці туристичного бізнесу, на відміну від студентів, що завершують навчання за цією спеціальністю, відрізняються вірогідно більшими показниками за такими компетенціями EI у внутрішньоособистісній сфері, як «Асертивність» ($p \leq 0,01$), «Самоповага» ($p \leq 0,05$) та «Незалежність» ($p \leq 0,05$). Отже, ці респонденти є більш спроможними визначати власну позицію, відстоювати свою думку та доцільність запропонованих або прийнятих рішень навіть у суперечливих ситуаціях, які не включають конфліктні чи емоційно напружені контексти. На відміну від студентів випускного курсу, вони виявляють істотно більшу впевненість у собі, більш глибоке розуміння своїх обмежень та можливостей і тих особистісних властивостей, які їх зумовлюють, що забезпечує відчуття безпеки та власної компетентності. Цим досліджуваним більш притаманною є самостійність у прийнятті рішень та мисленні загалом, автономність у плануванні та здійсненні діяльності разом зі здатністю враховувати конструктивні пропозиції з боку оточуючих, водночас уникаючи стороннього емоційного тиску та маніпуляцій. Виходячи з того, що відмінності між групами за компетенціями EI «Емоційна самосвідомість» ($t=0,74$) та «Самоактуалізація» ($t=0,51$) не досягають рівня значущості, представники обох груп є однаково здатними до усвідомлення та розрізнення змісту власних емоційних переживань, розуміння причин, які викликають ці емоції; рівною мірою прагнуть реалізовувати власні потенційні можливості, досягати поставлених цілей на ґрунті високої вмотивованості, розвитку особистісних якостей та збагачення професійних знань і навичок.

Таблиця 1

Показники компетенцій EI у внутрішньоособистісній сфері менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу (M ± m)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Асертивність	18,88±0,96	22,43±0,75	2,91	0,01
Емоційна самосвідомість	21,13±1,02	22,17±0,98	0,74	–
Самоповага	24,89±0,67	26,71±0,58	2,05	0,05
Самоактуалізація	26,32±1,14	25,66±0,61	0,51	–
Незалежність	18,29±0,38	20,74±0,86	2,61	0,01

Вивчення компетенцій EI у міжособистісній сфері менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу виявило низку відмінностей між досліджуваними групами (табл. 2).

Встановлено, що досліджувані як першої, так і другої групи виявляють однакову вправність у володінні такою компетенцією EI, як емпатія (t=1,55), тобто як стажовані фахівці у сфері туристичного бізнесу, так і студенти характеризуються емоційною налаштованістю на сприйняття переживань оточуючих, що поєднується з ціннісним ставленням до емоцій інших людей і спроможністю розуміти їхній зміст та усвідомлювати причини виникнення. Разом з цим у групі студентів було визначено вірогідно менші порівняно зі стажованими фахівцями показники за компетенціями EI «Міжособистісні стосунки» ($p \leq 0,01$) та «Соціальна відповідальність» ($p \leq 0,01$). Тобто студенти відрізняються менш вираженою позитивною емоційною забарвленістю очікувань від запланованої чи вірогідної соціальної взаємодії, не досить комфортно почуваються у процесі її вибудовування, виявляють менш розвинену здатність до формування та підтримки стабільного функціонування позитивних міжособистісних стосунків, що задовольняють усіх задіяних у процесі спілкування. Крім того, респонденти цієї групи характеризуються меншою вираженістю соціальної відповідальності, здатності до реалізації відповідальної поведінки, яка не завжди підкріплюється отриманням особистих переваг, із дотриманням соціальних норм та принципів на ґрунті співробітництва та взаємної підтримки.

Дані, отримані у дослідженні складників такої сфери EI, як «Адаптивність», у менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу, унаочнено у таблиці 3.

Отримані результати доводять, що у стажованих фахівців, на відміну від студентів, вірогідно більшу вираженість демонструють такі компетенції EI, як «Здатність до вирішення проблем» ($p \leq 0,01$) та «Реалістичність» ($p \leq 0,01$), тоді як відмінності між досліджуваними групами за компетенцією «Гнучкість» рівня статистичної значущості не досягають (t=1,46). Змістова інтерпретація виявлених відмінностей дозволяє констатувати, що ці досліджувані характеризуються більш вираженою налаштованістю на подолання проблем, ніж на їх уникання; більшою впевненістю у власній спроможності віднайти ефективні шляхи розв'язання проблемних ситуацій, більш розвиненою здатністю до розпізнавання їх сутності та реалізації конструктивних рішень з урахуванням їх перспективної корисності. Студенти виявляють суттєво меншу здатність до передбачення варіативних засобів вирішення складних питань, меншу прагматичність, точність, об'єктивність у сприйнятті тих чи інших подій, що стає на перешкоді вибудовування адекватних реальній ситуації рішень. Водночас представники обох груп виявилися однаково здатними гнучко регулювати емоції та поведінку, відповідно до змінюваних умов адаптуватися до динамічних трансформацій ситуативних контекстів, толерантно реагувати на непередбачувані обставини та психологічну своєрідність партнерів у міжособистісній взаємодії.

Вивчення складників такої сфери EI, як «Управління стресом», у менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу дало можливість отримати результати, презентовані у таблиці 4.

Визначено, що за компетенцією «Стресостійкість» показники, зафіксовані у групі стажованих фахівців, вірогідно перевищують показники за визначеною компетенцією у групі студентів ($p \leq 0,01$), тоді як за компетенцією «Контроль імпульсивності» вірогідні відмінності між першою та другою групами досліджуваних, що перебувають на різних етапах про-

Таблиця 2

Показники компетенцій EI у міжособистісній сфері менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу (M ± m)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Емпатія	23,30±1,04	25,17±0,61	1,55	–
Міжособистісні стосунки	25,06±0,71	28,33±1,08	2,53	0,01
Соціальна відповідальність	24,12±0,65	27,58±1,04	2,82	0,01

Таблиця 3

Показники компетенцій EI у сфері «Адаптивність» у менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу (M ± m)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Здатність до вирішення проблем	21,27±1,31	25,43±0,80	2,71	0,01
Реалістичність	24,13±1,11	27,34±0,69	2,46	0,01
Гнучкість	21,31±1,03	23,18±0,76	1,46	–

Таблиця 4

Показники компетенцій EI у сфері «Управління стресом» у менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу (M ± m)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Стресостійкість	22,64±0,82	26,58±1,36	2,48	0,01
Контроль імпульсивності	23,48±0,74	25,23±1,04	1,37	–

Таблиця 5

Показники компетенцій EI у сфері «Загальний настрій» у менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу (M ± m)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Оптимізм	23,16±1,24	27,97±0,81	3,25	0,001
Щастя	25,03±0,69	24,86±0,85	0,16	–

фесіогенезу, виявлено не було (t=1,37). Отже, представники обох груп здатні контролювати прояви ворожості, імпульсивної та агресивної поведінки, зберігаючи спокій. Щодо стійкості до стресу, її більша вираженість притаманна стажованим менеджерам, які завдяки налаштованості на позитивне чи емоційно-нейтральне сприйняття змін, що забезпечує накопичення нового досвіду, виявляють більш розвинену здатність долати стресові впливи та володіють більш досконалими навичками самоконтролю у несприятливих обставинах та стресових ситуаціях.

Було також встановлено відмінності між досліджуваними групами у показниках компетенцій EI у сфері «Загальний настрій» (табл. 5).

Виявлено, що показники за такою компетенцією EI, як «Оптимізм», у студентів є вірогідно меншими порівняно з групою стажованих менеджерів туристичного бізнесу ($p \leq 0{,}001$). За іншою компетенцією, котра належить до сфери «Загальний настрій», а саме «Щастя», статистичні відмінності між досліджуваними групами не досягають рівня значущості (t=0,16). Зміст отриманих відмінностей якісно розкривається у більшій спроможності респондентів другої групи підтримувати та зберігати позитивну забарвленість емоційних переживань за несприятливих умов у кризових обставинах. Водночас досліджувані обох груп виявляють подібність у ступені переживання щастя та позитивного емоційного функціонування загалом, задоволеності життям, власним «Я» та особами, включеними до кола міжособистісної взаємодії.

Висновки з проведеного дослідження. Отримані нами емпіричні дані доводять наявність низки істотних відмінностей у функціонуванні компетенцій EI в усіх його сферах у менеджерів туристичного бізнесу на різних етапах професіогенезу. Так, у внутрішньоособистісній сфері стажовані фахівці відрізняються більшою досконалістю таких компетенцій, як «Асертивність», «Самоповага», «Незалежність». У міжособистісній сфері вони виявляють більшу вираженість компетенцій «Міжособистісні стосунки» та «Соціальна відповідальність». У студентів четвертого курсу, що завершують навчання за спеціальністю «Туризм», менш вираженими виявилися такі компетенції: у сфері «Адаптивність» – «Здатність до вирішення проблем» та «Реалістичність»; у сфері «Управління стресом» – «Стресостійкість»; у сфері «Загальний настрій» – «Оптимізм». Отже, студенти демонструють певну недостатність розвитку 9 з 15 компетенцій EI, що у сукупності забезпечують налаштованість суб'єкта на розуміння себе та партнерів у міжособистісній взаємодії, спроможність успішно адаптуватися до змінюваних обставин, долати стреси без надмірної негативізації сприйняття світу, зберігати впевненість у можливості конструктивного розв'язання проблем та здатність до віднайдення позитивних шляхів їх вирішення. Вищезазначене зумовлює у фахівців туристичного бізнесу на початку їхнього самостійного шляху у професії вірогідність дефіцитарності не тільки комунікативної, але й професійної компетентності, значущим складником якої виступає EI. Саме це підкреслює необхідність вдосконалення психологічної підготовки спеціалістів туристичної сфери та актуалізує питання створення системи психологічного супроводу професійної освіти майбутніх фахівців цієї галузі. Підсумовуючи сказане, вважаємо за доцільне зупинитися на перспективних напрямах подальших досліджень. Безумовно, вирішення поставленого питання неможливе без детального вивчення комплексу професійно важливих психологічних якостей, які виступають чинниками формування компетентності менеджерів у сфері туризму, що визначає успіх туристичного бізнесу загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березюк Т. Дослідження психологічних особливостей професійної компетентності майбутніх менеджерів невиробничої сфери в умовах ЗВО. *Психологія: реальність та перспективи*. 2021.

Вип. 17. С. 21–30. DOI: https://doi.org/10.35619/praprv.v1i17.254.

2. Петровская А.С. Эмоциональный интеллект как детерминанта результативных параметров и процессуальных характеристик управленческой деятельности : дис. … канд. психол. наук : 19.00.03. Ярославль, 2007. 225 с. URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01003367940 (дата звернення: 18.02.2021).

3. Плецан Х. Технології формування і розвитку емоційної компетентності фахівців соціокультурного середовища. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія «Туризм»*. 2021. Т. 4, № 2. С. 25–137. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-7603.4.2.2021.249690.

4. Пріб Г.А., Бегеза Л.Є. Професіогенез особистості: соціально-психологічні аспекти. *Проблеми сучасної психології*. 2019. №. 2 (16). С. 102–107. DOI: https://doi.org/10.26661/2310-4368-2019-2-16-16.

5. Ракітянська Л.М. Становлення поняття «емоційний інтелект» в історії науки. *Наукові записки. Серія «Педагогічні науки».* 2021. Вип. 199. С. 47–52. DOI: https://doi.org/10.36550/2415-7988-2021-1-199-47-52.

6. Савчук Б., Котенко Р. Розвиток емоційного інтелекту в майбутніх менеджерів туризму. *Молодь і ринок.* 2020. № 6–7 (185–186). С. 33–36. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2020.225658.

7. Bar-On R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Rationale, description, and summary of psychometric properties. *Measuring emotional intelligence: Common ground and controversy* / Ed. G. Geher. Hauppauge, New York : Nova Science Publishers, 2004. P. 111–142. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Measuring_Emotional_Intelligence.html?id=1qgQAQAAIAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 14.12.2021).

8. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema.* 2006. Vol. 18 (Suppl). P. 13–25. URL: http://www.psicothema.com/pdf/3271.pdf (дата звернення 12.12.2021).

9. Koc E., Boz H. Development of hospitality and tourism employees' emotional intelligence through developing their emotion recognition abilities. *Journal of Hospitality Marketing & Management.* 2020. Vol. 29, Iss. 2. P. 121–138. DOI: https://doi.org/10.1080/19368623.2019.1608885.

10. Tsaur S.H., Ku P.S. The effect of tour leaders' emotional intelligence on tourists' consequences. *Journal of Travel Research.* 2019. Vol. 58. № 1. P. 63–76. DOI: https://doi.org/10.1177/0047287517738381.

МАСАЖ ЯК МЕТОД ЗНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТРЕСУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

MASSAGE AS A METHOD FOR REDUCING PSYCHOLOGICAL STRESS IN THE CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC

УДК 612.176:159.
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.8

Лівак П.Є.
к.юрид.н.,
доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання
Український гуманітарний інститут

Савчук М.П.
викладач кафедри теорії та методики фізичного виховання
Український гуманітарний інститут

Леганьков Д.В.
студент спеціальності «Реабілітація та масаж»
кафедри теорії та методики фізичного виховання
Український гуманітарний інститут

Щодня сучасна людина піддається впливу несприятливих факторів. В умовах пандемії COVID-19 рівень психологічного стресу серед населення зростає. Життєві резерви організму поступово виснажуються, призводячи до виникнення психосоматичних розладів, хронічної втоми і зниження роботи імунної системи. У статті проаналізовано наукові дослідження, присвячені проблемі психологічного стресу в умовах пандемії. Виявлено, що мало уваги приділяється відновленню психологічного здоров'я за допомогою процедури масажу. Доведено, що масаж є ефективним методом відновлення фізичного здоров'я та емоційного фону. Для усунення наслідків гострого або хронічного стресу застосовують антистресовий масаж. Фізіологічний вплив масажу на тіло людини здійснюється за допомогою розслаблення м'язів і шляхом роздратування шкірних рецепторів, що впливають на центральну нервову систему. Він спрямований на зняття наслідків хронічної втоми, емоційних і психосоматичних розладів. Процедура підвищує психологічну стійкість до гострих і хронічних стресів, покращує настрій і самопочуття, запобігає розвитку хронічних хвороб. Антистресовий масаж може бути застосований для осіб, що мають психологічну напругу через ситуацію, що склалася у зв'язку з COVID-19, осіб, які перенесли коронавірусну інфекцію, осіб із психосоматичними розладами, медичних працівників, які беруть участь у наданні допомоги пацієнтам із коронавірусною інфекцією і мають значне психофізіологічне перевантаження. Таким чином, застосування масажу як методу зняття гострого та хронічного стресу є актуальним в умовах пандемії COVID-19. Доведено, що масаж є ефективним методом відновлення фізичного та емоційного здоров'я. Він застосовується для усунення наслідків хронічної втоми, емоційних та психосоматичних розладів. Його застосування збільшує психологічну стійкість до гострих і хронічних стресів, сприяє поліпшенню настрою і самопочуття.
Ключові слова: *психологічний стрес, масаж, пандемія COVID-19, коронавірус, інфекція.*

Every day, modern man is exposed to adverse factors. In the context of the COVID-19 pandemic, the level of psychological stress among the population is growing. The body's vital reserves are gradually depleted, leading to psychosomatic disorders, chronic fatigue and reduced immune function. The article analyzes scientific research on the problem of psychological stress in a pandemic. It has been found that insufficient attention is paid to restoring mental health through massage. Massage has been proven to be an effective method of restoring physical health and emotional background. Anti-stress massage is used to eliminate the effects of acute or chronic stress. The physiological effects of massage on the human body are through muscle relaxation and irritation of skin receptors that affect the central nervous system. It aims to relieve the effects of chronic fatigue, emotional and psychosomatic disorders. The procedure increases psychological resistance to acute and chronic stress, improves mood and well-being, prevents the development of chronic diseases. Anti-stress massage can be used for people with psychological stress due to the situation related to COVID-19, people who have suffered from coronavirus infection, people with psychosomatic disorders, health professionals involved in providing care to patients with coronavirus infection and have significant psychophysiological overload. Thus, the use of massage as a method of relieving acute and chronic stress is relevant in the context of the COVID-19 pandemic. Massage has been shown to be an effective way to restore physical and emotional health. It is used to eliminate the effects of chronic fatigue, emotional and psychosomatic disorders. Its use increases psychological resistance to acute and chronic stress, improves mood and well-being.
Key words: *psychological stress, massage, COVID-19 pandemic, coronavirus, infection.*

В умовах пандемії COVID-19 рівень психологічного стресу серед населення зростає. Під впливом стресу в організмі людини відбувається низка патологічних змін. Це сприяє не тільки порушенню психічного здоров'я, але також виникненню низки соматичних захворювань. Стрес призводить до перенапруження нервової системи, виснаження емоційних ресурсів людини і позначається на здоров'ї та функціонуванні всього організму.

Фахівці в області психології працюють переважно з корекцією сприйняття ситуації. Медична допомога спрямована на лікування фізичних наслідків стресу і пов'язаних із ним соматичних станів. Досягнення позитивного результату в тому чи іншому напрямі лікування ускладнене наявністю супутніх захворювань. Для того, щоб досягти відновлення організму, необхідно застосовувати комплексний підхід. Важливо використовувати методи, які будуть відновлювати фізичне здоров'я і водночас знижувати психологічне напруження. Таким чином, застосування масажу як методу зняття психологічного стресу в умовах пандемії COVID-19 є доцільним і потребує більш глибокого наукового дослідження. Метою статті є вивчення можливостей застосування масажу для зняття психологічного стресу в умовах пандемії COVID-19.

Питаннями формування та методами зняття психологічного стресу в умовах пандемії COVID-19 займається низка вчених. Кан-

дидати психологічних наук Ю.В. Биховець та Л.Б. Коган-Лерне виявили, що поширення коронавірусної інфекції за характером загрози і психологічних наслідків, які вона викликає, може бути визначено як психотравмуюча ситуація [3]. Результати іншого дослідження свідчать про негативний вплив COVID-19 на психічне здоров'я, що охоплює майже третину населення і до половини медичних працівників в осередках зараження [15]. Тривалий психоемоційний стрес зумовив розвиток розладів психіки, що загрожує стимулюванням соматоформних та психосоматичних розладів, число яких буде збільшуватися через деякий час. Найімовірніше, кількість хворих і постраждалих від посилення і поглиблення психосоматичної патології буде набагато більшою, ніж кількість пацієнтів, які перенесли коронавірусну інфекцію [10, с. 12].

Виявлено, що серед населення країн із високим рівнем поширення вірусної інфекції відзначається збільшення числа випадків встановлення наступних діагнозів (за Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду): гостра реакція на стрес (у тому числі психотична), депресивний епізод (ДЕ), тривожні розлади, включаючи тривожно-фобічні (ТФР; нозофобії), панічний розлад (ПР), змішано-тривожний і депресивний (ТДР), соматоформний, обсесивно-компульсивний (нав'язливі роздуми та подання, що відображають поточні протиепідемічні заходи) і посттравматичні стресові (ПТСР) розлади [15]. Дослідницькі групи з Китаю, Ірану, Швеції, Великобританії виявили, що поточне лікування COVID-19 в усьому світі в основному зосереджено на здійсненні інфекційного контролю, створенні ефективної вакцини і підрахунку коефіцієнта лікування. Психологічний аспект проблеми ще належить ретельно опрацювати [16].

У роботі Д. Хореш і А. Браун зазначено, що передтравматична фаза кризи COVID-19, ймовірно, буде досить тривалою, лікування людей із гострим стресовим розладом або початковими посттравматичними симптомами, які ще не кристалізувалися в повномасштабний посттравматичний стресовий розлад, може мати особливе значення. Ними ж запропоновано кілька напрямів вирішення проблеми, одним з яких є «робота з медичним персоналом та інтеграція в послуги, не пов'язані з психічним здоров'ям. В умовах зростання масштабів пандемії надання психіатричної допомоги при травмах неможливо відокремити від інших форм допомоги. Таким чином, є гостра необхідність у створенні дуже гнучких моделей навчання та спільного використання ресурсів, які дозволили б фахівцям із травм оперативно співпрацювати з іншими фахівцями в галузі охорони здоров'я, можливо, новим, раніше не випробуваним способом. Передбачається, що першу психіатричну допомогу надаватиме широке коло людей, які не мають спеціалізованої освіти [13, с. 57].

Кандидат медичних наук, доцент М.В. Харіна зазначає, що релаксуючий масаж знижує вплив стресу, який, на думку Г. Сельє лежить в основі 70% захворювань [14, с. 1397]. У низці експериментів виявлено позитивний ефект масажної терапії на біохімічні показники, включаючи зниження рівня кортизолу та підвищення рівня серотоніну і дофаміну, які дестабілізуються під впливом стресової ситуації [5]. Отримання загального масажу як додаткової медичної процедури може значно знизити стрес у медичного персоналу [8, с. 26]. Однак низка інших авторів не акцентують на масажі як методі зняття психологічного стресу в контексті пандемії. Недостатня кількість ґрунтовних досліджень із цієї проблеми підкреслює актуальність її більш детального вивчення.

Стрес – це сукупність неспецифічних фізіологічних реакцій організму, що сприяють адаптації до навколишнього середовища та мобілізації своїх ресурсів [1]. Залежно від тривалості стресу розрізняють еустрес, який сприяє збереженню здоров'я, і дистрес, який є синдромом і відіграє роль патогенного фактора. Патогенність дистресу зумовлюється тим, що в організмі людини резерви адаптаційних можливостей щодо попередження та купірування стресу обмежені [7, с. 90]. Тому за тривалого перебігу стресу відбувається виснаження енергетичних і пластичних ресурсів організму, і для підтримки подальшої працездатності клітин, тканин, органів відбувається руйнування власних життєво важливих структур, що призводить до виникнення різних соматичних захворювань. Залежно від природи стресорів, розрізняють фізіологічний і психічний стрес, які мають схожі фізіологічні зміни, однак відрізняються механізмами їх формування.

В умовах сучасного життя наслідки стресу посилюються тим, що він відбувається переважно на психологічному рівні на фоні недостатньої фізичної активності. Слід відрізняти психологічний стрес від нервово-емоційної напруги. Психологічний стрес є функціональним станом організму, в результаті впливу несприятливих факторів психогенної природи, що виражається в змінах на фізіологічному, біохімічному і психічному рівнях [9]. Такого роду стани включені в класифікацію хвороб МКБ-10 в групу «Реакція на важкий стрес і порушення адаптації (F43)» [11, с. 18]. Тривожні порушення нині зараховують до загальномедичної проблеми, зазначаючи, що поширеність проявів тривоги різного генезу серед пацієнтів, що звертаються в поліклініки, становить від 12 до 70% [13, с. 59].

У зв'язку із цим вивчення впливу стресу на здоров'я людини є одним із пріоритет-

них напрямів міждисциплінарних досліджень сучасної медицини. Інфекційне захворювання COVID-19, викликане SARS-CoV-2, що володіє високим інфекційним потенціалом і рівнем смертності, сприяло підвищенню рівня тривоги і страху. У середовищі практичних лікарів говорять про «коронавірусний синдром», під яким прийнято розуміти психічний розлад у рамках реакції на пандемію COVID-19 [14]. Основними факторами стресу психогенної природи в умовах пандемії є втрата здоров'я, втрата близьких і рідних, ризики фінансових втрат і зміни звичного укладу життя. Наслідки цих чинників мають відстрочений психотравматичний ефект, впливаючи на роботу всіх систем організму, що сприяє загостренню вже наявних хвороб, а також виникненню нових захворювань. Ступінь ураження буде залежати від біологічних особливостей організму індивідуума і епігенетичних факторів [2, с. 234].

В умовах пандемії одним із несприятливих впливів на організм, викликаних стресом, є зниження роботи імунної системи. Під дією тривалого стресу (дистресу) ендокринна система організму виділяє гормони, що володіють імуносупресивною дією [12, с. 17]. До таких гормонів належать кортикостероїди, підвищене виділення яких призводить до зниження активності імунокомпетентних клітин і пригнічує імунозапальні реакції. Знижується кількість Т-хелперів 2 (Th2) і активація Т-хелперів 1 (Th1), а це своєю чергою веде до загострення аутоімунних захворювань [6, с. 47]. Дистрес також викликає тривале напруження м'язів, що веде до погіршення трофіки тканин, органів і порушення їх функціональності. Скутість м'язів призводить до порушення постави, що згодом викликає порушення роботи таких систем, як дихальна і травна. Дистрес також є причиною виникнення ускладнень серцево-судинних захворювань, таких як інфаркт та інсульт.

Одним із методів для зняття наслідків емоційних і психосоматичних розладів, викликаних психологічним стресом, є масаж. Фізіологічна дія масажу на організм здійснюється головним чином через вплив на нервову систему. Сутність його полягає в рефлекторному впливі на тіло людини шляхом механічного роздратування різної сили і інтенсивності. Механічне роздратування від поверхневих м'яких тканин сприймають нервові рецептори, перетворюють на нервовий імпульс і по аферентних нейронах передають до центральної нервової системи. Нервовий імпульс сприймається відповідними ділянками головного мозку, що сприяє виробленню різних гормонів, які позитивно впливають на емоції і психіку людини. Під час масажу в організмі вивільняються ендоморфіни – опіоїдні пептиди, які не тільки викликають ейфорію, а також впливають на роботу клітин імунної системи. Також масаж сприяє зниженню на 31% рівня кортизолу – гормону довготривалого стресу – і стимулює виробництво допаміну, серотоніну і ендорфінів, що сприяє підвищенню настрою, поліпшення самопочуття і психофізіологічного статусу. Масаж сприяє стимулюванню вироблення окситоцину – гормону, який дає людині відчуття безпеки.

Позитивний вплив масажу як методу для зняття стресу залежить від виду і характеру масажних прийомів (сили тиску, тривалості масажу тощо) Процедура підходить як чоловікам, так і жінкам будь-якого віку. Правила проведення розслаблюючого масажу істотно збігаються із загальними вимогами до інших видів процедур. Масаж застосовується для всього тіла, приділяючи особливу увагу шийно-комірцевій зоні, бо в цій області особливо часто спостерігається спазм м'язів. Заспокійлива дія масажу виявляється в гальмуванні діяльності центральної нервової системи, викликаній помірним, ритмічним і тривалим роздратуванням екстерорецепторів і пропріорецепторів.

Швидше за все заспокійливий ефект досягається такими масажними прийомами, як ритмічне погладжування всієї поверхні тіла і розтирання. Проводити їх треба в повільному темпі протягом досить тривалого проміжку часу. Погладжування в разі тривалого виконання застосовується як знеболюючий прийом, здійснює заспокійливу дію на центральну нервову систему та знімає загальну збудливість. Коли сеанс масажу проводить хороший фахівець, у процесі погладжування дихання пацієнта сповільнюється. Це говорить про зниження збудження дихальних центрів і процес гальмування, що почався в корі головного мозку. Таким чином, саме за допомогою погладжування можна керувати функціями вищих відділів центральної нервової системи.

Перевагою заспокійливого масажу перед класичним є глибше опрацювання м'язів, де застосовуються повільні розминання, що чергуються з розтяжкою м'язів і ніжними погладжуваннями. Глибокий м'язовий масаж не має бути грубим і дуже болючим. Розминка м'язів може викликати біль лише в межах переносимості, що не заважає пацієнтові розслаблятися. Основною умовою досягнення ефективності розслабляючого масажу є максимальний комфорт пацієнта під час сеансу. Процедура має проводитися в теплому провітреному приміщенні з помірним освітленням, руки масажиста мають бути теплими, рухи – плавними і м'якими, виключаючи різкі натискання, щипки, поколочування тощо. Масажист має добре володіти знаннями про вплив масажних прийомів на організм із метою розслаблення. Крім знання фізіологічного впливу масажу на організм, масажист має володіти

якостями, необхідними для надання допомоги при стресі. Необхідно самому мати високу стійкість до стресів, а також делікатність, почуття такту і чуйність, достатню витривалість.

У зв'язку з тим, що кожна людина має свої особливості, фахівцеві необхідно мати навичку чуйно пристосовуватися до потреб клієнта. Професіоналізм необхідно мати в таких областях, як анатомія, фізіологія і психологія. З урахуванням адаптаційних можливостей організму в перші дні виконання процедур вплив не має бути надто інтенсивним. Глибину опрацювання тіла необхідно збільшувати поступово для досягнення сприятливого ефекту.

У зв'язку з різними обставинами не завжди людина може розслабитися під час масажу. Ефективність розслабляючого масажу можна підсилити додатковими засобами. Під час сеансу можна використовувати масажні масла з приємними ароматами ефірних масел. Вони будуть мати додатковий ефект: зняття болю, напруги і важкості у м'язах, а також поліпшення настрою і сну. Ефективними будуть ефірні масла лаванди, гвоздики, конвалії, полину, валеріани. Також додатковий приємний ефект на клієнта здійснює спокійна музика на фоні сеансу масажу. Звуковий вплив є одним із потужних засобів впливу на психічний стан людини, на тонкі емоційні сфери підсвідомості. Найкраще для заспокоєння підходить музика струнних інструментів, таких як арфа, гітара. Однак музику необхідно підбирати з урахуванням рівня музичної культури клієнта, вона не має викликати негативних асоціацій і роздратування.

Після закінчення сеансу масажу деякий час рекомендовано спокійно полежати під накритим простирадлом. Використання монотонних плавних рухів під час сеансу сприятиме почуттю розслабленості і настанню фізіологічного сну. Протипоказання до проведення масажу для зняття стресу такі ж, як і щодо інших видів масажу. Особливу увагу треба приділити проблемі підвищеної температури, що деякі спеціалісти ігнорують.

В умовах пандемії COVID-19 існують складнощі у проведенні процедури масажу через небезпеку передачі вірусу. Однак виконання всіх протиепідеміологічних заходів дозволяє знизити ймовірність зараження. Нагнітанню побоювань, пов'язаних із наслідками пандемії, необхідно запобігати, інакше наслідки психологічного стресу набудуть більш масштабного значення та викличуть ще більш серйозні проблеми зі здоров'ям. Слід пам'ятати, що масаж не є універсальним засобом для зміцнення психологічного та фізичного здоров'я в умовах пандемії. З урахуванням впливу на організм масаж як метод зняття стресу не підходить для вагітних осіб, тих, хто страждає на онкологію, туберкульоз, та осіб, що мають інші протипоказання до масажу.

З огляду на вплив масажу на організм слід розуміти, що найбільш ефективних результатів можна досягти в разі застосування комплексного підходу. Найбільш ефективним буде поєднання масажу з такими методами, як фізичні вправи, сауна, контрастні і розслаблюючі ванни, душ Шарко тощо. Ефективним є включення когнітивної-поведінкової терапії та інших видів психологічної та духовної реабілітації, спрямованих на формування стійкості до стресу та профілактики депресивних станів. Особливо слід зазначити, що масаж є ефективним і доступним методом для зняття наслідків стресу в місцях відпочинку, пансіонатах та санаторіях. Такий масаж сприятиме не тільки відновленню психологічного здоров'я та зміцненню імунітету, що в умовах пандемії має велике значення, але також буде засобом соціалізації після тривалої ізоляції.

Висновки. Проблема лікування психологічного стресу в умовах пандемії є досить складною і потребує комплексного підходу для її вирішення. Одним з ефективних засобів впливу є застосування масажу як процедури для зняття психологічного стресу, про що неодноразово зазначається в роботах медиків та вчених. Масаж визначається ефективним засобом для зняття стресу в умовах пандемії COVID-19.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бильданова В.Р., Бисерова Г.К., Шагивалеева Г.Р. Психология стресса и методы его профилактики : учебно-методическое пособие. Елабуга : ЕИ КФУ, 2015. 142 с.

2. Бройнинг Л.Г. Гормоны счастья: как приучить мозг вырабатывать серотонин, дофамин, эндорфин и окситоцин. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2017. 320 с.

3. Быховец Ю.В., Коган-Лернер Л.Б. Пандемия COVID-19 как многофакторная психотравмирующая ситуация. *Институт психологии Российской академии наук. Социальная и экономическая психология*. 2020. Т. 5, № 2(18). С. 115–153.

4. Гейн С.В., Баева Т.А. Эндоморфины: структура, локализация, иммунорегуляторная активность. *Проблемы эндокринологии*. 2020. Т. 66, № 1. С. 78–86.

5. Изучение эффективности массажа среди персонала скорой медицинской помощи как фактора управления профессиональным стрессом / Р.Р. Евсиенко и др. *Общество, образование, наука в современных парадигмах развития* : материалы нац. научно-практической конференции, г. Керчь, 26 нояб. 2020 г. Керчь, 2020. С. 237–240.

6. Крюков С.Н., Левченко М.А. Живая музыка в контексте стресс-совладания. *Культура и цивилизация*. 2019. Т. 9, 4а. С. 46–53.

7. Кузнецова Е.В., Петровская В.Г., Рязанцева С.А. Психология стресса и эмоционального выгорания : учебное пособие для студ. факультета психологии. Куйбышев, 2012. 96 с.

8. Кутбиддинова Р.А. Психология стресса (виды стрессовых состояний, диагностика, методы саморегуляции). Южно-Сахалинск : СахГУ, 2019. 122 с.

9. Психические расстройства и расстройства поведения (F00-F99). Класс V МКБ-10, адаптированный для использования в Российской Федерации / ред.: В. Голланд, Т. Дмитриева, Б. Казаковцева. Москва : ГНЦССП им. В.П. Сербс, 1998. 512 с.

10. Психосоматические расстройства после вспышки коронавирусной инфекции / М.Л. Чахнашвили и др. *Вестник новых медицинских технологий. Электронное издание*. 2020. № 3. С. 7–16.

11. Соловьева Н.В., Макарова Е.В., Кичук И.В. «Коронавирусный синдром»: профилактика психотравмы, вызванной COVID-19. *РМЖ*. 2020. № 9. С. 18–22.

12. Туманова Е.Ю. Энциклопедия эфирных масел. Москва : РИПОЛ Классик, 2014. 256 с.

13. Харина М.В., Гриднева И.В. Массаж – гармония души и тела. *Научно-медицинский вестник центрального черноземья*. 2015. № 60. С. 56–59.

14. Cortisol decreases and serotonin and dopamine increase following massage therapy / T. Field et al. *International Journal of Neuroscience*. 2005. Vol. 115, no. 10. P. 1397–1413. URL: https://doi.org/10.1080/00207450590956459 (date of access: 06.12.2021).

15. Mental health services for older adults in China during the COVID-19 outbreak / Y. Yang et al. *Lancet Psychiatry*. 2020. Vol. 7, no. 4. P. 19. URL: https://doi.org/10.1016/s2215-0366(20)30079-1 (date of access: 06.12.2021).

16. The Fear of COVID-19 Scale: Development and Initial Validation / D.K. Ahorsu et al. *International Journal of Mental Health and Addiction*. 2020. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s11469-020-00270-8 (date of access: 06.12.2021).

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ КОРОНАВІРУСНОЇ ПАНДЕМІЇ

PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF THE ELDERLY UNDER THE CONDITIONS OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC

УДК 159.9.019.4:159.944.4-053.9:616.98:578.834-036.21
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.9

Степаненко Л.В.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Резнікова О.А.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Дейниченко Л.М.
к.пед.н.,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті розглянуто проблему психологічного захисту людей похилого віку під час епідеміологічної ситуації. Проаналізовано погляди вчених на зміст копінг-захисних механізмів людей похилого віку в ситуації пандемії. Представлено рівневі результати експериментального дослідження копінг-стратегій, механізмів психологічного захисту та особливості їх взаємозв'язку в людей похилого віку. Доведено, що високий рівень напруження демонструють механізми заперечення, проєкції та раціоналізації; активізуються копінг-стратегії самоконтролю та позитивної переоцінки. Люди похилого віку заперечують існування загрози для власного здоров'я. Власні неприємні емоційні переживання вони переносять на інших або стримують їх, долають проблеми шляхом планування дій, не полишають надію на позитивне вирішення ситуації.

Встановлено значні взаємозв'язки між механізмами психологічного захисту витіснення, заміщення, заперечення, проєкція, раціоналізація та копінг-стратегіями дистанціювання, визнання відповідальності, планомірне вирішення проблем. Найбільшу кількість взаємозв'язків із механізмами психологічного захисту утворює копінг-стратегія дистанціювання, що свідчить про домінування копінг-стратегій у копінг-захисному конструкті. Значні взаємозв'язки встановлено між копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту витіснення, заміщення, заперечення, проєкція, раціоналізація. Під час пандемії люди похилого віку прагнуть вирішувати проблеми, здійснюють дії, спрямовані на відреагування негативних емоцій у зв'язку з ситуацією. Механізми психологічного захисту (регресія, компенсація, гіперкомпенсація) не мають зв'язку з копінг-стратегіями. Копінг-стратегії самоконтролю та позитивної переоцінки не мають зв'язку з механізмами психологічного захисту в людей літнього віку. Доведено використання літніми людьми під час ситуації пандемії широкого репертуару механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій поведінки. Отримані результати сприяють кращому розумінню механізмів цілісного функціонування особистості в стресовій ситуації.

Ключові слова: *механізми психологічного захисту, копінг-захисні механізми, копінг-стратегії, літні люди, старіння, COVID-19, умови пандемії.*

The article deals with the problem of psychological protection of elderly people during the epidemiological situation. The views of scientists on the content of coping-protective mechanisms of elderly people in a pandemic situation are analyzed. The level results of the experimental study of coping strategies, mechanisms of psychological protection, and the peculiarities of their interconnection in the elderly are presented. It is proved that the high level of stress is demonstrated by the mechanisms of denial, projection, and rationalization; the coping strategies of self-control and positive revaluation are activated. Elderly people deny the existence of a threat to their health. They transfer their unpleasant emotional experiences and feelings to others or restrain them, overcome the problems by planning actions, do not leave hope for a positive solution to the situation.

Significant interconnections between the mechanisms of psychological protection of displacement, substitution, objection, projection, rationalization and the coping strategies of distance, recognition of responsibility, systematic solution to problems have been established. The largest number of interconnections with the mechanisms of psychological protection forms the coping strategy of distance, indicating the domination of coping strategies in the coping-protective construct. Significant interconnections are established between the coping strategies and mechanisms of psychological protection of displacement, substitution, denial, projection, rationalization. During the pandemic, elderly people seek to solve problems, exercise actions aimed at reacting to negative emotions in connection with the situation. The mechanisms of psychological protection of regression, compensation, hypercompensation do not have contact with coping strategies. The coping strategies for self-control and positive revaluation are not related to the mechanisms of psychological protection in elderly people. The use of elderly people in the situation of a broad repertoire of psychological protection mechanisms and coping-behavioral strategies are proved. It has been proven using a wide repertoire of psychological protection mechanisms and behavioral strategies by elderly people in a pandemic situation. The results obtained contribute to better understanding of the mechanisms of the integral functioning of the individual in a stressful situation.

Key words: *mechanisms of psychological protection, coping-protective mechanisms, coping strategies, elderly people, aging, COVID-19, pandemic conditions.*

Постановка проблеми. Коронавірусна пандемія стала однією з екстремальних ситуацій нашого часу, випробуванням для людської цивілізації. Пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 торкнулася різних аспектів життя людей і привела до серйозних політичних, економічних, соціальних і психологічних змін як у всьому світі, так і в Україні. Пандемія створила значні негативні умови для соціально-психологічного функціонування особистості, додала негативних емоційних станів, порушила психічну рівновагу різних груп населення. Пандемія змусила людей вийти з усталених норм і правил життя, перебудувати щоденні звички та адаптуватися до умов нової реальності, вимог ситуацій і викликів. Як наслідок, відбу-

ається підвищення рівня стресу серед населення, тривоги, спостерігається загострення депресивної та психопатологічної симптоматики. Такі складні умови життєздійснення, як пандемія, актуалізують проблему психологічного захисту особистості.

Літні люди утворюють особливу групу ризику в межах всього населення, що знаходиться в зоні пандемії. В умовах коронавірусної пандемії саме ця категорія населення випробовує величезну кількість психологічних труднощів. Ресурсний потенціал літньої людини можна визначити як обмежений. Старіння пов'язане з віковими деструктивними змінами сенсорної, перцептивної, інтелектуальної сфер, властивостей особистості, продуктивності.

Типовою для цього представників цього віку, як зазначають О.В. Хухлаєва і Н.Ф. Шахматов, є вікова ситуаційна депресія, що суб'єктивно переживається як почуття власної непотрібності. Як результат цього, виникає образливість, тривожність, тривалі негативні емоційні реакції. Основні прояви цієї депресії – іпохондрична фіксація на хворобливих відчуттях, ідея про постійні утиски з боку оточення (моральні та фізичні), тенденція до вигадувань для підтвердження власної значущості [11; 12]. Дослідження І.Г. Малкіної-Пих свідчать, що головною потребою в цьому віці є потреба в уникненні страждань (що пов'язано зі страхом появи різних соматичних захворювань), врятуванні (пов'язано зі страхом безпорадності) і стабільності (страх перед новими обставинами, прив'язаність до близьких та власної території) [6].

У вітчизняній геронтологічній літературі описані варіанти неадекватних установок щодо власної старості, аж до повного її неприйняття. Як варіанти описують регресію (повернення до минулих форм поведінки, що проявляються у формі «дитячої» вимоги допомогти незалежно від стану), добровільну ізоляцію від оточення (пасивність і мінімальна участь у громадському житті), бунт проти процесів старіння (відчайдушні спроби зберегти зрілість, що йде). У разі неадекватного ставлення до старості в людини похилого віку виникає відчуття незадоволення життям, зубожіння почуттів, що разом із хронічним погіршенням здоров'я і прогресуючою втратою інтересу до оточуючого провокує негативні зміни особистості у формі «загострення» особистісних рис. Ця нова позиція більшою мірою залежить від самої людини похилого віку [7].

Водночас літні люди, як зазначають представники гуманістично спрямованої наукової спільноти, становлять золотий фонд цивілізації (В. Франкл, К. Ясперс, К. Юнг). Саме в цьому віці людина отримує безцінний капітал – вершину розвитку власного інтелекту, досвід. Важливим ресурсом покоління літніх людей експерти вважають такі новоутворення особистості, як автобіографічна пам'ять, мудрість, життєва та професійна компетентність. Другу частину життя людини дослідники пов'язують із позитивними змінами в предметно-смисловому інтелекті, а саме: розвитком практичного розуму та величезним обсягом знань про фундаментальні життєві закони та реалії. Експериментальні дані свідчать про те, що літні люди мають також добре розвинені системи знань про ситуації, які вимагають планування життя. Вони демонструють високий рівень виконавчої культури тощо [8].

На думку К. Ясперса, в старості здібності вгасають, але їх заміняють накопичений досвід, стриманість, життєва впорядкованість, самовладання. У старості послаблюється страх смерті, людина позбавляється диктату тілесності, стає більш духовною, доброю, поблажливою до слабкостей інших. К. Юнг вважав, що за умови цілісного погляду на своє життя літня людина має раціональний погляд на своє існування, споглядальну стійку психічну й моральну рівновагу [3].

Відповідно до теорії активності, як вказує Т. Ф. Суслова, люди похилого віку мають змогу і повинні якнайдовше зберігати активність, включаючи у своє життя нові форми життєдіяльності, що визначаються станом здоров'я, інтересами, можливостями та здібностями літніх, а також активно підтримувати соціальне взаємодію та позитивну самооцінку [10].

Розглядаючи психологічні особливості осіб похилого віку, ми дотримуємося підходу, який наголошує на збереженні потенціалу особистісного зростання літніх людей, незважаючи на високий соматичний та соціально-економічний ризик цього періоду життя. Саме безперервність особистісного розвитку та соціалізації людини похилого віку, як наголошує О.В. Краснова, забезпечує продовження активної творчої та соціальної діяльності, наявність великого життєвого досвіду, його творче переосмислення та використання, індивідуальна різноманітність моделей життя [5].

Про початок старіння людини свідчать припинення трудової діяльності, обмеження системи соціальних відносин. У більшості дорослих вихід на пенсію мало змінює задоволеність життям. У деяких сім'ях набуває вищої значущості сімейне життя, особливо якщо чоловік працює, а дружина вже на пенсії. Припинення роботи теж сприймається позитивно. Старим людям дуже важливо підтримувати рівновагу між пристосуванням і змінами. Відмова від пристосування може означати заперечення реальних фактів. У такому разі людина займає оборонну позицію і з усіх сил опирається змінам або звинувачує інших людей у змінах, які насправді відбуваються з нею. Це може бути зумовлене тим, що їй просто не вистачає розу-

міння реального стану речей. Та якщо стара людина надто легко і з неабияким бажанням вдається до пристосування, це може спричинити непередбачуваність її поведінки. Як правило, такий індивід стає істеричним, імпульсивним чи надміру чутливим. Тому в цьому віці важливо підтримувати рівновагу між постійною ідентичністю і відкритістю новому досвіду, змінам у житті [9].

Проведений огляд експериментальних досліджень, присвячених проблемам похилого віку, демонструє різноманітність напрямів вивчення цієї вікової групи, а також вказує на актуальність та недостатню розробленість даної проблеми. Так, М.М. Котлярова, П.М. Кемяшова провели дослідження захисних механізмів людей похилого віку. За емпіричними результатами дослідники виявили домінуючі захисні механізми та визначили кореляційні зв'язки між захисними механізмами та психологічним віком літніх людей [4]. Дослідники дійшли висновку, що люди похилого віку з великою ймовірністю вдаються до використання одного або більше захисних механізмів; найчастіше використовується захисний механізм позитивності особистої та соціальної ідентичності. Також зазначають, що в літньому віці виявляється центрованість на позитивних сторонах себе та свого життя, в умовах недооцінки негативних сторін.

К.О. Боженкова провела детальний аналіз особливостей копінг-стратегій у групі осіб похилого віку з досвідом переживання геронтологічного насилля. Експериментальним шляхом доведено, що особи похилого віку з досвідом переживанням геронтологічного насилля очікують допомоги в подоланні емоційних переживань ззовні або шляхом «пасивної кооперації», тобто довіряють подолання своїх труднощів іншим людям, або прямого звернення за допомогою. Дослідниця зазначає, що літні люди вдаються до різних заспокійливих засобів, про що свідчить актуалізація копінг-стратегії «компенсація» [2].

Л.В. Бабакова, О.Ю. Стрижицька досліджували відмінності в копінг-поведінці людей похилого віку. Аналіз результатів дослідження показав, що люди похилого віку схильні частіше використовувати копінг-стратегії самоконтролю й пошуку соціальної підтримки. Порівняння показників копінг-стратегії людей похилого віку на різних вибірках свідчить, що болгарські літні люди, які проживають у будинках для людей похилого віку, частіше використовують конфронтаційний копінг, тоді як російські люди похилого віку частіше його використовують вдома. Аналіз даних дозволив дослідникам сформувати кластери, які можна умовно назвати «прогресивні» чи «ресурсні» та «негативні» чи «деструктивні» [1].

Таким чином, в умовах пандемічної загрози очевидною стає необхідність узагальнення досвіду літніх людей щодо подолання ними різноманітних негативних факторів життя. Потребує наукової рефлексії проблема психологічного захисту літніх людей у стресових ситуаціях пандемічних викликів. Розв'язання окресленої проблеми постає важливим завданням як в аспекті боротьби людства з коронавірусною пандемією, так і в аспекті організації своєчасної психологічної допомоги та підтримки психічного здоров'я літніх людей.

Мета статті – проаналізувати рівневі показники та особливості взаємозв'язків копінг-стратегій, механізмів психологічного захисту літніх людей у період короновірусної пандемії.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою аналізу проблеми копінг-захисних механізмів людей похилого віку на час загострення захворювання на Covid-19 нами було проведено дослідження. В експериментальному дослідженні взяли участь 40 пенсіонерів громадської організації «Фундація підтримки осіб старшого віку «Вік щастя» м. Слов'янську, Донецької області, віком від 60 до 75 років.

З метою дослідження механізмів психологічного захисту людей старшого віку був використаний опитувальник Плутчика Келлермана Конте – методика Індекс життєвого стилю (Life Style Index, LSI). Було визначено вісім механізмів психологічного захисту: витіснення, регресія, заміщення, заперечення, проєкція, компенсація, гіперкомпенсація, раціоналізація.

Аналіз середніх значень механізмів психологічного захисту людей похилого віку показав високий рівень представленості механізмів заперечення, проєкції та раціоналізації. Це говорить про те, що люди похилого віку заперечують існування загрози для їхнього здоров'я. Власні неприємні емоційні переживання вони переносять на інших або стримують їх вияв, за допомогою логічних аргументів прагнуть інтерпретувати умови пандемії як незагрозливі.

Нормативні значення отримали механізми витіснення, гіперкомпенсації. Люди старшого віку в умовах захворювання на Covid-19 не усвідомлюють травмівних обставин та пов'язаних із ними емоційних переживань. Неприємні емоційні переживання вони придушують шляхом приписування ситуації пандемії протилежних значень.

Низькі рівні механізмів психологічного захисту представлені за показниками регресії, заміщення та компенсації. Під час пандемічних викликів люди похилого віку виявляють схильність до забобонів та містики, в них загострюється відчуття ностальгії, вони прагнуть подавляти негативні емоційні переживання шляхом зниження значущості ситуації.

З метою дослідження копінг-стратегій людей похилого віку було використано копінг-тест Р. Лазаруса в адаптації Т.Л. Крюкової та співавторів. Було визначено вісім способів долання труднощів: конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, визнання відповідальності, втеча-уникнення, планомірне вирішення проблеми, позитивна переоцінка.

За середніми значеннями в людей похилого віку представлено на високому рівні копінг-стратегії самоконтролю та позитивної переоцінки. Люди старшого віку в умовах коронавірусної пандемії підвищують контроль над своїми діями, почуттями, свідомо стримують спонтанні дії, висловлювання, знижують небажані негативні переживання для збереження рівноваги, не полишають надію на позитивне вирішення ситуації.

У людей похилого віку на середньому рівні визначені копінг-стратегії конфронтації, дистанціювання, пошуку соціальної підтримки, визнання відповідальності, втечі-уникнення, планування розв'язання проблеми. Завдяки цим копінг-стратегіям люди похилого віку емоційно включені в стресову ситуацію, активно взаємодіють з оточуючими, переключають увагу на іншу діяльність, але інколи впадають у відчай, використовують спроби втечі від загрози за відсутності будь-якої активної діяльності щодо змін самої ситуації. Взагалі особистості, що використовують такий репертуар копінг-стратегій, доволі нестабільні.

Низького рівня копінг-стратегій у пенсіонерів не спостерігалось.

Вивчені рівневі показники копінг-захисних механізмів людей похилого віку та особливості їх взаємозв'язку дозволяють говорити про єдиний конструкт копінг-захисних механізмів особистості.

Захисний механізм «витіснення» утворює зворотні кореляційні зв'язки з копінг-стратегіями «пошук соціальної підтримки» (r≤-0,35) та «планомірне вирішення проблеми» (r≤-0,36). Отже, напруження механізму витіснення передбачає стримування літніми людьми емоцій страху, імпульсивної поведінки шляхом блокування реальних обставин. Водночас пенсіонери в ситуації пандемії не виявляють орієнтованість на взаємодію з іншими людьми, не очікують поради від оточуючих. Зменшення активізації стратегії позитивної переоцінки передбачає виявлення надлишкової раціональності та інтуїтивності.

Визначені зворотні кореляційні зв'язки між психологічним захистом «заміщення» та копінг-стратегіями «дистанціювання» (r≤-0,31), «втеча-уникнення» (r≤-0,31); між психологічним захистом «заперечення» та копінг-стратегіями «дистанціювання» (r≤-0,32), «визнання відповідальності» (r≤-0,31). Також встановлений кореляційні зв'язки між психологічними захистами «заміщення» та «заперечення» (r≤0,40). Отже, люди похилого віку використовують механізми заміщення, заперечення з метою утримання роздратування, невротичності, емоційної збудливості, знімаючи емоційну напруженість та емоційну нестійкість у ситуації пандемії. Але спроби подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок суб'єктивного зниження її значущості не є успішними. Використання стратегій дистанціювання, втечі-уникнення не дозволяє літнім людям ігнорувати проблеми, які викликають у них пасивність, спалахи роздратування та накопичують внутрішні труднощі. Вони готові аналізувати власну поведінку, приймати рішення в складних умовах та мають надлишкову відповідальність.

Встановлені різноспрямовані кореляційні зв'язки між психологічним захистом «проєкція» та копінг-стратегіями «конфронтація» (r≤0,35), «визнання відповідальності» (r≤-0,32). Отже, літні люди в умовах коронавірусної пандемії приписують оточуючим різні негативні якості. Завдяки стратегії конфронтації пенсі-

Таблиця 1

Показники взаємозв'язку копінг-стратегії та механізмів психологічного захисту людей похилого віку

Показники	ВТ	РГ	ЗМ	ЗП	ПР	К	ГК	РАЦ
КН					0,354504			
Д			-0,31403	-0,32223				0,305695
СК								
ПСП	-0,35504							
ВВ				-0,30688	-0,3232			
В-У			-0,30615					
ПВП	-0,3599							0,386736
ППО								

Примітка: КН – конфронтація, Д – дистанціювання, СК – самоконтроль, ПСП – пошук соціальної підтримки, ВВ – визнання відповідальності, В-У – втеча-уникнення, ПВП – планомірне вирішення проблеми, ППО – позитивна переоцінка; ВТ – витіснення, РГ – регресія, ЗМ – заміщення, ЗП – заперечення, ПР – проєкція, К – компенсація, ГК – гіперкомпенсація, РАЦ – раціоналізація

онери прагнуть вирішувати проблеми, здійснюють дії, спрямовані на відреагування негативних емоцій у зв'язку із ситуацією Covid-19. Але недостатня раціональна обґрунтованість стресової ситуації та її вирішення призводить до того, що вони не готові аналізувати власну поведінку та приймати самостійне рішення в складних умовах.

Виявлені прямі кореляційні зв'язки між механізмом психологічного захисту «раціоналізація» та копінг-стратегіями «дистанціювання» ($r \leq 0{,}31$), «планомірне вирішення проблеми» ($r \leq 0{,}39$). Отже, люди похилого віку в період епідеміологічної ситуації використовують інтелектуальні прийоми раціоналізації з метою зниження суб'єктивної значущості неприємної ситуації, долання проблем відбувається шляхом планування власних дій з урахуванням умов, що склалися.

Між показниками механізмів психологічного захисту «регресія», «компенсація», «гіперкомпенсація» та копінг-стратегіями взаємозв'язку не встановлено. Копінг-стратегії «самоконтроль» та «позитивна переоцінка» не мають зв'язку з механізмами психологічного захисту копінг-стратегіями в людей літнього віку.

Висновки з проведеного дослідження. Люди похилого віку під час пандемічних викликів використовують усі копінг-стратегії, серед них копінг-стратегії самоконтролю та позитивної переоцінки мають найбільшу вагу. Високий рівень напруження демонструють механізми заперечення, проєкції та раціоналізації, механізми регресії, заміщення та компенсації мають нижчу напругу. Значні взаємозв'язки встановлено між механізмами психологічного захисту витіснення, заміщення, заперечення, проєкції, раціоналізації та копінг-стратегіями дистанціювання, визнання відповідальності, планомірного вирішення проблем. Найбільшу кількість взаємозв'язків із механізмами психологічного захисту утворює копінг-стратегія дистанціювання, що дає змогу особистості долати ситуацію пандемії за рахунок суб'єктивного зниження її значущості та зменшувати емоційне напруження. Отримані взаємозв'язки копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту дають змогу скласти копінг-захисний конструкті особистості.

Перспективними в цьому напрямі вважаємо дослідження розширеного репертуару копінг-захисних механізмів особистості як механізмів саморегуляції особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабакова Л.В., Стрижицкая О.Ю. Копинг-стратегии пожилых людей в Болгарии и России. *Интернет-журнал «Мир науки».* 2017. Том 5, номер 1.

2. Боженкова К.А. Психологические особенности лиц пожилого возраста с опытом переживания геронтологического насилия. *Домашнее насилие: предупреждение и ответственность* : сборник статей. Томск, 2019. С. 17–21.

3. Козлов А.Л. Теории и традиции западной социальной геронтологии. *Психология старости и старения* : хрестоматия / сост. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс. Москва : Академия, 2003. С. 6–24.

4. Котлярова М.Н., Кемяшова П.Н. К вопросу изучения защитных механизмов у пожилых людей. *Гуманитарные технологии в современном мире* : сборник материалов VП Международной научно-практической конференции. 2019. С. 225–228.

5. Краснова О.В., Марцинковская Т.Д. Особенности социально-психологической адаптации в позднем воздасте. *Психология старости и старения* : хрестоматия / сост. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс. Москва : Академия, 2003. С. 183–197.

6. Малкина-Пых И.Г. Кризисы пожилого возраста. Москва : Издательство Эксмо, 2005. 368 с.

7. Марцинковская Т.Д. Особенности психического развития в позднем возрасте. *Психология зрелости и старения.* 2000. № 3 (38), лето. С. 16–26.

8. Подорожний В.Г. Старість як психологічний феномен. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. № 2(18). С. 157–163.

9. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.

10. Суслова Т.Ф. Социальная активность личности как детерминанта позитивной адаптации и полноценной жизни в пенсионном воздасте. *Современная зарубежная психология*. 2017. Том 6. № 3. С. 63–70.

11. Хухлаева О.В. Психология развития: молодость, зрелость, старость : учебное пособие. Москва : Академия, 2002. 208 с.

12. Шахматов Н.Ф. Психическое старение: счастливое и болезненное. Москва : Медицина, 1996. 304 с.

СЕКЦІЯ 4
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ПОКАЗНИКИ САМОПОЧУТТЯ, АКТИВНОСТІ, НАСТРОЮ ТА СИТУАТИВНОЇ ТРИВОГИ У ФУТБОЛІСТІВ У ПЕРЕДЗМАГАЛЬНОМУ ТА ЗМАГАЛЬНОМУ ПЕРІОДАХ ПІДГОТОВКИ

INDICATORS OF FEELING, ACTIVITY, MOOD AND SITUATIONAL ANXIETY IN FOOTBALL PLAYERS IN THE PRE-WINNING AND COMPETITIVE PERIODS OF TRAINING

УДК 796.012.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.10

Батечко Д.П.
старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Козирод В.А.
старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

У статті розглядаються питання щодо взаємозв'язку професійного спорту та значного напруження кожної системи організму – вегетативної, центральної нервової, рухової, сенсорної, імунної тощо. Спортсменів супроводжують екстремальні фізичні навантаження і всередині спортивного процесу, і поза безпосередніми тренуваннями і змаганнями, викликаючи стан фізичного перенапруження. Фахівці зазначають, що під екстремальними навантаженнями вони розуміють навантаження тривалістю більше 4 годин, що супроводжуються функціональними змінами в організмі спортсмена. Вищевикладене дозволяє констатувати, що дослідження проблеми психосоматичних проявів спортсменів, що виникли в результаті підвищених фізичних навантажень, є актуальним напрямом у розділі спортивної психології та потребує більш детального вивчення. Мета дослідження – вивчення впливу тренувальних та змагальних навантажень на виникнення психосоматичних проявів у футболістів. Методи і методики дослідження: 1) анкетування; 2) «Методика діагностики самооцінки тривожності» Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна (для оцінки ситуативної тривожності); 3) опитувальник «Самопочуття, активність і настрій» (САН); 4) методи математичної статистики. Для отримання інформації за даними суб'єктивної оцінки самопочуття, активності та настрою (САН) ми виявили показники, що свідчать про низку змін. Дослідження показало, що під час інтенсивних тренувань кількість спортсменів з високим рівнем самопочуття знизилася з 40 до 23%, з середнім рівнем кількість змінилася незначно – всього на 4%, а ось число спортсменів з низьким рівнем активності, навпаки, збільшилося на 20%. Аналогічна ситуація склалася і з активністю спортсменів. Під час екстремальних навантажень кількість спортсменів з високим рівнем активності знизилася на 46%, кількість спортсменів із середнім рівнем не змінилася, а з низьким – збільшилася на 44%. Це можна пояснити тим, що інтенсивні тренування припускають великі енерговитрати, після яких активність може значно зменшуватися. Результати самооцінки самопочуття, активності і настрою розподіляються в зоні середніх і високих значень. Виявлено значущі відмінності при p≤0,05 за параметрами самопочуття і активності. Можна упевнено сказати, що екстремальні навантаження негативно позначаються на самопочутті й активності спортсменів. Це загрожує тим, що до моменту змагань вони будуть настільки виснажені як фізично, так і емоційно, що не зможуть у потрібний момент показати найвищий запланований результат. Результати, отримані за шкалою «ситуативна тривога», показали, що високий рівень тривоги у підготовчому періоді виявлено у 28,33% досліджуваних, у 62,27% спортсменів на тренуваннях переважає середній рівень тривоги, а низький рівень тривоги відзначений у 9,40% випробовуваних спортсменів. У змагальному періоді також превалює помірний рівень тривоги (50,5%). Дані результати свідчать про те, що у спортсменів на тренуваннях у підготовчому періоді та у змагальному переважає середній рівень тривожності та тривоги.

Ключові слова: *спортсмени, навантаження, психосоматика, самопочуття, активність, настрій, особистісна тривожність.*

The article considers the relationship between professional sports and the significant stress of each body system: autonomic, central nervous, motor, sensory, immune, etc. Athletes are accompanied by extreme physical activity both inside the sports process and outside of direct training and competition, causing a state of physical strain. Experts note that extreme loads are understood as loads lasting more than 4 hours, and are accompanied by functional changes in the athlete's body. The above allows us to state that the study of the problem of psychosomatic manifestations of athletes, which arose as a result of increased physical activity, is a relevant area in the field of sports psychology, and requires more detailed study. The purpose of the study: to study the influence of training and competitive loads on the occurrence of psychosomatic manifestations in football players. Research methods and techniques: 1. Questionnaire. 2. Methods of diagnosis of anxiety self-assessment Ch.D. Spielberger, J.L. Khanina (to assess situational anxiety). 3. Questionnaire «Feeling, Activity and Mood» (FAM). 4. Methods of mathematical statistics. To obtain information based on subjective assessment of well-being, activity and mood (FAM), we obtained indicators that indicate a number of changes. The study showed that during intense training, the number of athletes with a high level of well-being decreased from 40 to 23%, with an average level changed slightly – only 4%, but the number of athletes with a low level of activity, by contrast, increased by 20%. A similar situation has developed with the activity of athletes. During extreme loads, the number of athletes with a high level

of activity decreased by 46%, the number with a medium level did not change, and with a low level increased by 44%. This can be explained by the fact that intense training involves high energy expenditure, after which activity can be significantly reduced. The results of self-assessment of well-being, activity and mood are distributed in the range of medium and high values. Significant differences were revealed at p≤0,05 in terms of health and activity. It is safe to say that extreme stress has a negative effect on the well-being and activity of athletes. This threatens that by the time of the competition, they will be so exhausted both physically and emotionally that they will not be able to fully express themselves at a crucial moment.

Key words: *athletes, load, psychosomatics, state of health, activity, mood, personal anxiety.*

Підвищення стабільності здоров'я, а також його стійкості до екстремальних навантажень – особливо актуальна тема для осіб, чия діяльність пов'язана з психоемоційними стресами. Для спортсменів цей напрям є актуальним та важливим, особливо в спорті вищих досягнень [9, с. 14].

У змагальний період при досягненні спортсменами максимальної готовності до екстремальних навантажень вони стають надзвичайно уразливими до інфекційних захворювань, вірусних інфекцій, простуд, а це негативно позначається на результативності [1; 3, с. 96].

На думку низки авторів, понад чотири години фізичних навантажень вважаються екстремальними для функціонування фізіологічних систем, як і повторювані щодня тренування на витривалість, особливо в літню пору року [7, с. 18; 11, с. 6].

Професійний спорт пов'язаний зі значним напруженням кожної системи організму – вегетативної, центральної нервової, рухової, сенсорної, імунної тощо. Спортсменів супроводжують екстремальні фізичні навантаження і всередині спортивного процесу, і поза безпосередніми тренуваннями і змаганнями, викликаючи стан фізичного перенапруження. Найчастіше фізичне перенапруження розвивається дуже швидко, буквально за кілька хвилин або секунд [93, с. 96; 10, с. 56].

Фахівці виділяють такі прояви різко виражених вегетативних розладів при гострому перенапруженні: появу холодного поту, нудоту, блідість шкіри. Задишка, запаморочення, загальна слабкість і посилення серцевих ударів заважають спортсмену виконувати фізичні навантаження [5, с. 811; 6, с. 76].

Інколи в спорті є низка проблем. Зокрема, ефективні і необхідні навантаження переносяться погано. Це пояснюється розвитком сонливості, хронічної інтоксикації, підвищеного травматизму, синдрому м'язових болів, погіршенням самопочуття. Усе це зумовлено індивідуальними особливостями організму [2, с. 111].

Фахівці зазначають, що під екстремальними навантаженнями вони розуміють навантаження тривалістю більше 4 годин, що супроводжуються функціональними змінами в організмі спортсмена [4, с. 23; 8, с. 5].

Вищевикладене дозволяє констатувати, що дослідження проблеми психосоматичних проявів спортсменів, що виникли в результаті підвищених фізичних навантажень, є актуальним напрямом у розділі спортивної психології та потребує більш детального вивчення.

Мета дослідження – вивчення впливу тренувальних та змагальних навантажень на виникнення психосоматичних проявів у футболістів.

Завдання дослідження: 1) охарактеризувати соматичні скарги спортсменів-футболістів під час підготовчого і змагального періодів; 2) вивчити самооцінку самопочуття, настрою, активності; 3) провести діагностику ситуативної тривожності за методикою Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна; 4) порівняти досліджувані показники в різні періоди тренувань (під час підготовчого та передзмагального періодів).

Методи і методики дослідження: 1) анкетування; 2) «Методика діагностики самооцінки тривожності» Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна (для оцінки ситуативної тривожності); 3) опитувальник «Самопочуття, активність і настрій» (САН); 4) методи математичної статистики.

Відомо, що психосоматика – це напрям в медичній психології та загальній медицині, у рамках якого вчені займаються вивченням впливу психологічних чинників на виникнення і подальшу динаміку соматичних захворювань.

Сучасні уявлення відносять до психосоматичних захворювань і розладів такі: 1) конверсійні симптоми; 2) функціональні синдроми шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної системи, рухового апарату, органів дихання або сечостатевої системи (неврози); 3) психосоматози – психосоматичні хвороби в більш вузькому сенсі.

У їх основі лежить первинно тілесна реакція на конфліктне переживання, яка пов'язана з патологічними порушеннями і морфологічно встановленими змінами в органах.

Захворювання, які пов'язані з органічними змінами, називають істинними психосоматичними хворобами, або психосоматозами. Спочатку було виділено 7 психосоматозів, а саме: виразковий коліт, бронхіальну астму, есенціальну гіпертонію, ревматоїдний артрит, нейродерміт, гіпертиреоз, виразку дванадцятипалої кишки.

Вчені переконані, що приблизно 80% захворювань є психосоматичними. Тобто здоров'я людини безпосередньо залежить від її думок,

характеру, настрою, любові або її відсутності, вміння побачити, знайти і насолодитися красою, яка її оточує, від здатності людини бути щасливою, ставлення до невдач і успіхів на роботі. На якість життя людини впливає настрій [2, с. 111; 5, с. 812].

Відомо, що емоції – це основа для формування почуттів. Наприклад, в основі злості, роздратування, ненависті, образи лежить гнів. А на основі страху формуються почуття побоювання, жаху, сорому, сором'язливості.

Природа наділила людей 5 базовими емоціями. Ідеться про тривогу, страх, гнів, печаль, радість. Кожна з цих емоцій необхідна для самозбереження і виживання [1; 9, с. 14].

Для оперативної оцінки емоційних реакцій на змагальні умови ми використали методику САН за блоками самопочуття, активності і настрою [10, с. 56].

У пропонованих оцінках емоційного стану потрібно було вибрати протилежні стани (наприклад, самопочуття хороше і самопочуття погане), ступінь відповідності за обраним станом позначався до 7 балів. Отримана за кожною шкалою сума перебувала в межах від 10 балів до 70 балів і дозволила виявити функціональний стан індивіда в даний момент часу за таким принципом: <30 балів – низька оцінка; 30–50 балів – середня оцінка; > 50 балів – висока оцінка. Тестування проводилося в середині підготовчого періоду та після першого дня змагань (табл. 1).

Для отримання інформації за даними суб'єктивної оцінки самопочуття, активності та настрою (САН) ми одержали показники, що свідчать про низку змін (табл. 1).

Дослідження показало, що під час інтенсивних тренувань кількість спортсменів з високим рівнем самопочуття знизилася з 40 до 23%, з середнім рівнем кількість спортсменів змінилася незначно – всього на 4%, а ось число спортсменів з низьким рівнем активності, навпаки, збільшилося на 20%.

Аналогічна ситуація склалася і з активністю спортсменів. Під час екстремальних навантажень кількість спортсменів з високим рівнем активності знизилася на 46%, кількість спортсменів із середнім рівнем не змінилася, з низьким – збільшилася на 44%. Це можна пояснити тим, що інтенсивні тренування припускають великі енерговитрати, після яких активність може значно зменшуватися.

Для з'ясування наявності статистично значущої різниці в показниках методики САН під час тренувань і при підготовці до змагань ми використали методи математичної обробки даних за допомогою критерію Уілкоксона.

Виявлено значущі відмінності при $p \leq 0,05$ за параметрами самопочуття і активності. Можна упевнено сказати, що екстремальні навантаження негативно позначаються на самопочутті і активності спортсменів. Це загрожує тим, що до моменту змагань вони будуть настільки виснажені як фізично, так і емоційно, що не зможуть повною мірою викластися в потрібний момент.

52% спортсменів під час звичайного режиму тренувань та 50% при підготовці до змагань мають високий рівень особистісної тривожності (ЛТ). Такі особи схильні сприймати загрозу своїй самооцінці і життєдіяльності і реагувати дуже вираженим станом тривожності. Якщо психологічний тест виявляє у випробуваного високий показник особистісної тривожності, то це дає підставу припускати в нього появу стану тривожності в різноманітних ситуаціях, особливо коли вони стосуються оцінки його компетенції та престижу.

Середній рівень був виявлений у 62% опитаних спортсменів у звичайні дні тренувань і у 22% при підготовці до змагань. Тривожність характеризується низьким порогом виникнення тривоги. В цілому тривожність є суб'єктивним проявом неблагополуччя особистості. Найбільш яскраво тривожність проявляється у осіб при нервово-психічних і важких соматичних захворюваннях.

Результати, отримані за шкалою «ситуативна тривога» (табл. 2), показали, що високий рівень тривоги у підготовчому періоді були виявлені у 28,33% досліджуваних. У 62,27% спортсменів на тренуваннях переважає середній рівень тривоги, низький рівень тривоги відзначений у 9,40% випробовуваних спортсменів. У змагальному періоді також превалює помірний рівень тривоги (50,5%). Дані результати свідчать про те, що у спортсменів на тренуваннях у підготовчому періоді та у змагальному переважає середній рівень тривожності та тривоги.

Для з'ясування наявності статистично значущої різниці в показниках тривожності під час тренувань і при підготовці до змагань ми використали методи математичної обробки даних

Таблиця 1

Розподіл оцінок за методикою САН у студентів-футболістів

Етап	Самопочуття	Активність	Настрій
	X±σ	X±σ	X±σ
Підготовчий	47,23±10,04	44,12±9,65	48,62±11,92
Змагальний	40,59±9,76*	41,81±10,02	39,25±10,89*

Примітка: * – достовірність при $p \leq 0,5$.

Таблиця 2

Показники тривоги спортсменів-футболістів на тренувальних заняттях в передзмагальному та змагальному періодах підготовки

№ з/п	Рівень	Особистісна тривожність (кількість в %)	Рівень	Особистісна тривожність (кількість в %)
	Підготовчий період		Змагання	
1.	Високий рівень	28,33	Високий рівень	41,15
2.	Помірний рівень	62,27	Помірний рівень	50,5
3.	Низький рівень	9,40	Низький рівень	8,35

за допомогою критерію Уілкоксона. Ми з'ясували, що статистично значущих відмінностей немає ($p \geq 0,05$).

Висновки з проведеного дослідження. За показниками отриманих результатів дослідження можна з упевненістю сказати, що екстремальні навантаження негативно позначаються на самопочутті й активності спортсменів. Це загрожує тим, що до моменту змагань вони можуть бути настільки виснажені як фізично, так і емоційно, що в потрібний момент вони не зможуть повною мірою показати високий запланований результат.

1. Результати інших дослідників про наростання деяких соматичних скарг в період екстремальних навантажень у спортсменів вищих досягнень підтверджено.

2. Соматичні скарги спортсменів-футболістів у період звичайного тренувального режиму і в період підготовки до змагань є різноманітними та стосуються різних сфер життєдіяльності. Зі збільшенням екстремальних навантажень перед змаганнями наростає число скарг і розширюється спектр скарг.

3. Результати самооцінки самопочуття, активності і настрою розподіляються в зоні середніх і високих значень. У період екстремальних навантажень спостерігається значуще зниження показників самопочуття і активності за відсутності статистично значущих змін оцінки настрою.

4. Показники особистісної та ситуативної тривожності знаходяться на середньому і високому рівні в обидва періоди тренувань і значуще не змінюються під впливом підвищених навантажень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анферов М.В., Калугин А.Ю. Психосоматический подход в клинической психологии: проблемы и перспективы. Психология телесности: теоретические и практические исследования. URL: http://psyjournals.ru/psytel2009/issue/40825_full.shtml.

2. Арина Г.А. Психосоматический симптом как феномен культуры : учебное пособие / под ред. В.В. Николаевой. Москва : Академический проект, 2009. С. 111.

3. Бородюк Н.Р. Секреты адаптации. Москва : Глобус, 2010. С. 96.

4. Бурбо Л. Твое тело говорит: люби себя. Самая полная книга по метафизике болезней и недугов. Киев : София, 2006. С. 23.

5. Верхошанский Ю.В., Виру А.А. Некоторые закономерности долговременной адаптации организма спортсменов к физическим нагрузкам. Физиология человека. 2007. № 5. С. 811–812.

6. Виру А.А. Функция коры надпочечников при мышечной деятельности : учебное пособие. Москва : Медицина, 2007. С. 76.

7. Кузнецова В.В. Личность в условиях экстремальности (на примере спортивной деятельности) : учебно-методический комплекс. Санкт-Петербург, 2009. С. 18.

8. Психология кризисных и экстремальных ситуаций: психическая травматизация и её последствия : учебник / под ред. Н.С. Хрусталевой. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2014. С. 15.

9. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под ред. Ю.С. Шойгу. Москва : Смысл, 2007. С. 14.

10. Старшенбаум Г.В. Психосоматика и психотерапия. Москва : Институт психотерапии. 2005. С. 56.

11. Стасенко В.Г., Хуторная М.Л. Экстремальная психология и психотерапия экстремальных состояний : учебное пособие. Воронеж : НОУ ВПО «Международный институт компьютерных технологий», 2010. С. 6.

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

SPECIFICS OF FIRST YEAR STUDENTS' ADAPTATION FOR STUDYING IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.11

Богдан Т.В.
к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Харенко С.Г.
к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Статтю присвячено висвітленню проблеми адаптації першокурсників до навчання у закладах вищої освіти як умови підготовки висококваліфікованих фахівців. Представлено матеріал стосовно поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців на феномен адаптації, зокрема соціальної. Підкреслено ознаки адаптації та дезадаптації, наголошено на факторах, які зумовлюють пристосування організму чи особистості до нових умов навколишнього середовища. Дано коротку характеристику психофізіологічних особливостей осіб юнацького віку, які представляють студентство. Наголошено на відмінностях процесу навчання у середній школі та закладі вищої освіти й підкреслено причини неготовності молодих людей до зміни умов навчання.

Метою статті було висвітлення результатів експерименту, завдання якого – з'ясувати особливості психологічної адаптації студентів-першокурсників до навчання у закладі вищої освіти. Для цього було використано «Методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда» та «Методику діагностики навчальної мотивації Т.Д. Дубовицької».

З'ясовано, що студенти з високим рівнем навчальної мотивації мають вищий рівень адаптації порівняно зі студентами, що мають низький рівень мотивації. Зафіксовано статистично значимий зв'язок результатів навчальної мотивації із шкалою емоційного комфорту. За іншими шкалами («самоприйняття», «прийняття інших», «інтернальність», «прагнення до домінування») статистично достовірного результату не виявлено.

Висновки. Було поглиблено та систематизовано теоретичний матеріал з проблеми адаптації студентів-першокурсників до навчання у закладі вищої освіти. Доведено наявність взаємозв'язку навчальної мотивації студентів-першокурсників та їх адаптації до навчання.

Ключові слова: *адаптація, адаптаційні чинники, дезадаптація, навчальна мотивація, фахова підготовка.*

The article is devoted to the problem of adaptation of first year students to study in higher education institutions as a condition for training highly qualified specialists. The material of the views of domestic and foreign scientists on the phenomenon of adaptation, in particular, social, is presented. Signs of adaptation and desadaptation are emphasized; the factors that determine the adaptation of the organism or personality to new environmental conditions are emphasized. A brief description of the psycho-physiological characteristics of adolescents representing students is given. The differences in the learning process in secondary school and higher education institution were emphasized and the reasons for the unwillingness of young people to change the learning environment were emphasized.

The aim of the article was to highlight the results of the experiment, the task of which is to find out the peculiarities of the psychological adaptation of first-year students to study in higher education. For this purpose, the "Method of diagnosis of socio-psychological adaptation of K. Rogers and R. Diamond" and "Method of diagnosis of learning motivation of T.D. Dubovytska" were used.

It was found, that students with a high level of learning motivation have a higher level of adaptation compared to students with a low level of motivation. A statistically significant relationship between the results of learning motivation and the scale of emotional comfort was recorded. According to other scales (self-acceptance, acceptance of others, internality, desire for dominance), no statistically significant result was found.

Conclusions. Theoretical material on the problem of adaptation of first-year students to study in a higher education institution was deepened and systematized. The relationship between the learning motivation of first-year students and their adaptation for studying has been proven.

Key words: *adaptation, adaptation factors, desadaptation, educational motivation, professional training.*

Актуальність дослідження. У сучасних умовах швидкої зміни пріоритетів на ринку праці все більш актуальним стає питання підготовки кваліфікованих фахівців, здатних постійно перенавчатись та самовдосконалюватись. Підготовка майбутнього спеціаліста починається в закладі професійної освіти, де зазвичай формуються не лише його професійно значущі якості, але й інтереси, потреби та творчі здібності. Студенти знайомляться з новими формами діяльності, змінюється їхнє коло спілкування та види дозвілля, формується ставлення до професійного навчання. Таким чином, процес адаптації майбутніх фахівців до умов навчального закладу є важливим етапом професійної підготовки. Така постановка проблеми зумовлює необхідність вивчення проблеми адаптації на основі наукової методології. Особливо цікавим видається дослідження адаптації у студентів-першокурсників, які вступили до закладів вищої освіти, оскільки перебування у ЗВО складає чотири чи більше років. Такий тривалий перебіг навчання дає змогу прослідкувати етапи та особливості пристосування до нової ситуації.

Аналіз останніх публікацій та виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми адаптації цікавить багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Так, питання сутності та розвитку особистості у процесі життєді-

яльності розглядали Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.П. Москалець, С.Л. Рубінштейн, Л.Е. Орбан, Т.М. Титаренко. Психологічний і соціальний аспекти адаптації висвітлені в теоріях особистості З. Фройда, А. Адлера, Е. Шпранглера, А. Маслоу, Б.Г. Ананьєва, Г. Тарда, Л. Виготського, Е. Фрома, Д. Міда, Б. Скіннера, Р. Лінтона. Аналіз досліджень Б.Г. Ананьєва, Д.О. Андрєєвої, С.О. Гапонової, В.А. Семиченко дозволив виділити етапи та специфічні особливості адаптації. Проте, віддаючи належне великій кількості наукових студій, зосереджених на вивченні процесу адаптації, слід відзначити недостатню увагу до адаптації першокурсників у перші місяці навчання в закладі вищої освіти.

Як засвідчують наукові джерела, психологічна адаптація – це процес взаємодії особистості й соціального оточення, що характеризується активним пристосуванням психіки до умов фізичного та соціального середовища. Зазвичай процес соціально-психологічної адаптації поєднаний з адаптивною ситуацією, яка зумовлена змінами в соціальному середовищі або переміщенням з одного соціального середовища до іншого, нового для даної особистості, коли звичні шаблони поведінки, стереотипи сприйняття та установки особистості стають малоефективними [10, с. 11]. Феномен соціальної адаптації можна розглядати як процес пристосування індивіда до нових умов, входження до нового соціального середовища, прийняття норм даного середовища та вироблення нової моделі поведінки. Здатність активного пристосування людини до умов оточення визначається як адаптивність – неадаптивність та означає відповідність між метою та результатом, досягнутим в процесі певного виду діяльності.

Як вважає низка науковців, адаптація – це процес, тісно пов'язаний з іншими соціальними процесами. Так, поряд із поняттям «соціальна адаптація» застосовують такі поняття: «соціалізація», «пристосування», «розвиток», «формування», «становлення» тощо. Однак вони не є аналогічними один одному. Т. Шибутані розуміє поняття «соціалізація» як постійну адаптацію особистості до поведінки оточуючих. Вчений співвідносить її з конкретними ситуаціями та набором обставин. Т. Парсонс трактує схему поведінки організму як адаптивну підсистему. Він виходить з того, що кожна окрема особистість через засвоєння зовнішньої соціальної поведінки адаптується до нових культурних підсистем. У такий спосіб відбувається диференціація соціальних ролей, на важливості яких наголошували П. Жане, Ж. Піаже, А. Віллон та інші вчені [11, с. 110].

Фундатор парадигми соціальної дії М. Вебер виокремив рушійні чинники людського існування. Він наголошував, що структура соціальної реальності формується соціальними вчинками індивідів. Вчений був переконаний у тому, що з розвитком суспільства люди думають і діють більш раціонально, тому їхні соціальні дії стають яснішими та більш передбачуваними, що веде до кращої адаптації [11].

Цікавим та вагомим є психодинамічний підхід до розуміння соціальної адаптації, який ґрунтується на теоріях особистості З. Фрейда та А. Фрейд. Зазначений підхід має концептуальну систему трактування процесу пристосування людини до соціального середовища. У межах цієї парадигми варто розглядати три таких види соціальної адаптації: вплив людини на зовнішнє середовище з метою досягнення його відповідності власним потребам; внутрішні зміни особистості задля пристосування до оточення; пошук індивідом середовища, сприятливого для функціонування організму [4, с. 9].

Істотний вплив на розвиток теорії соціальної адаптації здійснив Е. Дюркгейм. Він наголошував на важливості системи прав та обов'язків, що регулюють взаємодію людей одне з одним та сприяють їхній адаптації [3, с. 143–144]. Змістовними є ідеї Г. Зіммеля щодо вивчення професіоналізму. Він робить акцент на так званій гіпотезі наслідування, яка пояснює талант та здібності людини, які протягом століть засвоювалися в процесі спільної праці. Він розуміє адаптацію як здатність людини швидко пристосовуватись до умов діяльності та вимог роботодавців на основі вроджених якостей.

У концепціях Ж. Піаже та Р. Мертона соціальна адаптація представлена як процес суперечливої взаємодії суб'єкта та соціального середовища. Ж. Піаже один із головних принципів вбачає у розвитку складних систем. Цей принцип він розуміє як адаптацію, тобто «… як баланс між асиміляцією та акомодацією, що дорівнюють одна одній, баланс у взаємовідносинах суб'єкта та об'єкта» [цит. за 11, с. 164–175]. Натомість Р. Мертон у своїх міркуваннях оцінює соціальну адаптацію, з одного боку, як баланс потреб індивіда та реакцій соціального середовища, а з іншого боку, як баланс різних соціальних чинників, що є виявами нормативних комплексів суспільної системи. Суспільство обмежує свободу самовираження людини, яка змушена адаптуватись до соціальних умов через прагнення до культури, дотримання моральних норм, вияв соціальної творчості та поєднання вищезазначеного з власними професійними уподобаннями [11].

О. Дейнека виокремлює якості, притаманні представникам різних соціальних груп, які перебувають на різних кінцях відрізку «адаптованість – дезадаптованість». Пріоритетність цих якостей визначається тим, як вони сприяють соціальній адаптації особистості [1, с. 28].

Зокрема, бажаними є комунікативна обдарованість, висока стресостійкість, вміння навчатись, висока здатність до саморегуляції та активності, пластичність характеру, виражені вольові якості, розвинений прикладний інтелект, високий рівень розвитку пам'яті та уваги, мотивація на досягнення.

Для теми даної статті становлять інтерес напрацювання П. Козирьової в питанні оптимізації соціальної адаптації до змінених умов діяльності. Серед чинників має значення ефективність оволодіння суб'єктом обраною професією, подолання адаптаційних ускладнень і розвиток здібностей, необхідних для успішної професійної діяльності в нових соціально-економічних умовах. Слід виділити такі напрями, як безперервна освіта, розвиток професійної компетентності, корекція особистісних та професійних якостей, оволодіння технологією певного фаху, залучення фахівців до процесу безперервного професійного навчання [8, с. 133].

Варто звернути увагу на дослідження Л. Корель, яка запропонувала класифікацію, що включає види, типи, форми та способи адаптації на основі розроблених теоретичних та емпіричних індикаторів. Така класифікація дає змогу розкласти процес пристосування на окремі складники та побачити даний процес з різних боків. Запропонована концепція акцентує увагу на характерологічних особливостях і відмінностях різних середовищ і видів адаптації, пояснює характер і життєві перспективи суб'єктів адаптації в умовах перетворень. Л. Корель виділяє три стадії адаптаціоґенезу в умовах великих суспільних зрушень і структуризації соціальних регуляторів адаптації [5, с. 201].

Потреба відновити рівновагу з оточенням, яку відчуває певний організм, розглядається дослідниками як рушійна сила адаптивної поведінки. Погляди на психологічну адаптацію, згідно з якими домінантою адаптаційної поведінки людини є прагнення досягти рівноваги з навколишнім середовищем у відповідь на зовнішні подразники, довгий час визначали уявлення про адаптацію у вітчизняних та зарубіжних вчених. Однак таке трактування обмежує розуміння ролі психологічної адаптації, зводячи її до забезпечення цілісності біологічної системи організму наперекір руйнівним впливам оточення. Тобто значення психологічної адаптації обмежується лише гарантуванням перебігу адаптації біологічної.

У зв'язку з темою даної статті доречно зробити короткий психолого-педагогічний аналіз осіб юнацького віку в період вступу у ЗВО. На думку дослідників, студентський вік – це період найбільш активного розвитку моральних і естетичних почуттів, стабілізації характеру та оволодіння набором соціальних ролей дорослої людини, у тому числі й професійних. Це час зміни мотивації, переорієнтації цінностей та інтенсивного формування спеціальних здібностей, які пов'язані з професіоналізацією. Таким чином, за більшістю показників студентський вік є центральним періодом у становленні характеру та інтелекту.

Період студентства – це вік, коли в молодої людини спостерігається найбільша швидкість оперативної пам'яті і переключення уваги, а вирішення вербально-логічних задач є оптимальним. Студентський вік характеризується найвищими результатами, які ґрунтуються на попередніх процесах біологічного, психологічного та соціального розвитку. Однак фахівці в галузі вікової психології та фізіології зазначають, що розвиток здатності до свідомої регуляції поведінки в 17–19 років є незавершеним. У молодих людей часто відмічається схильність до невмотивованого ризику, невміння передбачати наслідки своїх вчинків. Разом з тим істотно зміцнюються якості, яких не вистачало в старших класах, зокрема цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціативність, вміння володіти собою. Згодом ці риси стають основою для успішної адаптації до навчання у закладі вищої фахової освіти [7, с. 89; 10, с. 184].

Теоретичний аналіз проблеми психологічного пристосування молодих людей до навчання у ЗВО дав змогу визначити адаптацію студентів до нових умов життєдіяльності як складний, динамічний та різнобічний процес внутрішньої та зовнішньої перебудови діяльності, що супроводжує прийняття ними цих умов [2; 6; 12]. У міру зростання рівня адаптації молодої людини виявляється відповідність характеристик її особистості вимогам діяльності, яку вона здійснює в закладі освіти.

Вступ студентів-першокурсників до закладу вищої освіти та початок навчання пов'язані зі складнощами, які з'являються при переході до нових умов. Навчальний процес у ЗВО має істотні відмінності порівняно зі школою: довший час, протягом якого триває заняття; тривалі періоди, під час яких не здійснюється поточний контроль; раптове збільшення навчального навантаження, коли ближче до кінця семестру збільшується кількість занять, які потребують ретельної підготовки; напружені сесії тощо. Різка зміна багаторічного звичного стереотипу може зумовити зниження успішності, складнощі у взаємодії, зниження рівня навчальної мотивації. Студент-першокурсник мимоволі порівнює вищий навчальний заклад зі школою. У вчорашнього школяра виникає необхідність паралельно відвідувати різні навчальні заняття, самостійно опрацьовувати науково-методичну літературу з предметів, більшість яких є для нього цілком новими, а також бути активно задіяним у студентському житті.

Проблемою є той факт, що сучасна загальноосвітня школа належним чином не готує учнів до навчання у ЗВО. Вона дає їм необхідний для вступу рівень знань, але не готує їх до специфічного освітнього процесу у вищій школі. Однією з найбільших проблем для першокурсників є відсутність у них навичок самоорганізації. В умовах відсутності у ЗВО систематичної перевірки знань та контролю відвідування занять виявляється нераціональне використання часу, відсутність системності в підготовці до занять, невміння визначати пріоритети. Наслідком цього є негаразди в навчанні.

Таким чином, більш вільний характер організації навчального процесу у ЗВО та зміна шкільного формату навчання детермінують проблему низького рівня професійного самовизначення першокурсників, що безпосередньо впливає на процес адаптації. При цьому варто відзначити, що початкові мотиви вступу першокурсників до закладу вищої освіти є різноманітними і включають інтерес до професії, перспективи отримання високооплачуваної, престижної роботи після закінчення навчання, бажання мати статус студента ЗВО, прагнення зустріти цікавих друзів тощо.

Адаптація у різних студентів відбувається по-різному залежно від їх індивідуально-психологічних особливостей, рівня готовності до навчання у вищій школі. Труднощі адаптаційного періоду пов'язані з розлученням зі шкільними друзями і позбавленням їхньої підтримки та розуміння, невизначеністю мотивації вибору професії та недостатньою психологічною готовністю до неї, несформованістю системи саморегуляції і самоконтролю за діяльністю і поведінкою та відсутністю повсякденного контролю з боку батьків і викладачів, невдалим пошуком оптимального режиму праці й відпочинку та налагодженням побуту, відсутністю навичок самостійної навчальної роботи.

Як чинники адаптації вчені розглядають умови, які визначають вид, характер (швидкість і етап) та результати адаптації. Беручи до уваги неможливість виділення універсального фактора чи сукупності факторів, вчені зробили спробу об'єднати всі наявні фактори у групи. На даний час є декілька класифікацій детермінантів адаптації, а саме: зовнішні та внутрішні; суб'єктивні та об'єктивні; провідні і тимчасові; індивідуальні та групові; глобальні і регіональні; особистісні, виробничі та фактори, що лежать за межами виробництва.

Дане дослідження базується на припущенні, що молодь, яка має інтерес до професії та спеціальні здібності, необхідні майбутньому фахівцеві, краще адаптується до студентського життя. Погана адаптація (дезадаптація) виявляється у студентів, які керуються зовнішніми мотивами, зокрема небажанням йти до армії, прагненням продовжити безтурботний період життя, бажанням батьків тощо.

Базою дослідження є Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького та Канівська філія вищого навчального закладу «Східноєвропейський університет економіки і менеджменту». У дослідженні взяло участь 118 студентів першого курсу обох статей спеціальностей «Психологія», «Медична психологія», «Практична психологія та іноземна мова», «Практична психологія в бізнесі» та «Менеджмент». Дослідження проводилось за допомогою «Методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда», спрямованої на виявлення ступеня соціально-психологічної адаптації до нового середовища, умов, правил поведінки та міжособистісних відносин, та «Методики діагностики навчальної мотивації за Т.Д. Дубовицькою», націленої на виявлення спрямованості та рівня розвитку внутрішньої мотивації навчальної діяльності студентів.

Для отримання статистично достовірного висновку щодо взаємозалежності рівнів навчальної мотивації та адаптації студентів був застосований коефіцієнт кореляції Пірсона. Отримані дані представлені в таблиці 1. Після порівняння діагностичних даних був отриманий емпіричний результат r=0,918566, що відповідає сильному кореляційному зв'язку. Тобто припущення, що у студентів із високим рівнем навчальної мотивації наявний високий рівень адаптації, підтвердилось, і навпаки, у студентів, які мають низький рівень мотивації, діагностовано низький рівень адаптації.

Також був зафіксований статистично значимий зв'язок результатів навчальної мотивації із шкалою емоційного комфорту (r=0,911452), що вказує на пряму залежність даних показників (при збільшенні рівня мотивації оптимізується емоційний комфорт студента). За іншими шкалами («самоприйняття», «прийняття інших», «інтернальність», «прагнення до домінування») статистично достовірного висновку не виявлено.

Таблиця 1

Статистичні результати порівняння навчальної мотивації та адаптації студентів

Адаптація	Самоприйняття	Прийняття інших	Емоційний комфорт	Інтернальність	Прагнення до домінування
0,918566**	0,1245	0,20365	0,911452**	-0,14722	0,27541

Примітка: *p < 0,5; **p < 0,01.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, попри те, що питання вивчення адаптації неодноразово висвітлювалось в наукових джерелах, варто відзначити недостатню зосередженість на проблемі пристосування першокурсників до зміни умов навчання.

У результаті проведеного дослідження частково підтверджено існування взаємозалежності між успішністю адаптації першокурсників до навчання у ЗВО та їх навчальною мотивацією. Перспективним в плані подальшого вивчення даної теми є з'ясування впливу індивідуальних особливостей студентів на швидкість адаптації до нових умов навчальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дейнека О.С. Экономическая психология : учебное пособие. Санкт-Петербург, 2000. 160 с.

2. Дусавицкий А.К. Развитие личности в студенческом коллективе в зависимости от сформированности учебно-профессиональных интересов : учебно-методическое пособие. Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2012. 132 с.

3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Москва : Изд-во «Наука», 1991. 575 с.

4. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Особистість сьогодні : адаптація до суспільної нестабільності. Київ : НАН України, Ін-т соціології, 1996. 100 с.

5. Корель Л.В. Социология адаптаций : вопросы теории, методологии и методики. Новосибирск : Изд-во «Наука», 1995. 424 с.

6. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. Київ : Вид-во «Університетська книга», 2021. 408 с.

7. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Вид-во «Центр навчальної літератури», 2019. 128 с.

8. Левківська Г.П. Сорочинська В.Є., Штифурак В.С. Адаптація першокурсників в умовах вищого закладу освіти : Навчальний посібник. Київ : Вид-во «Либідь», 2001. 128 с.

9. Психологічна енциклопедія / автор-упор. О.М. Степанов. Київ : Вид-во «Академвидав», 2006. 424 с.

10. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П. Вікова психологія. Київ : Вид-во «Центр навчальної літератури», 2020. 376 с.

11. Хуткая С. Социальная адаптированность личности : концептуализация понятия. *Социология : теория, методы, маркетинг*. 2007. № 2. С. 164–175.

12. Anna Krajewska. Circumstances constricting the didactic cooperation of teachers and students in their assessment. *Humanitas university research papers. Pedagogy*. 2019. № 19. Sosnowiec. 2019. 220 p.

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ПРЕЗУМПЦІЇ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В ЗАСТОСУВАННІ ГЕШТАЛЬТ-ТЕХНОЛОГІЙ

COMPLIANCE WITH THE PRINCIPLE OF MENTAL HEALTH PRESUMPTION IN GESTALT TECHNOLOGIES APPLICATION

УДК 316.061.213(477.72)
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.12

Володарська Н.Д.
к. психол. н.,
провідний науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

У статті розглянуто питання застосування гештальт-технологій у відновленні психічного здоров'я особистості. Уточнено поняття принципу презумпції психічного здоров'я та впровадження його в процес відновлення психічного здоров'я особистості, яка опинилась в кризовій життєвій ситуації. Приділено увагу важливості психодіагностики з метою уникнення помилок, що пов'язані з явищем симуляції психічних розладів. Мета дослідження – визначення технологій відновлення психічного здоров'я людини в кризових ситуаціях. Завдання дослідження – підбір гештальт-технологій, які спрямовані на емоційно-афективні прояви особистості у відновленні психічного здоров'я. Емоційні переживання різних періодів життя (як негативні, так і позитивні) створюють певний баланс, який формує суб'єктивне переживання психологічного благополуччя. Посилюють психологічне благополуччя особистості позитивна переоцінка проблеми, планування вирішення проблеми, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності. Спогади особистості корегують баланс позитивного і негативного ставлення до власного життя, що формує психологічний комфорт і психічне здоров'я. Були відібрані і апробовані гештальт-технології психотерапії з вимушеними переселенцями. Особлива увага приділена роботі з переживанням горювання особистості після втрат. Були виділені і описані специфічні технології активізації спогадів позитивних переживань особистості за допомогою тактильних рецепторів. Процес відновлення психічного здоров'я особистості розкривається через сприяння інтраперсональних характеристик – прийняття себе, власних бажань, потреб, відкритості внутрішньому досвіду переживань. Психічне здоров'я розглянуто як таке, що реалізується через емоційну складову частину психологічного благополуччя. Підібрано методики, спрямовані на відновлення балансу позитивних і негативних емоцій, переживань особистості, яка відновлює психічне здоров'я. Запропоновано відновлення психічного здоров'я особистості через відбудову почуття психологічного комфорту, благополуччя.

Ключові слова: *психологічне благополуччя, психічне здоров'я, гештальт-технології, психотерапія, кризові ситуації, вимушені переселенці.*

The article considers application of Gestalt technologies in restoring mental health of an individual. The concept has been clarified of the principle of mental health presumption and its implementation in the process of mental health restoring of a person in crisis situations. Attention is paid to the importance of psychodiagnostics in order to avoid errors related to the phenomenon of mental disorders simulation. The aim of study is to identify technologies for human mental health restoring in crisis situations. The study objective is to select Gestalt technologies oriented to emotional and affective manifestations of person in mental health restoration. Emotional experiences of different periods of life (both negative and positive) create a certain balance that forms subjective experience of the psychological well-being. The psychological well-being of individual is enhanced by positive reassessment of problem, planning for problem solution, self-control, search for social support and acceptance of responsibility. Individual memories correct the balance of positive and negative attitudes towards one's own life, creating psychological comfort and mental health. Gestalt technologies of psychotherapy of internally displaced persons are selected and tested. Particular attention is paid to the work with experience of personal distress after loss. Specific technologies are identified and described for activating memories of positive personal experiences by using tactile receptors. The process of personal mental health restoration is revealed through intrapersonal characteristics promotion: self-acceptance, acceptance of own desires and needs, openness to inner expertise of experiences. Mental health is consedered as one that is realized through emotional component of psychological well-being. The techniques selected are aimed at restoring the balance of positive and negative emotions, personal experiences that restore mental health. Personal mental health restoration is proposed through reconstruction of the psychological comfort and well-being feeling.

Key words: *psychological well-being, mental health, Gestalt technologies, psychotherapy, crisis situations, internally displaced persons.*

Сучасні життєві кризи в Україні загострюють проблеми збереження психічного здоров'я людей. Зростають страхи за майбутнє, особливо вразливими до викликів сьогодення є вимушені переселенці, які знаходяться в постійному стресі від невизначеності власної долі, свого майбутнього. Відновлення психічного здоров'я українців актуалізує проблему збереження принципів ставлення до психічних розладів. Одним з них є принцип презумпції психічного здоров'я, що передбачає не просто психодіагностику наявних проявів поведінки, а дослідження проявів захворювання в динаміці. Це пов'язано з проявом симуляції певних психічних розладів у кризових життєвих ситуаціях. У соціумі існують певні соціальні міфи, які формують певні інтроєкти, безпорадність людини. Ці явища потребують більш детального розгляду можливостей діагностики психічного здоров'я і відновлення психологічного благополуччя людини.

Проблема симуляції психічних розладів стає актуальнішою в кризових життєвих ситуаціях. Симуляція як демонстрація удаваних проявів психічних розладів, захворювань особою, у якої вони відсутні, має вторинну вигоду (втеча від відповідальності, користь тощо). Важливо відрізняти симуляцію від аггравації. На відміну від феномену аггравації (коли навмисно підкреслюються і посилюються прояви психічного захворювання), симулянт не страждає від захворювання, не відчуває його проявів, а демонструє. І це може вражати оточуючих, які вірять реалістичності цих проявів. Однак навіть акторські здібності симулянта не можуть в повному об'ємі відтворювати симптоматику захворювання, а лише окремі прояви. Відсутність синдромальної єдності цих симптомів, яка визначає цілісну картину психічного розладу, видає симуляцію. Коректний експертний рівень діагностики передбачає дослідження особистісної та клінічної динамік. Це важливо, оскільки практично немає ні одного психічного розладу, який би починався раптово. Перші прояви виникають набагато раніше, ніж демонстрація очевидних показників нездоров'я. Це можна помітити під час дослідження анамнезу захворювання. Неспівпадіння наявної картини проявів захворювання і динаміки її розвитку виявляють симуляцію.

Набагато складніше працювати у випадку, коли проявляється «превентивна симуляція», коли особа намагається звертатись до спеціалістів (психологів, психіатрів) з різними надуманими скаргами і роками «лікується» від вигаданого захворювання. Особливо це стосується випадків кризових життєвих ситуацій (військові обов'язки служби в армії в період військових дій, хвороби близьких, матеріальні зобов'язання перед дітьми і родиною у разі розлучення тощо). Довідки, що людина психічно хвора і не може відповідати за свою поведінку, не існує, адже діє принцип презумпції психічного здоров'я. Особливості гештальт-технологій у відновленні психічного здоров'я людей в кризових ситуаціях торкаються емоційної складової частини їх психологічного благополуччя [1]. Важливим стає саме фон, на якому людина представляє свою проблему, яка породжує ті чи інші почуття. Все, що відбувається в полі ситуації, може формувати тригери, які запускають ці почуття, тому технології гештальт-підходу спрямовані на дослідження певних деталей, що актуалізують причини виникнення цього почуття.

Сучасний стан змін у психологічних дослідженнях різних сфер життєдіяльності особистості потребує певної адаптації технологій відновлення психічного здоров'я особистості. Застосування технологій гештальт-терапії в розвитку психологічного благополуччя особистості актуалізує можливості відновлення психологічного здоров'я. Критерієм відновлення психологічного здоров'я особистості є рівень психологічного благополуччя, його складових частин. Поняття психологічного благополуччя є багатофакторним конструктом, що являє собою взаємопов'язані та тісно сплетені культурні, соціальні, психологічні, фізичні, економічні та духовні чинники. Гештальт-технології зачіпають емоційну складову частину психологічного благополуччя, стосуються її впливу на гендерні особливості в переживанні суб'єктивного благополуччя. Одним з важливих завдань в дослідженні впливу гештальт-технологій на психологічне благополуччя є визначення і диференціація основних чинників, що впливають на стан психологічного благополуччя, а також систематизація, визначення їх значущості.

Мета нашого дослідження – визначення технологій відновлення психічного здоров'я людини в кризових ситуаціях.

Завдання дослідження – підбір гештальт-технологій, спрямованих на емоційно-афективні прояви особистості у відновленні психічного здоров'я.

Гіпотеза. Емоційні переживання різних періодів життя (як негативні, так і позитивні) створюють певний баланс, який формує суб'єктивне переживання психологічного благополуччя. Посилюють психологічне благополуччя особистості позитивна переоцінка проблеми, планування вирішення проблеми, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності. Спогади особистості корегують баланс позитивного і негативного ставлення до власного життя, що формує психологічний комфорт і підтримує психічне здоров'я особистості.

Основний виклад матеріалу. Теоретико-методологічний аналіз впливу гештальт-технологій на відновлення психологічного здоров'я особистості допоміг нам у розумінні механізмів цього впливу. Будь-які явища, з якими стикається людина, мають для неї емоційно-почуттєвий зміст, значення та цінність. Емоційно-афективні прояви взаємопов'язані з іншими психічними механізмами, компонентами і детермінантами почуттів, що формують психологічне благополуччя особистості, а також відображають певний життєвий контекст. Зміни в емоційному сприйнятті життєвих цілей, перспектив впливають на почуття благополуччя особистості. Технології в гештальт-підході впливають на підвищення чуттєвості особистості, актуалізацію особистістю своїх переживань, емоцій, розуміння контексту життєвої ситуації, що наближує її до реальності, змінює бачення того, що відбувається. Усвідомлення і розуміння причинно-наслідкових зв'язків своєї поведінки, зовнішніх факторів, що впливають на це, активізують пошук

нових смислів. З'являються більш реалістичні очікування і цілі. Саме такий підхід дає можливість розглядати психічне здоров'я людини у контексті її почуттів, переживань, емоційного реагування. Індивідуально-типологічні особливості особистості, суб'єктивна активність мотиваційно-потребової сфери і середовища, в якому вона живе, є взаємопов'язаними факторами в збереженні психічного здоров'я. Більшість дослідників акцентує увагу на одному з перелічених аспектів. Недостатньо розкритими залишаються особливості впливу психотерапевтичних технологій на емоційну складову частину психологічного благополуччя [2].

Для нас цікавим є підхід до розгляду психологічного благополуччя як емоційної детермінанти, що формує психічне здоров'я особистості [3]. Актуалізація власних потреб, переживань, усвідомлення і прояв своїх емоцій, розуміння емоцій інших людей – основа формування психічного здоров'я і стратегій його досягнення**.** Саме вміння створювати певний образ переживань в життєвих ситуаціях та форми їх досягнення в майбутньому розглядаються в гештальт-психології [4]. Запам'ятовування емоційних станів, переживань у довгостроковій пам'яті (формування гештальту) пов'язане з емоціями і певним образом, оскільки емоції і почуття є природними психофізіологічними феноменами, які виникають раптово і без певного контролю людини. Вона може лише приймати певну форму прояву цих емоцій. Людина певною мірою контролює форму пред'явлення своїх почуттів, змінюючи своє ставлення до них. Осуджуючи чи приймаючи ті чи інші форми прояву своїх переживань, вона формує певні життєві стратегії, цілі, перспективи. Змінюючи ті чи інші прояви власних переживань, людина бере відповідальність за те, як їх сприймають інші люди [5]. Можливості змін формують певні соціальні очікування, тобто правила, міфи, традиції, культуральні особливості середовища, в якому знаходиться людина. Людина орієнтується на певний резонанс у соціальному оточенні, на прийняття чи засудження, відстороненість чи емоційну близькість у стосунках з іншими. Саме це дає поштовх до регулювання емоційної складової частини психологічного благополуччя. Людина вирішує, до якої міри вона може проявляти своє задоволення чи незадоволення, хвилюватись з певного приводу, подій або відсторонитись від них. Людина вибирає форму прояву своїх переживань, почуттів. Вона несе відповідальність за наслідки таких проявів. Наслідки – це резонанс в соціальному оточенні людини, що формує комфортний стан, почуття задоволення людини чи незадоволення через засудження поведінки [6].

Психологічне благополуччя як основа психічного здоров'я формується як екзистенційне ставлення особистості до свого життя саме завдяки позитивному самоприйняттю, цілісному переживанню власного «Я». Невпевненість у власних ресурсах породжує страх перед майбутнім життєвим випробуванням. Ці страхи не допускають задоволення від власних зусиль у досягненні складних цілей. Феномен психологічного благополуччя розглядається як такий емоційний стан людини, коли людина відчуває неймовірний приплив сил, справжню ейфорію від усього, що відбувається навколо неї [7; 8]. Людина, відчуваючи психологічне благополуччя, здатна на великі досягнення, максимально продуктивна, проявляє позитив, до якого тягнуться нові люди, знайомі. У неї виникають нові можливості в реалізації життєвих перспектив. Стани впливають на формування нових цілей, досягнень, корегують старі стратегії.

На прикладі ускладнення прояву горювання людини внаслідок певних втрат (здоров'я, близьких людей, матеріального достатку, роботи, соціального статусу тощо) розглянемо критерії діагностики і гештальт-технології відновлення психічного здоров'я у переселенців, які пройшли травматичні події війни та вимушені були переїхати з обжитих місць. Досліджувані (150 жінок з м. Київ – вимушених переселенок внаслідок військових дій на Сході України) раз на тиждень зустрічались в психотерапевтичній групі (2019–2021 рр., м. Київ, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України). Проводились групові та індивідуальні сесії психотерапії. Діагностика переживання туги, страхів, тривоги від втрат визначалась за виділеними критеріями.

Критерій 1. Хронічний стан постійного почуття туги, бажання відновити втрачений стан задоволення від попереднього статусу (заміжжя – у разі розлучення, роботи – у разі звільнення, здоров'я – у разі набутої інвалідності тощо). Показником є відповідь людини на таке питання: «Чи відчуваєте ви тугу та бажання повернути втрачене?».

Критерій 2. У людини є прояви чотирьох з восьми симптомів декілька разів на день. Це такі прояви:

а) проблеми в прийнятті втрати («Чи відчуваєте ви дуже нестерпною проблему втрати?»);

б) нездатність вірити іншим людям («Чи складніше стало вірити іншим після отриманої втрати?»);

в) нестерпна злість і скорбота за втраченим («Чи відчуваєте ви нестерпну злість після втрати?»);

г) проблеми з сенсом власного життя («Чи втратили ви сенс власного життя, вашого подальшого існування?»);

ґ) проблеми з відчуттям свого тіла («Як ваше тіло реагує на втрату (оніміння рук, ніг, втрата відчуття тіла)?»);

д) почуття пастки, втрати бажання жити («Як втрата змінила ваше життя?»);

ж) темні фарби майбутнього, перспектив у житті людини («Як змінилось ставлення до життєвих перспектив, вашого майбутнього?»);

з) почуття тривоги («Як ви себе почуваєте: напруга в тілі, поганий сон, втрата апетиту, розлади харчування?»).

У відповідях на ці питання проявляються клінічні розлади психічного здоров'я. Постає необхідність у застосуванні фармакологічних засобів, допомоги психіатра. Якщо розлади емоційного стану можна корегувати без допомоги препаратів, то ми впроваджуємо гештальт-технології. Вибір методик гештальт-терапії залежить від віку клієнта, його запиту до психотерапевта. Найбільш поширеною на початку психотерапії є практика актуалізації проблеми. Для цього підходить вправа визначення втрат. Необхідно вписати в коло втрати, визначити найбільш значущі. Клієнт розповідає про кожну з втрат, історію її виникнення, як відбувалось прийняття втрати, що і хто допоміг подолати біль, складні стани, (переживання тривоги, страху, почуття безвиході тощо). При застосуванні цієї вправи ми приділяли особливу увагу таким деталям: коли саме клієнт справився зі своїм станом туги; який стиль поведінки клієнт вибирає в такий момент; що було найскладнішим і чому; хто з людей був найближчою підтримкою; що допомогло; що запам'яталось з цього періоду життя.

Для полегшення вибору значущих отриманих життєвих втрат можна запропонувати клієнту перелік їх і завдання обвести олівцем найбільш значущі (менш значущі можна обвести іншими кольорами). Це допоможе актуалізувати найважливіші проблеми в житті клієнта, обставини втрат, реакції інших людей на ці втрати, вплив оточення на клієнта за таких обставин (коли і як сповістили новину про втрату). Процес вибору спонукає до переоцінки втрат, що дає поштовх до пошуку шляхів їх подолання. Розірвані стосунки можуть допомогти у пошуку нових взаємин, нових стосунків, нових друзів. З одного боку, це неприємні емоції розриву вже сталих зв'язків, а з іншого боку, це новий шлях життєвого пошуку. Позитивна переоцінка того, що вже втрачене, впливає на показник особистісного зростання, оскільки зміни у пошуку нових життєвих цілей активізують пошук власних ресурсів їх досягнення. Також значний вплив стратегії позитивної переоцінки позначається на самоприйнятті особистості. За рахунок позитивної переоцінки особистість збалансовує власні негативні і позитивні емоції, що виникають в різних життєвих ситуаціях (як приємних, так і неприємних). Різні життєві проблеми, труднощі можуть по-різному оцінюватись в той чи інший часовий проміжок. Досліджувані, позитивно переоцінюючи негатив у теперішньому житті або в минулому досвіді, знаходять корисне для себе. Іноді те, що здається поганим, виявляється позитивним для майбутніх перспектив. Неочікуваним для людини стає перетворення зла на користь, добро. Перше бачення певних життєвих негараздів може стати помилковим. Особистість, аналізуючи різні сторони цих проблем, знаходить позитивне і створює нове бачення себе в цих життєвих обставинах. Певне перетворення бачення, сприйняття допомагає людині у прийнятті своїх позитивних і негативних характеристик. Людина приймає себе цілісною, тобто такою, якою вона є, що створює її психологічне благополуччя, підтримуючи психічне здоров'я. Це важлива допомога у відтворенні впевненості в собі, гнучкості у виборі життєвих стратегій, щоб встояти в скрутних життєвих обставинах. Людині необхідна допомога в дослідженні власних можливостей, сильних сторін, які б допомогли зробити певний крок в отриманні позитивних емоцій. У роботі по відновленню психологічного здоров'я ми застосовували техніку фокусування на позитивних справах, які можна зробити сьогодні (і неважливо, що вони будуть найпростіші), що принесуть відчуття психологічного комфорту. Досліджувані переселенці висловлювали бажання перебороти свої страхи втратити роботу, матеріальну незалежність, вмерти. Після втрат людина страждає на депресивні стани, психоемоційну напругу, апатію, може зловживати алкоголем, що притупляє біль. На цьому етапі важливе знаходження значущих людей, яким вона може довіритись. Це можуть бути родичі, колеги, від яких вона отримує підтримку в самооцінці, самоефективності в досягненні почуття психологічного благополуччя. Найбільшим впливом на стан психічного здоров'я був розгляд випадків суїциду в сім'ях переселенців. Жінки ділились почуттям провини, сорому за виникнення ситуації суїциду. Суїцид в сім'ї особливо тяжко пережити, адже реакції горювання більш інтенсивні. Жінки пояснювали свої почуття сорому і провини за те, що не змогли уникнути суїциду рідної людини. Ці почуття призводять до депресії, пасивності і саморуйнації. У відновленні психічного здоров'я важливим методом є спогади. Позитивні спогади відновлюють психологічний комфорт, що надає задоволення, радість. Це стає чинником психологічного благополуччя особистості. Для активізації цих спогадів продуктивним є застосовування технології «тактильні спогади». Проводячи роботу за цією технологією, важливо фокусувати клієнтів на відчуття, що виникають при торканні кінчиками пальців різних наповнювачів в невеликих мисочках (крупи, квасоля, шишки, пісок, щебінь, гладенькі скляні камінці, клаптики оксамиту тощо). Ці відчуття поро-

джують певні спогади, як позитивні так і негативні переживання, що відтворює їх баланс. Спогади актуалізують такі складні почуття тривоги за власну безпеку, провини та стиду за власну неспроможність діяти самостійно, амбівалентні почуття до втрат гідності. Ці почуття можуть бути «розморожені» завдяки позитивним почуттям, які виникають із спогадів, з минулого досвіду. Жінки відмічали стан душевного спокою під час виконання вправи (від дотику клаптиків з оксамиту, скляних камінців та іншого наповнення мисочок). Вони ділились спогадами перебування в приємних компаніях друзів (у театрі, біля ялинки на різдвяних святах, святкуванні дня народження рідних та близьких тощо).

Проводячи вправу на контроль власних переживань, необхідно було записати (або обговорити в групі) те, яким чином можна контролювати власні прояви почуття в ситуаціях горювання, страху, радості, суму, злості тощо.

Що допомагає стримувати прояви агресії, недоречних емоцій в певних обставинах? Яким чином ви себе втішаєте в складних життєвих ситуаціях? У чому ваша надія на вирішення життєвих проблем, коли настануть «кращі часи»? Що є виправданням вашої бездіяльності в кризових ситуаціях, неспроможності до самостійного прийняття рішень? Ця вправа актуалізує повтори стереотипів поведінки в кризових ситуаціях, причини небажання їх змінювати. Метою цієї вправи було усвідомлення того, як можна змінити прояви власних переживань, взаємодію з іншими. Тією мірою, якою відчуття дійсності в особистості віддаляється від проблем її повсякденності, настільки їй важко адаптуватися в цій реальності. Найчастіше це викликає почуття самотності, стомленості від життя, від постійного невезіння, роздратованість, гнів, агресію. Якщо особистість намагається віднайти причини своїх невдач тільки ззовні, не беручи на себе відповідальності, то вимоги соціального оточення сприймаються як нав'язані ззовні і не приносять задоволення. Нав'язування ззовні викликає дискомфорт. Особистість визначає ставлення до соціального оточення, пошук соціальної підтримки, що опосередковує реакції на кризові ситуації.

Висновки. Дослідження показало, що застосування гештальт-технологій для активізації задоволеності життям особистості взаємопов'язане з прагненням особистості до балансу негативних і позитивних емоцій. Це дає підстави говорити про формування позитивного настрою, позитивних переживань у відтворенні психічного здоров'я особистості. Саме зв'язок між приємними спогадами та позитивними емоціями формує почуття задоволеності особистості. Позитивні емоції активізують впевненість у власних силах, задоволення, психологічний комфорт, що формує і відновлює психічне здоров'я особистості в складних життєвих ситуаціях.

Емоційна оцінка особистістю власних дій, життєвої ситуації активізує вибір нею нових цілей, етапів їх досягнення, особливо, коли вона стикається з труднощами в реалізації своїх планів. Саме вирішення проблем в кризових ситуаціях надає те задоволення, радість, що стає чинником психологічного благополуччя особистості. Усвідомлення неможливості застосування певних стратегій призводить до руйнування задоволення, розчарування, що унеможливлює психологічне благополуччя особистості.

Оцінюючи власні етапи життя як позитивні, людина отримує задоволення, впевненість у позитивному майбутньому. У такому стані відбувається відновлення психічного здоров'я. Це підтверджує взаємозв'язок позитивних переживань комфорту, задоволення, позитивних емоцій, позитивної оцінки дійсності та чинників психологічного благополуччя, психічного здоров'я. Перспективою дослідження буде створення тренінгу відновлення психічного здоров'я особистості, яка потрапила в кризову життєву ситуацію. Впровадження програм тренінгу можливе в консультативних центрах для вимушених переселенців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Shelemei O., Volodarska N. Recovery of Women Well-Being in Migration: Example of Ukraine. Revista de Cercetare si Interventie Sociala, 75, 115-126, 2021. DOI: 10.33788/rcis.75.7 SCOPUS. Index Copernicus and Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

2. Володарська Н.Д. Вплив життєвих перспектив на почуття психологічного благополуччя особистості. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. № 3. С. 28-33. DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.3.5.

3. Сердюк Л.З. Фактори психологічного благополуччя студентів. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. Том VI. Вип.14. С. 51–59.

4. Шаміонов Р.М. Психология субьективного благополучия людей. *Мир психологии.* Москва. 2012. № 2. С. 143–148.

5. Гоулдман Д. Деструктивные эмоции. Минск : ООО «Попурри», 2005. 672 с.

6. Лакан Ж. Семинары. Книга 10. Тревога (1962/63). Москва : Гнозис /Логос. URL: https://web.archive.org/web/20090207153609/http://anthropology.rinet.ru/old/library/lakan-soder.htm.

7. Зливков В.Л., Кузікова С.Б. Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості : монографія / за ред. С.Д. Максименка. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. 540 с.

8. Савчин М.В. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри : монографія. Дрогобич : ПП «Посвіт», 2019. 232 с.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ЗАСІБ АДАПТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ДО УМОВ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL TRAINING AS A MEANS OF ADAPTATION OF FRESHMEN TO THE CONDITIONS OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.13

Дацун Г.О.
старший викладач кафедри педагогіки, методики та менеджменту
Українська інженерно-педагогічна академія

Золотарьова О.В.
к.пед.н., доцент кафедри хімічної інженерії та екології
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Степанова С.С.
Горлівський інститут іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

Адаптація – унікальна форма взаємодії людини із середовищем, яке постійно змінюється. Адаптація розглядається як механізм саморозкриття, саморозвитку особистості, що забезпечує трансформацію середовища у внутрішні умови створення нових способів взаємодії з реальністю та із собою, необхідних для збереження власної цілісності й розширення меж творчої активності. Феномен адаптації дозволяє зрозуміти нові форми взаємин людини та суспільства, прогнозування динаміки поведінки тощо.

Особливості адаптаційної ситуації особистості в період початку навчання у закладі освіти визначаються збігом або накладанням двох типів кризових впливів: вікових та ситуативних. У проблемних умовах молодою людиною виробляються нові конструктивні адаптаційні стратегії поведінки. Ці зміни об'єктивно визначають зростання можливостей особистості в пошуках власного способу життєдіяльності. Оптимізація адаптаційного процесу здобувача вищої освіти на начальному етапі навчання пов'язана з побудовою середовища, яке сприяє розвитку особистості, реалізації адаптаційного потенціалу особистості.

Проведене дослідження показало, що більшість здобувачів першого року навчання переживають адаптаційний стрес та відчувають комплекс труднощів психологічного, соціально-психологічного, соціального і побутового характеру. Дані опитування показали, що найбільша кількість адаптаційних труднощів пов'язана з навчальним процесом. Для більшості першокурсників характерним є зниження працездатності і підвищення рівня тривожності. Труднощі соціально-психологічної адаптації у здобувачів виникають не тільки у навчальній діяльності, але і в міжособистісних стосунках.

Отримані дані переконливо вказують на необхідність застосування спеціальних психотехнологій у процесі психологічного супроводу здобувачів для оптимізації процесу їхньої адаптації до навчання у закладі освіти. З урахуванням результатів дослідження розроблено програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на оптимізацію адаптаційних процесів здобувачів першого року навчання. Програма включає дискусійні, ігрові методи командоутворення, взаємодії, діагностики взаємин у групі тощо. За допомогою цих методів учасники мають можливість краще пізнати себе й оточуючих, набути навичок успішного спілкування, взаємодії з однолітками і викладачами, легше адаптуватися до навчання.

Ключові слова: *соціально-психологічна адаптація, здобувач освіти, соціально-психологічний тренінг.*

Analysis of the psychological literature on the problem of adaptation to learning has shown that adaptation is a unique form of human interaction with a constantly changing environment. Adaptation is seen as a mechanism of self-disclosure, self-development of the individual, which transforms the environment into the internal conditions of creating new ways of interacting with reality and with themselves, necessary to preserve their integrity and expand the boundaries of creative activity. The phenomenon of adaptation allows us to understand new forms of human-social relations, predicting the dynamics of behavior and more.

Peculiarities of the adaptive situation of the individual in the period of the beginning of training in the educational institution are determined by coincidence or imposition of two types of crisis influences: age and situational. In problematic conditions, young people develop new constructive adaptive behavioral strategies. These changes objectively determine the growth of the individual's ability to find a way of life. Optimization of the adaptation process of the applicant for higher education at the initial stage of education is associated with the construction of an environment that promotes the development of personality, the realization of the adaptive potential of the individual.

The study showed that the vast majority of first-year students experience adaptive stress and experience a range of psychological, socio-psychological, social and domestic difficulties. Survey data showed that the greatest number of adaptation difficulties are related to the learning process. For most freshmen is characterized by decreased efficiency and increased anxiety. Difficulties of socio-psychological adaptation of applicants arise not only in educational activities, but also in interpersonal relationships.

The obtained data convincingly indicate the need for the use of special psychotechnologies in the process of psychological support of applicants to optimize the process of their adaptation to training in the Free Economic Zone. Taking into account the results of the study, a program of socio-psychological training aimed at optimizing the adaptation processes of first-year students was developed. The program includes discussion, game methods of team building, interaction, diagnosis of relationships in the group. With the help of these methods, participants have the opportunity to get to know themselves and others better, to acquire skills of successful communication, interaction with peers and teachers, easier to adapt to study in the educational institution.

Key words: *socio-psychological adaptation, student, socio-psychological training.*

Питання адаптації здобувачів вищої освіти до навчання у відповідному закладі викликають зацікавленість науковців у контексті проблем формування особистості майбутнього фахівця. Дослідженню цієї проблеми приділяється увага у наукових дослідженнях О. Безпалько, Н. Заверико, Л. Коваль, Г. Лактіонової, А. Мудрик та інших. Розгляду утруднень початкового етапу навчання і чинників, які полегшують або ускладнюють адаптацію, приділяють

увагу такі вчені, як: О. Прудська, А. Андрєєва, С. Гапонова, Ю. Бохонкова тощо. Особливості адаптації особистості до навчання у вищому навчальному закладі досліджують науковці Т. Алмазова, Н. Герасімова, Н. Жигайло, О. Кочерук та інші. Л. Красовська, М. Прищак, Л. Гармаш, О. Маріна, О. Стягунова підкреслюють важливість та значення адаптації першокурсників до навчання, наголошують на тому, що успішність адаптації є ознакою сприятливого розвитку у професійному середовищі.

Дотепер у психологічній практиці бракує робіт, які пропонують конкретні засоби, технології оптимізації процесу адаптації до навчання у закладах освіти здобувачів першого року.

Мета статті – діагностувати і проаналізувати особливості соціально-психологічної адаптації до навчання у ЗВО, розробити та апробувати програму соціально-психологічного тренінгу оптимізації адаптаційних процесів здобувачів.

Для вирішення завдань емпіричного дослідження використано комплекс методик, таких як: «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда; методика «Адаптованість студентів у вузі» Т. Дубовицької; «Опитувальник для виявлення рівня адаптації студентів» І. Шевченко, які, на нашу думку, є релевантними меті дослідження. Статистична обробка даних проводилася за допомогою φ-критерію Фішера та t-критерію Стьюдента.

Дослідницька робота здійснювалась на базі Української інженерно-педагогічної академії, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля та Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» впродовж І семестру 2021 навчального року. Вибірку становили здобувачі вищої освіти першого року навчання віком 17–20 років, кількістю 46 осіб.

Дослідження здійснювалося у три етапи: на першому етапі був діагностований рівень соціально-психологічної адаптації здобувачів першого року навчання; на другому – всі досліджувані рандомно були поділені на дві групи: до 1-ої групи ввійшли ті здобувачі, з якими був проведений адаптаційний тренінг, до 2-ої групи ввійшли здобувачі, які не брали участь у тренінгу; на третьому етапі дослідження проведене порівняльне психодіагностичне дослідження рівня адаптації між двома групами з метою визначення ефективності соціально-психологічного тренінгу.

Першою процедурою, в якій брали участь усі досліджувані, було анкетування з метою визначення тих адаптаційних труднощів, з якими вони стикнулися після вступу до ЗВО. Дані опитування показали, що більшість досліджуваних (84%) відчувають комплекс труднощів психологічного, соціально-психологічного, соціального і побутового характеру. Це, своєю чергою, веде до підвищення загального рівня тривожності у здобувачів, що є вираженням незадоволеності їхніх значущих потреб.

Аналіз даних свідчить, що найбільша кількість адаптаційних труднощів здобувачів пов'язана з навчальним процесом. Аналіз анкет показав, що 44,8% досліджуваних відчувають дефіцит часу для підготовки до занять; 33,4% – не вміють конспектувати лекції; 35% – мають труднощі в розумінні викладеного матеріалу; 30% – відчувають стан невпевненості у своїх силах, бажання «відмовчатися» на заняттях.

Адаптація здобувачів вищої освіти у пізнавальній сфері пов'язана також з мотивацією навчальної діяльності. За даними анкетування, пізнавальні мотиви переважають лише у 29,2% опитаних; 4,6% вчаться тому, що цього вимагають батьки; 84,7% вчаться тому, що це необхідно для майбутнього; 1,5% байдужі до навчання; 0,7% хочуть залишити навчання.

Аналіз анкет також показав, що для більшості першокурсників характерним є зниження працездатності та підвищення рівня тривоги. У першому семестрі у першокурсників спостерігається підвищена емоційна збудливість, яка змінюється сильною втомою у кінці дня.

Результати анкетування показали, що труднощі соціально-психологічної адаптації у здобувачів вищої освіти виникають не тільки у навчальній діяльності, але і в міжособистісних стосунках. За високої значущості стосунків з друзями (54,5% респондентів) та викладачами (43,7% респондентів) стан незадоволеності ними відчувають відповідно 22% і 29,2% опитаних. При цьому опитані здобувачі вважають, що труднощі у спілкуванні пов'язані з їхньою сором'язливістю (13,2%); невмілою презентацією і зовнішнім виглядом (13,9% і 2,5% відповідно); відсутністю ініціативи з боку партнера по спілкуванню. Тільки 19,6% опитаних не відчувають труднощів у міжособистісній взаємодії. Перераховані факти вказують на високу актуальність для здобувачів першого року навчання проблеми міжособистісних стосунків.

За даними дослідження, процес соціально-побутової адаптації є найбільш болючим для здобувачів, які приїхали з інших міст та областей України. На процес їхньої соціально-побутової адаптації впливають і матеріальні проблеми, а також розшарування досліджуваних за матеріальною ознакою, яке явно простежується. Так, «ледве зводять кінці з кінцями» 4,4% опитаних, 41,8% вистачає грошей на скромне харчування і недорогий одяг, 29,8% можуть дозволити собі гарне харчування і дорогий одяг, 18% мають досить коштів для того, щоб «відчувати себе впевненим у житті», 4,6% можуть дозволити собі все, включаючи відпочинок за кордоном, покупку квартири або автомобіля.

Далі було проведено дослідження адаптаційних процесів і механізмів особистості у здобувачів першого року навчання. Результати представлені в таблицях 1, 2.

Таблиця 1

Показники адаптованості у ЗВО здобувачів першого року навчання (у балах)

Шкали	$\bar{x} \pm sd$
Адаптованість до навчальної групи	13,5±4,9
Адаптованість до навчальної діяльності	9,4±3,6

Отримані результати вказують на середній з тенденцією до низького рівень адаптованості здобувачів першого року навчання. Це свідчить про необхідність більш уважного ставлення психологічної служби, а також професорсько-викладацького складу ЗВО до здобувачів. Більш низька адаптованість до навчальної діяльності позначається на їхній мотивації до цієї діяльності, на навчальній успішності.

Таблиця 2

Інтегральні показники соціально-психологічної адаптації здобувачів першого року навчання (у балах)

Шкали	$\bar{x} \pm sd$
Адаптація	81,7±21,8
Самоприйняття	26,5±9,6
Прийняття інших	17,9±5,8
Емоційна комфортність	22,4±7,4
Інтернальність	36,2±13,2
Прагнення до домінування	13,6±4,3

Інтегральний показник «Адаптація» у досліджуваних перебуває на середньому рівні, але звертають увагу низькі показники за шкалами «Самоприйняття», «Прийняття інших» і «Емоційна комфортність».

У процесі адаптації до умов навчання у ЗВО, як і в інших складних життєвих ситуаціях, людина використовує арсенал активних, усвідомлюваних (долаюча поведінка), а також пасивних (механізми психологічного захисту) стратегій. Вони є важливими формами адаптаційних процесів.

Далі визначено рівень адаптації у досліджуваних за допомогою опитувальника І. Шевченко. Отримані результати представлено в таблиці 3.

Проведене дослідження особливостей адаптації здобувачів вищої освіти першого року навчання показало, що цей процес протікає з певними ускладненнями. Більшість досліджуваних відчувають комплекс труднощів психологічного, соціально-психологічного, соціального і побутового характеру.

Таблиця 3

Показники рівня адаптації здобувачів першого року навчання (у балах)

Шкали	$\bar{x} \pm sd$
Адаптація до соціуму	4,1±1,6
Самосприйняття особистості	4,0±1,7
Адаптація до навчальної діяльності	3,3±1,3
Загальний показник адаптації	11,4±3,8

З метою оптимізації адаптації до навчання у ЗВО був розроблений та апробований соціально-психологічний тренінг, методологічною основою якого є підходи вітчизняних науковців Н. Афанасьєвої, В. Лефтерова, О. Музики, І. Остополець та інших.

Розроблена програма адаптаційного тренінгу для здобувачів вищої освіти першого року навчання складається з таких етапів, як:

1. Організаційний етап:

– діагностичне обстеження здобувачів і рандомний відбір у тренінгову групу;

– підготовка приміщення та обладнання для проведення тренінгу.

2. Командний етап (1–4 заняття тренінгу):

– знайомство учасників тренінгу з правилами поведінки в групі;

– створення доброзичливої атмосфери в групі, що сприяє самопізнанню і самопроявам;

– визначення групою і кожним учасником мети власної роботи;

– актуалізація особистісної позиції.

3. Корекційний етап (5–9 заняття тренінгу):

– проєктування та конструювання кожним учасником ефективних засобів спілкування;

– відпрацювання ефективних засобів спілкування;

– переосмислення уявлень про себе.

4. Рефлексивно-прогнозуючий етап (після кожної вправи, наприкінці занять, 10 заняття):

– прогнозування майбутнього з урахуванням змін, що сталися з учасниками групи (індивідуальна і групова рефлексія, вправи з релаксацією, аналіз позицій учасників);

– рефлексія змін учасників і групи, що сталися за час тренінгу.

На третьому етапі дослідження було проведено повторну діагностику деяких параметрів адаптаційного процесу здобувачів вищої освіти першого року навчання, які брали участь у тренінгу (1 група), та, які не брали участь у тренінгу (2 група). Отримані результати представлені у таблицях 4–6.

Адаптованість до навчальної групи у досліджуваних 2-ої групи загалом нижча, ніж у досліджуваних 1-ої ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента), а до навчальної діяльності відповідно вища ($p \leq 0,05$). Отримані результати свідчать про те, що розроблений соціально-психологічний тренінг сприяє покращенню міжособистісного спілкування в групі, швидкому пристосу-

Таблиця 4

Показники адаптованості у ЗВО здобувачів вищої освіти першого року навчання (у балах)

Шкали	1 група n=22	2 група n=24	t	p-рівень
Адаптованість до навчальної групи	12,1±4,2	14,2±4,9	2,21	≤0,05
Адаптованість до навчальної діяльності	12,4±4,3	10,3±3,6	2,22	≤0,05

Таблиця 5

Інтегральні показники соціально-психологічної адаптації здобувачів вищої освіти першого року навчання (у балах)

Шкали	1 група n=22	2 група n=24	t	p-рівень
Адаптація	94,1±24,8	72,9±31,8	2,47	≤0,01
Самоприйняття	45,3±15,2	28,4±9,6	2,51	≤0,01
Прийняття інших	27,6±9,3	16,8±5,8	2,22	≤0,05
Емоційна комфортність	33,2±11,2	21,7±7,4	2,20	≤0,05
Інтернальність	35,7±12,1	39,0±13,2	0,67	>0,05
Прагнення до домінування	10,4±3,6	12,5±4,3	0,82	>0,05

Таблиця 6

Показники рівня адаптації здобувачів вищої освіти першого року навчання (у балах)

Шкали	1 група n=22	2 група n=24	t	p-рівень
Адаптація до соціуму	4,4±1,4	4,0±1,6	0,2	>0,05
Самосприйняття особистості	4,6±1,5	4,3±1,7	0,7	>0,05
Адаптація до навчальної діяльності	3,5±1,3	3,6±1,3	0,2	>0,05
Загальний показник адаптації	14,5±4,9	13,9±4,8	0,4	>0,05

ванню до середовища, що оптимізує процес адаптації до навчання у ЗВО.

За інтегральним показником «Адаптація» показники значущо вищі у досліджуваних 1-ої групи ($p \leq 0,01$). Показники «Самоприйняття», «Прийняття інших» і «Емоційна комфортність» також значущо вищі у досліджуваних 1-ої групи порівняно з досліджуваними 2-ої групи ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$, $p \leq 0,05$ відповідно). Це вказує на значну ефективність адаптаційного тренінгу, який підвищив рівень загальної адаптації до умов ЗВО, оптимізував ставлення здобувачів, які брали в ньому участь, до власної особистості у ситуації подолання адаптаційного стресу, сприяв полегшенню процесів комунікації з новим оточенням та підвищенню рівня емоційного комфорту в умовах перебування у закладі освіти.

Далі визначено рівень адаптації у досліджуваних за допомогою опитувальника І. Шевченко. Отримані нами результати представлені в таблиці 6.

За шкалами опитувальника значущих відмінностей виявлено не було, лише на рівні тенденції, яка вказує на ефективність проведеного адаптаційного тренінгу.

Висновки. Здобувачі вищої освіти першого року навчання відчувають комплекс адаптаційних труднощів психологічного, соціального і побутового характеру. Соціально-психологічний адаптаційний тренінг значно полегшує входження здобувачів в освітнє середовище закладу освіти. Оптимізація адаптаційного процесу сприяє підвищенню навчальної та професійної мотивації, успішності навчання, отримання задоволення від перебування у ЗВО та спілкування з одногрупниками та викладачами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Острова В.Д. Актуальні проблеми сучасної студентської молоді як можливі фактори соціально-психологічної дезадаптації. *Актуальні проблеми психології :* збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка. 2010. Т. 7, Вип. 23. С. 163–167.

2. Бондаренко О.Ф. Психологічні особливості сучасного студента та проблеми професійної підготовки психологів-практиків. *Практична психологія та соціальна робота.* 2003. № 4. С. 8–11.

3. Бохонкова Ю.О. Соціально-психологічна адаптація першокурсників до умов вищих навчальних закладів : монографія. Луганськ : ЛДПУ, 2011. 199 с.

4. Завацька Н.Є. Особливості соціальної підтримки в осіб з різним ступенем соціальної адаптації. *Актуальні проблеми психології :* збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2010. Т. 8, Вип. 7. С. 90–105.

5. Левківська Г.П., Сорочинська В.С., Штифурак В.С. Адаптація першокурсників в умовах вищого закладу освіти. Київ : КНУ, 2000. 102 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVIANT BEHAVIOR OF MILITARY SERVANTS

УДК 159.9: 316.48
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.14

Дичко М.В.
начальник курсу
Інституту морально-психологічного забезпечення
Національна академія сухопутних військ імені Петра Сагайдачного

Гачак-Величко Л.А.
к.юрид.н.,
викладач кафедри
морально-психологічного забезпечення діяльності військ
Національна академія сухопутних військ імені Петра Сагайдачного

Ролюк О.В.
к.н. з фізичного виховання і спорту,
начальник
Інституту морально-психологічного забезпечення
Національна академія сухопутних військ імені Петра Сагайдачного

У наведеній статті викладено феноменологію, форми, види та специфічні особливості девіантної поведінки у військовослужбовців. Наведено ідентифікацію феномена «девіантна поведінка» загалом та «девіантна поведінка військовослужбовців» зокрема з поглядів вітчизняних та зарубіжних дослідників. Було проаналізовано дослідження В.Д. Менделевича та С.В. Родіонової, у яких було встановлено, що порушники є творчими особистостями, а не здоровими. Девіація спричиняється внаслідок нездатності адаптуватися військовослужбовцями та прагненням відволіктися від реальних проблем у житті. У статті зазначається, що девіації військовослужбовців зумовлені впливом культурноорганізаційних факторів у військовій організації та складових компонентів у їхній професійній діяльності. На них накладаються поведінкові девіації, які залежать від вікових особливостей. Ґендерні девіації, у яких містяться прояви агресивності та специфіка до проведення випробувань на мужність, а також девіації, які пов'язані з етнокультурним складником, в основі якого лежить неадекватність етнічних експектацій, також характерні для девіантної поведінки військовослужбовців. Девіантну поведінку військовослужбовців було розглянуто під кутом соціальної психології та психопатології. Було проаналізовано особливості виявлення девіантної поведінки та визначено причини її виникнення. На основі проведеного дослідження було виокремлено особистісні та професійні кризи військовослужбовців. Також було наведено порівняльну статистику смертності військовослужбовців внаслідок ведення бойових дій і самогубств та інших небойових дій. Аргументовано необхідність усвідомлення командирами підрозділів та офіцерами структур морально-психологічного забезпечення причин та передумов виникнення проявів девіантної поведінки військовослужбовців, високий рівень обізнаності та володіння практичними методами та формами її оперативного виявлення, проведення результативних та регулярних заходів для запобігання девіацій у поведінці військовослужбовців, здійснення профілактики та мінімізування негативного впливу на подальшу військову діяльність службовців.

Ключові слова: *девіантна поведінка, девіації, професійна діяльність, військовослужбовець, військова організація.*

This article outlines the phenomenology, forms, types and specific features of deviant behavior in military personnel. The identification of the phenomenon of "deviant behavior" in general and "deviant behavior of servicemen" in particular from the point of view of domestic and foreign researchers. The research of V.D. Mendelevich and S.V. Rodionov was analyzed, in which it was established that violators are creative individuals, not healthy ones. It is caused by the inability to adapt to the military and the desire to distract from real problems in life. The article notes that the deviations of military servicemen are caused by the influence of cultural and organizational factors in the military organization and the constituent components in their professions. Behavioral deviations, which depend on age, are imposed on them. Gender deviations, which include manifestations of aggression and the specifics of courage tests, as well as deviations related to the ethnocultural component, which is based on the inadequacy of ethnic experts, are also characteristic of deviant behavior of military servicemen. Deviant behavior of military servicemen was considered from the angle of social psychology and psychopathology. The peculiarities of deviant behavior detection were analyzed and the reasons for its occurrence were determined. Based on the study, personal and professional crises of military servicemen were identified. Comparative statistics on the deaths of servicemen as a result of hostilities and suicides and other non-combat operations were also presented. The need for awareness of unit commanders and officers of the structures of moral and psychological support of the causes and preconditions of deviant behavior of military servicemen, high level of knowledge and mastery of practical methods and forms of its operational detection, effective and regular measures to prevent deviations in the conduct of servicemen negative impact on the further military activities of employees.

Key words: *deviant behavior, deviations, professional activity, serviceman, military organization.*

Ціннісно-нормативна система, сутність якої відображується у військових статутах, створює чимало обмежень у свободі військовослужбовців у виборі форм поведінки порівняно із цивільним населенням. Будь-які вияви поведінки, заборонені у військових статутах, можуть визначатися девіантними. У відповідності до соціально-правових підходів девіантною вважають будь-яку поведінку, яка має певні загрози для суспільства явно або є потенційно небезпечною.

Сучасне суспільство оцінює девіантну поведінку військовослужбовців здебільшого з огляду на соціально-правові та криміногенні позиції і як таку, що регулюється юридично. Робота військового психолога, що зосереджена на здійсненні профілактичних заходів девіантної поведінки, здебільшого пов'язана із профілактикою професійної дезадаптації особистості в умовах військової служби, остання вважається причиною порушення психічного здоров'я [13; 14]. З огляду на цю діяльність має перспективи надання профілактики злочинів через зменшення рівня особистісної, рольової та соціальної віктимності військовослужбовців, що є значним криміногенним фактором.

Аналізуючи теоретичні та емпіричні дані вчених (таких як Ю.О. Александровський, В.І. Алещенко, О.Г. Маклаков, В.І. Осьодло тощо), можна зробити висновок, що характерні риси девіантної поведінки військовослужбовців спричинені особливостями їхньої професійної діяльності та юридичним статусом самих військовослужбовців.

Соціальна психологія девіантної поведінки окреслює кілька напрямів, які висвітлюють причини її виникнення. Наприклад, Р. Мертон використовує запропоноване Е. Дюркгеймом поняття «аномія» (аномія – стан у соціумі, коли застарілі норми і цінності вже не відповідають сучасним відносинам, а нові ще не зафіксувалися), причиною девіантної поведінки вважає відсутність відповідності між цілями, які поставило суспільство, і засобами, які воно пропонує для їхньої реалізації. Інше спрямування виникло у межах теорії конфлікту. З огляду на таку позицію культурні зразки поведінки відхиляються, якщо вони створені на основі норм іншої культури (А. Коен). Злочинця ідентифікують носієм певної субкультури, пануючим у такому суспільстві типом культури, а саме конфліктної [12, с. 21].

Проблеми у разі розмежування нормальної та патологічної поведінки, які пов'язані з подібністю обставин у розподілі девіантної поведінки у разі соціальних порушень і порушень психічного здоров'я [3, с. 135], вимагають вивчати актуальні проблеми девіантної поведінки військовослужбовців з огляду на міждисциплінарний рівень психології особистості, соціальної психології та психіатрії. Можливість вирішення проблем особливо важлива для практики визначення придатності чи непридатності військовослужбовців з девіантною поведінкою до несення служби.

Х. Ремшмідт розробив методи формування балансу між широким та вузьким підходом до визначення феномена «психічна хвороба» з огляду на поведінкові девіації особистості [16, с. 126]. Відповідність поведінки стосовно певної ситуації може бути парадоксальною, тоді як «норма» виявляється саме як «анормальна». Девіантна поведінка військовослужбовців може бути позитивною (змінювати застарілі норми та об'єктивно сприяти прогресу) та негативною (об'єктивно створювати проблеми для розвитку або існування).

Розглянемо дослідження В.Д. Менделевича та С.В. Родіонової, які зазначають, що порушники є більшою мірою творчими особистостями, ніж здоровими [11; 15]. Беручи до уваги той факт, що чимало осіб з девіантною поведінкою є творчими, можна припускати, що їхня девіантна поведінка у тому числі зумовлена активним творчим пошуком та характеризується рисами дезадаптивності. Відмінність перебігу творчої діяльності у разі полярних форм поведінки виявляється у тому, що для справжньої творчості (ідеальної норми) задоволення потреб криється у самому процесі пошуку, а негативний результат лише збільшує знання про предмет та вказує на те, що спрямування пошуку необхідно змінити. Водночас як для девіантної форми пошукової діяльності провідною ціллю є результат у вигляді задоволення. Подібно до цього у деяких випадках девіантна поведінка військовослужбовців може характеризуватися адаптивністю у певних випадках, проте у її основі лежить бажання абстрагуватися від справжніх проблем у житті [15, с. 78].

Дослідник О.Г. Маклаков ідентифікує девіантну поведінку військовослужбовців, вживаючи термін «поведінка, що відхиляється», оскільки це поняття підкреслюється «граничним», протопатологічним характером поведінкових порушень. Суспільство це визначає своєрідним знаком проблем у внутрішньоособистісному розвитку [9, с. 402].

Пояснюючи особливості девіантної поведінки, О.І. Бондарчук відзначає позитивність девіантних проявів особистості під час кризових переживань. Дослідником характеризується адаптаційний компенсаторний механізм девіантної поведінки як формування конфліктної напруги між психічними рівнями, що впливає на виникнення компенсаторних феноменів – соціальних девіацій. Наявність таких девіацій у поведінці є сигналом того, що суб'єкт поведінки перебуває у небезпеці, водночас віддзеркалюючи особливості труднощів, які виникли внаслідок цієї поведінки [4, с. 45].

Під час аналізу судово-психологічної експертизи як однієї з можливих форм психолого-соціальної роботи у системі здійснення заходів профілактики девіантної поведінки, Є.В. Змановська пропонує проводити комплексні психолого-психіатричні експертизи якнайбільшій кількості військовослужбовців, які перебувають під слідством внаслідок девіантно-делінквентної поведінки [6, с. 148]. Дослідниця стверджує, що це може впливати на встановлення саме соціально-психологічних факторів у виникненні та розвитку девіантної поведінки військовослужбовців, сприяти більш результативному відокремленню девіантної поведінки «у разі соціальних порушень і порушень психічного здоров'я». При цьому застосування принципів соціально-психологічного підходу у цих дослідженнях також відіграло б значення для відокремлення галузей індивідуальної юридичної відповідальності девіантів і маніпулятивних впливів організаційно-професійного осередку, що дало б можливість більш результативно розробити заходи профілактики правопорушень у Збройних силах України.

Окрім факторів психічного здоров'я (нездоров'я, вікових та особистісних рис), девіантна поведінка військовослужбовців спричинена впливом та умовами військової служби, а саме: специфікою взаємин, віковою та ґендерною гомогенністю особового складу військовослужбовців, факторами професійного спрямування військової служби, наявністю представників багатьох культур серед військовослужбовців. Дослідники визначають найактуальніші вияви девіантної поведінки під час військової служби: делінквентну (протиправну), адиктивну (залежну), ауто- (суїцидальну) і гетероагресивну поведінку.

Форма девіантної поведінки здорових військовослужбовців виявляється непатологічною формою девіантно-делінквентної поведінки (ДДП) та здебільшого проявляється у вигляді ситуаційно-особистісних форм. Ситуаційно-особистісні реакції, які здебільшого спостерігаються у військовослужбовців під час самовільного залишення частини, розмежовані військовим психіатром С.В. Литвинцевим [5, с. 199]. Фахівець стверджує, що вони здебільшого трапляються в акцентуйованих особистостей через вибірковість чутливості стосовно певного роду психогенних впливів, у зв'язку з граничною інтелектуальною недостатністю (підвищена навіюваність, зниження критики, емоційно-вольова нестійкість) або особливостями соціально-педагогічної занедбаності. До цих реакцій належать гедоністичні, імпунітивно-самозахисні, емансипаційні або інфантильно-драматистичні, а також реакції відходу із зосередженням на отримання незалежності та реакції з невизначеною мотивацією. Реакції відходу зі спрямованістю на розв'язання проблеми передусім виявляються способом інфантильного підходу до вирішення труднощів.

Девіантно-делінквентна поведінка військовослужбовців виявляється порушеннями військової дисципліни, а саме: самовільним залишенням військової частини (СЗЧ), уникненням від виконання військового обов'язку, навчання та праці, нестатутними взаєминами (НСВ). Доволі часто спостерігається інтегроване виявлення різних форм девіантно-делінквентної поведінки. Стосовно суїцидальних рис, то варто зазначити, що у військовослужбовців вони залежать від суїцидологічного положення у соціумі загалом, проте надзвичайно рідко особливості до суїцидальної поведінки вперше виникають саме під час військової служби. Аутоагресивна поведінка виявляється у вигляді думок про самогубство, переживань (задумів), особливостей та вчинків. Здебільшого думки про самогубство зароджуються ще до моменту призову та служби у війську, а внаслідок специфічних рис військової служби вони посилюються та іноді навіть реалізуються.

Фахівець О.Г. Маклаков та інші психіатри виділяють ключові форми виявлення аутоагресивної поведінки у військовослужбовців, такі як:

– інфантильна поведінка (полягає у прагненні в такий спосіб «покарати» своїх рідних та близьких);

– суїцидальна поведінка (самогубство);

– парасуїцидальна, або самоушкодження (в основному спостерігається у військовослужбовців строкової служби як прагнення щось довести товаришам по службі або шанс комісуватися з армії);

– суїцидальні спроби (передбачається у планомірних діях для позбавлення себе життя, що не закінчилися смертю, які поділяються на справжні та демонстративно-шантажні).

Демонстративно-шантажні спроби у самогубстві та парасуїцидальна поведінка здебільшого спостерігаються як форми вияву суїцидальної поведінки у військовослужбовців. Вони добре напрацьовані та зафіксовані, адже ці дії спрямовані на викликання реакції командування на пом'якшення вимог до особи, яка здійснює спроби суїциду. Такі форми вияву суїцидальної поведінки у військовослужбовців доволі часто доводиться характеризувати як симулятивну поведінку [9, с. 447].

Однією з характерних рис суїцидальної поведінки військовослужбовців є її відношення до групи девіантно-делінквентної поведінки, тобто якщо її аутоагресивні дії не ідентифіковані як хвороба, військовослужбовця можуть засудити за скоєння собі шкоди способом скалічення себе.

Нині у психологічній науці відсутня одностайна теорія стосовно сутності самогубств. У цьому разі можна тільки відзначати деякі теоретичні концепції, серед яких умовно окреслюють три головних: психопатологічну (спричинену психічними захворюваннями), психологічну і соціальну. А.Г. Амбрумова виділила шість типів непатологічних ситуаційних реакцій дорослих, психічно здорових людей. До них належать:

– ситуаційні реакції песимістичного характеру;

– реакції емоційного дисбалансу і негативного балансу, з раціональним «підбиттям життєвих підсумків»;

– демобілізації, які пов'язані з відмовою від контактів, від звичної життєдіяльності, що здебільшого характеризуються почуттям самотності, опозиції;

– дезорганізація, яка містить у собі компонент тривожності та характеризується яскраво помітними соматовегетативними патологіями [2, с. 7–25].

Суїцидальну поведінку тлумачать як наслідок соціально-психологічної дезадаптації

особистості під час переживання мікросоціального конфлікту. Присутність рис суїцидальної соціально-психологічної дезадаптації у здорової людини є свідченням:

– зниження рівня стійкості щодо емоційних навантажень;

– інтелектуальні особливості (максималізм, категоричність, принциповість, незрілість суджень);

– недостатня розвиненість комунікативних (міжособистісних) систем;

– занижена самооцінка та недорозвиненість особистісних психологічних механізмів захисту, зниження або втрата цінностей життя [17, с. 100–106].

У підсумку можна констатувати, що в особи, яка намагалася здійснити самогубство, формується впевненість у неможливості вирішення проблемної ситуації та суб'єктивно оцінюваний стан відсутності можливості розв'язати певні труднощі, тому виникають суїцидальні дії.

Стосовно умов військового середовища, то тут варто зауважити, що особлива небезпека криється у виявах агресивної поведінки, яка спричинена великим бажанням бути головним та підкоряти інших. Провідним у такій поведінці є інстинкт виживання. Агресія буває усвідомлюваною або неусвідомлюваною і, окрім негативної спрямованості, має й позитивну. Негативна зосереджена на собі або на оточуючих (асоціальні дії, соціально-деструктивні дії), що виявляється у конфліктах, лихослів'ї, уникненні будь-якого контактування, бездіяльності з ціллю заподіяння комусь шкоди, навіть доведення до суїциду. Позитивна ж сторона – це прагнення до честолюбства, самоствердження та конкуренції. Агресія функціонує як одна з форм відстоювання самостійності, усунення джерела загрози або перешкод, задоволення потреб, розв'язання внутрішньоособистісних конфліктів, підвищення самооцінки тощо.

Форма агресивно-асоціальної поведінки військовослужбовців характеризується наявністю насильства, тобто вербальними або фізичними діями, за допомогою яких заподіюють біль. В основному така поведінка відбувається на фоні негативних емоцій агресора (злості, люті, байдужості, садистського задоволення) і своєю чергою створює негативні переживання жертви (страх, приниження). Їхньою характерною відмінністю є індукціонування подібних форм девіантної поведінки у близького оточення у референтній групі. Досить часто такі відхилення не можуть існувати поза межами певної групи, яка внаслідок внутрішньогрупових норм і правил спрямована на покарання своїх членів, які мають девіації від загальної лінії поведінки у групі, адже вони можуть створювати проблеми на шляху загальногрупового напрямку руху.

ДПВ може мати індивідуальний і груповий характер. Індивідуальні девіації належать до таких типів девіантної поведінки, за яких вони не існують в незалежності від поведінки оточення. Девіантна поведінка військовослужбовців здебільшого демонструється саме різновидами групових відхилень, незалежно від переважаючого типу (агресивного, делінквентного тощо), які мають певні особливості у формах вираження, загальні риси, структуру. З огляду на ці особливості прийняття групових поглядів пов'язане із придушенням своїх сумнівів у правильності, нормативності своєї поведінки.

Подібні до НСВ явища на практиці переважно пов'язані з процесом групового тиску ситуаційного характеру та здебільшого можуть діагностуватися. Груповий тиск на індивіда здійснюється внаслідок впливу як референтної, так і професійної групи, а також родини. Сімейні форми групових девіацій створюються внаслідок взаємозалежності і виражають патерни поведінки, що відхиляється, всієї родини або її частини. Це може бути безпосередній вплив батьків на дитину (тривожність матері стосовно дитини, неаргументована впевненість батьків у завданні шкоди під час військової служби саме їхній дитині). Або опосередковане транслювання неправильно сформованих традицій через стереотипність поведінки (наприклад, зловживання алкоголем тощо).

До одного з виявів девіантної поведінки належить аутсайдерство. Соціальними аутсайдерами називають людей, які через об'єктивні або суб'єктивні обставини не могли знайти гідного місця у соціумі та перебувають у найнижчих його верствах. Психологом В.В. Козловим характеризується зв'язок відхилень у поведінці і соціального аутсайдерства. До факторів, які спричиняють соціальне аутсайдерство, належать соціальні та особистісні [8, с. 89]. Однією з останніх форм аутсайдерства виділяється жебрацтво як соціальний паразитизм.

З-поміж найпоширеніших відхилень у поведінці В.Д. Менделевичем виділяється: вибір форми аутичної поведінки (самотність, аскетизм, відлюдькуватість), конформна поведінка, надмірна комунікація, вербальна поведінка з перевищенням псевдології, фобічна поведінка, ревнощі, нігілізм, крусадерство (ідеологічний авантюризм), так звана вегетативність [11, с. 308].

До відхилень у комунікативній діяльності можна віднести також девіації у поведінці, що виникають у разі гіпо- або гіперстимуляції. Гіперстимуляція пов'язана з необхідністю людини завжди перебувати у мобілізованому стані підвищеної активації і в постійній

інтенсивній готовності. Гіперстимуляція має такі характерні риси, як: хронічна втома зі спалахами емоцій; порушення у сні; фізична слабкість, розбитість; зниження творчої діяльності, відсутність цікавості до життя; низька самооцінка; прагнення перебувати на самоті; відсутність відчуття прогнозованості у розвитку подій; періодичність розвитку кризових ситуацій, що здебільшого позначаються як вимоги військової служби. Гіпостимуляційні порушення спостерігаються, коли військова служба відбувається у нечисленних ізольованих підрозділах і віддалених районах або якщо діяльність має монотонний характер. Гіпостимуляційні відхилення виявляються у дратівливості, дискомфорті, емоційних спалахах, появі специфіки до фантазування та нових інтересів, збільшення психологічної несумісності з агресією, що призводить до здійснення військовослужбовцями СЗЧ [19, с. 16–24].

Дослідник Ю.О. Александровський охарактеризував «соціально-стресовий розлад (ССР) як специфічну комунікативну девіацію, що насамперед вражає сферу поведінки людини [1, с. 4–12]. Його виникнення передусім спричинене кардинальними змінами у житті людини. Такий стрес прийнято називати стресом щоденного життя внаслідок впливу соціально-економічних та політичних факторів життя у суспільстві. Ключовими умовами та причинами його утворення є макросоціальні загальногрупові психогенії, якими змінюються стереотипи життєдіяльності великих прошарків суспільства; соціально-стресові ситуації, які характеризуються хронічністю та розтягнутістю в часі (їхній розвиток безпосередньо визначає компенсацію і декомпенсацію патологій у нервовій системі); глобальні зміни взаємин у соціумі; ті, що перебувають поза межами звичайного досвіду. У тому числі зміна структури культурних, ідеологічних, моральних, релігійних уявлень, закономірностей та цінностей, що протягом життя не змінилися попередніми поколіннями; зміна зв'язків у суспільстві стосовно життєвих планів; відсутність стабільності та визначеності у життєвому становищі; ускладнення соматичного здоров'я; збільшення декомпенсації невротичних і патохарактерологічних відхилень внаслідок «біогенного» шкідливого впливу екології тощо. Соціальностресові патології виявляються у проявах невротичних симптомів, девіацій у поведінці внаслідок загострення індивідуально-типологічних якостей характеру. Далі розвивається нахил до антисоціальних дій і саморуйнівної поведінки внаслідок втрати навички «пластичності спілкування» і спроможності швидко адаптовуватися до життєвих змін, зберігаючи перспективи [10, с. 328].

Труднощі соціально-стресового розладу спричинені загальними закономірностями розвитку стану психічної дезадаптації. Зіставляючи соціально-стресовий розлад як форму девіантної поведінки та психічне захворювання «посттравматичний стресовий розлад» (ПТСР), його можна останнім часом помітити у військовослужбовців, які відбували службу на Сході Україні в регіонах бойових дій. Можна зробити висновок, що обидві форми мають чимало спільних ознак як і в причинах їх виникнення, так і у формах виявлення. Проте варто зазначити, що відмінні риси залежать від глибини рівнів ураження механізмів психічної регуляції (поведінкового, невротичного тощо).

Девіантна поведінка, яка здебільшого помічається серед соматично хворих військовослужбовців, здебільшого полягає у вторинній вигоді у зв'язку з можливістю бути комісованими з лав ЗСУ. Варто зауважити, що військовослужбовці характеризуються і схильністю до егоцентризму, а поведінка, яка має характерні риси такого комплексу, визначається як «відхід (втеча) у хворобу». Така поведінка характеризується демонстрацією своїх страждань та хвилювань для повного заволодіння їхньої уваги та досить часто застосовується для докорів та шантажування. Ейфорична девіантна поведінка характеризується безпричинним підвищенням настрою, легковажним ставленням до хвороби і лікування, проте вона також може характеризуватися намаганням себе захистити або ж демонструвати характерологічні риси людини. Під час соматичних захворювань зміни особистості можуть викликати аграваційну та симулятивну поведінку [10, с. 330]. Деколи наведені досить складно диференціювати, особливо у разі розвитку синдрому «шпиталізму»: перебування військовослужбовця у військовому шпиталі або медичному пункті.

До пускових умов адиктивної поведінки пропонуємо віднести особистісні та професійні кризи військовослужбовців:

– екзистенційні (зміна соціальних умов і статусу офіцера у соціумі тощо);

– кризи, які спричинені службовою діяльністю (здебільшого це відхилення у взаєминах в аспекті «начальник–підлеглий»;

– кризи у сімейному житті;

– кризи пристосування;

– кризи внаслідок екстремальних трудових умов.

На основі проведеної статистики осіб, які загинули за 8 років проведення Антитерористичної операції на території Донбасу, можна зробити висновок про гостру проблему вчасного виявлення, діагностування та уникнення будь-яких виявлень поведінкових девіацій, адже на рівні бойових втрат вони належать до причин загибелі військовослужбовців.

За весь період з початку АТО кількість військовослужбовців, які загинули не у зв'язку з бойовими діями, становить більше 1300 осіб, серед яких внаслідок суїциду – 259.

У 2016 році внаслідок небойових дій загинуло 256 осіб, а бойових – 211. Серед них 63 військовослужбовці загинули через самогубства, які нині посідають перше місце серед причин загибелі військовослужбовців не в умовах безпосередніх бойових дій [7, с. 2].

Досить актуальною проблемою також є запобігання пияцтву та наркоманії серед військовослужбовців. Для прикладу можна взяти статистику за перших пів року 2017 року у скоєнні злочинів, які пов'язані із незаконним обігом наркотичних речовин, що становили 5,6% (78) від загальної кількості. У зоні АТО протягом цього ж періоду вони становили 15% (42) від загальної кількості злочинів.

На основі проведеного психологічного аналізу особливостей девіантної поведінки військовослужбовців можна констатувати, що зазначені негативні явища завжди присутні на полігонах, навчальних центрах та місцях постійного перебування та діяльності військових частин.

Саме тому керівники підрозділів та офіцери повинні розуміти важливість морально-психологічного забезпечення причин та передумов утворення проявів девіантної поведінки серед військовослужбовців, володіти практичними методами та формами її оперативної діагностики, вживати результативних заходів для уникнення девіацій у поведінці військовослужбовців, надавати профілактику і мінімізувати негативний вплив.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, на основі проведеного аналізу особливостей девіантної поведінки військовослужбовців можна зробити висновок, що відхилення у поведінці спричинені внаслідок впливу культурно-організаційних умов військової організації та компонентів професійної діяльності. На них накладаються поведінкові відхилення, які спричинені внаслідок вікових особливостей. Ґендерні девіації, у яких містяться виявлення агресивності та специфіка до проведення випробувань на мужність, а також етнокультурні девіації, які засновані на неадекватному сприйнятті етнічних експектацій, що також властиві для девіантної поведінки військовослужбовців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александровский Ю.А. Посттравматическое стрессовое расстройство и общие вопросы развития психогенных заболеваний. *Российский психиатрический журнал.* 2005. № 1. С. 4–12.

2. Амбрумова А.Г. Суицидальное поведение как объект комплексного изучения. *Комплексные исследования в суицидологии.* Сборник научных трудов. Москва : Изд. Моск. НИИ психиатрии МЗ СССР, 1986. С. 7–25.

3. Бойко О.В., Миценко Д.В., Романишин А.М. Психолого-педагогічний практикум лідерства командира взводу (роти) : навчально-методичний посібник. Львів : АСВ, 2009.161 с.

4. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. Київ, МАУП, 2006. 88 с.

5. Военная психиатрия / под ред. С.В. Литвинцева, В.К. Шамрея. Санкт-Петербург : ВМедА, ЭЛБИ-Санкт-Петербург, 2001. 236 с.

6. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 288 с.

7. Інформаційно-аналітичні матеріали щодо застосування військових частин (підрозділів) в Антитерористичній операції (станом на 1 листопада 2018 року). Київ, 2018. 105 с.

8. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2007. 432 с.

9. Маклаков А.Г. Общая психология. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 506 с.

10. Мельников О.Г., Мельник Я.І. Феноменологія, форма, види та особливості девіантної поведінки військовослужбовців. *Питання психології. Вісник Національного університету оборони України.* 2014. № 6(43). С. 328–333.

11. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения : учебное пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 445 с.

12. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : підручник: у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. Чернівці : Книги–ХХІ, 2010. 464 с.

13. Потапчук Є.М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія. Хмельницький : вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України, 2004. 319 с.

14. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навчальний посібник / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк та ін. ; заг. ред. М.С. Корольчука. Київ, 2002. 272 с.

15. Радионова С.В. Социально-психологические детерминанты девиантного поведения военнослужащих : дисс. … канд. психол. наук. Иркутск, 2008. 243 с.

16. Романишин А.М., Мацевко Т.М., Капінус О.С., Неурова А.Б., Гузенко І.М. Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців : навчально-методичний посібник. Львів : НАСВ, 2017. 165 с.

17. Сафонова Е.В. Ценностные ориентации военнослужащих, склонных к девиантному поведению. *Гуманитарный вектор.* 2010. № 1. С. 100–106.

18. Судебно-медицинская экспертиза (освидетельствование) военнослужащих в случаях, подозрительных на травму в результате нарушения уставных правил взаимоотношений : методические рекомендации / под ред. В.В. Колкутина. Москва : Военное изд-во, 2004.

19. Тхостов А.Ш., Сурнов К.Г. Влияние технологий на развитие личности и формирование патологических форм адаптации: обратная сторона социализации. *Психологический журнал,* 2005. Т. 26. № 6. С. 16–24.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕЖИВАННЯ СТАНУ САМОТНОСТІ СУЧАСНОЮ МОЛОДДЮ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF EXPERIENCING THE STATE OF LONELINESS BY MODERN YOUTH

УДК 159.923.2. 937
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.15

Дідик Н.М.
к. психол. наук, доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Логвіна О.А.
к. психол. наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Руденок А.І.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

У статті представлена актуальність проблеми переживання стану самотності молодими людьми. Технічний прогрес, соціальні виклики сучасності вносять відчутні корективи у життя молоді. Для здійснення процедури наукового дослідження сформована мета роботи, що полягала у з'ясуванні психологічних особливостей розуміння та переживання стану самотності сучасною молоддю.

Розкрито основні філософські та психологічні підходи до розуміння поняття «самотність», представлена класифікація різновидів самотності у психології, досліджений генезис та переживання стану самотності серед сучасної молоді, а також розглянуті психологічні особливості самотньої особистості. У науковій статті розкрито зміст та організацію емпіричного дослідження явища самотності, здійснено аналіз та інтерпретацію результатів діагностики соціально-психологічних особливостей самотності. З метою діагностики типів та рівнів самотності, а також уявлень респондентів про такий феномен використано такі методи дослідження: теоретичні (аналіз та узагальнення наукової літератури з тематики дослідження), емпіричні – психодіагностичний інструментарій (глибинне індивідуальне інтерв'ю, опитувальники С. Корчагіної для визначення рівня та типу самотності респондентів, а також вільний асоціативний психолінгвістичний експеримент). Відповідно, отримані результати свідчать, що 35,7% чоловіків віком 17–30 років демонструють неглибокий рівень самотності. У 46,4% респондентів чоловічої статі самотність відсутня взагалі. Понад 35% жінок переживають глибоку самотність. 23,2% чоловіків відзначили у себе дисоціативний тип самотності, 8,9% – дифузний та 17,8% – відокремлену самотність. Водночас для жінок характерною є дисоціативна самотність – 25%. Результати вільного прямого психолінгвістичного експерименту показали, що для респондентів самотність – це нудьга, байдужість до подій, які стаються навколо, апатія, час для розвитку та самовдосконалення, час зупинитись та заспокоїти свої думки, це сум та глибокі переживання, що пов'язане з негативними емоціями та почуттями.

Ключові слова: *генезис самотності, відчуження, дисоціативна самотність, молодь, психологічний феномен, усамітнення.*

The article presents the relevance of the problem of experiencing loneliness by young people. Technological progress, social challenges of our time make tangible adjustments to the lives of young people. To carry out the procedure of scientific research, the purpose of the work has been formed, which consists in understanding the psychological features of understanding and experiencing the state of loneliness by modern youth.

The main philosophical and psychological approaches to understanding the concept of "loneliness" are revealed, a classification of varieties of loneliness in psychology is presented, the genesis and experience of the state of loneliness among today's youth are studied, and the psychological characteristics of a lonely person are considered. The scientific article reveals the content and organization of the empirical study of the phenomenon of loneliness, analyzes and interprets the results of diagnosing the socio-psychological characteristics of loneliness. In order to diagnose the types and levels of loneliness, as well as the respondents' perceptions of this phenomenon, the following research methods were used: theoretical (analysis and generalization of scientific literature on the subject of the study), empirical – psycho diagnostic tools (in-depth individual interviews, questionnaires by S. Korchagin to determine the level and type loneliness of respondents, as well as a free associative psycholinguistic experiment. Accordingly, the results indicate that 35.7% of men aged 17–30 years demonstrate a shallow level of loneliness. 46.4% of male respondents have no loneliness at all. More than 35% women experience deep loneliness. 23.2% of men noted a dissociative type of loneliness, 8.9% – diffuse and 17.8% – solitary loneliness. At the same time, women are characterized by dissociative loneliness – 25%. The results of a free direct psycholinguistic experiment showed that for respondents monasticism is boredom, indifference to the events taking place around, apathy, a time for development and self-improvement, a time to stop and calm your thoughts, it is sadness and deep feelings, which is associated with negative emotions and feelings.

Key words: *genesis of loneliness, alienation, dissociative loneliness, youth, psychological phenomenon, solitude.*

Звертаючись до проблеми самотності, нині ми помічаємо, що вона виступає об'єктом дослідження низки наук про людину, зокрема, соціології, філософії, психології, культурології, педагогіки і навіть медицини та богослов'я. Кожна з них розглядає феномен самотності з позиції своєї специфіки, збагачуючи її новими концептуальними аспектами. Водночас необхідно констатувати, що теоретична і практична розробка окремих аспектів такої проблеми особливо актуалізується в науково-практичних дослідженнях соціальної психології, оскільки явище самотності зачіпає проблеми взаємин людей. Актуальність дослідження феномену самотності серед молоді зумовлена соціально-психологічними змінами у суспільстві, що пов'язані із сучасним стилем життя, зокрема перебуванням в умовах вимушеної ізоляції через пандемію інфекції COVID-19, а також різними особистісними віковими змінами.

Вивчення феномену самотності диктувало нам необхідність визначення змістових меж власне самого поняття. Слово «самотність» походить від гр. «monas» (одиниця, єдине, яке використовувалося для позначення фундаментальних елементів буття у стародавній і класичній філософії) [5]. Проблему самотності розглядав давньогрецький філософ Арістотель, який говорив, що людина поза суспільством або Бог, або звір [11]. Водночас, на думку Н. Аббаньяно та його послідовників, індивід, залишившись наодинці із собою, може безпосередньо приступити до пошуку шляху власного буття. Іншими словами, кожній людині необхідно усамітнюватись, щоб оцінити свої вчинки та обдумати речі, які її турбують [11].

У словнику психологічних термінів зазначено, що самотність – психічний стан людини, який проявляється в дефіциті спілкування, ізольованості від інших людей [9]. Залишена наодинці із собою, людина відчуває дискомфорт, незручність, тугу. Проте певна міра усамітнення – необхідна умова формування самосвідомості людини. Першими з психологів та психотерапевтів, хто почав досліджувати проблему людської самотності, були психоаналітики школи З. Фройда. На їхню думку, самотність стає наслідком проявів таких рис особистості, як нарцисизм, манія величі та агресивність [8, с. 15].

У сучасній психології існує декілька класифікацій стану самотності. Перший вид самотності передбачає відчуження особистості від інших людей, норм, цінностей та світу загалом. У такому разі процеси ідентифікації відбуваються в межах свого «Я», людина розуміє власний стан та причини, які його викликали. Цей вид самотності отримав назву «відокремлена самотність». Другий вид зумовлений ідентифікацією себе з іншими людьми та групами. Може розпочинатися з невдоволення собою, і, як наслідок, людина починає самовдосконалюватись або копіювати того, хто здається їй успішнішим та авторитетним. Згодом відбувається поступова втрата свого «Я», особистість починає «розчинятися у соціумі». Саме тому цей вид отримав назву «дифузна самотність» [2, с. 45–49]. Між цими двома різновидами є закономірність: у першому варіанті людина відокремлюється від інших, у другому – від себе.

Наступний вид – дисоціативна самотність. Це найскладніший стан переживання самотності. Спочатку людина порівнює себе з іншою особою (еталоном) та копіює її спосіб життя, довіряючи «як самій собі». Наступним етапом стає різке відчуження від об'єкта наслідування, що є відображенням справжнього ставлення людини до самої себе. Деякі свої риси особистості вона приймає, інші – ні. І коли проєкція цих неприйнятих якостей відображається в об'єкті ідентифікації, він одразу відкидається. При цьому почуття самотності відчувається особливо гостро, яскраво та боляче.

Суб'єктивно позитивний вид самотності – це усамітнення, контрольоване почуття самотності. Цей різновид є варіантом переживання психологічної окремості, усвідомлення власної індивідуальності, автономності, самості. В контексті особистісного генезису цей вид зумовлений оптимальним співвідношенням результатів процесів ідентифікації і відособлення. Цю динамічну рівновагу можна розглядати як один із проявів психологічної стійкості особистості щодо впливів соціуму, механізмами якої виступають здатність до саморегуляції і рефлексія [7].

Слід зазначити, що у разі відсутності психологічної та психотерапевтичної допомоги всі різновиди надмірного стану негативної самотності можуть трансформуватись у клінічну форму, яка оцінюється медичними спеціалістами як патологія та потребує кваліфікованого медичного втручання. Кожен із вказаних видів стану самотності має свої особливості та закономірності з погляду генезису та поведінкових проявів особистості.

У процесі дослідження генезису феномену самотності нас зацікавило питання, яким чином виникає це відчуття. В перші роки свого життя дитина перебуває під материнською опікою, вона безтурботно взаємодіє, грає з дітьми та не відчуває самотності. Це явище починає з'являтися згодом, у період, коли дитина розуміє, що вона окрема особистість. Вона починає усвідомлювати свою унікальність, формується власний характер та система взаємин.

Процеси ідентифікації та відчуження спрацьовують постійно [10]. Вони взаємозалежні і якщо один із цих процесів починає домінувати, то виникає дисонанс, внаслідок чого людина поступово починає втрачати своє «Я» [10]. У разі домінування ідентифікації виникає потреба в іншій людині або групі, з якою можна психологічно спорідніться. У разі довготривалого відчуження особистість абстрагується від інших, захищаючи межі свого «Я». Проте людина поступово втрачає власне «Я», тому що пізнання себе відбувається у середовищі спілкування. Тривала ізоляція без взаємозв'язків із суспільством не дозволяє цілком пізнати властивості свого «Я».

Важливим моментом є те, що молоді люди, особливо підлітки та юнаки, – це найуразливіші категорії у сприйнятті відчуття самотності [10, с. 143]. Юнак у прагненні переконати оточуючих у своїй самостійності, цінності своєї особистості, її унікальності та неповторності неминуче стикається зі станом самотності, «розмовою із собою», яка допомагає йому пізнавати та розвивати себе як особистість. Усамітнення допомагає відігравати різні життєві ролі та ситуації, які в реальному житті часто їм недоступні. Проте індивідуалізація, як і всі

процеси підліткового віку, мають зворотну сторону. Юнак у намаганнях захистити межі свого «Я» шукає усамітнення, а досягнувши його, пізнавши себе, він прагне вже позбутись самотності. І єдиний шлях до звільнення – це віднайти розуміння і підтримку в іншій людині [3].

Молодь постійно перебуває у певній соціальній групі (школа, вищі навчальні заклади, робота), яка чинить на неї суттєвий вплив. Звідси виникають труднощі протистояння думці групи, оскільки, зробивши це, молоді люди втрачають відчуття безпеки, яке і дає приналежність до групи. Ті, що йдуть всупереч настановам групи або відторгнені нею, неодмінно стикаються зі станом самотності [10]. У разі, якщо підліток не має близького друга, який би його зрозумів, він стає ще більш самотнім. Особи юнацького віку переживають стан самотності більш спокійно завдяки краще сформованому усвідомленню власного «Я». Водночас, якими б не були причини самотності людини, важливо те, як вона її сприймає та застосовує.

Самотність супроводжується низкою типових проявів. Зазвичай самотні відчувають себе психологічно ізольованими від інших людей та нездатними до налагодження дружніх та романтичних стосунків. Самотня особистість може бути пригнічена, сумна, з низькою самооцінкою і зниженим настроєм та мати переконання у тому, що її ніхто не любить та не поважає. Відповідно, самотня людина починає ізолювати себе від інших, уникаючи соціальних контактів. Самотні особистості зазвичай небалакучі, поводяться тихо, намагаючись бути непомітними. Часто відзначають втому та стан апатії, знижену продуктивність у робочий час, мають схильність до песимізму та гіпертрофоване почуття жалю до себе [6].

Проведений теоретичний аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики дав нам можливість сформулювати низку методологічних положень для здійснення програми психодіагностичного дослідження самотності серед молоді:

– прагнення до усамітнення притаманне людині природним чином, проте у процесі формування особистості зростає ймовірність розвитку деструктивного, гіпертрофованого почуття самотності. Дослідники визначили декілька класифікацій стану самотності. Ми використовуємо одну з них, яку описали вище;

– високий рівень відчуження від світу завжди викликає гостре переживання почуття самотності. Виражене відчуження провокує втрату емоційного зв'язку з іншими людьми, знайомими місцями, важливими спогадами, ситуаціями і хвилюваннями, які стають чужими для особи, а взаємодія з ними втрачає сенс. З часом у свідомості такої людини накопичуються відчужені об'єкти, що посилюють дію механізмів відчуження, сприяючи втраті зв'язку з навколишнім світом. Індивід розуміє фізичну реальність об'єктів, але не допускає можливості психологічної близькості з ними. Залежно від індивідуальних особливостей це може проявлятись у формі високої тривоги, страху, агресії, розгубленості, недоброзичливості тощо;

– дифузна самотність виникає через високі тенденції суб'єкта ідентифікувати себе з іншими людьми, соціальними групами, ідеями тощо. Це призводить до втрати людиною власного «Я», що в майбутньому спричиняє відчуття глибокої самотності, загубленості у світі і страху до нього;

– дисоціативна самотність – найскладніший різновид, який зумовлений високоамплітудними стрибками: від максимальної ідентифікації з іншими до максимального відокремлення від усіх. Тривале перебування у такому стані надзвичайно швидко виснажує людську психіку. Такий вид самотності притаманний експресивним людям. Їхні емоції проявляються яскраво, часом бурхливо, а здатність до самоконтролю значно знижена;

– усамітнення – це суб'єктивно позитивний вид прийнятої самотності. Людина знаходить гармонію між самотністю та спілкуванням з іншими і сама визначає час, коли їй потрібно усамітнитись. При цьому вона легко контролює свій психоемоційний стан.

Сформульовані на основі теоретичного аналізу узагальнення визначили логіку нашого емпіричного дослідження. На діагностичному етапі застосовувались такі методи дослідження: теоретичні (аналіз, узагальнення та систематизація наукової літератури з проблемами дослідження), емпіричні – психодіагностичний інструментарій (індивідуальне інтерв'ю, що досліджує думки респондентів стосовно самотності, опитувальники для визначення рівня та типу самотності респондентів (за С. Корчагіною), вільний прямий асоціативний психолінгвістичний експеримент).

Групою респондентів нашого дослідження стали викладачі та студенти Хмельницького національного університету. Загальна кількість досліджуваних – 56. Вік досліджуваних – 17–30 років. Респондентів чоловічої статі – 28 (50%) учасників, жіночої – 28 (50%) осіб. За допомогою методики С. Корчагіної ми визначали рівні самотності відповідно до такого розподілу: дуже глибока самотність – 39–48 балів; глибока самотність – 28–38 балів; неглибоке відчуття самотності – 17–27 балів; відсутність відчуття самотності – 12–16 балів.

Відомо, що є три види негативної самотності, які деструктивно впливають на психологічний стан особистості. Тому було важливим визначення цих трьох видів самотності у молоді. Всі респонденти були опитані протягом вересня 2021 року. Розподіл результатів діагностики рівнів самотності представлено в табл. 1.

Із таблиці 1 видно, що 35,7% чоловіків віком 17–30 років продемонстрували неглибокий рівень самотності. Це майже вдвічі більше, ніж наявність глибокого і дуже глибокого рівнів самотності сумарно – 17,8%. У 46,4% респондентів-чоловіків самотність відсутня, що у 6 разів перевищує жіночий показник. Водночас 35,7% жінок переживають глибоку самотність, цей показник утричі більший, ніж у чоловіків. Лише у 7,1% жінок самотність відсутня. Варто зазначити, що дуже глибоку та неглибоку самотність відчувають 28,5 % респондентів жіночої статі.

Як видно з рисунку 1, для респондентів характерний неглибокий рівень самотності. Серед опитаних респондентів глибоке та дуже глибоке переживання самотності притаманне більше жінкам. Ми також провели аналіз типів переживання самотності молоді за методикою С. Корчагіної. Нижче у таблиці 2 представлені результати діагностики типів самотності серед опитаних респондентів.

Респонденти-чоловіки показали такі результати: 23,2% відзначили у себе дисоціативний тип самотності, 8,9% – дифузний та 17,8% – відокремлену самотність. Водночас для респондентів жіночої статі характерною є дисоціативна самотність – 25%. Дифузний тип притаманний лише 7,1% жінок, відокремлений – 17,8%.

З рисунку 2 видно, що найбільший показник у жінок та чоловіків становить саме дисоціативний тип самотності. Водночас у жінок, порівняно з чоловіками, показник більший на 1,8%. У цьому стані особливо гостро людина переживає відчуття покинутості та нерозуміння тих, хто раніше був поряд. Суб'єктами дисоціативної самотності спотворено сприймається не лише свій образ, а і ставлення щодо нього інших людей. Відокремлена самотність посідає друге місце за показниками. Примітним є те, що вони однакові у респондентів обох статей – 17,8%. Найнижчими є показники дифузної самотності – 8,9% у чоловіків та 7,1% у жінок.

Таблиця 2

Результати діагностики типів самотності (%)

Тип самотності	Розподіл відповідно до статі респондентів	
	Чоловіки	Жінки
Дисоціативна	23,2%	25%
Дифузна	8,9%	7,1%
Відокремлена	17,8%	17,8%

Наступним етапом емпіричної діагностики було проведення психолінгвістичного вільного асоціативного експерименту. З метою з'ясування семантичного простору концепту «самотність» серед сучасної молоді нами проводився вільний асоціативний експеримент. Робота здійснювалась у письмовій формі за такою інструкцією: респонденти вказували стать та вік, писали п'ять перших асоціативних слів чи словосполучень у відповідь на слово-стимул «самотність». Надавалось 60 секунд на підбір

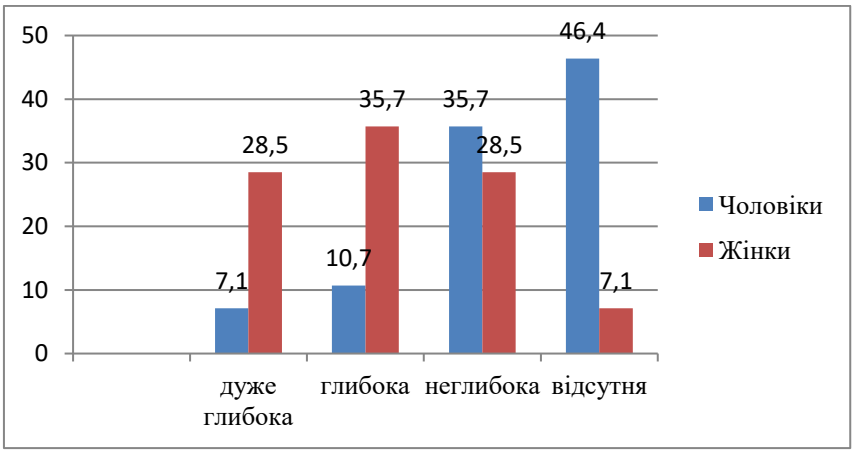

Рис. 1. Рівень самотності молоді (%)

Таблиця 1

Результати діагностики рівнів самотності за методикою С. Корчагіної

Рівні самотності	Чоловіки		Жінки	
	Абсолютне значення	%	Абсолютне значення	%
Дуже глибока	2	7,1	8	28,5
Глибока	3	10,7	10	35,7
Неглибока	10	35,7	8	28,5
Відсутня	13	46,4	2	7,1

п'яти асоціацій. За допомогою функції «частота» в програмному забезпеченні Microsoft Excel була встановлена абсолютна частота повторень та їх відсоткове значення. У таблиці 3 представлені результати проранжованих асоціацій, абсолютні повторення асоціацій (тобто фактична кількість повторень певної асоціації) та частотні відсоткові значення перших 8 рангових лексем до слова-стимулу «самотність» (відношення абсолютного значення певної лексеми до загальної кількості асоціацій).

Здійснивши дослідження масиву отриманих асоціацій до стимулу «самотність», було виявлено значну кількість рівночастотних асоціацій. Ядерною асоціацією 1 рангу стала асоціація «сірий (колір)» (46,43%). У зону найближчої периферії потрапили асоціації «похмура погода» та «спокій» (35,71%) – ранг 2, «спустошеність» – ранг 3 (25%), «чорний» (21,43%) – 4 ранг, «легкість» та «комфорт» (17,86 %) – 5 ранг. Наступні реакції входять у зону віддаленої периферії. Так, асоціації «музика», «синій» та «сум» – рівночастотні реакції (14,29%), що мають 6 ранг. «Розвиток/саморозвиток», «роздуми», «пуста кімната», «вітер» (10,71%) – 7 ранг; «вечір», «фіолетовий», «білий», «дорога», «насолода», «сонливість» є також рівночастотними реакція (7,14%) – 8 ранг. Усі інші асоціативні реакції є низькочастотними та віддаленої периферії, а також одиничні реакції, які отримали частоту менше 1.

У підсумку дослідження асоціативного поля «самотність» за п'ятьма реакціями для жінок та чоловіків молодого віку ця лексема представлена як полісемантична і розкриває такі психолінгвістичні характеристики досліджуваного концепту: самотність – це нудьга, байдужість до подій, які стаються навколо, апатія; самотність – це час для розвитку та самовдосконалення, час зупинитись та заспокоїти свої думки; самотність – це сум та глибокі переживання, що викликають безліч негативних думок; це явище має переважно негативне забарвлення, пов'язане з негативними емоціями та почуттями (відчай, страждання, апатія, ненависть, сльози, образа, тривога, депресія тощо). У таблиці 4 представлений частотний аналіз результатів асоціативного експерименту за першою реакцією.

Згідно з аналізом першої реакції респондентів на слово-стимул «самотність», ми відібрали 5 перших рангів реакцій, які є високо-

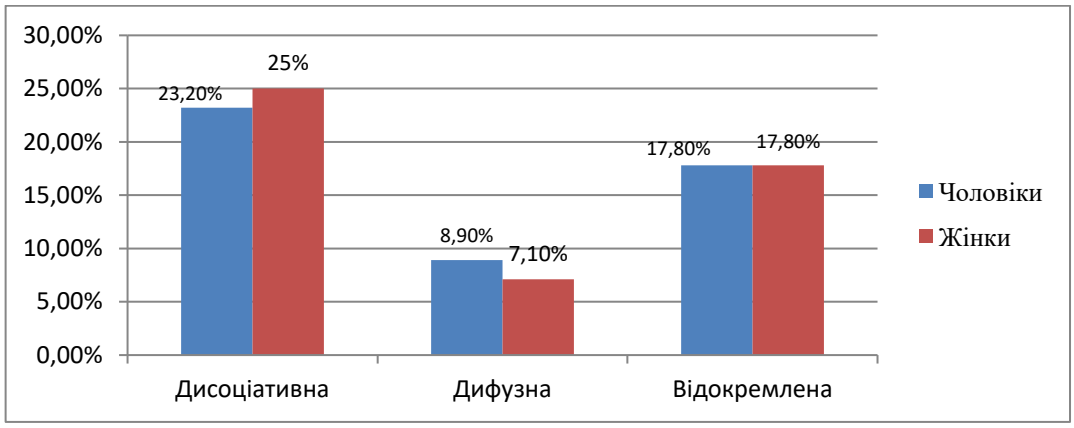

Рис. 2. Тип самотності молоді (%)

Таблиця 3

Частота значущих асоціацій респондентів на стимул «самотність»

Асоціація	Ранг	Кількість повторень	Відсоткове значення, %
Сірий (колір)	1	26	46,43
Похмура погода	2	20	35,71
Спокій	2	20	35,71
Спустошеність	3	14	25,00
Чорний (колір)	4	12	21,43
Легкість, комфорт	5	10	17,86
Музика	6	8	14,29
Синій (колір), сум	6	8	14,29
Розвиток, саморозвиток	7	6	10,71
Роздуми, пуста кімната, вітер	7	6	10,71
Вечір, фіолетовий колір, білий, дорога, насолода, сонливість	8	4	7,14

Таблиця 4

Асоціації досліджуваної молоді на стимул «самотність» за першою реакцією

Асоціація	Ранг	Кількість повторень	Відсоткове значення, %
Сірий (колір)	1	26	46,43
Похмура погода	2	20	35,71
Спокій	2	20	35,71
Спустошеність	3	14	25,00
Чорний (колір)	4	12	21,43
Легкість, комфорт	5	10	17,86

частотними та належать до зони найближчої периферії асоціативного поля цього поняття. Отже, асоціація «сірий (колір)» залишилась лідируючою лексемою 1 рангу з частотою 46,43%. У ядро поля також потрапила реакція «похмура погода» та «спокій» (35,71%) як предметне визначення «сірого» кольору. Наступні реакції: «спустошеність» (25%) – 3 ранг, «чорний» (21,43%) – 4 ранг, «легкість» та «комфорт» (17,86%) – 5 ранг.

Аналіз отриманих асоціацій на слово «самотність» дав можливість припустити, що в індивідуальному досвіді у наших респондентів переживання стану самотності є більше амбівалентним та пов'язано із сірим, чорним, фіолетовим, синім та білим кольорами, похмурою погодою, спокоєм, спустошеністю, легкістю, комфортом, музикою, сумом, розвитком, роздумами, пустою кімнатою, вітром, вечором, дорогою, насолодою та сонливістю.

Висновки з проведеного дослідження. Феномен самотності протягом тисячоліть залишається актуальною темою для філософів, поетів, науковців та психологів. Складність інтерпретації самотності зумовлена бінарною, суперечливою (індивідуальною та суспільною) сутністю людини, різноманіттям форм і рефлексії самотності. Суперечності у поглядах полягають у тому, що нині феноменологія, соціальні та психологічні механізми самотності вивчені не досить. У зв'язку зі швидкими технологічними змінами у світі люди почали все більше переживати явище самотності. За результатами емпіричного дослідження серед молоді ми виявили, що частота переживання стану самотності притаманна більше жінкам порівняно із чоловіками. Варто зазначити, що жінкам також характерно відчувати глибокий рівень самотності. Причинами соціально-психологічної самотності у молоді є дефіцит емоціональних зв'язків, порушення системи міжособистісного спілкування, тиск та напруження сучасного світу та його вимоги щодо існування.

Серед основних засобів подолання негативних проявів переживання самотності у соціально-організаційному ракурсі актуальним є завдання формування соціальних зв'язків і пропаганда нових інтересів у суспільстві, популяризація позитивних суспільних рис та цінностей людини. Перспективами подальших розвідок може бути збільшення числа вибірки респондентів, логнітюдний аналіз переживання стану самотності протягом тривалого періоду навчання в закладах вищої професійної освіти, а також крос-культурний аналіз серед респондентів – мешканців міської та сільської місцевості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абраменкова В.В. Проблема отчуждения в психологии. *Вопросы психологии*, 2010. № 1. С. 5–12.

2. Гасанова П.Г., Омарова М.К. Психологія самотності : навчальний посібник. Київ : Товариство з обмеженою відповідальністю «Фінансова Рада України», 2017. 76 с.

3. Долгинова О.Б. Изучение одиночества как психологического феномена. *Прикладная психология*, 2020. № 4. С. 28–36.

4. Журавльова Т.П. Самотність у етимологічному, психологічному та історичному аспектах. Київський національний лінгвістичний університет. URL: http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2009/Philologia/44931.doc.htm (дата звернення: 15.12.2021).

5. Иванченко Г.В. Универсум одиночества: социологические и психологические очерки. Москва : Логос, 2008. 424 с.

6. Колесникова Г.И. Феномен одиночества: понятие, классификация, экзистенциальный смысл. *Фундаментальные исследования*, 2015. Вып. 2. С. 20–21.

7. Корчагина С.Г. Психология одиночества. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2008. 228 с.

8. Малышева С.В., Рожденственская С.В. Особенности чувства одиночества у подростков. *Вестник Московского университета*, 2011. № 3. С. 63–68.

9. Пьянкова Л.А. Проблема одиночества в молодёжной студенческой среде. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 2012. Вып. 3. С. 141–145.

10. Словник психологічних термінів. Національний фармацевтичний університет. URL: https://nuph.edu.ua/slovnik-psihologichnih-terminiv/ (дата звернення: 30.11.2021).

11. Стасенко Л.В. Проблема самотності в філософії. *Матеріали XLVI науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ.* Вінниця, 2017. URL: https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2017/paper/view/2428 (дата звернення: 29.12.2021).

12. Швал Ю.М. Одиночество: социально-психологические проблемы. Киев, 2001. 258 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АСЕРТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ASSERTIVENESS OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.16

Ільницька Л.А.
старший викладач кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Оніщенко І.О.
магістрант соціально-гуманітарного факультету
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

У статті наводяться результати дослідження психологічних особливостей асертивності майбутніх психологів. Метою дослідження є визначення особливостей асертивності у студентів-психологів. У статті визначено теоретичні аспекти проблеми асертивності. Асертивність особистості є невід'ємним компонентом професійного становлення психолога. Успішність діяльності та особистісного розвитку майбутніх психологів визначається сформованістю асертивності, яка характеризує її дипломатичну і гуманістичну спрямованість, вміння проявити свою особистісну позицію без моральної шкоди для іншої людини. Асертивність особистості проявляється у впевненості в собі, високому рівні саморегуляції, стресостійкості і мотивації досягнень, цілеспрямованості, самостійності та незалежності, здатності відстоювати свою позицію, свою думку, не зачіпляючи при цьому моральних та етичних принципів іншої людини. Ми розглядаємо адекватну самооцінку, впевненість у собі та гуманістичну спрямованість особистості психолога як прояви високого рівня асертивності.

В емпіричному дослідженні використано психодіагностичні методики: «Оцінка впевненості в собі» Ф.Дж. Зімбардо, «Опитувальник діагностики спрямованості особистості психолога» Т.Н. Данилової, «Самооцінка» Р.В. Овчарової та статистичний метод t-критерій Стьюдента. В експерименті взяли участь 80 здобувачів університету імені Ушинського юнацького віку. Аналіз результатів первинної діагностики вказав на наявність низького рівня асертивності у студентів-психологів за показниками рівня самооцінки, впевненості в собі та спрямованості особистості. Запропонована тренінгова програма формування асертивності в майбутніх психологів спрямована на формування компонентів асертивної поведінки, зокрема адекватної самооцінки особистості, гуманістичної спрямованості особистості та впевненості в собі. Програма показала свою ефективність, що підтверджується порівнянням результатів первинної та вторинної діагностики з наявністю статистично значущої різниці в експериментальній групі та її відсутністю в контрольній групі.

Ключові слова: *асертивність, самооцінка, впевненість в собі, спрямованість, професійне становлення, особистість, психолог.*

The article presents the results of the study of psychological features of assertiveness of future psychologists. The aim of the study is to determine the characteristics of assertiveness in students of psychology. The article identifies the theoretical aspects of the problem of assertiveness. Personality assertiveness is an integral part of a psychologist's professional development. The success of the activities and personal development of future psychologists is determined by the formation of assertiveness, which characterizes its diplomatic and humanistic orientation, the ability to express their personal position without moral harm to others. Assertiveness of the individual is manifested in self-confidence, a high level of self-regulation, stress and motivation of achievement, purposefulness, independence and autonomy, the ability to defend their position, their opinion, without affecting the moral and ethical principles of another person. We consider adequate self-esteem, self-confidence and humanistic orientation of the psychologist's personality as manifestations of a high level of assertiveness.

The empirical study used the psychodiagnostic techniques: Zimbardo Assessment of self-confidence, Danilova Questionnaire diagnostics of personality orientation psychologist, Ovcharova Self-assessment, and the statistical method: Student's t-test. The experiment was attended by 80 students from Ushynsky University youth. Analysis of the results of primary diagnosis indicated a low level of assertiveness in psychology students in terms of self-esteem, self-confidence and personality orientation. The proposed training program for the formation of assertiveness in future psychologists is aimed at forming components of assertive behavior, including adequate self-esteem, humanistic orientation of the individual and self-confidence. The program showed its effectiveness, which is confirmed by comparing the results of primary and secondary diagnosis with the presence of statistically significant differences in the experimental group and its absence in the control group.

Key words: *assertiveness, self-esteem, self-confidence, orientation, professional development, personality, psychologist.*

Постановка проблеми. Компетентність і кваліфікованість психолога визначається не тільки рівнем оволодіння теоретичними і практичними знаннями, але й сформованістю професійно важливих якостей і властивостей, серед яких важливе місце займає асертивність. Прояви асертивної поведінки ми широко зустрічаємо в повсякденному житті людини. Однак особливо актуальною проблема асертивності виступає в рамках професійного становлення особистості. Зокрема, це стосується професій системи «людина-людина», які передбачають взаємодію з людьми та вимагають дипломатичності, гнучкості, толерантності, поваги до моральних та етичних прав іншої людини, а також збереження власної системи цінностей та «Я-концепції». Отже, дослідження асертивної поведінки студентів-психологів є актуальною галуззю досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми асертивної поведінки займалися такі вчені, як Н. Ануфрієва, Л.П. Бутузова, С.Д. Максименко, Л.М. Марчук, В.В. Мойсеєнко, Л.О. Ніколаєв, К.О. Чулкова та інші.

Асертивність виражає здатність людини відстоювати свою особистісну позицію [10] і характеризується внутрішнім компонентом, який описує стан особистості [17], та зовнішнім компонентом – поведінковими проявами асертивності [9].

Асертивність проявляється в самостійності, незалежності поведінки і думок, емоційній врівноваженості, стресостійкості, цілеспрямованості та націленості на результат. Асертивна людина є психологічно зрілою, вона проявляє високу гнучкість поведінки, здатність до саморегуляції, високий рівень відповідальності [3; 5]. Асертивність як впевненість у собі та власній особистісній позиції стає однією з головних якостей особистості сучасного світу [4]. Асертивність проявляється в здатності відстоювати свою позицію, свою думку, не зачіпляючи при цьому моральних та етичних принципів іншої людини.

Асертивній людині властивий високий рівень мотивації досягнень. У процесі становлення особистості «формування асертивності як особистісної риси насамперед передбачає, щоб людина усвідомлювала, наскільки її поведінка визначається її власними схильностями і спонуканнями, а настільки – кимось нав'язаними установками» [1, с. 59]. Це забезпечить відповідність досягнень особистості її власним ціннісним орієнтаціям та цілям.

Асертивність є центральним проявом гармонійної особистості. Вона дозволяє особистості досягати поставленої мети незалежно від зовнішніх факторів та обставин. Асертивність дає змогу особистості зберігати свою цілісність завдяки тому, що забезпечує єдність цінностей, особистісної позиції та її діяльності і поведінки. Поведінка асертивної особистості не перечить її базовим цінностям, а навпаки, дозволяє відстоювати свою позицію, думку, цінності.

Професію психолога зараховують до професій типу «людина-людина» за Є.А. Клімовим [6] або до «соціальних професій» [15]. Професійна діяльність психолога передбачає його тісну взаємодію із соціальними системами, групами людей чи окремими індивідами. Тому, окрім володіння професійними знаннями та навичками, психолог має бути підготовлений як особистість та має володіти професійно важливими характеристиками особистості, серед яких варто виділити: ціннісні орієнтації, комунікативні навички, високий рівень саморегуляції емоцій і поведінки, організаційні здібності тощо [14].

На думку Є.А. Клімова, до професійно важливих якостей психолога слід зарахувати емоційну чуйність, емпатію, високий рівень саморегуляції поведінки відповідно до моральних норм, спостережливість щодо людини та її внутрішнього світу, навички моделювання суб'єктивного світу клієнта, комунікативні навички, які включають навички слухання, навички соціальної перцепції та навички власне комунікації [7].

Серед важливих професійних якостей практичного психолога варто зазначити комунікативність, гнучкість, емоційну саморегуляцію, дипломатичність, здатність відстоювати свою позицію, навички ефективного аналізу та вирішення проблем і конфліктів [13]. Сам цей цей перелік професійно важливих характеристик найтісніше пов'язаний з асертивністю особистості.

На нашу думку, успішність діяльності та особистісного розвитку майбутніх психологів істотно визначається сформованістю асертивності. Проблема асертивної поведінки особистості представлена вченими в різних аспектах.

В.В. Мойсеєнко приділила увагу асертивності як механізму вибору стратегій поведінки студентами і характеризує асертивну особистість через цілеспрямованість, прагнення до самореалізації, високу комунікативну активність, орієнтацію на компроміс та особистісну гармонію. Вона розглядає асертивність як властивість особистості та як процес – процес самоствердження через впевнену поведінку [11].

В.З. Лучків також розглядає асертивність як властивість особистості. На її думку, вона виражається у здатності проявляти «емпатійну суб'єктність» у міжособистісній взаємодії [8].

Л.М. Марчук у своїх працях приділила увагу соціально-психологічним та когнітивним аспектам асертивності майбутніх психологів. Під асертивністю вона розуміє здатність відстоювати свою позицію зі збереженням поваги до позиції інших. Високий рівень асертивності відкриває шляхи до самореалізації юнаків, до адекватного прояву своїх емоцій, бажань, позицій, надає здатність впевнено виражати свою позицію [9].

Л.П. Бутузова, Л.О. Ніколаєв приділили увагу розвитку асертивності в підлітковому віці [2; 12]. Для асертивної особистості характерним є конструктивна взаємодія у міжособистісних відносинах, самоповага, гуманність, щирість, впевненість в собі [2]. Л.О. Ніколаєв розглядає асертивність як якість особистості, проявами якої є самостійність, відповідальність, впевненість, орієнтація на успіх [12].

В.А. Шамієва в структурі асертивності виділяє три компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий. Когнітивний аспект передбачає об'єктивну оцінку ситуації, що дозволяє адекватно вирішувати проблемну ситуацію. Емоційний аспект включає в себе емоційну стабільність та позитивне емоційне ставлення до власного Я і особистості іншої людини. Поведінковий аспект виявляється в незалежній особистісній позиції та готовності відстоювати свою позицію [16].

Отже, як показує теоретичний аналіз літератури, досі немає єдиного підходу до розуміння асертивності особистості, до визначення її

складників та чинників. Під асертивністю ми розуміємо здатність відстоювати свою позицію, свою думку, не зачіпляючи при цьому моральних та етичних принципів іншої людини. Ми розглядаємо адекватну самооцінку, впевненість у собі та гуманістичну спрямованість особистості психолога як прояви високого рівня асертивності.

Задля забезпечення успішності та ефективності професійної діяльності психологу необхідно володіти набором професійно важливих якостей та властивостей, серед яких провідне місце займає асертивність. Асертивність у професії психолога характеризує стійку систему ціннісних орієнтацій особистості професіонала, адекватну самооцінку, впевненість у собі, повагу до цінностей та думки інших людей, вміння вирішувати проблемні ситуації дипломатичним шляхом відповідно до власної структури цінностей, збереження власної «Я-концепції» незалежно від обставин.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення особливостей асертивної поведінки у студентів-психологів.

Завдання дослідження:

1) визначити поняття асертивності в сучасній науці;

2) дослідити прояви асертивної поведінки в студентів-психологів;

3) провести тренінгову програму формування асертивності в студентів-психологів та оцінити її ефективність.

Виклад основного матеріалу дослідження. До емпіричного дослідження було залучено 80 здобувачів юнацького віку, які навчаються за спеціальністю 053 Психологія в Університеті імені Ушинського. Досліджувані були поділені на експериментальну та контрольну групу, які є максимально ідентичними за кількісними, віковими та статевими ознаками.

З метою діагностики показників асертивності було використано методики: «Оцінка впевненості в собі» Ф.Дж. Зімбардо, «Опитувальник діагностики спрямованості особистості психолога» Т.Н. Данилової, «Самооцінка» Р.В. Овчарової. Статистичну обробку результатів дослідження проведено за допомогою методу t-критерій Стьюдента.

За результатами констатуючого експерименту виявлено переважно середній рівень самооцінки в досліджуваних експериментальної (70%) та контрольної груп (68%). Порівняння результатів обох груп (t-критерій 0,7) вказує на наявність незначної різниці між групами.

Оцінка рівня впевненості в собі показала перевагу середнього рівня за цим показником в експериментальній (70%) та контрольній (68%) групах. Порівняння показників впевненості в собі в обох групах вказує на наявність незначної різниці (t-критерій 1).

Аналіз результатів діагностики спрямованості особистості студентів-психологів дає змогу зробити висновок про перевагу прагматичного типу в обох вибірках: 50% досліджуваних експериментальної групи та 53% досліджуваних контрольної групи. Це вказує на властиву їм спрямованість на результат та досягнення поставленої мети. Порівняльний аналіз даних вказує на присутність незначної різниці показників обох груп (t-критерій 1).

Узагальнення результатів за показниками спрямованості особистості, впевненості в собі та рівня самооцінки дало змогу визначити рівень прояву асертивності серед майбутніх психологів. Низькій рівень асертивності встановлено за показниками неадекватної самооцінки, невпевненості в собі, егоцентричної або прагматичної спрямованості і виявлено в більшості студентів, зокрема у 68% студентів експериментальної групи та 68% студентів контрольної групи. Середній рівень асертивності визначено за показниками адекватної самооцінки, середнього рівня впевненості в собі, прагматичної та екзистенціальної спрямованості і виявлено у 18% досліджуваних експериментальної групи та 15% контрольної групи. Високий рівень асертивності, встановлений на основі показників адекватної самооцінки, високого рівня впевненості в собі, гуманістичної та екзистенціальної спрямованості, присутній у 15% та 18% представників експериментальної та контрольної груп відповідно. Порівняння результатів обох груп (t-критерій 0,7) вказує на наявність невеликої різниці між групами.

З метою формування асертивності в майбутніх студентів-психологів нами було розроблено тренінгову програму, спрямовану на формування компонентів асертивної поведінки, зокрема адекватної самооцінки особистості, гуманістичної спрямованості особистості та впевненості в собі.

За результатами повторної діагностики в експериментальній групі виявлено переважно середній рівень самооцінки в студентів (93%). Рівень самооцінки студентів контрольної групи залишився без змін. Порівняння результатів за допомогою t-критерію Стьюдента вказує на наявність значущих відмінностей результатів до та після корекційного впливу в експериментальній групі (t-критерій -0,7) та відсутність відмінностей у контрольній групі (t-критерій 0,5).

Повторна діагностика після корекційного впливу в експериментальній групі дозволяє стверджувати про перевагу високого рівня впевненості в собі (78%), тоді як у контрольній групі результати залишилися без змін. Порівняння результатів первинної та вторинної діагностики вказує на наявність статистично значущої різниці в експериментальній групі

(t-критерій -1) та її відсутність у контрольній групі (t-критерій 0,5).

Після проходження тренінгової програми з формування асертивності в експериментальній групі виявлено перевагу екзистенціальної (28%) та гуманістичної (63%) спрямованості, тоді як у контрольній групі ці показники виявлено у 15% та 5% досліджуваних із домінуванням прагматичної спрямованості (60%). За показником екзистенціальної спрямованості t-критерій Стьюдента дорівнює -1 для експериментальної групи та 1 для контрольної. За показником гуманістичної спрямованості t-критерій дорівнює -0,5 та 0,5 для експериментальної та контрольної груп відповідно, що підтверджує статистичні відмінності результатів до корекційного впливу та після нього в експериментальній групі та їх відсутність у контрольній групі.

Узагальнення результатів повторної діагностики дозволяє стверджувати про переважно високий рівень асертивності у студентів експериментальної групи (65%) та переважно низькій рівень у контрольній групі (68%). Порівняння результатів первинної та вторинної діагностики вказує на наявність статистично значущої різниці в експериментальній групі (t-критерій -1) та її відсутність у контрольній групі (t-критерій 1).

Отже, аналіз результатів первинної діагностики вказав на наявність низького рівня асертивності у студентів-психологів. Запропонована нами тренінгова програма формування асертивності в майбутніх психологів показала свою ефективність, що підтверджується порівнянням результатів первинної та вторинної діагностики з наявністю статистично значущої різниці в експериментальній групі та її відсутністю в контрольній групі.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Під асертивністю ми розуміємо здатність відстоювати свою позицію, свою думку, не зачіпляючи при цьому моральних та етичних принципів іншої людини. Ми розглядаємо адекватну самооцінку, впевненість у собі та гуманістичну спрямованість особистості психолога як прояви високого рівня асертивності. Асертивність у професії психолога характеризує стійку систему ціннісних орієнтацій особистості професіонала, адекватну самооцінку, впевненість у собі, повагу до цінностей та думки інших людей, вміння вирішувати проблемні ситуації дипломатичним шляхом відповідно до власної структури цінностей, збереження власної «Я-концепції» незалежно від обставин.

2. Аналіз результатів первинної діагностики вказав на наявність низького рівня асертивності в студентів-психологів за показниками рівня самооцінки, впевненості в собі та спрямованості особистості.

3. Запропонована нами тренінгова програма формування асертивності майбутніх психологів показала свою ефективність, що підтверджується порівнянням результатів первинної та вторинної діагностики з наявністю статистично значущої різниці в експериментальній групі та її відсутністю в контрольній групі.

У професійному становленні майбутніх психологів важливо приділяти особливу увагу розвитку професійно важливих особистісних властивостей та якостей, серед яких провідне місце займає асертивність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авдулова Т.П. Возрастная психология : учебное пособие для студентов учреждений высшего профессионального образования. Москва : ИЦ Академия, 2011. 336 с.

2. Бутузова Л.П. Асертивність особистості як основа становлення безпечної поведінки в підлітковому віці. *Проблеми психологічної безпеки: особистість, суспільство, держава :* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 2010. С. 33–40.

3. Дудина М.Н. Ассертивное поведение в этико-педагогическом дискурсе. *Известия Уральского федерального университета.* Серия 1. Проблемы образования, науки и культуры, 2014. № 4 (132). С. 163–172.

4. Дудина М.Н. Диалоговое обучение – путь к ассертивному поведению. *Инновация в образовании. Современная психология в обучении :* материалы III Международной научной Интернет-конференции. Казань. 2015. С. 51–56.

5. Каппони В., Новак Т. Как делать все по-своему, или Ассертивность – в жизнь. Санкт-Петербург : Питер, 1995. 186 с.

6. Климов Е.А. Введение в психологию труда. Москва : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. 350 с.

7. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва : Издательский центр «Академия». 2010. 304 с.

8. Лучків В.З. Психологічні особливості розвитку асертивності в юнацькому віці : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2017. 20 с.

9. Марчук Л.М. Особливості розвитку когнітивного компонента асертивної поведінки студентів-психологів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Випуск 6. Том 2. С. 145–149.

10. Медведєва С.А. Асертивність майбутніх практичних психологів: досвід вивчення. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : міжвузівський збірник наукових праць.* Одеса : Астропринт, 2018. Вип. 39–40. С. 234–240.

11. Мойсеєнко В.В. Асертивність як соціально-психологічний механізм вибору стратегій статусної поведінки студентською молоддю : дис. … докт. філософії : 053 Психологія. Херсон, 2020. 189 с.

12. Ніколаєв Л.О. Розвиток асертивності підлітків в різних умовах соціалізації : дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2016. 215 с.

13. Обозов Н.Н., Щекин Г.В. Психология работы с людьми. Київ : МАУП, 2004. 228 с.

14. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелєва та ін. Київ : Либідь, 2006. 536 с.

15. Психология труда / Под ред. А.В. Карпова. Москва : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. 351 с.

16. Шамиева В.А. Ассертивность в стуктуре личности субъекта адаптации : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. Хабаровск, 2009. 18 с.

17. Шейнов В.П. Разработка теста ассертивности, удовлетворяющего требованиям надежности и валидности. *Вопросы психологии.* 2014. № 2. С. 107–116.

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ БАТЬКІВ ДІТЕЙ ІЗ ПСИХОФІЗИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

THEORETICAL MODEL OF FACTORS OF PERSONAL STRESS RESISTANCE OF PARENTS OF CHILDREN WITH PSYCHOPHYSICAL DISORDERS

УДК 159.91
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.17

Кононова М.М.
д. пед. н.,
доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Кучма Т.В.
аспірант кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

У статті на основі науково-теоретичного аналізу проблеми стресостійкості представлено новостворену теоретичну модель чинників особистісної стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями, яка включає такі важливі компоненти: параметри психофізичного порушення дитини (час виникнення, локалізація ураження, ступінь його вираження, супутні розлади і ускладнення, компенсаторні можливості, перспективи розвитку та реабілітації); особливості життєвої ситуації батьків (місце проживання, соціальне оточення, професійна діяльність, доступ до соціальних і освітніх послуг тощо); суб'єктивні та об'єктивні чинники стресостійкості; специфіка сприймання стресової ситуації, що склалася; копінг-стратегії (продуктивні, порівняно продуктивні) та копінг-ресурси. Коротко обґрунтовано вибір кожного елементу сконструйованої моделі та сформульовано авторське бачення їх взаємодії. Акцентовано на кількох варіантах копінг-стратегій, позитивна характеристика яких полягає у стимулюванні батьків до аналізу проблеми сімейних стосунків та вирішення складних життєвих ситуацій, пов'язаних із хворобою їхньої дитини. Такими копінг-стратегіями стали: 1) продуктивні, проблемно орієнтовані: фокусування на пошуку шляхів і можливостей вирішення проблеми психофізичного розвитку дитини; подружня згуртованість, спрямована на подолання спільного стресу; включення батьків у корекційно-розвивальний процес; фокусування на позитиві, обдумування стресової ситуації; зіставлення хвороби дитини з іншими випадками; психологічне відволікання на заняття улюбленою справою; 2) порівняно продуктивні, спрямовані на пошук соціальної підтримки: пошук духовної опори, підтримки, порад, допомоги соціальних організацій та окремих людей, які мають подібний досвід; звернення за професійною допомогою; терпеливе очікування результатів психо-соціального розвитку дитини. Паралельно неефективними копінг-стратегіями визначено, наприклад, відмову батьків від будь-яких дій через розпач, надію «на диво» в раптовому одужанні дитини, свідоме ігнорування чи дистанціювання від проблеми та інші, оскільки вони лише ослаблюють негативні відчуття і тривогу, не вирішуючи при цьому самої проблеми. У будь-якому разі, підкреслюється, що на вибір людиною стратегії копінг-поведінки впливають ситуаційні чинники та особистісні особливості.

Ключові слова: *дитина з психофізичними порушеннями, чинники стресостійкості батьків, теоретична модель, копінг-ресурси, копінг-стратегії.*

Based on scientific and theoretical analysis of the problem of stress resistance, the article presents a newly created theoretical model of personal stress factors of parents of children with psychophysical disorders, which includes the following important components: parameters of psychophysical disorders. opportunities, prospects for development and rehabilitation); features of parents' life situation (place of residence, social environment, professional activity, access to social and educational services, etc.); subjective and objective factors of stress resistance; the specifics of the perception of the stressful situation; coping strategies (productive, relatively productive) and coping resources. The choice of each element of the constructed model is briefly substantiated and the author's vision of their interaction is formulated. Emphasis is placed on several options for coping strategies, the positive feature of which is to encourage parents to analyze the problems of family relationships and solve difficult life situations related to their child's illness. Such coping strategies were: 1) productive, problem-oriented: focusing on finding ways and opportunities to solve the problem of psychophysical development of the child; marital cohesion aimed at overcoming joint stress; inclusion of parents in the correctional and developmental process; focusing on the positive, thinking about a stressful situation; comparison of the child's illness with other cases; psychological distraction to do your favorite thing; 2) relatively productive, aimed at finding social support: finding spiritual support, support, advice, help from social organizations and individuals with similar experiences; seeking professional help; patient anticipation of the results of psycho-social development of the child. At the same time, ineffective coping strategies include, for example, parents' refusal to act out of desperation, hope for a "miracle" in the child's sudden recovery, conscious ignorance or distancing from the problem, and others, because they only reduce negative feelings and anxiety. this is the problem. In any case, it is emphasized that a person's choice of coping behavior strategy is influenced by situational factors and personal characteristics.

Key words: *child with psychophysical disorders, stress factors of parents, theoretical model, coping resources, coping strategies.*

Батьки, що виховують дітей із психофізичними порушеннями, вважаються вразливою категорією, адже стикаються одночасно з різносторонніми життєвими проблемами (психологічними, соціальними, правовими, освітніми, економічними, комунікативними), тому входять до групи осіб із підвищеним ризиком розвитку стресових переживань і пролонгованого стресу, а також кризи сімейних стосунків. Детермінують ці явища об'єктивний стан хвороби дитини і пов'язані з цим повсякденне емоційне навантаження, стан підвищеної тривоги, депресивні настрої, високе відчуття відповідальності в поєднанні із загостреним почуттям власної провини у виникненні порушень у розвитку, соціальна ізольованість (вимушена або

свідома). Чинники розвитку стресостійкості батьків, що виховують дітей із психофізичними порушеннями, вважаємо ще маловивченими як із причини складності таких досліджень через психологічні бар'єри сімей, так і з причини кожного індивідуального випадку, ступеню тяжкості порушення, якості дитячо-батьківських відносин і об'єктивних можливостей доступу до психологічного супроводу. З огляду на це проблема окреслення напрямів психологічної допомоги потребує ретельного підходу і розробки моделі чинників стресостійкості батьків, яка б відображала найбільш доцільні її компоненти.

У науковій літературі донині вже накопичено певні відомості щодо проблем та стадій адаптації сім'ї до народження та виховання дитини з порушеннями в розвитку (О.Г. Комарова, Л.А. Кислян, В.В. Юртайкін, О.М. Мастюкова), здійснено низку досліджень щодо загальних та специфічних психологічних проблем у сім'ях дітей із порушеннями психофізичного розвитку за різними нозологіями (Г.А. Волкова, К.А. Даутова, Л.І. Гриценюк, Т.Д. Ілляшенко, С.Ю. Конопляста, Г.В. Кукуруза, В.В. Тарасун, В.В. Ткачова, М.І. Радченко, О.А. Романенко, Т.В. Скрипник, Л.І. Солнцева, С.М. Хорош, Д.І. Шульженко та ін.) та особливостей материнського і батьківського ставлення до дитини з обмеженими можливостями (Є.О. Савіна, К.О. Островська, Г.В. Кукуруза, Є.О. Стешенко, О.Б. Чарова, В.В. Шевчук). Предметом наукових пошуків ставали також питання вивчення механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій, особливості стресостійкості батьків дітей із порушеннями психофізичного розвитку (М.С. Голубєва, М.А. Зав'ялова, Н.А. Ковалевська, І.О. Куваєва, С.М. Моісеєва, А.А. Нестерова, А.І. Сергієнко та ін.), а також питання необхідності психолого-педагогічного супроводу і надання корекційної допомоги родинам, які виховують тяжкохворих дітей (Г.В. Кукуруза, О.М. Мастюкова, А.Г. Московкіна, І.І. Мамайчук, М.С. Певзнер, Д.І. Шульженко).

Метою статті стало представлення результатів конструювання теоретичної моделі чинників особистісної стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями. Уможливили досягнення теоретичного моделювання такі психологічні методи, як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація, абстрагування.

Попередній науково-теоретичний аналіз із теми стресостійкості дав змогу сформувати чітке уявлення, що сім'я дитини з особливими освітніми потребами в багатьох випадках не може гнучко реагувати на стресові ситуації, стикаючись із ризиком неприйняття чи жорстокого ставлення до себе та своїх дітей із боку сторонніх людей чи навіть родичів, суперечливим особистим ставленням до дитини, внаслідок чого порушується їхнє психічне здоров'я (з'являються прояви агресії, роздратованості, нестриманості, замкнутість, відсторонення від дитини). Сім'я, перебуваючи в стані пролонгованого стресу, часто знаходиться на межі розпаду. Відома українська вчена Д.І. Шульженко, як і чимало інших провідних науковців, наголошує, що поява дитини з порушеннями розвитку для будь-якої сім'ї різко змінює цінності, прагнення, орієнтири й реакції батьків, здорових дітей, близьких родичів, їх психологічний стан, виконання виховної та моральної функції, умови взаємодії із соціумом та навколишнім світом [12, с. 137].

Процес адаптації батьків до життєвих умов, ускладнених хворобою власної дитини, дослідники бачать по-різному. Дехто основними критеріями вважає адекватність батьківсько-дитячих відносин, реабілітаційний потенціал батьків, їхню соціокультурну спрямованість чи власний психологічний стан (Т.Г. Соловйова) [10], інші вчені більш детально підходять до вирішення цього питання, групуючи батьків на тих, хто адекватно ставиться до хвороби своєї дитини й енергійно включається в процес її реабілітації, не забуваючи при цьому про особистісний розвиток, на тих, хто «живе заради дитини», жертвуючи власними інтересами, часом і особистим життям, та тих, хто матеріально всім забезпечує дитину з психофізичними порушеннями, але при цьому не надає їй емоційної підтримки (батьківської), перекладаючи психологічну й фізичну потребу в піклуванні на інших людей (родичів, доглядальниць, реабілітаційні центри і т. п.) (О.В. Хмизова, Н.В. Остапенко) [11].

Встановлено, що з метою подолання екстремальних чи хронічних стресових переживань батьки використовують особистісні сили й можливості, різні захисні механізми й форми копінгу [2; 3; 5; 6; 7]. Врахування цієї інформації, а також провідної ролі параметрів об'єктивного психофізичного порушення дитини на психологічний клімат сім'ї і стало найважливішими складниками сконструйованої теоретичної моделі стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями (рис. 1).

У представлену модель ми вкладаємо кілька ключових положень, від яких залежить подальший напрям наукової роботи з висвітлення стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями.

По-перше, на розвиток стресу і вироблення стійкості до нього впливає час виникнення і тривалість захворювання дитини, ступінь обмеження її психофізичних можливостей та головне – час початку й ефективність корекційно-реабілітаційних заходів стосовно покращення пізнавального, інтелектуального, емоційно-вольового розвитку особи з пору-

шеннями, досягнення рівня соціалізації серед однолітків, перспектив подальшого розвитку.

По-друге, в розвитку стресостійкості має значення характер життєвої ситуації батьків (місце проживання, соціальне оточення сім'ї, професійно-трудова діяльність), можливості їх доступу до інклюзивних закладів освіти, центрів розвитку та соціальної допомоги, необхідність в яких гостро виникає в разі дитячих психофізичних порушень.

По-третє, схиляємося до думки, що провідну роль у розвитку стресостійкості батьків відіграють такі суб'єктивні чинники, як рівень самооцінки батьків, емпатія матері і батька до хворої дитини, локус-контроль, тип вищої нервової системи, рівень особистісної тривожності, самоконтроль емоцій, компоненти Я-концепції (реальне «Я», ідеальне «Я», дзеркальне «Я»), стиль мислення батьків щодо перебігу хвороби і психофізичного відновлення дитини (песимістичний/оптимістичний), інтелектуальний рівень особистості батьків, що впливає на адекватність і критичність погляду на проблему, мотиви й цінності сім'ї (концентрація кожного на власних відчуттях і прагненнях, цілковита концентрація на дитині, любов і взаємна підтримка, незважаючи ні на що тощо).

Четверте положення стосується впливу на стресостійкість батьків дітей із психофізичними порушеннями серії об'єктивних чинників, до яких ми зараховуємо: ступінь інформованості батьків про конкретне психофізичне порушення; оцінка стресової ситуації (критична, напружена, безвихідь, та, яку можна вирішити; порівняння з гіршими випадками); загальний травматичний досвід батьків у складних ситуаціях, починаючи з дитинства (що не стосуються хвороби дитини); пошук і отримання соціальної підтримки серед родичів, друзів, фахівців; соціальна ізольованість батьків і дитини; особливості міжособистісної взаємодії й комунікації (дитячо-батьківські стосунки, в тому числі між хворою дитиною та здоровими братами й сестрами).

Ґрунтуючись на основних акцентах із досліджень психологічного стану і стресостійкості батьків, які виховують дітей із порушеннями психофізичного розвитку, додатковими чинниками стресостійкості можуть бути:

– копінг-ресурси: любов до дитини, особистісні якості, пов'язані з високою нормативністю поведінки матерів (добросовісність, організованість, відповідальність, почуття обов'язку), активність батьків, подружня підтримка чи діадичний копінг, соціальна підтримка [2]; наявність у сім'ї другої дитини без особливостей [8];

– копінг-стратегії: відволікання на інший вид діяльності, що не пов'язаний із батьківством, соціальне відволікання (обговорення з близькими своїх переживань, звернення за професійною допомогою) [7, с. 106]; стратегія заперечення, догляд або втеча від складної ситуації, «ідентифікація зі щасливчиками», зміна особистісних властивостей, позитивне тлумачення ситуації, переосмислення і зміна ситуації та ін. [9].

Незважаючи на те, що найчастіше батьки так і не знаходять для себе оптимальної копінг-стратегії, вважаємо доцільним погодитися з досвідом науковців, що кращими в забезпеченні стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями стають ті копінг-стратегії, які стимулюють їх до аналізу проблем сімейних стосунків, сприяють спрямованості зусиль для вирішення складної життєвої ситуації:

1) продуктивні (проблемно орієнтовані): фокусування батьків на пошуку шляхів і можливостей вирішення проблеми психофізичного розвитку своєї дитини; подружня згуртованість, спрямована на подолання спільного стресу; включення батьків у корекційно-розвивальний процес; фокусування на позитиві, обдумування стресової ситуації; порівняння хвороби дитини з іншими, більш складними випадками; психологічне відволікання від негативних емоцій і переживань, фізичної втоми завдяки заняттям улюбленою справою;

2) порівняно продуктивні (пошук соціальної підтримки): пошук духовної опори та допомоги, підтримки, порад, схвалення людей, які мають подібний досвід, звернення за професійною допомогою, включення в соціальні організації зі схожими проблемами, терпеливе очікування результатів психосоціального розвитку дитини [1; 3; 7; 8].

У підтриманні внутрішньої рівноваги провідна роль належить рівню сформованості копінг-ресурсів, розвиток яких забезпечує стійкість особистості в реагуванні на несприятливі чинники при зустрічі з ними [5]. Психологи підкреслюють, що вибір людиною стратегії копінг-поведінки залежить від ситуаційних чинників і особистісних особливостей індивіда, які можуть ставати як ресурсами стресостійкості, так і чинниками, які перешкоджають успішному подоланню стресогенної ситуації [13].

Свідомо ми не включаємо в модель стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями ті неефективні копінг-стратегії, які здатні лише послабити негативні відчуття і тривогу шляхом уникнення чи ігнорування проблеми, що абсолютно не вирішує саму проблему та ще й знижує самооцінку батьків (наприклад, відмова від будь-яких дій через розпач; надія «на диво»; свідоме ігнорування чи дистанціювання від проблеми (на книги, спорт, розваги тощо); самозвинувачення у виникненні психофізичного порушення в дитини [13]).

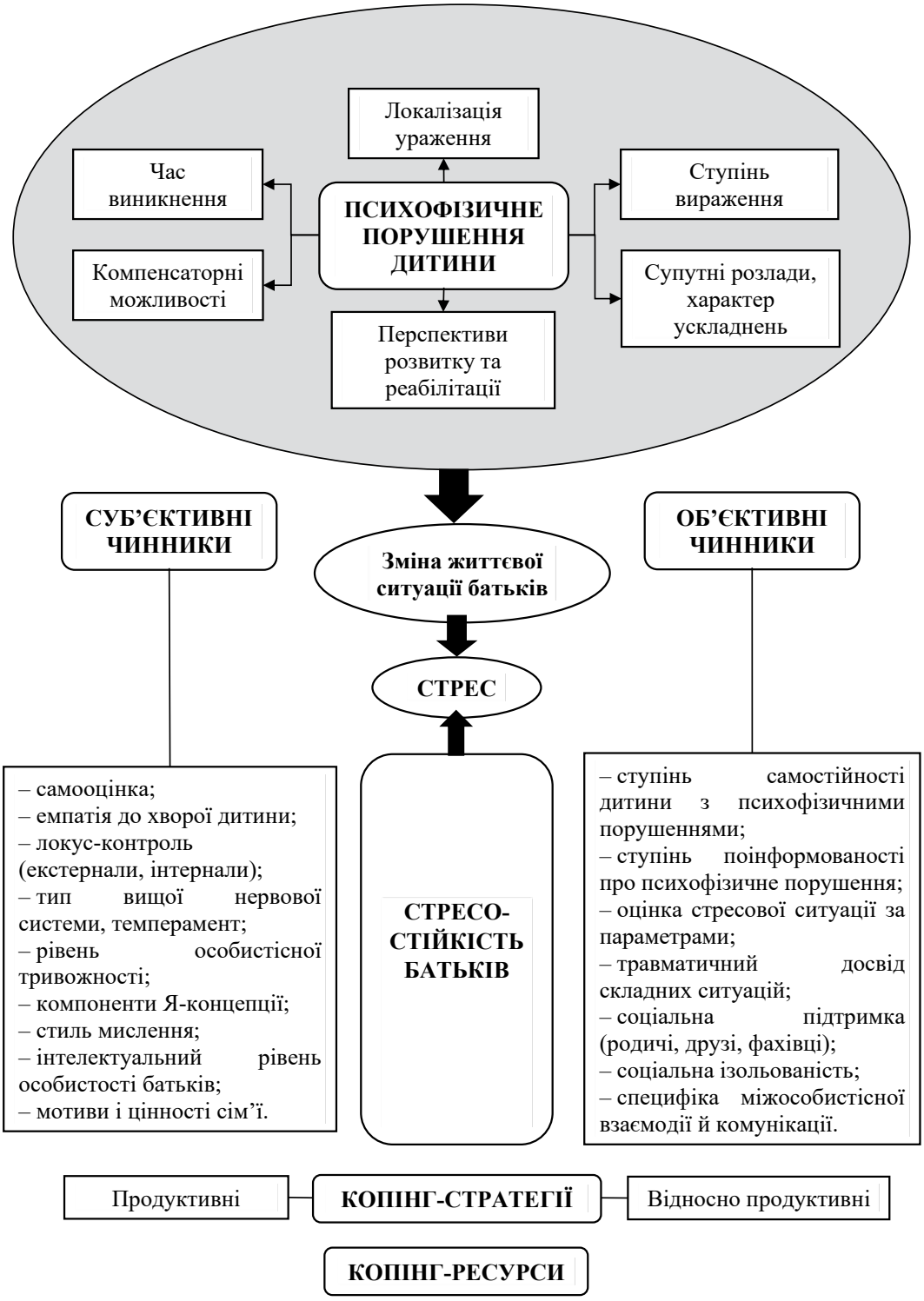

Рис. 1. Теоретична модель чинників особистісної стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями

Взаємодію кожного компонента сконструйованої моделі чинників особистісної стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями подаємо у вигляді такого авторського формулювання: особливості психофізичного порушення дитини зумовлюють зміну стереотипу життєвої ситуації батьків, викликаючи деформації на їх психологічному, соматичному та соціальному рівнях, що призводить до розвитку стресу, на ефект зменшення або нівелювання якого впливає рівень особистісної стресостійкості батьків, яка своєю чергою залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних психологічних чинників, а також копінг-ресурсів і стилю копінг-стратегій у таких ситуаціях.

Висновки та пропозиції. Таким чином, представлена модель враховує специфіку дитячого психофізичного порушення за ключовими параметрами, основні психологічні компоненти стресостійкості особистості, а також найбільш типові процеси копінгу, які здатні вибудовувати вибрана категорія батьків у таких ситуаціях. Перспективу подальших досліджень вбачаємо в удосконаленні представленої моделі з наступним емпіричним дослідженням чинників стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войцеховська О., Закалик Г. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 2. С. 95–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pippo_2016_2_13

2. Голубева М.С. Совладающее поведение родителей, воспитывающих детей с тяжелыми сенсорными нарушениями : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.13. Кострома, 2006. 22 с.

3. Гостунская Я.И., Шеховцова Е.А. Особенности совладающего поведения родителей, воспитывающих детей с нарушением интеллекта. *Мир науки, культуры, образования*: *международный научный журнал.* 2018. № 5. С. 376–377.

4. Кононова М.М., Кучма Т.В. Сутність стресу як психологічної категорії. *Молодий вчений.* 2021. № 1. С. 28–33.

5. Корольчук В.М. Психологія стресостійкості особистості : автореф. дис. … д-ра психол. наук. Київ, 2009. 39 с.

6. Кукуруза Г.В. Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : монографія. Харків : Точка, 2013. 244 с.

7. Куваева И.О., Завьялова М.А. Жизнестойкость и совладающее поведение у матерей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями здоровья. *Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры.* 2017. Т. 23, № 4 (168). С. 105–111. URL: http://hdl.handle.net/10995/54425

8. Моисеева С.Н. Совладающее поведение матерей, имеющих детей с интеллектуальными нарушениями : дис. … канд. психол. наук : 19.00.05. Иваново, 2017. 296 с.

9. Нестерова А.А., Ковалевская Н.А. Жизнеспособность и стратегии совладания матерей, воспитывающих детей с расстройствами аутистического спектра. *Вестник МГОУ. Серия : Психол. науки.* 2015. № 3. С. 38–46.

10. Соціально-педагогічна робота з батьками, що виховують дітей з особливими потребами : навчально-методичний посібник / Сост. Н.В. Заверико, Т.Г. Соловйова. Запоріжжя : ПП «Тандем», 2008. 53 с.

11. Хмизова О.В., Остапенко Н.В. Організація психокорекційної роботи з батьками дітей з особливими потребами як складова цілісного процесу ранньої соціальної реабілітації. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика: науково-методичний журнал.* 2011. № 3/4. С. 203–211.

12. Шульженко Д.І. Аутизм – не вирок. Львів : Кальварія, 2010. 224 с.

13. Ярош Н.С. Саногенне мислення як чинник стрес-долаючої поведінки особистості : дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2018. 235 с. Бібліогр.: С. 191–206.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ НЛП ПРИ КОРЕКЦІЇ КОГНІТИВНИХ ФУНКЦІЙ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

FEATURES OF USING NLP METHODS IN CORRECTION OF COGNITIVE FUNCTIONS IN ADOLESCENCE

УДК 159.962:159.992.8
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.18

Лисенкова І.П.
д.психол.н.,
професор кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Пастушенко Т.В.
студентка VI курсу кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті викладено теоретичні відомості та результати емпіричного дослідження, яке було спрямоване на встановлення того, як нейролінгвістичне програмування здатне покращити такі когнітивні процеси, як пам'ять та увага, в юнацькому віці.
Проаналізовано та коротко описано основні ідеї вітчизняних і зарубіжних дослідників, які встановили певні функції пам'яті та її процеси. Крім того, була встановлена історія дослідження розвитку пам'яті та уваги, розвиток пам'яті та уваги в юнацькому віці. Описано ключові моменти психологічних умов розвитку пам'яті та уваги в юнацькому віці, шляхи розвитку пам'яті та уваги в юнацькому віці. Коротко описано історію розвитку НЛП. Зазначено, як НЛП впливає на розвиток пам'яті.
Для дослідження були обрані учні 11 класу, які згодом були поділені на дві групи. З першою групою проводилося лонгітюдне дослідження, а другу групу ми залишили як контрольну. Досліджувана вибірка склала 16 чоловік. Досліджувалась можливість впливу на пам'ять за методиками НЛП у вигляді тренінгу. У кінці дослідження був проведений остаточний зріз за двома методиками, спрямованими на виявлення підвищення пам'яті на уваги.
Згідно з проведеним повторним дослідженням було виявлено, що у випробовуваних здобувачів освіти лонгітюдної групи високий рівень концентрації уваги складає 53,3%, при цьому нормою за критерієм адекватності пам'яті з високими показниками контрольної групи є (26,3%.
За результатами дослідження ми побачили, що у лонгітюдної групи з нормою за критерієм адекватності з високими показниками (93,3%) було 14 здобувачів освіти, а ось у контрольній групі високого рівня за методикою дослідження обсягу уваги не отримав жоден з здобувачів освіти. Це доводить, що методику нейролінгвістичного програмування можна та можливо використовувати під час навчального процесу.
Ключові слова: *нейролінгвістичне програмування, юнацький вік, розвиток когнітивних функцій в юнацькому віці, пам'ять, увага, особистість, сприйняття.*

The article presents theoretical information and results of an empirical study aimed at establishing how neurolinguistic programming can improve cognitive processes such as memory and attention in adolescence.
The main ideas of domestic and foreign research that have established certain functions of memory and its processes are analyzed and briefly described. In addition, histories of the development of memory and attention, the development of memory and attention in adolescence were established. Describes the key moments of psychological conditions for the development of memory and attention in adolescence, ways of developing memory and attention in adolescence. The history of NLP development is briefly described. It is stated how NLP affects the development of memory.
Grade 11 was chosen for the study, which was later divided into two groups. A longitudinal study was conducted with the first group, and we left the second group as a control group. The study sample consisted of 16 people. The possibility of influencing memory according to NLP methods in the form of training was investigated. At the end of the study, the final section was performed according to two methods aimed at their detection. The presence of increased memory for attention was investigated.
According to our repeated study, we found that the subjects of the longitudinal group had a high level of concentration (53.3%), with the norm on the criterion of memory adequacy with high scores in the control group (26.3%).
According to the results of the study, we see that in the longitudinal group the norm on the criterion of adequacy with high performance in (93.3%) 14 students, but in the high-level control group in the research methodology none of the students received attention. This proves that the technique of neurolinguistic programming can and can be used during the learning process.
Key words: *neurolinguistic programming, adolescence, development of cognitive functions in adolescence, memory, attention, personality, perception.*

Дослідження особливостей розвитку пам'яті та процесів уваги в юнацькому віці посідає чільне місце серед науково-практичних проблем. Багато вчених досліджувало цю тему для освоєння, розвитку та застосування навичок покращення пам'яті серед особистостей юнацького віку.

Особистість має тенденції розвиватися усе життя. Саме тому певні психічні процеси (зокрема, пам'ять і увага) якісно змінюються протягом всього життя. Цей факт залежить не лише від генетики, а й від обставин, що можуть змінюватися (родина, соціальні інститути, сфера, у якій навчається дитина або доросла людина тощо). Багаточисленні дослідження показали, що розвиток психічних процесів коливається через зовнішні обставини. Тобто людина з певним набором якостей може поводити себе інакше у різних середовищах. Важливо з'ясувати, які обставини мають життєво важливе значення для постійного розвитку когнітивних процесів підлітків. Цим займаються сучасні вчені в рамках таких підходів, як когнітивно-поведінкова терапія, аналітична терапія, а також НЛП (нейролінгвістичне програмування).

60-ті роки XX століття характеризувалися переглядом уявлень про віковий потенціал

засвоєння знань у даний період життя. Вчені з'ясували, що діти, які йдуть до першого класу, можуть засвоювати не тільки певні знання, навички і вміння, які складають зміст традиційної початкової освіти (арифметика, письмо, читання), а й частини наукових знань у галузі математики і лінгвістики. Але даний тип знань неможливо давати у готовому вигляді, як це відбувається зараз. Оновлений зміст вимагає розробки та проєктування нових методів навчання, специфічної організації предметних дій учня.

Щоб старшокласнику було легко справлятися с психологічним натиском суспільства, умови для навчання повинні бути максимально комфортні. Тобто здобувачі освіти повинні встановлювати собі маленькі реальні цілі й поступово їх досягати. Потрібно виконувати завдання більш систематично, без поспіху та гонитви за балами, адже далі на дітей чекатиме більш складний етап у житті – перебудова особистості – й вони повинні бути до нього готовими [1, с. 210].

Вибір професії та навчання у вищій школі свідчить про професійне самовизначення людини. Це дуже непростий і важливий етап, оскільки від правильного вибору професії залежить майбутнє людини, її самореалізація, задоволеність життям. Професійне самовизначення відбувається з урахуванням життєвих цінностей особистості. Якщо головним для неї є суспільний престиж, визнання, то професію вона обирає, орієнтуючись на наявну в суспільстві моду щодо професій [2, с 11–15]. При виборі професії люди зважають і на соціальні, і на матеріальні вигоди – соціальний статус, заробітну плату, пільги та ін.

Професійний вибір є психологічно важким етапом, бо відсутність бажання до навчання, невизначеність у своїх побажаннях можуть спричинити у майбутньому глибоке розчарування. Декому професії нав'язують батьки, інші ж біжать за мріями, не дивлячись на раціональні речі та свої можливості. З огляду на це важливо, щоб професійне самовизначення відбувалося згідно з інтересами та знаннями особистості. А щоб не було великих проблем, потрібно починати розвивати свої пізнавальні функції, будучи ще в середніх класах [3].

Отже, юнацький вік – це час, коли люди отримують досвід для поведінки, що відповідає завданням, шляхом вилучення інформації з відповідних попередніх епізодів. Ця здатність стає актуальною, коли людям доводиться повідомляти свої поточні поведінкові реакції на основі інформації, отриманої в минулому.

Наприклад, підліток може нерішуче іти на вечірку на новому місці, не знаючи, чого очікувати. Однак, коли він бачить друзів, з якими він розважався в минулому, він може отримати ці спогади щодо того, яка поведінка та дії можуть відповідати обстановці. У міру просування спогадів поведінка буде посилюватися згідно з реакцією пам'яті на певний тригер. Ці процеси можуть допомогти людям узагальнити багаторазовий подібний досвід для вибору найбільш ефективних поведінкових реакцій, тобто використання евристики або схем. Отже, модель тригерної пам'яті не обмежується одним аспектом пізнання, а узагальнює широкий спектр когнітивних сфер, включаючи виконавчу функцію, навчання та пам'ять, а також прийняття рішень [4].

Юнацький вік – це період, пов'язаний із тривалим дозріванням лобових часток. Він може зіграти ключову роль у зміні розвитку від реактивної до проєктивної стратегії когнітивного контролю, а також у дозріванні оптимізації сенсорної обробки.

Систематичні огляди вказують, що НЛП засноване на застарілих уявленнях про влаштування мозку, несумісний з сучасною неврологією, що містить низку фактичних помилок. Наголошується на характерній псевдонауковій термінології, що застосовується в НЛП [5, с. 515–522; 6, с. 58–66].

Хоча є окремі дослідження з позитивними результатами, однак за даними наукових оглядів такі дослідження мають методологічні недоліки. Усього було проведено втричі більше досліджень вищої якості, в яких не вдалося відтворити результати, про які заявляють прихильники НЛП.

Незважаючи на неефективність, НЛП рекламується гіпнотерапевтами та тренінговими компаніями, про нього випускається велика кількість популярної психологічної літератури.

Соціологи та антропологи характеризують НЛП як частину руху Нью Ейдж або руху за розвиток людського потенціалу. Низка дослідників, які аналізували шахрайство в галузях медицини, психології та психіатрії, згадує НЛП серед найбільш дискредитованих терапевтичних практик.

Щоб застосовувати НЛП, ви не зобов'язані змінювати свої переконання чи цінності, вам просто потрібно бути цікавим та готовим до експерименту.

НЛП не претендує на роль об'єктивної істини. Це модель, а вважається, що моделі мають бути корисними.

Різні інтерпретації НЛП ускладнюють визначення. Такий метод заснований на ідеї, що люди керують внутрішніми «картами» світу, які вони дізнаються через чуттєвий досвід.

НЛП намагається виявити та змінити несвідомі упередження або обмеження індивідуальної карти світу.

НЛП – це не гіпнотерапія. Натомість НЛП діє через свідоме використання мови, щоб змінити чиїсь думки та поведінку.

Наприклад, центральною особливістю НЛП є ідея, що людина схильна до однієї сенсорної системи, відомої як бажана репрезентативна система, або PRS.

Терапевти можуть виявити цю перевагу за допомогою мови. Така фраза, як «Я розумію вашу думку», може сигналізувати про візуальний PRS. Фраза «Я чую вашу думку» може сигналізувати про слуховий PRS.

Практикуючий психолог визначить PRS людини та заснує на ньому свою терапевтичну систему. Структура могла б передбачати налагодження стосунків, збір інформації та встановлення мети.

У НЛП є кілька основних ідей, які є дуже корисними. Ми пропонуємо вам почати поводитися так, ніби ці ідеї є вірними. Змінюючи фільтри, ви можете змінити свій світ.

Деякі основні фільтри НЛП називаються рамками поведінки. Вони є способом розуміння того, як ми діємо.

Перша рамка – орієнтація на результат, а не на проблеми. Це означає, що ви шукаєте те, чого прагнете, знаходите необхідні рішення і використовуєте їх для просування до своєї мети. Орієнтацію на проблеми зазвичай називають рамкою звинувачення. Полягає вона у ретельному аналізі причин того, що щось йде не так, як потрібно. Це означає появу питань на кшталт «Чому в мене виникла ця проблема? Як це мене обмежує? Чия це помилка?». Такі питання рідко призводять до чогось корисного. Постановка таких питань змусить вас почуватися ще гірше і ніяк не просуне вас до вирішення проблеми.

Друга рамка полягає в тому, щоб ставити питання «як?», а не «чому?» Питання «як?» призведе до розуміння структури проблеми. Питання «чому?», найімовірніше, допоможе знайти виправдувальні обставини та причини нічого не змінювати.

Третя рамка – це зворотний зв'язок замість невдачі. Немає такої речі, як невдача, а існують лише результати. Вони можуть бути використані як зворотний зв'язок, коригування, прекрасна можливість помітити те, чому ви раніше не надавали значення. Невдача – це лише спосіб опису результату, якого ви прагнули. Ви можете використовувати отримані результати для того, щоб скоригувати напрям докладання своїх зусиль. Зворотний зв'язок утримує ціль у полі вашого зору. Невдача – це безвихідь. Це два дуже схожих слова, які представляють два абсолютно різних способи мислення.

Четверта рамка полягає у тому, щоб розглядати можливість, а не необхідність. І знову це лише зміна погляду. Зосередьтеся на тому, що ви можете зробити на наявних можливостей, а не на обставинах, що обмежують вас. Найчастіше бар'єри виявляються менш неприступними, ніж здавалося спочатку.

Ще одна корисна ідея полягає в тому, що ми маємо або можемо створити внутрішні ресурси, необхідні нам для досягнення наших цілей. Ви з більшою ймовірністю досягнете успіху, якщо діятимете згідно з припущенням, ніби це правильно, ніж неправильно [9, с. 57].

«НЛП – це не наука (псевдонаука)». Цей міф активно розповсюджується в ортодоксальній літературі з психології, психотерапії, психологічного консультування. Академічна психологія активно відхрещується від НЛП.

Насправді тут можна відстежити класичну маніпуляцію свідомістю: спочатку щось зараховується до певної категорії, потім до цього «щось» застосовують оцінні стандарти, а згодом кажуть, що відповідно до тих стандартів це «щось» не можна вважати «тим», до чого його зарахували.

Метафорична відповідь тут дуже проста: «Кішка – це не неправильний собака». НЛП – це самостійна дисципліна, а психологія – це інша наука. Нікому ж не спадає на думку вважати комп'ютерне програмування недолугою, наприклад, математикою? Хоча, безсумнівно, програмування використовує математику.

НЛП – це технологія, а також інструментальний, а не ціннісний підхід. НЛП не розповідає, як жити правильно, не вирішує питання сенсу життя або перебудови суспільства. Клієнти приходять зі своїми проблемами. НЛП переформулює це завдання і допомагає в рішенні, відсікаючи тільки явно неекологічні варіанти [7; 8, с. 58–66].

В НЛП взагалі немає поняття правильної людини як на рівні цінностей, так і на рівні поведінкових стратегій. У цьому підході не використовуються поняття «поведінка правильна» або «неадаптована поведінка». Іноді увага фокусується на небажаній поведінці і її корекції, іноді – на нових виборах поведінки. Це не так важливо. Важливо дати можливість людині у даному контексті підібрати щось більш підходяще (ефективне, екологічне, надійне, доступне).

Орієнтування на ефективність і байдужість до цінностей призвело до того, що НЛП стійко асоціюється з маніпулятивними технологіями. Дійсно, НЛП дотримується позиції, що маніпулюють всі і завжди, і ставить лише завдання робити це більш усвідомлено.

Визначити ефективність НЛП складно з кількох причин:

– НЛП не підлягає такому ж стандарту наукової суворості, як більш усталені методи лікування, такі як когнітивно-поведінкова терапія, або КПТ;

– відсутність офіційного регулювання та комерційна цінність НЛП означають, що твердження про його ефективність можуть бути

випадковими або наданими постачальником НЛП. Провайдери НЛП будуть фінансово зацікавлені в успіху НЛП, тому їх докази важко використовувати. Крім того, наукові дослідження НЛП дали неоднозначні результати.

Деякі дослідження виявили переваги, пов'язані з НЛП. Наприклад, дослідження Trusted Source, опубліковане в журналі Counselingand Psychotherapy Research, показало, що у пацієнтів, які проходили психотерапію, покращилися психологічні симптоми та якість життя після НЛП порівняно з контрольною групою.

На першому етапі експерименту ми отримали показники за методикою Бурдона в модифікації П.А. Рудника:

– високий рівень концентрації уваги (0%);

– середній рівень концентрації уваги (46,6%) мають 14 здобувачів освіти (переважно дівчата);

– низький рівень концентрації уваги (53,3%) мають 16 здобувачів освіти (переважно хлопці).

У ході виконання завдання було виявлено, що у 46,6% здобувачів освіти найвищий коефіцієнт продуктивності уваги доводиться на першу хвилину виконання завдання, а найменший коефіцієнт продуктивності у 53,3% здобувачів освіти доводиться на 4 хвилину роботи, як і коефіцієнт точності уваги.

Методика піктограм Лурія за модифікацією Л. Виготського:

– норма за критерієм адекватності з високими показниками у 18 здобувачів освіти (60%);

– відсутній зв'язок у 12 здобувачів освіти (40%);

– максимально конкретна відповідь у 10 здобувачів освіти (33,3%);

– абстрактна відповідь у 8 здобувачів освіти (26,6%);

– змішані образи пред'явленні у 12 здобувачів освіти (40%);

– унікальні, неповторювані піктограми у 18 здобувачів освіти (60%);

– проміжні відповіді у 12 здобувачів освіти (40%).

Як бачимо, результати невтішні. Щоб визначити те, чи дійсно за допомогою методик НЛП можна корегувати пам'ять, ми почали з першою експериментальною групою виконувати корекційні вправи НЛП на розвиток пам'яті.

Робота була проведена у форматі тренінгу.

Проведено 10 занять для експериментальної групи.

Тривалість становила 1,5 год (90 хв).

Об'єм тренінгової роботи становив 15 годин.

Режим роботи: тренінг – десять занять по 1,5 години – 1 раз в тиждень.

Почали ми роботу з тесту «Словесний» (додаток В). Потрібно було, щоб учні уважно слухали експериментатора та відтворили усно 20 слів в тому ж порядку, як вони пролунали. В результаті ми отримали хаотичне розкидання слів, максимальною кількістю яких було 8 слів.

Далі ми намагалися відтворити тест «Цифровий». Експериментатор прочитав 20 чисел та попросив відтворити їх усно. У результаті ми отримали те, що 10 учнів зробили пів помилки.

У кінці кожного тренінгу була запланована рефлексія.

Під час рефлексії ми обговорили відповіді та на такі питання: «Чи сподобалися Вам завдання?», «Що було складно, чому?». Досліджувані відповіли, що їм сподобалися завдання, де їх «уява повинна була працювати», тобто тест «Яскравість рухів». А ось тест «Цифровий» їм зовсім не сподобався, адже вони до кінця не зрозуміли завдання. Хочу наголосити, що під час цієї вправи у багатьох учнів були хаотичні рухи, у них бігали очі в різні боки, поки вони слухали. У ході бесіди було виявлено те, що більшість учнів просто ненавидить математику, тому вони були неуважними. З огляду на це надалі ми намагалися використовувати завдання з мінімальною кількістю математичних рішень. Однак ми попередили учнів про те, що тест «Цифровий» також буде використовуватися, але з іншими словами, на що вони погодилися, опираючись на те, що вони вже розуміють завдання, бо вже проходили його.

На подальших тренінгах ми повторили перший тест «Словесний» та додали вправу «Тренуємо увагу». Досліджуваним потрібно було зайняти зручне положення, розслабитися, увійти у стан бездумності та фіксувати свою увагу лише на руці. Далі експериментатор просив учнів відводити свою увагу на конкретну ділянку шкіри на руці і т.д.

Далі ми застосовували тест «Цифровий», але вже з іншою кількістю слів.

Рефлексія: «Як зрозуміти, що вправу освоєно на відмінно?»; «Ви зможете утримувати увагу на кисті своєї руки, не думаючи зовсім ні про що будь-який бажаний час?»; «Чи був для Вас важким тест «Цифровий?».

Досліджувані вже були більш активні, адже вони влаштовували між собою челенджі щодо того, хто довше зможе фокусувати свій погляд на кисті руки, та оцінювали себе, сказавши, що їм ще багато чого потрібно вивчити, і що «відмінно» для них – це коли особа знає матеріал та вміє донести його іншим. На питання про тест «Цифровий» вони вже казали, що їм вже навіть подобаються цифри і що цей метод допоміг їм на контрольній роботі, бо було вже легше запам'ятовувати цифри, роблячи асоціативний ряд. Поданий графік (рис. 1) показує поліпшення попередніх результатів за тестом «Цифровий» досліджуваних:

Як ми бачимо, результат вражає, але нам було більш цікаво, чому у одного досліджуваного учня так і залишився негативний результат після проходження вправи.

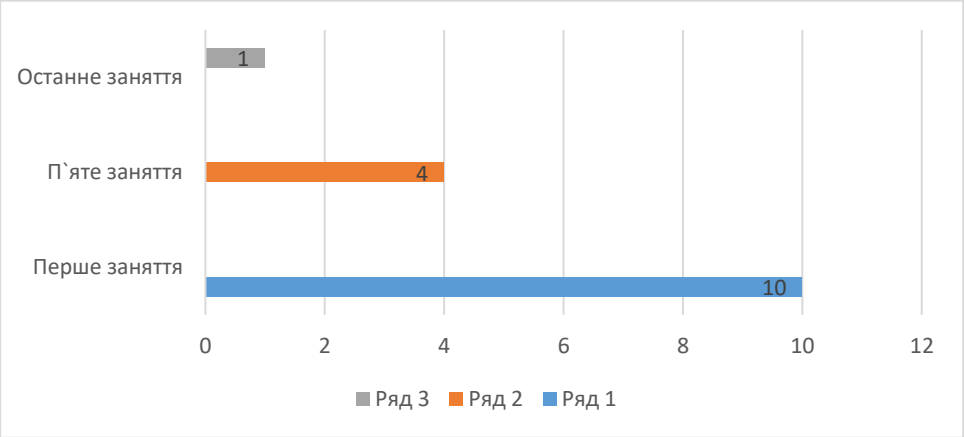

Рис. 1. Статистика результатів за тестом «Цифровий»

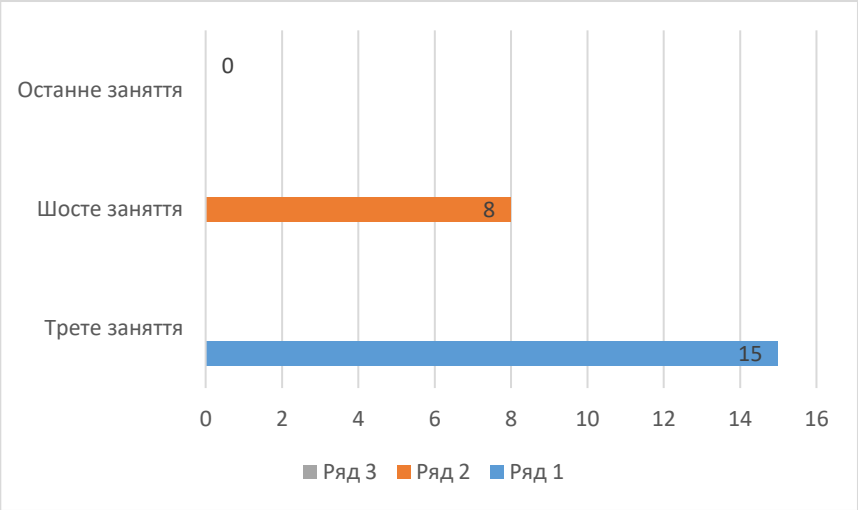

Рис. 2. Статистика результатів за вправою «Пустота»

Ми помітили, що йому важко сконцентруватися на чомусь одному, тому ми додали ще вправ на концентрацію уваги.

Надалі ми будемо перераховувати вправи, які були використані на тренінгу.

Вправа «Пустота». Цю вправу досліджувані виконували неодноразово. Учням було запропоновано знову пограти в їхній челендж, але вже потрібно було фокусувати увагу не на руці, а на будь-якому предметі, щоб вони досягли стану бездумності, необхідного для вдосконалення за системою нейролінгвістичного програмування. Спочатку було важко, учні постійно відволікалися, не могли сконцентрувати свою увагу. Але на графіку (рис. 2) ми бачимо значущі зміни.

Вправа «Запам'ятаємо – забудемо». Досліджуваним було запропоновано обрати будь-який предмет (приємний, неприємний чи байдужий) та дивитися на нього на вдиху протягом трьох – п'яти секунд, начебто фотографуючи подумки.

Коли настав час рефлексії, то на питання «Що Ви відчували під час сьогоднішнього процесу роботи?» ми отримали результат, що практично з першого дня досліджувані відчули чудовий стан творчого підйому. Їм так сподобалась вправа, що вони тренувалися протягом дня. Цю вправу можна офіційно вважати освоєною, бо досліджувані учні за власним бажанням повторювали її і вигадували будь-який образ без проблем.

Коли ми вже завершували роботу, ми надали досліджуваним до минулих завдань нові вправи для розвитку пам'яті за допомогою їх уваги та мислення.

Вправа «Малюємо думками». Досліджуваним пропонують кілька хвилин дивитися на об'єкт та на аркуші білого паперу намагатися викликати образ предмета так, щоб він «відобразився» на папері.

Хочу зауважити, що досліджувані з легкістю вже «переносили» свої думки на аркуш паперу. Дивлячись на це, вони переходили до складніших

зразків – фотографій, картинок, листівок, потім до літер, слів, речень. Кінцевим пунктом було «перенести» на папір цілий аркуш з будь-якої книги. Це вдалося не всім 100-відсотково, але все ж таки три абзаци з книги вони відтворили.

З отриманих даних після контрольного зрізу за двома методиками було виявлено таке (табл. 1).

– високий рівень концентрації уваги (53,3%) мають 8 здобувачів освіти (однакова кількість дівчат та хлопців);

– середній рівень концентрації уваги (40%) мають 6 здобувачів освіти (переважно хлопці);

– низький рівень концентрації уваги (6,6%) має 1 здобувач освіти (хлопець).

У ході виконання завдання було виявлено, що у 53,3% здобувачів освіти найвищий коефіцієнт продуктивності уваги доводиться на п'яту хвилину виконання завдання, а найменший коефіцієнт продуктивності у 6,6 % здобувачів освіти доводиться на п'яту хвилину роботи, як і коефіцієнт точності уваги.

За методикою Піктограм Лурія у модифікації Виготського у контрольній групі було виявлено таке (табл. 2):

– норма за критерієм адекватності з високими показниками була виявлена у 14 здобувачів освіти (93,3%);

– відсутній зв'язок був виявлений у 1 здобувача освіти (6,6%);

– максимально конкретна відповідь була виявлена у 8 здобувачів освіти (53,3%);

– абстрактна відповідь була виявлена у 8 здобувачів освіти (53,3%);

– змішані образи були виявлені у 7 здобувачів освіти (46,6%);

– унікальні, неповторювані піктограми були виявлені у 14 здобувачів освіти (93,3%);

Таблиця 2

Контрольний зріз даних за методикою Піктограм Лурія у модифікації Л. Виготського

Номер здобувача освіти	Адекватність	Конкретність – абстрактність	Стандартність – оригінальність
1.	+	2	3
2.	+	3	3
3.	+	3	3
4.	+	3	3
5.	+	2	3
6.	+	3	3
7.	+	3	3
8.	+	2	3
9.	+	2	3
10.	+	2	3
11.	+	2	3
12.	+	3	3
13.	-	1	2
14.	+	3	3
15.	+	3	3

– проміжні відповіді були виявлені у 1 здобувача освіти (6,6%).

На графіку (рис. 3) ми відобразили процес розвитку пам'яті та уваги учнів 11 класу. Порівнявши цей графік з графіком, який показує порівняння лонгітюдної групи та контрольної, можна інтерпретувати таку динаміку як позитивну.

Таблиця 1

Контрольний зріз даних за тестом Бурдона в модифікації П.А. Рудника

Номер здобувача освіти	*Коефіцієнти продуктивності уваги за кожною хвилиною роботи*					*Сумарний результат*
	1	*2*	*3*	*4*	*5*	
1.	46	88	57	110	98	**8**
2.	44	56	78	89	100	**7**
3.	139	79	97	48	113	**9**
4.	95	69	63	70	75	**8**
5.	61	69	54	115	76	**7**
6.	64	106	71	172	110	**9**
7.	97	86	99	86	193	**8**
8.	62	83	177	117	109	**8**
9.	164	92	73	85	120	**7**
10.	110	64	124	46	126	**8**
11.	150	67	86	171	58	**7**
12.	59	88	96	54	168	**9**
13.	95	135	120	181	54	**6**
14.	99	67	77	93	110	**7**
15.	111	95	69	63	70	**7**

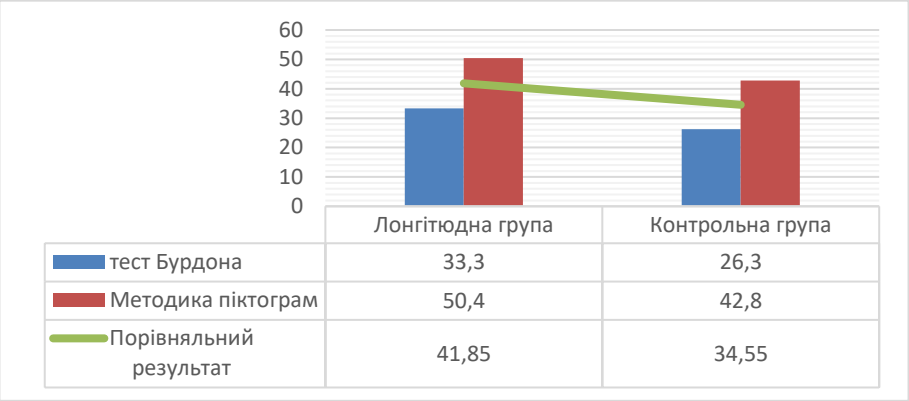

Рис. 3. Порівняльний зріз лонгітюдної та контрольної груп за двома методиками (Бурдона та піктограм)

Отримані результати підкреслюють необхідність подальшого розвитку знань та досліджень у даному напрямку з метою детального опису перебігу станів, а також з метою корекції когнітивних функцій у юнацькому віці за допомогою НЛП. Дане дослідження підкреслює важливість психологічного супроводу та застосування психотерапевтичного впливу.

Висновки із проведеного дослідження. Незважаючи на труднощі, НЛП здатне досить добре виконувати завдання в більшості ситуацій і допомагати вирішувати проблеми. Хоча такий метод недостатньо незалежний, щоб забезпечити людський досвід, він може значно покращити виконання певних завдань під час співпраці з людьми.

Це підтвердили результати тренінгу. Яскравим був результат підвищення рівня уваги у лонгітюдної групи. Ефективність тренінгу була пов'язана з високим рівнем рефлексії його учасників, що підкреслило значимість використання методик нейролінгвістичного програмування під час навчального процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. О'Коннор Д., Сеймор Д. Введение в нейролингвистическое программирование. Новейшая психология личного мастерства. Киев, 2009. С. 57.

2. Костюк Г.С. Навчально–виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ, 1989. 210 с.

3. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. Москва, 1999. 672 с.

4. Фельдштейн Д.И. Психолого-педагогические проблемы построения новой школы в условиях значимых изменений ребенка и ситуации его развития. Санкт-Петербург, 2010. С. 11–15.

5. Norcross J.C., Koocher G.P., Garofalo A. Discredited psychological treatments and tests: A Delphi poll. *Professional Psychology: Research and Practice*. 2006. Т. 37. № 5. С. 515–522. doi: 10.1037/0735-7028.37.5.515 (дата звернення: 03.01.2022).

6. Tosey P., Mathison J. (2010, August 12). Neuro-linguisticprogrammingasaninnovationineducationandteaching. *Innovationsin Educationand Teaching International, 47* (3), 317–326. doi: 10.1080/14703297.2010.498183 (дата звернення: 03.01.2022).

7. Розвиток процесів пам'яті у дітей. *Osvita.ua.* 2016. Дата оновлення: 08.10.2021. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/9944/ (дата звернення: 08.10.2021).

8. Witkowski T. Thirty-Five Years of Research on Neuro-Linguistic Programming. NLP Research Data Base. State of the Art or Pseudoscientific Decoration? *Polish Psychological Bulletin*. 2011. Т. 41. № 2. С. 58–66. ISSN 0079-2993. doi:10.2478/v10059-010-0008-0 (дата звернення: 03.01.2022).

ВПЛИВ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА СУБ'ЄКТИВНЕ СПРИЙНЯТТЯ ЩАСТЯ ПРИ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДАХ

THE INFLUENCE OF ADAPTIVE POTENTIAL ON THE SUBJECTIVE PERCEPTION OF HAPPINESS IN MENTAL DISORDERS

УДК 159.942.5-003:616.89-052
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.19

Марута О.С.
к.психол.н.,
старший науковий співробітник відділу медичної психології
ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології Національної академії медичних наук України»

Метою даної роботи стало вивчення особистісного адаптаційного потенціалу у пацієнтів з різними варіантами психічних розладів (невротичні, органічні та депресивні розлади) та взаємозв'язку цього показника з суб'єктивним прийняттям щастя.
Результати аналізу рівня суб'єктивного сприйняття щастя обстежених осіб довели, що хворі на психічні розлади характеризуються більшою невдоволеністю рівнем власного життя і більш низьким рівнем відчуття щастя порівняно зі здоровими.
Відповідно до отриманих даних найменш задоволеними власним життям, а також такими, що мають найнижчий рівень щастя, є хворі на невротичні розлади, у яких показники семантичного диференціалу щастя мали найнижчі значення (0,90±0,39). Це визначає їх як найменш щасливих.
Найвищим рівнем щастя серед людей, що мають різні форми психічних розладів, характеризувалися хворі на органічні розлади (1,22±0,46), показники семантичного диференціалу щастя яких були максимально наближені до результатів здорових осіб. Рівень невдоволеності життям у осіб з депресивними розладами був вищим (1,57±0,39), ніж у здорових (при p ≤0,05), що визначало їх як менш щасливих.
Проведений аналіз адаптаційного ресурсу особистості обстежених показав, що при психічних розладах спостерігалось зниження особистісного адаптаційного потенціалу. Це відображає редукцію здатності адекватно і продуктивно реагувати на комплекс несприятливих факторів при стресових навантаженнях та непропорційне використання функціональних резервів.
Результати кореляційного аналізу показали, що високий семантичний диференціал щастя пов'язаний функціональними зв'язками з нервово-психічною стійкістю, комунікативними здібностями та моральною нормативністю, особливо з емоційними та соціальними компонентами.
Отримані дані свідчать, що семантичний диференціал щастя у пацієнтів з психічними розладами зумовлений специфікою адаптаційних ресурсів особистості. Корекція визначених особистісних структур є одним з напрямів впливу на суб'єктивне сприйняття щастя у пацієнтів з психічними розладами.
Ключові слова: *рівень суб'єктивного сприйняття щастя, психічні розлади, адаптаційний потенціал, копінг-стратегії, кореляційний аналіз.*

The aim of this work was to study the personality adaptive potential of patients with different variants of mental disorders (neurotic, organic and depressive disorders) and the relationship of this indicator with the subjective perception of happiness.
The results of the analysis of the level of subjective perception of happiness (LSPH) of the examined persons showed that patients with mental disorders (MD) were characterized by a greater dissatisfaction with their standard of living and a lower level of happiness as compared with healthy people.
According to the obtained data, patients with neurotic disorders, in which the indicators of the semantic differential of happiness had the lowest values (0.90 ± 0.39), were determined to be the least satisfied with their own lives and the ones with the lowest level of happiness, which defined them as the least happy.
The highest level of happiness among the forms of mental disorders was characterized by patients with organic disorders (1.22 ± 0.46), the indicators of the semantic differential of happiness which were as close as possible to the results of healthy individuals. The level of dissatisfaction with life in people with depressive disorders was higher (1.57 ± 0.39) than in healthy people, at p ≤0.05, which defined them as less happy.
The analysis of the personality adaptive resource of the respondents showed that in mental disorders there was a decrease in a personality adaptive potential. This reflects the reduction of the ability to adequately and productively respond to a set of adverse factors under stress and disproportionately use functional reserves.
The results of correlation analysis showed that high semantic differential of happiness is associated by means of functional connections with neuropsychological stability, communication skills and moral norms, especially with emotional and social components.
The obtained data show that semantic differential of happiness in patients with mental disorders is due to the specific adaptive resources of the individual. Correction of determined personality structures is one of the ways to influence on the subjective perception of happiness in patients with mental disorders.
Key words: *level of subjective perception of happiness, mental disorders, adaptive potential, coping strategies, correlation analysis.*

Вступ. У сучасному розумінні соціальний стрес є результатом взаємодії людини з соціальним середовищем та іншими людьми. В умовах бурхливих соціальних, політичних, економічних, військових та екологічних трансформацій проблема соціального стресу набуває першорядної значущості, створюючи передумови формування психічних порушень [4, с. 24; 10, с. 80; 15, с. 118].

Людина зазнає стресового впливу внаслідок відсутності або недосконалості ресурсів подолання зовнішнього стимулу (чинника соціального стресу) або побоювань не впоратися з цим стимулом [2, с. 139; 14, с. 671].

Серед чинників соціального стресу в сучасних дослідженнях визначають збройні конфлікти, тероризм, зміни суспільних пріоритетів, відсутність соціальної захищеності,

безробіття, втрату роботи (професії) або фінансових ресурсів чи майна, корупцію та свавілля чиновників на всіх рівнях влади [2, с. 147; 4, с. 27; 13, с. 194].

Вплив перелічених чинників порушує психологічну гармонію, психологічне благополуччя людини, які і визначають категорію «щастя» [3, с. 43; 12, с. 249].

В умовах впливу соціального стресу особливого значення набуває психологічна адаптація індивіда, яка є інтегральною динамічною характеристикою особистості та відображає здатність особистості до перебудови і пристосування при взаємодії з факторами середовища [6, с. 79; 11, с. 77].

Адаптація визначається як процес взаємодії людини і навколишнього середовища, в результаті якої у людини виникають нові моделі і стратегії поведінки, адекватні змінам середовища [5, с. 69; 17, с. 37].

Оптимальним варіантом адаптації є здатність людини пристосовуватися до різних вимог середовища без відчуття втрати внутрішньої гармонії психологічного благополуччя та рівня щастя. Особливої актуальності ця проблема набуває у пацієнтів з різними варіантами психічних розладів, в яких адаптація є одним з ключових механізмів, що зумовлює їх стан та суб'єктивне сприйняття щастя [9, с. 81; 12, с. 255; 16, с. 153].

Але проблема особистісного адаптаційного потенціалу у пацієнтів з різними варіантами психічних розладів та його взаємозв'язку з суб'єктивним сприйняттям щастя лишається до теперішнього часу не вивченою вченими.

Мета дослідження. Метою даної роботи стало вивчення особистісного адаптаційного потенціалу у пацієнтів з різними варіантами психічних розладів та взаємозв'язку цього показника з суб'єктивним сприйняттям щастя.

Матеріали і методи дослідження. Комплекс методів дослідження, який був використаний для реалізації поставленої мети, включав багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ), семантичний диференціал щастя (СДЩ) та статистичні методи обробки отриманих даних.

Для реалізації мети дослідження ми розробили методику «Семантичний диференціал щастя» (СДЩ) (О.С. Марута, 2019). Психосемантичний підхід і близький до нього напрямок – клініко-семантичний аналіз, що поєднує клінічний і лінгвістичний підходи, застосовуються при дослідженні смислової сфери особистості як в нормі, так і при патології, в тому числі і для глибокого аналізу якісних змін в афективній, когнітивній та мотиваційній сферах, а також при пограничних, афективних і психотичних розладах [7, с. 29].

Методика «Семантичний диференціал щастя» містить 42 уніполярні шкали, які утворюють 6 факторів. У кожній шкалі представлені категорії, які є компонентами, що відносяться до поняття щастя, які випробуваним пропонується оцінити за десятибальною шкалою. Поділки шкали фіксують різні ступені даної якості об'єкта. Опитувальник складається з двох бланків. У першому виявляється потреба в кожному з компонентів, а у другому виявляється ступінь їх наявності в даний момент життя (потреба (СДЩп) і наявність (СДЩн)). Оцінка респондентами значення поняття за шкалами СДЩ дозволяє сформувати семантичний простір суб'єктивного сприйняття щастя і побудувати карту їх взаємного розташування.

Унімодальні шкали формують 6 факторів суб'єктивного сприйняття щастя, а саме: емоційний (ЕМ), соціальний (СЦ), матеріальний (МТ), фізичний (ФЗ), динамічний (ДН) і екзистенційний (ЕК).

На першому етапі підраховуються бали за кожним з компонентів окремо на кожному бланку (СДЩп і СДЩн) відповідно до їх полярної оцінки. Далі обчислюється середня оцінка фактора шляхом складання її складових з подальшим поділом на 7. При цьому підсумковий показник Σ СДЩ є сумою середніх оцінок 6 факторів. Фінальним етапом є розрахунок ΔСДЩ, який відображає різницю результату СДЩп і СДЩн. ΔСДЩ є основним критерієм рівня щастя, тому що незалежно від абсолютного значення ΣСДЩ цей показник відображає ступінь задоволеності життям. Обчислення показника Δ за кожною шкалою дозволяє визначити можливі причини зниження рівня суб'єктивного сприйняття щастя, а його високі значення вказують на актуально значущі сфери життя, які декомпенсовані в даний життєвий період.

Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (А.Г. Маклаков та С.В. Чермянін, 1993) призначений для вивчення адаптивних можливостей індивіда на основі оцінки деяких психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик, що відбивають інтегральні особливості психічного та соціального розвитку [8, с. 578].

Опитувальник складається зі 165 питань і має 4 структурних рівні. Це дозволяє отримати інформацію різного обсягу і характеру.

Шкали 1-го рівня є самостійними та відповідають базовим шкалам стандартного багатопрофільного дослідження особистості (СБДО), дозволяють отримати типологічні характеристики особистості, визначити акцентуації характеру.

Шкали 2-го рівня відповідають шкалам опитувальника «Дезадаптаційні порушення» (ДАП), призначеного для виявлення дезадаптаційних порушень переважно астенічних та психотичних реакцій та станів.

Шкали 3-го рівня – це поведінкове регулювання (ПР), комунікативний потенціал (КП) та моральна нормативність (МН).

Шкала 4-го рівня – це особистісний адаптаційний потенціал (ОАП).

Процес адаптації є надзвичайно динамічним. Його успіх багато в чому залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних умов, функціонального стану, соціального досвіду, життєвої установки та ін. Характеристику особистісного потенціалу адаптації можна отримати, оцінивши поведінкове регулювання, комунікативні здібності та рівень моральної нормативності.

Поведінкове регулювання характеризує здатність людини регулювати свою взаємодію з середовищем діяльності. Основними елементами поведінкового регулювання є такі: самооцінка, рівень нервово-психічної стійкості, а також наявність соціального схвалення (соціальної підтримки) з боку оточуючих людей.

КП є наступною складовою частиною особистісного адаптаційного потенціалу (ОАП). Оскільки людина майже завжди перебуває у соціальному оточенні, її діяльність пов'язана з умінням побудувати відносини з іншими. Комунікативні можливості (вміння досягти контакту та взаєморозуміння з оточуючими) визначаються наявністю досвіду та потреби у спілкуванні, а також рівнем конфліктності.

МН забезпечує здатність адекватно приймати певну соціальну роль та включає два основних компоненти процесу соціалізації – сприйняття моральних норм та ставлення до вимог безпосереднього соціального оточення.

Для статистичної обробки даних застосовувались методи описової статистики (відсотки (%), середнє арифметичне (M), стандартна похибка середнього арифметичного" (m)), методи встановлення достовірності відмінностей вибірок (t-критерій Ст'юдента, φ-Фішера), метод послідовного статистичного аналізу та метод кореляційного аналізу [1, с. 173].

Статистична обробка даних проводилась з використанням пакета комп'ютерних програм Excel и STATISTICA Application, Version 10.0.1011.0, Statsoft Inc., 2017.

У дослідженні взяло участь 210 пацієнтів з психічними розладами (ПР) (70 людей з органічними розладами, 70 – з депресивними розладами та 70 – з невротичними розладами). Контрольну групу склали 50 осіб без психічних розладів.

Вік пацієнтів коливався в межах 29–57 років (середній вік 46,3 роки). Серед обстежених переважали жінки (66,2%), особи з вищою освітою (57,1%) та безробітні особи (55,2 %): 30,9% осіб не працюють, 17,6% – тимчасово не працюють; 6,6% – на пенсії). Контрольна група за віком, освітою, соціальним статусом та гендерними особливостями не відрізнялась.

Результати. Результати проведених досліджень показали, що респонденти всіх дослідницьких груп виявляли значно вищі показники рівня потреб щодо різних компонентів щастя порівняно із рівнем їх наявності в реальному житті (рис. 1). При цьому у хворих на ПР рівень реалізації компонентів щастя виявлявся нижчим, ніж у здорових, особливо низьким та достовірно нижчим, ніж у здорових. Рівень представленості та реалізованості компонентів щастя в реальному житті був у хворих на депресивні розлади 4,17±0,67 при p≤0,05.

Різниця між рівнем потреб в компонентах щастя (СДЩп) та рівнем їх наявності (СДЩн)

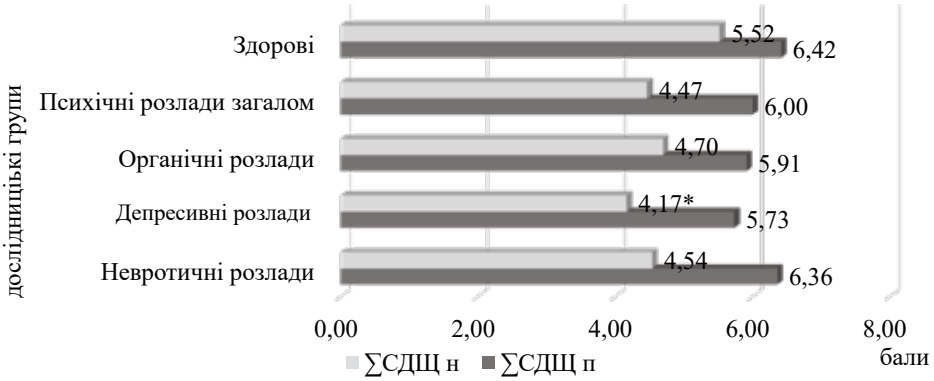

Умовні позначення:

∑СДЩп – рівень потреби в компонентах щастя

∑СДЩн – рівень наявності/реалізованості в реальному житті компонентів щастя

* - відмінності від групи здорових на рівні p≤0,05.

Рис. 1. Рівень потреб та реалізованості компонентів щастя у хворих на ПР різного походження та здорових осіб

відображає ступінь задоволеності життям (ΔСДЩ). Чим меншою є отримана різниця, тим більшою є задоволеність і вищим є рівень щастя. У разі підвищення показників Δ визначається зниження рівня задоволеності та більш низький рівень суб'єктивного сприйняття щастя. Тобто відповідно до даної методики показник Δ має інверсний характер відносно рівня щастя: чим меншим виявляється Δ, тим вищим є рівень щастя. Отримані за цим показником дані графічно представлено на рисунку 2.

Відповідно до отриманих даних найменш задоволеними власним життям, а також такими, що мають найнижчий рівень щастя, є хворі на невротичні розлади, у яких показники СДЩ мали найнижчі значення (0,90±0,39). Це визначає їх як найменш щасливих.

Найвищим рівнем щастя серед форм ПР характеризувалися хворі на органічні розлади (1,22±0,46), показники СДЩ яких були максимально наближені до результатів здорових осіб. Рівень невдоволеності життям у осіб з депресивними розладами був вищим (1,57±0,39), ніж у здорових, при $p \leq 0,05$, що визначало їх як менш щасливих.

При вивченні ОАП було виявлено, що при ПР визначається зниження цього показника (4,89 ± 0,14 стенів), що відображає редукцію здатності адекватно і продуктивно реагувати на комплекс несприятливих факторів при стресових навантаженнях та непропорційно використовувати функціональні резерви. Вивчення структури адаптаційних можливостей хворих з ПР свідчить про переважання у них нервово-психологічної стійкості як провідного адаптаційного механізму (5,35 ± 0,26 стенів) поряд зі значно менш вираженими комунікативними здібностями (4,79 ± 0,09 стенів) та моральними нормативами (4,89 ± 0,14 стенів, $p \leq 0,05$). Означене відображає відносну продуктивність мотиваційно-потребової сфери, що зумовлює вектор і напруженість активності особистості, механізми, за допомогою яких відбуваються процеси цілепокладання і вибору засобів для досягнення поставлених цілей.

У хворих на невротичні розлади відзначався задовільний рівень адаптації (4,97 ± 0,04 стенів), в структурі якої переважали комунікативні засоби подолання (6,71 ± 0,16 стенів). Так, високий і середній рівень комунікативних здібностей (КЗ) був відзначений у 45,71% і 40% хворих, а найнижчий – у 14,29% (рис. 3).

Показники нервово-психологічної стійкості (НПС) у пацієнтів з невротичними розладами були задовільними (5,11 ± 0,29 стенів). При цьому більшість випробовуваних мала середній рівень показників (54,28%), а високі показники визначались у 34,29%, низькі – у 11,43%.

При невротичних розладах спостерігалось достовірне зниження моральної нормативності (МН) в якості адаптаційних ресурсів особистості (4,97 ± 0,04 стенів, $p \leq 0,05$). Серед хворих цієї групи лише 8,57% випробовуваних мали високий рівень дотримання загальноприйнятих норм і правил поведінки, 60% дотримувалися правил нерегулярно залежно від зовнішніх умов середовища, а 31,43% хворих володіли низьким рівнем МН.

У хворих з депресивними розладами рівень особистісного адаптивного потенціалу був доволі низьким (3,88 ± 0,08 стенів). Найбільш

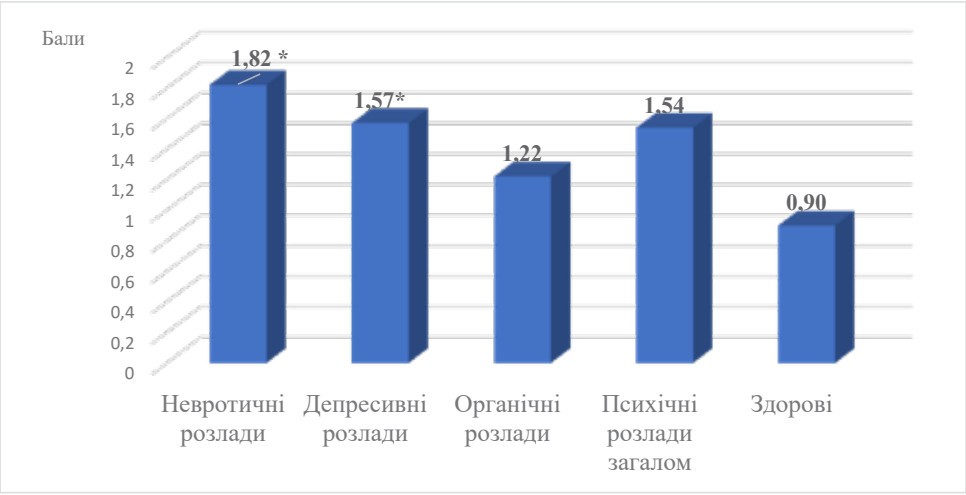

Умовні позначення:

* - відмінності з групою здорових на рівні $p \leq 0,05$.

Рис. 2. Показники різниці рівня потреб та реалізованості компонентів щастя у хворих на ПР різного походження та здорових осіб (або рівень щастя в інверсному варіанті)

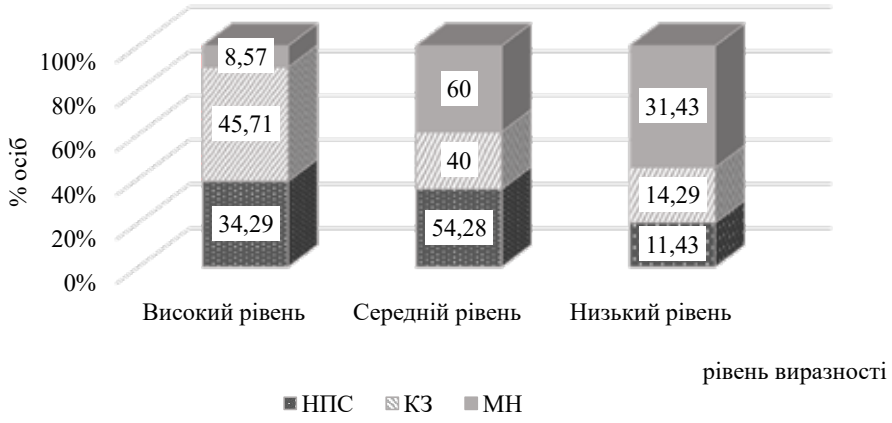

Умовні позначення:

НПС (ПР) – нервово-психічна стійкість (або поведінкова регуляція);

КЗ – комунікативні здібності;

МН – моральна нормативність.

Рис. 3. Рівень адаптаційних характеристик хворих на невротичні розлади

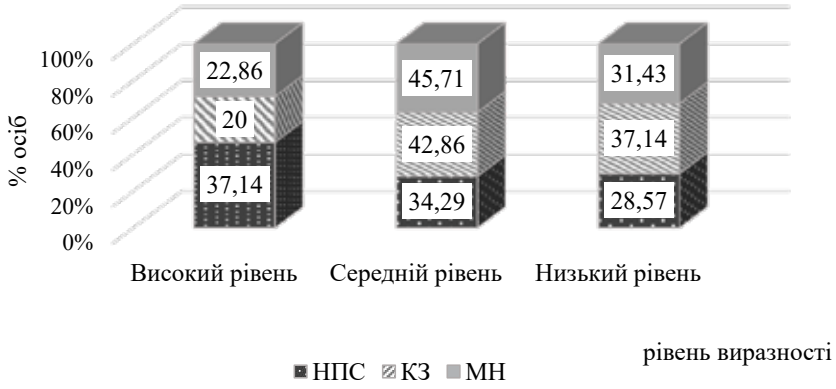

Умовні позначення:

НПС (ПР) – нервово-психічна стійкість (або поведінкова регуляція);

КЗ – комунікативні здібності;

МН – моральна нормативність.

Рис. 4. Рівень адаптаційних характеристик хворих на депресивні розлади

значущою в структурі адаптаційного ресурсу була поведінкова регуляція (4,6 ± 0,17стенів, $p \leq 0,05$), високий і середній рівень якої був виявлений у 37,4% і 34,29% випробовуваних (рис. 4). Низький рівень НПС і відсутність адекватної самооцінки демонстрували 28,57% хворих.

При депресіях КЗ відзначалися на низькому рівні (3,31 ± 0,03 стенів). Пацієнти цієї групи мали труднощі в побудові продуктивних комунікацій, взаємодії з оточенням, були схильні до використання негнучкої системи міжособистісних відносин. Середні і низькі показники КС фіксувались у 42,86% і 37,14% випробовуваних, в той час як легкість встановлення контакту і неконфліктність виявлялися лише в 20% випадків.

Також у хворих з депресіями в структурі адаптаційних можливостей спостерігалось зниження МН (3,74 ± 0,05 стенів). Поведінкових норм і регулярної оцінки морально-етичних принципів дотримувалися лише 22,86% випро-

бовуваних, а середній і низький рівні МН демонстрували 45,71% і 31,43% пацієнтів.

При органічних ПР були зафіксовані відносно високі показники ОАП (5,83 ± 0,17 стенів). У структурі адаптаційних можливостей хворих на органічні розлади достовірно переважала МН (6,8 ± 0,12 стенів), високий і середній рівень прихильності до морально-соціальних норм демонстрували 54,29% і 37,14% випробовуваних, тоді як нетолерантність до аспектів моралі відзначалась лише у 8,57% хворих з даною патологією (рис. 5).

У хворих з розладами органічного ґенезу також був виражений адаптивний компонент НПС (6,34 ± 0,32 стенів, $p \leq 0,05$). Високий і середній рівні стійкості до стресових навантажень були відзначені у 42,86% і 40% респондентів. Низький рівень поведінкової регуляції був зафіксований у 17,14% випробовуваних.

Найнижчі показники у хворих з органічною патологією спостерігалися за фактором КЗ (4,37 ± 0,08 стенів, $p \leq 0,05$). Було показано, що 45,72% хворих мали труднощі в здійсненні комунікації, налагодженні контактів з оточуючими і глибоких емоційних зв'язків. У даної групи хворих адаптивні комунікативні навички були зафіксовані лише у 25,71% опитаних, а 28,57% мали середній показник КЗ.

Порівняльний аналіз даних дослідження хворих з різними за походженням ПР показав, що достовірно вищий адаптаційний потенціал відзначався в групі хворих з органічними розладами, що відображає їх здатність до адекватної регуляції функціонального стану організму в різноманітних умовах життя і діяльності (рис. 6). Саме хворі на органічні розлади мали найвищі показники нервово-психічної стійкості.

Хворі на невротичні розлади як провідний спосіб адаптації найчастіше використовували комунікативні навички, які у них переважали. Це свідчить про схильність даної категорії хворих до використання міжособистісної взаємодії як способу уникнення складних життєвих обставин, небажання прийняття відповідальності шляхом перенесення негативних емоцій на зовнішні об'єкти і прагнення до заміщення процесу переробки когнітивного досвіду.

У хворих на депресивні розлади виявилося достовірне зниження як величини загального показника ОАП, так і його компонентів (нервово-психічної стійкості, комунікативних здібностей, моральної нормативності), що відображає обмеження адаптаційного потенціалу у пацієнтів цієї групи.

Дослідження структури адаптаційних можливостей у пацієнтів з ПР показало, що рівень їх ОАП був значно нижчим (4,89±0,25 стенів), ніж у здорових (7,36±0,25 стенів, $p<0,005$). Найнижчі показники за всіма компонентами ресурсів долаючої поведінки спостерігались у хворих на депресивні розлади. Відмінності з групою здорових за всіма шкалами опиту-

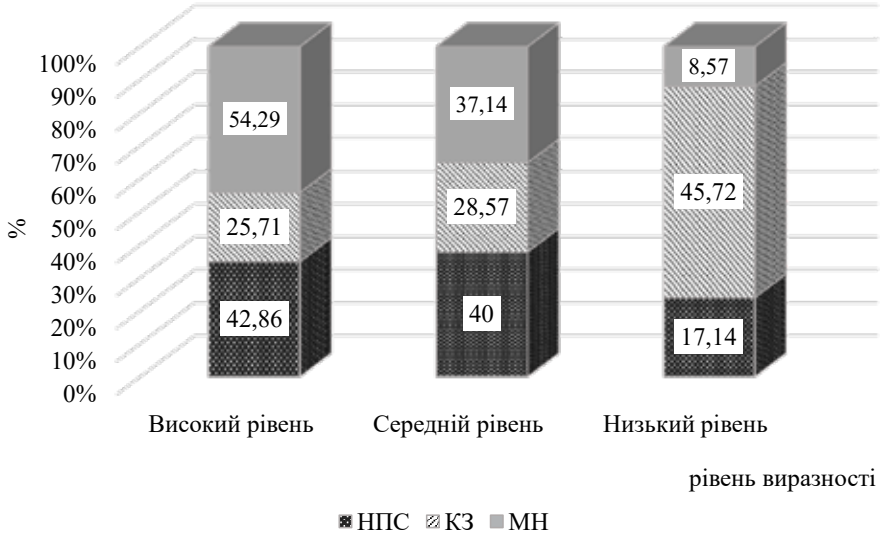

Умовні позначення:

НПС (ПР) – нервово-психічна стійкість (поведінкова регуляція);

КЗ – комунікативні здібності;

МН – моральна нормативність.

Рис. 5. Рівень адаптаційних характеристик хворих на органічні розлади

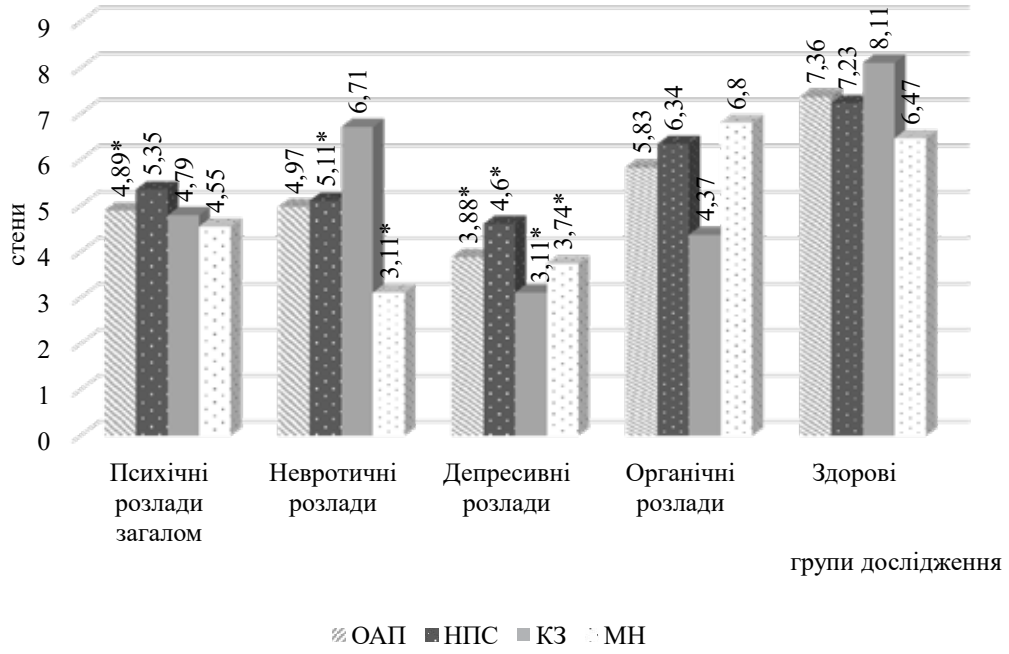

Умовні позначення:

ОАП – особистісний адаптаційний потенціал;

НПС (ПР) – нервово-психічна стійкість (поведінкова регуляція);

КЗ – комунікативні здібності;

МН – моральна нормативність;

* - достовірні відмінності з групою здорових.

Рис. 6. Структурні особливості адаптаційного потенціалу хворих на психічні розлади різного походження та здорових осіб

вальника виявились достовірно значущими. Такий розподіл характеризується низьким рівнем поведінкової регуляції хворих на депресивні розлади, їх схильністю до нервово-психічних зривів, відсутністю адекватної самооцінки і реального сприйняття дійсності, низьким рівнем розвитку комунікативних здібностей, складнощами в побудові контактів з оточуючими, проявами агресивності, підвищеною конфліктністю, неможливістю адекватно оцінити своє місце і роль в колективі, відсутністю прагнення дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки.

Встановлено, що хворі з ПР відрізнялись від групи здорових за показниками ОАП ($p \leq 0{,}001$), НПС ($p \leq 0{,}001$) та КС ($p \leq 0{,}001$).

У здорових осіб адаптаційні ресурси були більш вираженими за всіма шкалами опитувальника та відповідали градаціям високих нормативних показників. Провідним механізмом у структурі адаптації здорових осіб були комунікативні здібності (8,11 ± 0,29 стенів). Тобто група здорових осіб характеризувалась високим рівнем нервово-психічної стійкості і поведінкової регуляції, високою адекватною самооцінкою і реальним сприйняттям дійсності, розвиненими комунікативними здібностями, легкістю встановлення контактів з оточуючими, зниженою конфліктністю, реальною оцінкою своєї ролі в колективі, орієнтуванням на дотримання загальноприйнятих норм поведінки.

Для вивчення особливостей функціонального взаємозв'язку між адаптаційними можливостями та рівнем суб'єктивного сприйняття щастя у пацієнтів з психічними розладами використовувалась процедура кореляційного аналізу, в ході якого були зіставлені показники шкали «Адаптивність» та показник суб'єктивного рівня щастя (за результатами методики СДЩ) (табл. 1).

Згідно з результатами методики СДЩ показники Δ відображають рівень незадоволення власним життям за певними сферами, тому вони позначають рівень щастя зворотно, тобто високі показники свідчать про низький рівень щастя, низькі – про відчуття щастя. У зв'язку з цим показники в таблиці 1 зі знаком «-» трактуються як позитивні, в той час як показники зі знаком «+» – навпаки.

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу показників адаптації з показниками суб'єктивного рівня щастя у хворих на ПР

Шкали		Суб'єктивний рівень щастя						
		ΔСДЩ	ΔЕМ емоційний	ΔСЦ соціальний	ΔМТ матеріальний	ΔФЗ фізичний	ΔДН динамічний	ΔЕК екзистенційний
МЛО-АМ	особистісний адаптаційний потенціал (ОАП)	-0,24	-0,13	0,15	-0,15	-0,18	0,02	0,05
	нервово-психічна стійкість (НПС)	-0,03	-0,03	-0,46	-0,11	0,13	-0,21	-0,20
	комунікативні здібності (КС)	-0,22	-0,45	-0,05	-0,10	0,15	-0,20	-0,13
	моральна нормативність	0,18	0,23	-0,37	-0,02	-0,11	-0,18	-0,26

Примітки:
- значення подано у форматі " r – коефіцієнт кореляції";
- рівень достовірності взаємозв'язків $p<0,05$ виділено заливкою сірого кольору;
- показники кореляції мають зворотні значення, тобто трактуються зі зворотним знаком.

Як свідчать наведені дані, достовірні зворотні кореляції були отримані між комунікативними здібностями та емоційною компонентною ΔСДЩ (r=-0,45), між соціальною складовою ΔСДЩ та нервово-психічною стійкістю (r=-0,46), а також між моральною нормативністю та соціальною складовою ΔСДЩ (r=-0,37).

Тобто високий рівень суб'єктивного сприйняття щастя пов'язаний функціональними зв'язками з нервово-психічною стійкістю, комунікативними здібностями та моральною нормативністю.

Обговорення. Загалом результати аналізу рівня суб'єктивного сприйняття щастя (РССЩ) обстежених осіб довели, що хворі на ПР характеризувались більшою невдоволеністю рівнем власного життя і більш низьким рівнем відчуття щастя порівняно зі здоровими.

Найменш задоволеними власним життям, а також такими, що мають найнижчий рівень щастя, є хворі на невротичні розлади. Найвищим РССЩ порівняно з іншими формами ПР відзначались хворі на органічну патологію.

Рівень реалізації компонентів щастя у хворих на ПР був нижчим, ніж у здорових. Особливо низьким рівень наявності різних компонентів щастя в реальному житті був у хворих на депресивні розлади.

У хворих на ПР найбільш значущими для суб'єктивного відчуття щастя були емоційний та фізичний компоненти (для всіх форм ПР), а також соціальний (для невротичних та органічних) та матеріальний (для депресивних розладів) компоненти. При цьому рівні екзистенційного компоненту щастя (при всіх формах ПР) та динамічного, особливо при депресивних станах, виявлялись значно нижчими.

Проведений аналіз адаптаційного ресурсу особистості обстежених показав, що при ПР спостерігалось зниження особистісного адаптаційного потенціалу. Це відображає редукцію здатності адекватно і продуктивно реагувати на комплекс несприятливих факторів при стресових навантаженнях та непропорційно використовувати функціональні резерви.

Структура адаптаційних можливостей хворих на ПР свідчить про переважання у даної категорії випробовуваних нервово-психологічної стійкості (поведінкової регуляції) як провідного адаптаційного механізму при значно менш виражених комунікативних здібностях і моральних нормативах.

Серед хворих на ПР різного походження найвищий адаптаційний потенціал визначався в групі хворих з органічними розладами, що відображає їх здатність до адекватної регуляції функціонального стану організму в різноманітних умовах життя і діяльності. Також дана категорія пацієнтів мала найвищі показники нервово-психічної стійкості. Найнижчі показники за всіма компонентами ресурсів долаючої поведінки були у хворих на депресивні розлади. Пацієнти з невротичними розладами відрізнялись тим, що в якості провідного способу адаптації найчастіше вони використовували комунікативні здібності, які у них переважали.

Результати кореляційного аналізу показали, що високий рівень суб'єктивного сприйняття щастя пов'язаний функціональними зв'язками з нервово-психічного стійкістю, комунікативними здібностями та моральною нормативністю, особливо з емоційними та соціальними компонентами.

Висновки. Отримані дані свідчать, що рівень суб'єктивного сприйняття щастя у пацієнтів з ПР зумовлений специфікою адаптаційних ресурсів особистості. Корекція визначених особистісних структур є одним з напрямів впливу на суб'єктивне сприйняття щастя у пацієнтів з ПР.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антомонов М.Ю. Математическая обработка и анализ медико-биологических данных. Киев, 2006. 556 с.

2. Бурлака О.В., Золотаорьова О.А., Стебнюк В.В. Професійно-соціальний стрес та стрес-індуковані розлади. Одеса : ТС «Сталкер», 2010. 174 с.

3. Джидарьян И.А. Счастье в представлениях обыденного сознания. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21. № 2. С. 40–48.

4. Інноваційні підходи до організації медико-психологічної допомоги при посттравматичному стресовому розладі : методичні рекомендації / О.С. Мусій, І.Я. Пінчук, О.О. Хаустова та ін. Київ, 2014. 32 с.

5. Леонтьєва З. Розрахунок адаптаційного потенціалу, оцінка адаптаційних можливостей організму і рівнів здоров'я студентів Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького. *Медичні науки.* 2017. Т. XLVII. С. 64–70.

6. Литвиненко О.Д. Адаптаційний потенціал як система адаптивностей особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 74–81.

7. Марута О.С. Семантический дифференциал счастья (клинико-психологические аспекты). *Медична психологія*. 2019. Т. 14. № 2. С. 27–31.

8. Многоуровневый личностный опросник «Адаптивность» (МЛО-АМ) А.Г. Маклакова и С.В. Чермянина. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты :* учебное пособие / ред. и сост. Райгородский Д.Я. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2006. С. 549–672.

9. Петров В.Г., Злыгостева К.В. Счастье и психологическое благополучие в структуре ресурсной модели психологического здоровья. *Бюллетень ВСНЦ СО РАМН*. 2015. № 4 (104). С. 79–83.

10. Сороко С. Индивидуальные стратегии адаптации человека в экстремальных условиях. *Физиология человека*. 2012. Т. 38. № 6. С. 78–86.

11. Стрес і людина: медико-психологічна допомога при стресових розладах : методичний посібник / за ред. І.Я. Пінчук, К.Д. Бабова, А.І. Гоженка. Київ : Видавничий дім «Калита», 2014. 92 с.

12. Чайка Г.В. Сучасні дослідження психологічного благополуччя (за матеріалами зарубіжних авторів). *Актуальні проблеми психології. Серія «Психологія особистості. Психологічна допомога особистості»*. 2018. Вип. 17 (11). С. 244–262.

13. Штемберг А.С. Социальный стресс и психологическое состояние населения России. Ч. 1. Общественно-политические процессы, формирующие социальный стресс. *Пространство и время*. 2014. № 1 (15). С. 187–195.

14. Kreiger N. Theories for social epidemiology in the 21st century: an ecosocial perspective. *International Journal of Epidemiology*. 2001. Vol. 30 (4). P. 668–677.

15. Lambert D'raven L., Moliver N., Thompson D. Happiness intervention decreases pain and depression, boosts happiness among primary care patients. *Prim Health Care Res Dev*. 2015. 16 (2). P. 114–126.

16. Palmer B.W., Martin A.S. Wellness within illness: Happiness in schizophrenia. *Schizophr Res*. 2014. № 159 (1). P. 151–156.

17. Schiffrin, H., Nelson S. Stressed and happy? Investigating the relationship between happiness and perceived stress. *Journal Happiness Study.* 2010. № 11 (1). P. 33–39.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІКЛІНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ

PECULIARITIES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE MANIFESTATION OF MEDICAL WORKERS IN POLYCLINICS

УДК 159.95
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.20

Міщиха Л.П.
д. психол.н.,
професор кафедри загальної
та клінічної психології
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Винничук С.С.
магістр психології
факультет психології
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

У статті піднімається проблема психологічних особливостей прояву емоційного інтелекту в медичних працівників поліклінічних закладів. Обґрунтовується вагомість розвиненого емоційного інтелекту в медичних працівників, які працюють у системі «людина-людина». Розкриваються феноменологія емоційного інтелекту, його змістова компонента та структура. Емоційний інтелект розглядається як пізнавальна спроможність людини, що проявляється в її здатності виявляти ті емоційні складники об'єктів, способи їх використання і впливу на них, які забезпечують вирішення емоційно забарвлених проблем, розв'язування задач на основі розуміння суб'єктом власних емоційних переживань та емоційних станів інших людей.

Подаються психологічні особливості емоційної та інтелектуальної складових частин особистості медичних працівників поліклінічних закладів. Наголошується, що вагомими складниками емоційної сфери медичних працівників є пластичність поведінки, здатність розуміти інших, емоційність, емпатія, людяність, уміння встановлювати контакт з пацієнтами та завойовувати в них довіру, соціальна зрілість особистості, емоційна стійкість, саморегуляція тощо. Здійснено аналіз проведеного емпіричного дослідження на предмет виявлення рівня розвитку емоційного інтелекту в медичних працівників поліклінічних закладів, яке показало домінування середнього рівня розвитку емоційного інтелекту в медичних працівників (70%), отже, 23% респондентів показали його високий рівень і 7% – низький.

Перспективу дослідження вбачаємо в практичному використанні його результатів для розробки програми психологічного супроводу розвитку емоційного інтелекту медичних працівників поліклінічних закладів.

Ключові слова: *інтелект, емоції, емоційний інтелект, рівні розвитку емоційного інтелекту, емоційна зрілість, медичні працівники, поліклінічні заклади.*

The paper raises the issue of emotional intelligence manifestation of medical workers in polyclinics. It substantiates the importance of emotional intelligence development for medical workers. The phenomenology of emotional intelligence, its semantic component and structure are revealed. Emotional intelligence is a person's cognitive skill contains ability to identify the emotional components of objects, ways to use and influence them. It provides solutions to emotional problems, solving problems based on understanding the subject's own emotional experiences and emotional states of other people. Psychological features of emotional and intellectual components of the personality of medical workers of polyclinics are given. For medical workers, there is important components of the mental health like plasticity of behavior, ability to understand others, empathy, humaneness, ability to establish contact with patients and gain their trust, social maturity, emotional stability and affectivity, self-regulation, etc.

An empirical research was conducted to identify the development level of emotional intelligence of health care workers. It showed the dominance of the average development level (70%), so 23% of respondents showed a high level and 7% showed low.

Our expectations of the research is in the practical use of its results to create a program of psychological support of health professionals to help them to increase emotional intelligence.

Key words: *intelligence, emotions, emotional intelligence, levels of development of emotional intelligence, emotional maturity, medical workers, polyclinics.*

Постановка проблеми. Постановка самої проблеми емоційного інтелекту затребувана часом, адже нині успіх у будь-якій сфері професійної діяльності визначається не тільки інтелектуальними здібностями та знаннями особистості, але й здатністю її до розбудови гармонійного поля взаємодії, комунікації, вміння працювати в команді.

Вивчення основних емоційних властивостей є необхідною складовою частиною становлення майбутнього лікаря. Компетентний лікар має володіти високим рівнем емоційної зрілості: регулювати власні емоції та розпізнавати емоції інших, вміти об'єктивно оцінювати емоційні стани, їх ідентифікувати, розуміти; володіти методами емоційного впливу для створення сприятливого емоційного клімату в професійному середовищі, бути емпатійним, відкритим до діалогу тощо.

Разом із тим тема проявів емоційного інтелекту в медичних працівників, зокрема, поліклінічних закладів, нині мало досліджена.

Мета – дати теоретичне обґрунтування феномена «емоційний інтелект» та виявити психологічні особливості прояву EQ медпрацівників поліклінічних закладів.

Передумовою виникнення концепції EQ вважають роботи американського психолога Г. Гарднера. Дослідженням емоційного інтелекту займались також Д. Гоулман, Д. Мейєр, П. Селовей, Р. Бар-Он, Д. Люсін, Н. Холл та ін. Кожен із них розробив власну теорію та модель емоційного інтелекту, найвідомішими з яких є п'ятикомпонентна модель емоційного інтелекту Д. Гоулмана та модель здібностей, розроблена Дж. Мейєром, П. Селовеєм і Д. Карузо.

Загалом кожна з теорій емоційного інтелекту має різні складники та передбачає різне

співвідношення інтелектуального й емоційного. Теоретико-методологічні підходи до цієї проблеми також розглядали у своїх роботах Б. Ананьєв, Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, О. Тихомиров та інші.

В Україні вивчення емоційного інтелекту набуло значного поштовху в зв'язку з концептуалізацію поняття «емоційний інтелект» (О. Власова, Н. Коврига, Е. Носенко та ін.). Кожен із дослідників зробив значний внесок у вивчення EQ. Зокрема, дослідження адаптивних функцій та адаптаційного потенціалу емоційного інтелекту (І. Аршава, Н. Коврига, В. Овсянникова), зв'язок між складниками емоційного інтелекту та лідерськими якостями (А. Мітлош), стресозахисна та адаптивна функції емоційного інтелекту (Н. Коврига), розвиток інтелектуальних почуттів у пізнавальній діяльності людини (В. Поплужний), емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи (Г. Березюк) тощо.

Щодо вищезазначеної нами проблеми дослідження, то вона знаходить своє втілення в дослідженнях вчених щодо особливостей емоційного інтелекту в майбутніх медичних сестер [5; 10], у форматі попередження розвитку емоційного вигорання медичних працівників [1; 2; 4; 6], як чинник запобігання професійній дезадаптації [3] тощо.

Головною передумовою успіху в професійній діяльності людини тривалий час вважали виключно її інтелектуальні здібності, приділяючи увагу розвитку мислення. Однак, коли професія передбачає взаємодію з іншими людьми, ця система часто дає збій. Помітивши це, Д. Гоулман висловив думку про те, що загальний інтелект (IQ) тільки на 20% зумовлює успіх у житті людини, тоді як 80% припадає на долю інших чинників [9]. Натомість його позиція полягала в тому, що саме емоційний інтелект сприяє особистісному росту, ефективності професійної діяльності людини. Адже багато цінного у взаємодії та спілкуванні між людьми залишається при цьому поза вербальним спілкуванням (поведінка, емоції, невербальна комунікація).

Щодо розуміння самого феномена «емоційний інтелект» звернемося до змістових його компонентів: інтелект – емоції.

Інтелект – система пізнавальних здібностей індивіда, яка виявляється в здатності швидко і легко набувати нові знання і вміння, долати перешкоди, знаходити вихід із нестандартних ситуацій, глибоко розуміти те, що відбувається навколо, в умінні адаптуватися до складного та мінливого середовища. Що стосується емоційної складової частини, то тут йдеться про власне емоції як відповідні реакції на зовнішні та внутрішні подразники, які проявляються у вигляді задоволення або незадоволення, радості, страху, гніву тощо. За допомогою емоцій людина транслює своє ставлення до навколишнього світу.

У рамках теорії емоційного інтелекту Дж. Мейєра та П. Селовея було розроблено чотирифакторну модель EQ, що включала в себе такі складники:

– сприйняття, ідентифікація емоцій (власних та інших людей) – здатність визначати свої та чужі емоції за описом фізичного стану, їхніх почуттів, думок, невербальних засобів спілкування (жестів, міміки тощо), мови тощо;

– управління емоціями (своїми та інших людей) – регуляція емоцій, уміння «приборкувати» емоції, вміння викликати необхідні емоції та уникати їх відповідно до потреби;

– розуміння емоцій – здатність розрізняти емоції, ідентифікувати їх, розпізнавати причини та зв'язки між ними, розуміти амбівалентні почуття, усвідомлювати їхню мінливість та можливі переходи (від однієї емоції до іншої);

– використання емоцій – здатність викликати певну емоцію, поготів контролювати її, змінюючи тим самим власне сприйняття ситуації [8].

На думку Дж. Мейєра та П. Селовея специфічними складниками, що лежать в основі емоційного інтелекту, є емоційність, регулювання емоційних станів, можливість розуміти та інтерпретувати прояви емоцій.

Зростанню інтересу до феномена емоційного інтелекту та його ролі в життєдіяльності людини сприяла праця американського психолога Д. Гоулмана «Emotional Intelligence» (1995 р.). Модель EQ Гоулмана включає такі компоненти [9]:

– самопізнання в емоційній сфері;

– самоконтроль (зокрема, контроль власних емоцій);

– мотивація (вплив на власний емоційний стан заради активізації в діяльності);

– емпатія як розуміння психічних станів оточуючих;

– соціальні навички, серед яких важливу роль відіграє управління взаєминами.

Зв'язок між інтелектуальними й емоційними процесами простежується у концепції Р. Лазаруса [7], де він обґрунтовує цей феномен, виходячи із зв'язку між первинною оцінкою ситуації людиною (загроза) і вторинною (процес захисту). Вчений пояснює це наявністю факторів стресової ситуації і факторів внутрішньої психологічної організації захисту. Отже, мисленнєві процеси є когнітивними, а емоції (як відповідь) – результат оцінювання ситуації.

Виходячи з вищесказаного, можна вважати, що емоційний інтелект – це пізнавальна спроможність людини, котра являє собою здатність виявляти ті емоційні складники об'єктів, способи їх використання і впливу на них, які

забезпечують вирішення емоційно забарвлених проблем, розв'язування задач на основі розуміння суб'єктом власних емоційних переживань та емоційних процесів і станів інших людей (когнітивна та предикативна емпатія) як чинників мотивації та безпосередніх спонук вчинків, поведінки (В.П. Москалець).

У роботі медичного працівника емоційний інтелект є однією зі складових частин, що попереджують емоційне вигорання, до якого особливо схильні представники медичної сфери, адже професійна діяльність медичних працівників пов'язана з неминучими емоційними перевантаженнями. Постійні стресові ситуації, в яких знаходяться люди «допомагаючих професій» у процесі складної соціальної взаємодії з пацієнтом, постійне «занурення» в стан пацієнтів для розуміння їхніх проблем, можуть негативно позначатись і на самому психічному та фізичному здоров'ї лікарів, запустить процеси емоційного вигорання та професійної дезадаптації.

Професія лікаря вимагає вміння дистанціюватись, бути стресостійким, «холоднокровним» і водночас емпатійним, здатним надавати підтримку тощо. Йдеться про самосвідомість медичного працівника, його здатність до самоаналізу, саморозвитку, рефлексії власної діяльності. Неабияке значення приділяється розвитку стресостійкості медичних працівників як здатності до управління власними емоційними станами, утримання від негативних емоцій. Причому при низькому рівні стресостійкості лікар може неадекватно реагувати на ті чи інші емоційні прояви пацієнтів, приймати хибні рішення, коли емоційна складова частина починає домінувати над когнітивною в прийнятті правильних рішень. Усе це може перешкоджати діяльності медичних працівників у виконанні ними прямих професійних обов'язків.

Виходячи із вищеподаного матеріалу, ми провели емпіричне дослідження на предмет виявлення особливостей прояву EQ у медпрацівників поліклінічних закладів.

Дослідження охоплювало 41 особу віком від 19 до 52 років, з яких – 30 жінок та 11 чоловіків. З них 36 осіб – медпрацівники Івано-Франківської області, 5 осіб – Чернівецької області.

Діагностика розвитку емоційного інтелекту в респондентів включала такі методи дослідження, як спостереження, опитування, бесіда, інтерв'ю, анкетування, тестування («Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Холла та «ЕмІн» Д. Люсіна). Для обробки даних, отриманих під час дослідження, використано методи статистичного аналізу.

Запитання анкети включали оцінювання рівня задоволеності своєю роботою, стосунками з колегами та пацієнтами, а також стану здоров'я, умов роботи тощо.

Відповідно до методик «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Холла та «ЕмІн» Д. Люсіна отримали цікаві результати. Згідно з дослідженням, 23% респондентів мають високий рівень EQ, 70% – середній, 7% – низький (див. Рис. 1).

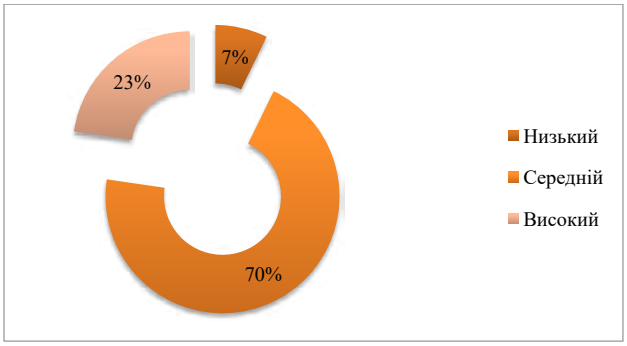

Рис. 1. Загальний рівень емоційного інтелекту

Розглянемо результати дослідження за шкалами тесту Н. Холла:

– за рівнем емоційної обізнаності 37% респондентів отримали високі показники, 56% – середні, 7% респондентів отримали низькі показники;

– за шкалою «Управління власними емоціями» 7% респондентів отримали високий рівень, 34% – середній, 59% респондентів мають низький рівень;

– здатність до управління емоціями інших сформовано на високому рівні у 24% респондентів, у 59% – на середньому і в 17% респондентів – на низькому;

– кількість балів за шкалою «Самомотивація» вказує на високий рівень розвитку цього аспекту у 41% респондентів; на середній – у 34% і низький рівень – у 15% респондентів;

– емпатія розвинута у 15% респондентів на високому рівні, 63% – на середньому рівні, а в 22% респондентів – на низькому рівні (див. Рис. 2).

Оскільки середній рівень домінує, можна зробити висновок, що кожна зі складових частин емоційного інтелекту (емоційна обізнаність, управління власними емоціями, управління емоціями інших, самомотивація, емпатія) в більшості медичних працівників потребує розвитку.

Зокрема, майже половина респондентів мають високу здатність до самомотивації, але при цьому навички управління власними емоціями в них залишають бажати кращого.

У процесі аналізу результатів дослідження виявили зворотну кореляцію між віком та рівнем емпатії. Для уточнення даних ми побудували графік розподілу респондентів за віком на шкалі емпатії (див. Рис. 3).

За допомогою графіка ми виявили, що серед досліджуваних молодше 30 років більше

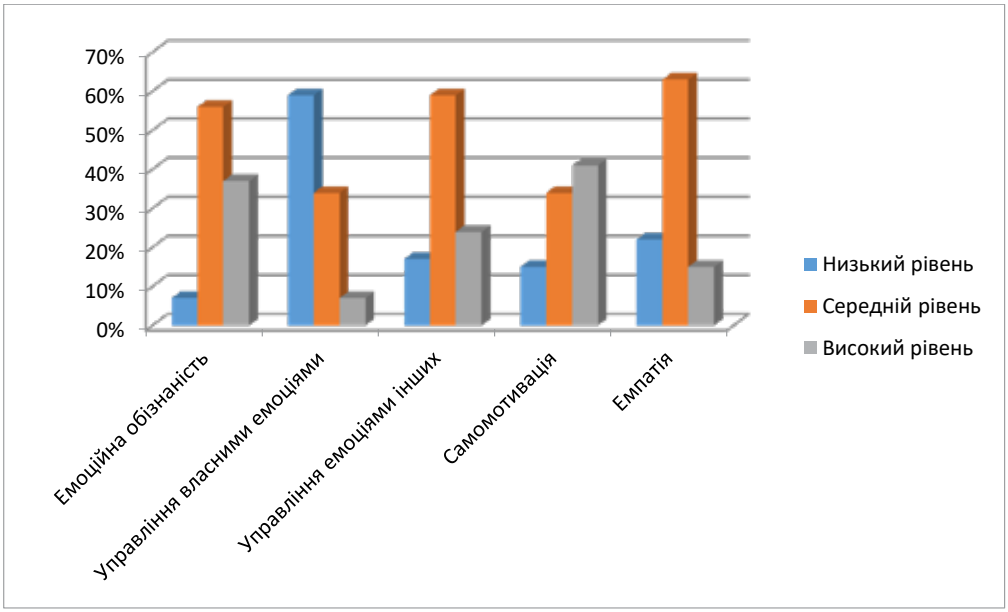

Рис. 2. Рівні прояву складників емоційного інтелекту медичних працівників поліклінічних закладів

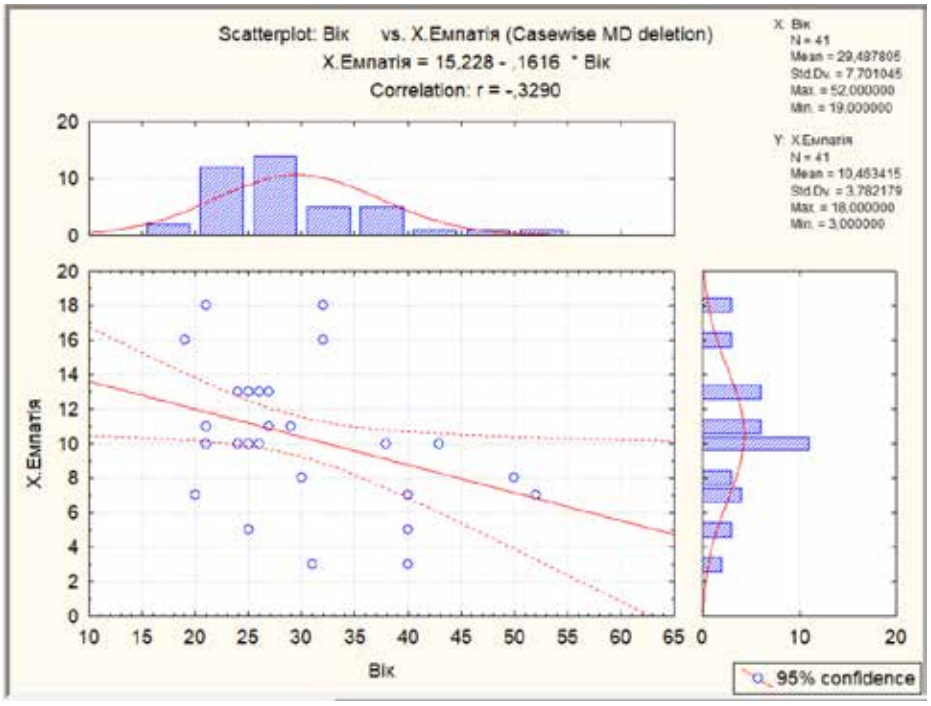

Рис. 3. Графік розподілу респондентів за віком на шкалі емпатії

учасників із високим рівнем емпатії. Порівняльний аналіз за деякими факторами також показав цікаві результати.

Порівняння в гендерному співвідношенні, показало, що результати жінок за шкалою «Емоційна обізнаність» є дещо вищими, ніж у чоловіків, і ця різниця є статистично значущою при допустимій похибці $p<0,05$. Жінки в середньому проявляють більшу емоційну обізнаність, ніж чоловіки. Тобто жінкам легше помітити прояви власних емоцій, а також емоцій та почуттів оточуючих.

Щодо результатів дослідження з аспекту самоставлення, то вони вказують на вищий рівень самоставлення (збільшення позитиву) у людей із вищим емоційним інтелектом. Отже, зниження рівня самоставлення (збільшення негативу) показує нижчий рівень емоційного інтелекту. Цікаво, що результати дослідження за опитувальником Д. Люсіна теж пока-

зують, що особи з вищим рівнем емоційного інтелекту мають вищий рівень самоставлення і більш схильні краще оцінювати стосунки з колегами. Окрім того, ця тенденція зачепила і рівень задоволення від роботи, – досліджувані з вищим рівнем емоційного інтелекту оцінювали її вище.

Висновки. Таким чином, проведене нами дослідження виявило домінування середнього рівня розвитку емоційного інтелекту в медичних працівників поліклінічних закладів.

Аналізуючи отримані дані, можемо зазначити, що більшість досліджуваних мають позитивні очікування від майбутнього, що є важливим ресурсом для подальшого розвитку позитивного самоставлення як складника емоційного інтелекту. Медичні працівники, які мають вищий рівень емоційного інтелекту, більш оптимістично налаштовані щодо майбутнього та задоволені роботою, до того ж почуваються здоровішими і більш вмотивовані. Це створює враження, що люди з вищим емоційним інтелектом більш щасливі (що потребує подальших досліджень).

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми.

Перспективу дослідження бачимо у використанні його результатів для розробки програми психологічного супроводу розвитку емоційного інтелекту в працівників медичної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кокотова О.О. Особливості емоційного вигорання у середнього медичного персоналу психіатричних установ (структура, механізми формування, психотерапевтична корекція) : автореф. дис. … канд. мед. наук : 19.00.04. Харків, 2010. 20 с.

2. Корман М.М. Розвиток емоційного інтелекту та емоційної компетентності як передумова запобігання професійного вигорання. *Вісник Національного університету оборони України.* 2012. Вип. 4. С. 175–178.

3. Маркова М.В. Емоційний інтелект та його роль в розвитку професійної дезадаптації медичних працівників / М.В. Маркова, А.Р. Марков, О.В. Піонтковська. *Таврический журнал психиатрии*. 2014. Т. 18, № 3 (68). С. 30–33.

4. Міщиха Л.П., Винничук С.С. Психологічні особливості синдрому емоційного вигорання у медичних працівників. *Теоретико-методологічні проблеми сучасної психології особистості* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 вересня 2021 р. Івано-Франківськ, 2021. С. 119–122.

5. Шпак М.М., Славопас В.А. Особливості розвитку емоційного інтелекту в майбутніх медичних сестер. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. Львів : Гельветика, 2021. Вип. 8. С. 186-195.

6. Якубовська І.О., Міщиха Л.П. Ризики виникнення синдромів хронічної втоми та емоційного вигорання у студентів-медиків у процесі навчання у ВНЗ залежно від індивідуального психологічного профілю. *Галицький лікарський вісник*. 2013. 20, № 4, с. 60-63.

7. Lazarus R.S. The concept of coping. Stress and Coping. New York: 1991, p. 189-206.

8. Mayer J.D. Models of emotional intelligence. Handbook of Intelligence. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, p. 396–420.

9. Goleman D. Emotional intelligence. New York: Bantam Books, 1995. 352 p.

10. Gorgens-Ekermans G. Emotional intelligence as a moderator in the stress-burnout relationship: a questionnaire study on nurses. Journal of Clinical Nursing. 2012. V. 21, p. 2275–2285.

АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ADAPTATION OF FIRST-YEAR STUDENTS TO STUDY IN A UNIVERSITY

УДК 378.091.212-044.332
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.21

Олексюк В.Р.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології розвитку та консультування
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної адаптації студентів-першокурсників до навчання в закладі вищої освіти. Визначено психологічну адаптацію як багаторівневий процес пристосування до нових умов діяльності та спілкування, активного прийняття та засвоєння цінностей, норм, стандартів поведінки, інтеграції в нове освітнє середовище. Висвітлені умови, чинники, компоненти, види, труднощі адаптаційного процесу студентів бакалаврату, які зумовлюють їхню здатність відповідати вимогам і нормам закладу вищої освіти, розвиватися в новому для себе освітньому середовищі, реалізувати свої потреби та здібності.

Описано діагностичні процедури, спрямовані на дослідження особливостей успішної адаптації студентів-першокурсників до навчання в закладах вищої освіти. Проаналізовано результати проведеного емпіричного дослідження, спрямованого на всебічний аналіз різних компонентів соціально-психологічної адаптації першокурсників до навчання за методикою «Адаптивність» А.Г. Маклакова та С.В. Чермяніна. Встановлено, що більшість першокурсників мають високий та середній рівні прояву показників адаптивності (40% та 35% відповідно), але також є значна частина студентів із низьким рівнем (25%).

Означено напрями проведення психологічних заходів зі студентами для розвитку адаптаційних можливостей в нових умовах освітнього середовища, а саме: розвиток у студентів-першокурсників спеціальних організаційно-учбових навичок та комунікативних навичок спілкування з одногрупниками та викладачами, необхідних для навчання у ЗВО; створення умов для оптимального розвитку особистості студента; формування у студентів інтересу до вибраного фаху, оволодіння необхідними для майбутньої професії знаннями, уміннями та навичками.

Ключові слова: *студентство, адаптація, адаптованість, соціально-психологічна адаптація, професійна адаптація.*

The article provides a theoretical analysis of the problem of socio-psychological adaptation of first-year students to study in higher education. Psychological adaptation is defined as a multi-level process of adaptation to new conditions of activity and communication, active acceptance and assimilation of values, norms, standards of behaviour, integration into a new educational environment. The conditions, factors, components, types, difficulties of the adaptation process of undergraduate students, which determine their ability to meet the requirements and standards of higher education, to develop in a new educational environment, to realize their needs and abilities, are clarified.

Diagnostic procedures aimed at studying the features of successful adaptation of first-year students to study in higher education institutions are described. The results of the conducted empirical research aimed at the comprehensive analysis of various components of social and psychological adaptation of freshmen to study are analysed according to the method of adaptability by A. Maklakov and S. Chermyanin. It was found that the vast majority of freshmen have high and medium levels of adaptability (40% and 35% respectively), but there is also a significant proportion of students with low levels (25%).

The directions of carrying out psychological actions with students for development of adaptive possibilities in new conditions of educational environment are defined, as follows: development of first-year students' special organizational and educational skills, and communicative skills of communication with classmates and teachers, necessary for study in universities; creating conditions for the optimal development of the student's personality; formation of students' interest in the chosen profession, mastering the necessary knowledge, skills and abilities for the future profession.

Key words: *students, adaptation, adaptability, socio-psychological adaptation, professional adaptation.*

Нині в Україні актуальним є питання оптимізації інтерактивних процесів соціалізації молоді в сучасне демократичне суспільство. На нашу думку, це передбачає створення передумов мотивації до навчання, надання необхідної допомоги молодим людям із метою розвитку гармонійної особистості, її морально-духовної основи в системі вищої освіти. На думку І.С. Третякової, Н.О. Буряк, вже на першому курсі навчання у вищій школі першорядною є проблема адаптації, тому в контексті підготовки майбутніх фахівців увага має бути зосереджена на її поліпшенні [3, с. 119].

Як зазначають психологи, студентський період є визначальним у житті людини, оскільки саме на цьому віковому етапі закладаються передумови становлення особистості як зрілої та свідомої людини, повноцінного члена суспільства загалом [3, с. 15]. Сучасні українські психологи (Т.В. Буяльська, М.М. Вієвська, Л.Г. Гармаш, Н.М. Дятленко, Н.І. Коцур, Л.І. Красовська, М.Д. Прищак та ін.) акцентують у своїх дослідженнях саме на важливості адаптації студентів-першокурсників до навчання, вважаючи її динаміку умовою успішності всього подальшого функціонування у ЗВО [3; 4; 5]. Загалом, як констатують наукові дослідження, цей процес триває в межах року, завершується до кінця другого – початку третього навчального семестру.

Зміна соціального оточення внаслідок вступу до закладу вищої освіти зумовлює, на думку

І.С. Третякова та Н.О. Буряк, значну динаміку всіх психічних процесів та станів першокурсників, тому процес навчання налагоджується непросто. Новий студентський статус, напружений режим навчання, великий обсяг самостійної роботи, покладання на себе самого, оновлення референтної групи, високі вимоги з боку професорсько-викладацького складу тощо часто супроводжуються дезадаптацією значної частини молодих людей. Юнаки та дівчата мають активно долати різні перешкоди в пошуку власного місця в оновленому життєвому просторі, що визначає та актуалізує їхню спроможність до адаптації та є вирішальним чинником подальшого психокультурного розвитку.

Аналіз психолого-педагогічної літератури із цієї проблематики дає змогу констатувати, що в дослідженнях адаптації студентів-першокурсників до навчання в закладі вищої освіти науковці зосередили увагу на висвітленні таких її особливостей, як динаміка, зміст, критерії, види, результати (М.Д. Дворяшина, А.М. Колесова, А.Л. Малевич та ін.). Також предметом дослідження є чинники, які порушують адаптацію першокурсників (О.І. Борисенко, Т.О. Комар, М.В. Левченко, В.С. Штифурак та ін.). Тому, на наш погляд, зазначене дослідження є актуальним в аспекті сучасних реалій організації змішаних форм навчання студентів у закладах вищої освіти.

Варто зауважити, що термін «адаптація» в сучасній науці трактується як процес та результат змін, які відбуваються з людиною в нових життєвих умовах. Вона є предметом аналізу в природничих, психолого-педагогічних, медичних, філософських дослідженнях. Як стверджує Т.І. Шанскова, в психолого-педагогічній літературі, розкриваючи зміст цього феномена (Ф. Березін, В. Казначеєв), констатують її прояви в різних видах діяльності (В. Мерлін, Я. Стреляу), вивчають чинники та умови, в яких вона відбувається (О. Мороз, М. Раттер, В. Рождественський). Проте психологічний аналіз цього феномена засвідчує те, що психологи значною мірою зосереджуються на внутрішніх психічних процесах пристосування психіки людини, а педагоги більшою мірою розглядають вплив зовнішніх чинників на особистість, її активну діяльність у контексті змін середовища.

Сучасні дослідниці Л.С. Іванова та Н.О. Мосол поняття адаптації особистості в суспільстві розглядають у контексті організаційної культури професійної групи, колективу. Тому, спілкуючись з іншими людьми, особистість знайомиться з організаційною культурою групи, набуває нових знань, манери поведінки, засвоює нові способи мислення тощо [1, с. 198]. Згідно з уявленнями Л.І. Бурдейної, адаптація індивіда до нових умов або ж видів діяльності визначається як процес врівноважування актуального рівня розвитку індивіда з новими вимогами середовища (діяльності) до нього, а також і як результат цього процесу пристосування [5, с. 394].

Важливим для психологічного аналізу цього феномена, на нашу думку, є розкриття різних аспектів процесу адаптації, а саме: біологічного, психологічного та соціального. На думку Н.О. Буряк та І.С. Третякової, біологічний аспект розкриває можливості пристосування організму до нових фізичних умов існування (температури, тиску, освітлення, звуків тощо). Психологічний акцентує на особистісному потенціалі в контексті узгодження власних потреб, мотивів, інтересів із нормами та цінностями нової групи. Соціальний аспект процесу адаптації відображає здатність особистості адекватно сприймати навколишню дійсність, регулювати власну поведінку відповідно до сподівань найближчого оточення [6, с. 339].

Таким чином, адаптація є складним соціально-психологічним процесом, який розглядається в розрізі активності людини, її потреб, можливостей у поєднанні впливу оточуючого середовища та актуальної соціальної ситуації розвитку особистості. Можна узагальнити таким визначенням К.Л. Потопої: адаптація – це сукупність фізіологічних, психологічних, соціальних потенціалів, що дозволяють індивіду активно і творчо пристосуватися до нових умов соціального середовища [5, с. 113]. За даними Ю.А. Шарко, впродовж першого року навчання відбувається адаптація до соціального середовища ЗВО, а на старших курсах – до вибраного фаху [3, с. 13].

Як зазначає І.І. Погоріла, у вищій школі студенти зустрічаються з новими умовами навчальної діяльності, яка потребує розвинутих вмінь саморегуляції поведінки, самоорганізації занять та побуту, входження у якісно нову систему відповідальності-залежності [4, с. 185]. За даними Н.О. Буряк, І.С. Третякової, часто уявлення першокурсників про процес навчання в закладі вищої освіти виявляються хибними та наївними. Адаптаційний процес, на думку авторів, розпочинається тоді, коли мають місце розчарування в заняттях, які є недостатньо цікавими, фрустрація від рутинної та складної підготовка до практичних, а також, коли саме студентське життя сприймається вже не таким радісним та світлим [6, с. 341]. На думку В.А. Фрицюк, саме коли студент потрапляє в нове, незнайоме для нього середовище, «запускається» процес цілеспрямованого розвитку комплексу необхідних для успішної адаптації у ЗВО якостей та вмінь [7, с. 56].

О.О. Стягунова та А.А. Першина структурують критерії успішної адаптації студентів-першокурсників до навчання у ЗВО. *Емоційно-вольовий* компонент включає стійке позитивне ставлення до вибраної професії, поступову

ідентифікацію індивіда з новою навчальною групою на основі прийняття групових норм та цінностей, впевненість у подоланні труднощів, вирішенні проблем соціального та побутового рівнів. *Пізнавальний* аспект об'єднує знання про майбутню професійну діяльність, наявність стійкої потреби в знаннях із фахових дисциплін, функціонування в структурі учбової мотивації навчальних та професійних інтересів. *Діяльнісна* компонента включає активну участь у житті студентської групи та опанування дисциплін, значущих для майбутньої професії [3, с. 383].

М.В. Буланова-Топоркова підсумовує, виокремлюючи такі об'єктивні та суб'єктивні труднощі, котрі перешкоджають успішній адаптації студентів до навчання у ЗВО [8, с. 144]. До суб'єктивних авторка зараховує індивідуальні особливості анатомо-фізіологічного, психічного розвитку особистості, котрі, на її думку, більшість першокурсників може подолати самостійно. Об'єктивні труднощі зумовлені особливостями організації навчально-виховного процесу конкретного закладу. Вони своєю чергою є соціальними та навчальними, зумовленими різкою зміною умов навчання, проживання, необхідністю самостійно влаштовувати побут, планувати бюджет, звикати до нового режиму та розпорядку дня, спілкуватися з великою кількістю нових людей тощо. Підтримка та допомога досвідчених викладачів у цьому випадку є досить ефективною [8, с. 144–148]. Таким чином, серед великої кількості проблем, які визначають успішність та ефективність процесу адаптації студентів до навчання у ЗВО, варто виділити такі типові. Це особистісна неготовність реалізувати себе в новому соціально-освітньому середовищі, низька стресостійкість, фрустраційна толерантність, емоційна вразливість, які зумовлюють труднощі спілкування та взаємодії під час навчання, діяльності [4, с. 115].

З огляду на вищесказане варто проаналізувати діагностичні процедури, спрямовані на дослідження особливостей успішної адаптації студентів-першокурсників до навчання в закладах вищої освіти. Негативним чинником психологічної адаптації до навчання у ЗВО вважається високий рівень особистісної тривожності, яку можна дослідити за методикою Ч.Д. Спілбергера – Ю.Л. Ханіна [1; 2]. На основі діагностики міжособистісних стосунків студентів можна припустити успішність адаптації в соціумі. З цією метою варто використовувати тест Т. Лірі, чотири октанти яких виявляють соціально адаптивну поведінку, а інші – характеризують тенденції нонконформізму в міжособистісних стосунках. Опосередковано отримати інформацію про адаптивність людини можна і за допомогою Шістнадцятифакторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла, який дозволить оцінити психологічні характеристики гнучкості та адаптивності. А окремі шкали Мінесотського багатомірного особистісного опитувальника дають змогу зафіксувати стан тривожності, нерішучість, емоційну нестійкість, відсутність емоційного відгуку, що також може надати інформацію про особливості пристосування особистості в новому середовищі.

Аналіз досліджень із цієї теми дозволяє також зазначити низку діагностичних процедур, котрі опосередковано дають змогу отримати дані про індивідуальні особливості, важливі для успішної адаптації студента. Це методика для визначення самооцінки та рівня домагань (Т.В. Дембо, С.Л. Рубінштейн, А.М. Прихожан), дослідження самоставлення (В.В. Столін, С.Р. Пантілєєв), опитувальник соціальної компетентності (Л.М. Мітіна), «Локус контролю» (адаптована О.Г. Ксенофонтовою), опитувальник «Соціально-психологічні характеристики суб'єкта спілкування» (В.А. Лабунська), діагностика комунікативної соціальної компетентності (Н.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов) тощо [2].

Важливо також зауважити, що на дослідження рівня адаптованості особистості безпосередньо спрямована методика діагностики показників соціально-психологічної адаптації К. Роджерса й Р. Даймонда. Опитувальник «Адаптованість студентів у ЗВО», розроблений Т.Д. Дубовицькою, А.В. Криловим, спрямований безпосередньо на виявлення студентів, що відчувають труднощі в адаптації до майбутньої професійної діяльності [2].

Для проведення нашого експериментального дослідження було обрано групу з 32 студентів-першокурсників віком 17–18 років. Усі опитувані впродовж двох місяців у змішаній формі (1 місяць офлайн, 2 місяць онлайн) навчалися на першому курсі факультету психології і педагогіки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Для аналізу проблеми їхньої адаптації ми застосували багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (А.Г. Маклаков, С.В. Чермянін), який використовується для діагностики особистісного адаптаційного потенціалу особистості (ОАП). Він містить п'ять шкал: контрольна на визначення достовірності результатів «Вірогідність» (В); «Адаптивні здібності» (АЗ); «Нервово-психічна стабільність» (НПС); «Комунікативні особливості» (КО), «Моральна нормативність» (МН). Констатація результатів, отриманих опитуваним за кожною зі шкал, дає змогу виявити індивідуально-психологічні якості, які забезпечують ресурси процесу його соціально-психологічної адаптації. Результати за кожною шкалою можуть мати високий рівень прояву показників за шкалами, що дає змогу припу-

стити успішність протікання процесу професійної адаптації в респондентів. І, відповідно, їх низький рівень розвитку вказує на необхідність організації допомоги в навчально-професійній адаптації.

Досліджувані студенти за результатами шкали достовірності багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А.Г. Маклакова та С.В. Чермяніна продемонстрували правдиві відповіді, що засвідчує загальну вірогідність всіх отриманих даних. Показники по інших шкалах опитувальника, котрі дають змогу проаналізувати розвиток особистісного адаптаційного потенціалу в респондентів, відображено в таблиці 1.

З табличних даних можна констатувати, що опитувані першокурсники, майбутні психологи, проявили досить хороші показники особистісного адаптивного потенціалу, а саме: високий рівень нервово-психічної стабільності, комунікативних особливостей та моральної нормативності проявився відповідно у 38%, 46,5% та 57% опитуваних. На середньому рівні розвитку знаходяться адаптивні здібності, нервово-психічна стабільність, комунікативні особливості та моральна нормативність у 38%, 31%, 38% та 31% респондентів відповідно. Це засвідчує, що ця частина студентів надає перевагу груповим інтересам, їм притаманні морально-етична спрямованість, прагнення до культурного зростання, вони об'єктивно оцінюють себе та навколишній світ, зорієнтовані на конструктивне розв'язання проблем, гнучкі та ефективні при зустрічі з новими умовами, спроможні приймати й реалізовувати власні рішення.

Також варто констатувати, що є частина студентів, котрі мають низькі показники розвитку особистісного адаптивного потенціалу, а саме: 31% респондентів продемонстрували їх в адаптивних здібностях та нервово-психічній стабільності відповідно. Більш позитивним лише є факт того, що значно менша кількість першокурсників (15,5% та 12% відповідно) проявили неналежний рівень розвитку комунікативних особливостей та моральної нормативності з огляду на вибраний фах. Це може означати, що ця група респондентів демонструє пасивну соціально-психологічну адаптацію, прагне до «веселого» студентського життя, задоволення власних потреб та інтересів, як наслідок, це може спричинити механічне відвідування занять у ЗВО, формальне оволодіння знаннями з предметів і налагодження дружніх взаємин з однокурсниками за принципом «я – як усі».

Ми вважаємо за необхідне порівняти отримані результати хлопців та дівчат, хоча хлопці становили лише п'яту частину від загальної кількості респондентів. Помічаємо, що хлопцям частіше притаманний низький рівень прояву адаптивних здібностей, нервово-психічної стабільності. Також варто зауважити, що хлопці потрапили у групу з низьким рівнем розвитку комунікативних особливостей та моральної нормативності. Це може засвідчити саме гендерні особливості прояву цих характеристик або ж бути випадковим фактом, що потребує додаткових, більш масових досліджень. Отримані дані про те, що дівчата більш адаптовані до нових умов навчальної діяльності можуть бути лише гіпотетичними, тому в перспективі їх варто додатково перевірити.

Аналіз результатів дослідження студентів-першокурсників за цією методикою дав змогу також узагальнити результати за шкалами та отримати наступні дані (рис. 1). Як видно з рисунку, узагальнені по шкалах дані продемонстрували, що 40% респондентів мають високий рівень адаптивності, 35% – середній, 25% характеризуються низьким рівнем адаптивності. Отримані результати вказують на потребу проведення психологічних заходів із частиною студентів щодо покращення їхніх адаптивних можливостей у ситуації навчання.

Теоретичний аналіз цієї проблематики та результати психодіагностичного дослідження дозволяють рекомендувати певні заходи. Як зазначає Ю.М. Ткач, насамперед це розвиток у студентів-першокурсників спеціальних організаційно-навчальних навичок, які необхідні для навчання у ЗВО, та комунікативних навичок спілкування з одногрупниками та викладачами [4, с. 41]. На думку Н.О. Буряк та І.С. Третякової, створення умов для оптимального розвитку особистості студента є головною умовою для успішної адаптації. Зокрема, це така організація навчально-виховного процесу, дотримання гуманних принципів навчання, які забезпечать розвиток та саморозвиток духовно-моральних

Таблиця 1

Показники адаптивності студентів-першокурсників за методикою А.Г. Маклакова – С.В. Чермяніна

Шкали / рівні	Високий		Середній		Низький	
	Студ.	%	Студ.	%	Студ.	%
Адаптивні здібності (АЗ)	10	31%	12	38%	10	31%
Нервово-психічна стабільність (НПС)	12	38%	10	31%	10	31%
Комунікативні особливості (КО)	15	46,5%	12	38%	5	15,5%
Моральна нормативність (МН)	18	57%	10	31%	4	%

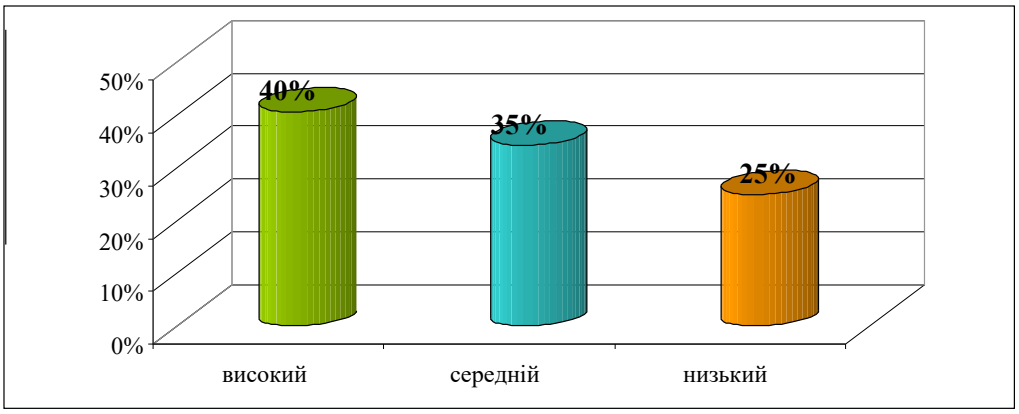

Рис. 1. Показники рівнів прояву адаптивності студентів-першокурсників за методикою А.Г. Маклакова – С.В. Чермяніна

якостей особистості, учбової мотивації тощо [4, с. 344]. Професійна адаптація в умовах ЗВО є процесом формування у студентів інтересу до вибраного фаху, оволодіння необхідними для майбутньої професії знаннями, уміннями та навичками [5, с. 450].

Висновки. Встановлено, що адаптація студентів-першокурсників до навчання у ЗВО є багаторівневим процесом пристосування до нових умов діяльності та спілкування, активного прийняття та засвоєння цінностей, норм, стандартів поведінки, інтеграції в нове освітнє середовище. У результаті проведеного емпіричного дослідження за допомогою багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» (А.Г. Маклаков і С.В. Чермянін) встановлено, що більшість першокурсників мають високий та середній рівні прояву показників адаптивності (40% та 35% відповідно), але також є значна частина студентів із низьким рівнем (25%). Означено напрями проведення психологічних заходів із студентами для розвитку адаптаційних можливостей в нових умовах освітнього середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко О.Ф. Психологічні особливості сучасної студентської молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 26–29.

2. Дубовицкая Т.Д. Методика исследования адаптированности студентов в вузе. *Электронный журнал Психологическая наука и образование.* 2010. № 2. URL: http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2010_2_Dubovitskaya_Krilova.pdf

3. Першина А. Адаптація студентів до навчання у вищих навчальних закладах. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2011. № 3. С. 380–385.

4. Погоріла І. Особливості адаптації студентів-першокурсників до навчальної і професійної діяльності. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2008. № 1. С. 185–189.

5. Потопа К.Л. Соціально-педагогічні умови активізації адаптації студентів молодших курсів до навчання у вищих закладах освіти *Педагогічні науки. Вісник Запорізького національного університету.* 2011. № 3(16). С. 112–117.

6. Третякова І. С. Оптимізація навчально-виховного процесу як умова успішної адаптації студентів-першокурсників *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького*. 2011. № 6. С. 338–344.

7. Фрицюк В.А. Адаптація студентів до навчального процесу у вищому педагогічному навчальному закладі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Вінниця, 2007. № 20. С. 55–58.

8. Штифурак В.С. Адаптація студентів-першокурсників в умовах вищого навчального закладу : монографія. Київ. 2008. 322 с.

ТАКТИКИ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ В ПРОЦЕСІ СПІВБЕСІДИ ДЛЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ

TACTICS OF THE SELF-PRESENTATION DURING THE JOB INTERVIEW

УДК 159.9.072
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.22

Ольховський Д.Ф.
аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

У статті розглянуто тактики самопрезентації, які використовують кандидати на посаду в процесі співбесіди для працевлаштування. Вміння ефективно презентувати себе є важливою навичкою, яка дозволяє індивіду справити позитивне враження та отримати бажану посаду. Тому під час співбесіди кандидати використовують різні тактики самопрезентації. Загалом самопрезентація має за мету справити на співрозмовника якнайкраще враження та продемонструвати свої позитивні сторони, знання та вміння. Функції самопрезентації включають у себе інформативну, комунікативну та спонукальну, адже кожен кандидат під час інтерв'ю намагається повідомити про себе важливу інформацію, справити якнайкраще враження під час взаємодії зі співрозмовником та спонукає того винести позитивне рішення щодо працевлаштування. Самопрезентація може включати елементи самореклами та самосхвалення, підлещування до співрозмовника та тактичну скромність. Також самопрезентація може бути щирою або нещирою. Показано, що значна кількість кандидатів на роботу використовували обман в процесі співбесіди з метою справити про себе краще враження. Нещира самопрезентація може включати як перебільшення реальних досягнень та навичок, так і відверту брехню. Також у статті досліджено самопрезентацію особистостей нарцисичного типу характеру. Показано, що такі індивіди частіше за інших використовують не щиру самопрезентацію, саморекламу, самосхвалення та перебільшення власних досягнень, вмінь та навичок, ніж особистості з іншим складом характеру. Також встановлено, що індивіди з нарцисичними розладами щиро вірять у власний грандіозний портрет, який вони презентують під час співбесіди. Якщо в довготривалій перспективі процес безґрунтовного самосхвалення, характерний для таких індивідів, викликає негативну реакцію, то в короткостроковій комунікації, такій як співбесіда, така тактика самопрезентації справляє позитивне враження та призводить до працевлаштування особистості. Таким чином, самопрезентація особистості впливає на процес працевлаштування і важливим є дослідження тактик самопрезентації, які використовують індивіди з різними особистісними особливостями.

Ключові слова: *самопрезентація, працевлаштування, співбесіда, обман, нарцисичний розлад.*

The article discusses the tactics of self-presentation used by candidates during the job interview. The ability to present oneself effectively is an important skill that allows an individual to make a positive impression and get the desired position. Therefore, during the interview, candidates use different tactics of the self-presentation. In general, the self-presentation aims to make the best impression for the interlocutor and to demonstrate candidate's strengths, knowledge, and skills. The functions of the self-presentation include the information provision, communication, and motivation, as each candidate during the interview tries to communicate the important information about oneself, make the best impression during the interaction with the interlocutor, and encourage them to make a positive decision about the employment. Self-presentation can include elements of the self-promotion and self-praise, flattery for the interlocutor, and tactical modesty. Also, the self-presentation can be honest or deceptive. It is shown that a significant number of candidates for the job position used the deception during the interview in order to make a better impression. Deceptive self-presentation can include the exaggeration of real achievements and skills as well as the outright lies. The article also examines the self-presentation of narcissistic individuals. It has been shown that such individuals use the deceptive self-presentation with elements of the self-promotion, self-praise, and exaggeration of their own achievements, skills, and abilities more frequently than individuals with a different character. It was also found that narcissistic individuals sincerely believe in their own grandiose portrait, which they present during the interview. If in the long run, the process of unfounded self-praise, which is the primary characteristic of such individuals, causes a negative reaction, in the short-term communication such as a job interview, such self-presentation tactics make a positive impression and lead to the employment. Thus, the self-presentation has the significant impact on the employment process and it is important to study the tactics of the self-presentation, used by individuals with different personal characteristics.

Key words: *self-presentation, employment, job interview, deception, narcissistic disorder.*

Вступ. В умовах сучасної соціально-економічної ситуації вміння спеціаліста будь-якого профілю ефективно презентувати себе, свої особистісні якості та професійні досягнення суттєво забезпечує його конкурентоспроможність. Ефективна самопрезентаційна поведінка формує довіру до інформації, що повідомляється фахівцем, сприяє соціальній та професійній успішності, позитивно впливає на ділову репутацію та статус у професійному середовищі. Труднощі та проблеми, що виникають у особистості в процесі ділової самопрезентації, негативно впливають на результати її ділової взаємодії [5]. У звичайних повсякденних ситуаціях самопрезентація є автоматичною і невимушеною. Однак у стресових ситуаціях, таких як співбесіди, індивіди прагнуть справити якнайкраще враження, що впливає на процес їх самопрезентації [9]. Кандидати на роботу використовують тактики самопрезентації або спроби вплинути на саморелевантні образи з метою продати себе інтерв'юеру

та влаштуватися на роботу [7]. Таким чином, контекст співбесіди здається особливо придатним для вивчення мотиву та різних тактик самопрезентації особистості.

Визначення, мета та характеристики самопрезентації. Термін «самопрезентація» описує всю гаму поведінки, за допомогою якої люди повідомляють аудиторії про свою ідентичність. Дефініцію поняття «самопрезентація» дано в роботі «Соціальна психологія» Девіда Майєрса. За його словами, самопрезентація – це «акт самовираження та поведінки, спрямований на те, щоб створити в оточуючих та в самого себе сприятливе враження» [4]. Самопрезентація передбачає презентування індивідом себе в найкращому світлі. Самопрезентант прагне справити сприятливе враження на адресата, зокрема на того, хто проводить співбесіду та приймає рішення щодо працевлаштування.

Самопрезентація виконує такі основні функції: комунікативно-інформаційну, спонукальну і інтерактивну. Самопрезентація – це не просто коротка розповідь про себе. Важливими факторами, що визначають самопрезентацію, є комунікативні цілі та завдання. Самопрезентант має намір викликати інтерес до своєї особи і вже цим досягти бажаного результату [3]. Основна загальна мета полягає в тому, щоб виділити свою розповідь серед інших, акцентувати на привабливих для адресата властивостях повідомлення та цим досягти конкретної мети [3]. Метою самопрезентації виступає створення позитивного образу/іміджу претендента, в основу якого закладається позитивна оцінка власних професійних та особистісних досягнень.

Самопрезентації мають високий рівень інформативності. В акті самовираження самопрезентант розповідає та демонструє свої особистісні та професійні якості [3]. Претенденти на посаду будуть мотивовані представляти образ своєї унікальності, досягнення та незалежності [9]. Вважається, що суб'єкт буде використовувати ті аргументи, які є легітимними особисто йому [2]. Для того щоб досягти бажаного результату, самопрезентант має володіти широким спектром навичок, інтонацією, риторичними оборотами, має уміти складно, лаконічно, впевнено, але в той же час ненав'язливо викладати свої думки, а саме мати власний мовний стиль [3]. У процесі добору тих чи інших аргументів претендент створює власний мовний портрет, де під час цілеспрямованого використання мовних засобів виявляються позитивні особистісні, соціальні та професійні характеристики людини [1; 10]. Таким чином, унікальний мовний стиль особистості є невід'ємною характеристикою самопрезентації.

Стратегії і тактики самопрезентації

Ефективність самоподання суттєво визначається правильним вибором комунікативних стратегій та тактик. Розрізняють два типи мовних стратегій: кооперативні та некооперативні (конфронтаційні). До першого типу належать стратегії схвалення та апологетики, втіхи, умовлянь тощо, до другого – стратегії дискредитації, сварки. Самопрезентанти віддають перевагу головним чином кооперацій-ним мовним стратегіям, оскільки вони намагаються вплинути на адресата не психологічним напором, тиском або силою, а вмовляннями, позитивними доводами, аргументами, порадами, проханнями, іноді ліричним оповіданням про себе або самоописом з елементами гумору [3]. Так, позитивні комунікаційні стратегії є ефективнішими під час самопрезентації.

Тактика самопрезентації може бути щирою або оманливою, точною або неточною. Дослідження показують, що образ, який кандидат зображує на співбесіді, може не точно відображати справжнє «я» кандидата, і, як зрештою виявляють деякі роботодавці, те, що вони бачать на співбесіді, може не відповідати тому, що вони отримують на роботі [7]. З огляду на те, що судження інтерв'юерів щодо якостей претендентів значною мірою ґрунтуються на тому, що ці заявники говорять і роблять під час співбесіди, існують свідчення, що понад 90% кандидатів на роботу демонструють, принаймні, деякі форми фальшивої поведінки під час співбесіди [8]. Згідно з дослідженням Weiss and Feldman [11], 81% претендентів на роботу зізналися, що вони сказали принаймні одну неправду під час останньої співбесіді і в середньому 2,19 брехні на співбесіді. Крім того, показано, що щонайменше 93% учасників опитування використовували одну або більше тактик фальсифікації враження під час нещодавньої співбесіди з працевлаштуванням [11]. Сам соціальний контекст співбесіди може сильно впливати на поведінку кандидата на посаду. Можна виділити низку структурних вимірів, які визначають ситуацію. По-перше, перспективи роботи кандидата регулюються рішенням особистості, що проводить співбесіду. Це створює ситуацію, в якій кандидат на роботу певною мірою залежить від інтерв'юера. Для того, щоб зменшити вразливість, пов'язану з такими контекстами, індивіди часто намагаються створити позитивні ілюзії, щоб керувати своїм іміджем. По-друге, інтереси кандидата, який хоче отримати пропозицію роботи, суперечать інтересам інтерв'юера, котрий хоче отримати найбільш точну інформацію, щоб найняти найкращого кандидата. Міжособистісні умови з суперечливими інтересами незмінно активізують збільшення використання тактик самопрезентації. Коли обидва ці структурні елементи залучені

до визначальних властивостей соціального середовища, це незмінно призводить кандидата на роботу до прийняття «правила» максимізувати свої власні результати незалежно від результатів іншої особи (інтерв'юера) під час взаємодії. Прийняття цього правила пояснює, чому кандидати можуть брати участь у навмисному введенні в оману під час співбесіди. Імовірність того, що кандидати на роботу будуть використовувати тактику неточної самопрезентації під час співбесіди, додатково збільшується тим, що у взаємодії беруть участь незнайомці. З огляду на це те, що інтерв'юер «знає» про кандидата, залежить від типу та кількості саморелевантної інформації, яку кандидат вирішить розкрити під час короткої взаємодії, характерної для співбесіди [7]. Так, сам контекст співбесіди створює ситуацію, за якої кандидат на роботу використовує різні тактики самопрезентації.

До тактик самопрезентації зараховують саморекламу, підлещування та тактичну скромність. Самореклама покликана вразити аудиторію компетентністю кандидата. Ця тактика включає самопідвищення та конкретне самосхвалення. Самосхвалення передбачає підкреслення своїх позитивних якостей та хвастощі. Для застосування цієї тактики не потрібно ніяких прикрашань. Навпаки, самопідвищення поширюється на перебільшення своїх компетенцій, наприклад, необґрунтовані заяви про досягнення та присвоєння собі досягнень інших. Підлещування призначене для того, щоб визвати симпатії аудиторії. До цієї тактики належать погодження з думкою інерв'юера та лестощі, а також гумор. Тактична скромність також сприяє залученню до роботи. Ця тактика передбачає применшення власних досягнень замість їх просування. Тактична скромність є альтернативою саморекламі. Ця тактика краще працює, коли аудиторія вже має позитивну інформацію про компетенцію кандидата. Це може допомогти подолати неприязнь, яку створює самореклама [10]. Так, основними тактиками самопрезентації є самореклама, лестощі та тактична скромність.

Основна мета самопрезентації під час співбесіди – це керування враженнями, які кандидат справляє на осіб, що проводять інтерв'ю. Індивід намагається створити чи передати особливе враження про себе іншій особистості. Цей процес можна концептуалізувати як континуум тактик, що йдуть від повної чесності до відвертої брехні про свої якості. Нижня частина континууму може бути визначена як чесний індивід, який покладається на факти та правдивий опис своїх якостей для створення позитивного враження. Верхня частина континууму може розглядатися як неправдива самопрезентація, коли кандидат використовує більшменш оманливі тактики самопрезентації для створення позитивного враження. Наприклад, такі індивіди вдають, що мають певні навички або дотримуються певних поглядів, яких вони насправді не дотримуються чи не мають. При цьому трохи оманлива тактика є найближчою до чесного миттєвого повідомлення, а надзвичайно оманлива тактика – найближчою до відвертої брехні.

Для справлення позитивного враження кандидати використовують різні вербальні тактики, включаючи асертивні підходи, які спрямовані на активну передачу позитивного іміджу (наприклад, самореклама) і захисні тактики, на захист або виправлення загрозливих образів шляхом вибачення або виправдання своїх дій чи властивостей. Використання таких підходів позитивно корелює з результатами інтерв'ю. Крім того, вплив самопрезентації та тактик зі створення сприйнятливого враження на результати співбесіди сильніший у неструктурованих інтерв'ю, ніж у структурованих.

Самопрезентаця нарцисичних індивідів

До активної самореклами переважно з перевищенням своїх досягнень і спроможностей часто залучаються нарцисичні особистості. Нарцисичні індивіди на субклінічному рівні демонструють грандіозну самовпевненість і активну саморекламу. Їх унікальний стиль самопрезентації пов'язаний із почуттям власної переваги, що супроводжується занепокоєнням, що інші особистості не можуть визнати цю перевагу. Стиль самопрезентації нарцисичних індивідів є особливо ригідним. Той факт, що нарциси справді вірять у свої претензії на перевагу, говорить про те, що їх стиль самопрезентації пов'язаний не з потребою в керуванні враженнями інших особистостей, а являє собою форму самообману. Іншими словами, нарцисичні особистості не залучаються до обману, з метою справити краще враження під час співбесіди, а справді вірять у ті свої якості, які вони презентують. Незважаючи на те, що вони можуть використовувати різноманітні тактики самореклами, найбільш помітними є використання ними перебільшення своїх позитивних якостей і самосхвалення [10]. Отже, для нарцисичних особистостей характерне самосхвалення та нехарактерна тактична скромність.

Також показано, що самореклама нарцисичних особистостей, яка в довготривалій перспективі призводить до негативного ставлення для них оточуючих, може мати адаптивну цінність у короткотривалій перспективі. Так, початкові реакції на самопромоутерів є насправді позитивними. Цієї початкової (навіть тимчасової) переваги може бути достатньо, щоб сприяти успіху в короткострокових контекстах, таких як співбесіди. Ключовим елементом успіху нарцисичних особистостей може бути наполегливість. Нарцисичні

індивіди не відступлять від своїх перебільшень навіть у світлі конкретних суперечливих доказів [10]. Отже, нарцисичні індивіди своєю наполегливістю можуть отримати позитивні результати.

Інший фактор, що впливає на тактику самопрезентації під час співбесіди, є суб'єктивно оцінена компетентність інтерв'юера. Якщо кандидати сприймають інтерв'юера як експерта з теми роботи, то вони менше запобігають до перебільшення в презентації своїх знань та умінь, оскільки експерти повинні мати можливість оцінити, чи заявники відверті чи прикрашають свої повноваження. Навпаки, якщо інтерв'юер вважається некомпетентним, то кандидати можуть не соромитися перебільшувати. Однак ця закономірність не підходить для нарцисичних особистостей. Такі індивіди будуть використовувати можливість справити враження на експерта у галузі. Відповідно, нарцисичні особистості можуть підтримувати або навіть посилювати свою поведінку самосхвалення та перебільшення своїх компетенцій, коли вони очікують, що їх інтерв'ю проведе експерт [10]. Так, компетентність особистості, яка проводить співбесіду, впливає на тактику самопрезентації особистості, зокрема нарцисичного індивіда.

Деякі кандидати також залучаються до брехні під час співбесіди. Особливі якості кандидата та характеристики ситуації визначають, чи будуть заявники фальсифікувати поведінку, і якщо так, то якою мірою. Фактори, які впливають на це, включають особистісні цінності чи переконання. Крім того, привабливість посади або поточний рівень безробіття є відповідним ситуаційним впливом. Протягом співбесіди кандидати на роботу визначають, чи є фальшива поведінка успішною, тобто такою, що призведе до кращої оцінки і, зрештою, до пропозиції роботи [8]. Таким чином, щоб бути успішним на співбесіді, респондентам можуть знадобитися певні здібності, необхідні для того, щоб пристосувати свою фальшиву поведінку до вимог інтерв'ю. Такими здібностями можуть бути навички усного спілкування, соціальні навички, когнітивні здібності або здатність визначати конструкти, які є цільовими в інтерв'ю.

Показано, що особистості, які мають вищий рівень самомоніторингу, макіавеллізму та екстраверсії і нижчий рівень чесності і смирення, як правило, більше прикидаються та брешуть під час співбесіди [8]. Що стосується ролі когнітивних здібностей в інтерв'ю, очікується, що респонденти, які мають вищі когнітивні здібності, зможуть покращити свої бали на співбесіді більше, ніж особистості з нижчими когнітивними здібностями, оскільки фальсифікація своїх знань та вмінь вимагає високих когнітивних здібностей опитуваного. Перш за все, респонденти мають адаптувати свої підроблені відповіді до всього, що інтерв'юер може вже знати про кандидата або, можливо, дізнатися про нього. По-друге, відповіді мають підходити до відповідних запитань. У респондентів є лише кілька секунд, щоб підготувати чи відкоригувати свої відповіді, а це означає, що вони мають продумати можливі відповіді та швидко оцінити різні варіанти. І останнє, респондентам необхідно постійно контролювати невербальну та вербальну поведінку, щоб не давати інтерв'юеру жодних натяків на свою імітацію.

Висновки

Таким чином, самопрезентація під час співбесіди – це процес представлення себе в найкращому світлі та презентування своїх знань, вмінь, навичок та якостей. Також у процесі самопрезентації кандидат презентує свої особистісні якості та цінності. В інтересах кандидатів використовувати позитивну кооперативну модель самопрезентації, щоб представити себе в найбільш вигідному світлі. Розрізняють такі тактики самопрезентації, як самореклама, підлещування та тактична скромність. Важливо, що кандидат у процесі презентування своїх навичок та вмінь може бути щирим та чесним або оманливим. За результатами теоретичного аналізу встановлено, що більшість кандидатів використовують обман в ході співбесіди. Також частою є стратегія перебільшення власних вмінь та досягнень, і особливо часто цю стратегію використовують індивіди з нарцисичним типом особистості. Водночас самовпевненість та самосхвалення нарцисичних індивідів може справити позитивне враження в короткотривалій співбесіді та привести до працевлаштування. Отже, тактика самопрезентації має суттєвий вплив на оцінки ефективності співбесіди і величина ефекту такої тактики є більшою, ніж зараз визнається в галузі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бокмельдер Д.А. Аргументация как речевое действие. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*. 2012. Т. 4. № 16. С. 159–163.

2. Зеленина Т.И., Тойкина О.В. Лингвокультурные аспекты самопрезентации соискателя в ситуации трудоустройства. *Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология»*. 2015. Т. 25. № 5. С. 81–88.

3. Кулинич Е.В. Специфика самопрезентации как коммуникативного явления. *Вестник Томского государственного университета*. 2007. № 299. С. 7–10.

4. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург : ПИТЕР, 2002. 277 с.

5. Смайлова С.А., Саенко Е.Д. Гендерные особенности самопрезентации соискателя рабочего места. *Проблемы современного педагогического образования*. 2017. № 57-1. С. 342–353.

6. Стернин И.А. Основы речевого воздействия : учебное издание. Воронеж : Истоки, 2012. 178 с.

7. Barrick M. R., Shaffer J. A., DeGrassi S. W. What you see may not be what you get: relationships among self-presentation tactics and ratings of interview and job performance. *Journal of applied psychology*. 2009. Т. 94. №. 6. С. 1394–1411.

8. Buehl A.K. et al. Tell me sweet little lies: how does faking in interviews affect interview scores and interview validity? *Journal of business and psychology*. 2019. Т. 34. № 1. С. 107–124.

9. Sandal G.M. et al. Intended self-presentation tactics in job interviews: A 10-country study. *Journal of cross-cultural csychology*. 2014. Т. 45. № 6. С. 939–958.

10. Paulhus D. L. et al. Self-presentation style in job interviews: the role of personality and culture. *Journal of applied social psychology*. 2013. Т. 43. № 10. С. 2042–2059.

11. Weiss B., Feldman R.S. Looking good and lying to do it: deception as an impression management strategy in job interviews. *Journal of applied social psychology*. 2006. Т. 36. С. 1070–1086.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ САМОКОНТРОЛЮ ОСОБИСТОСТІ

TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE ESSENCE OF SELF-CONTROL OF PERSONALITY

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.23

Оніпко З.С.
к. політ. н.,
викладач кафедри психології і педагогіки
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена дослідженню самоконтролю особистості. У статті аналізуються підходи до дослідження феномена «самоконтроль» у психології. Визначено, що, незважаючи на значну кількість праць, присвячених цьому поняттю, немає універсального визначення цього феномена. Більшість психологів під самоконтролем розуміють здатність особистості керувати своєю поведінкою та емоціями, обдумано реагувати на події, що відбуваються, утримуватися від неадаптивної імпульсивної поведінки і переривати дії, зумовлені небажаними імпульсами та емоціями. Визначено, що важливою умовою самоконтролю є наявність певного взірця або еталона, з яким людина порівнює, зіставляє кінцевий або проміжний результат своєї діяльності.

Виявлено, що загалом це поняття включає два основні компоненти: когнітивний та афективний. Зазначено, що когнітивний компонент самоконтролю дає змогу регулювати та коригувати людині її діяльність відповідно до заданого плану. Він дає змогу визначити, які дії були зайві або привели до небажаного результату для того, аби в майбутньому їх не допустити. Пізнавальна активність та критичність мислення, підкріплена самоконтролем, зумовлюють можливість прогнозування наслідків поведінки та діяльності особи. Афективний компонент самоконтролю передбачає подолання внутрішніх перешкод, які повязані з емоційно-чуттєвою сферою, подолання стресових реакцій, негативних переживань, тривоги.

Самоконтроль здійснює вплив на мотиваційну сферу особистості, підтримуючи на певному сталому рівні активність людини на шляху до кінцевої мети.

З'ясовано, що самоконтроль часто пов'язують із поняттями саморегуляції та самоуправління, визначаючи його як компонент останніх. Визначено, що самоуправління є ширшим поняттям за саморегуляцію, а самоконтроль є основною умовою динамічності та активності цих процесів.

Ключові слова: *самоконтроль, саморегуляція, самоуправління, діяльність, поведінка.*

The article is devoted to the study of self-control of the individual. The article analyzes the approaches to the study of the phenomenon of "self-control" in psychology.. It is determined that, despite a significant number of approaches to understanding emotional stability, there is no universal definition of this concept. Most psychologists understand self-control as the ability of an individual to control his or her behavior and emotions, to respond thoughtfully to events, to refrain from maladaptive impulsive behavior, and to interrupt actions caused by unwanted impulses and emotions. It is determined that an important condition of self-control is the presence of a certain model or standard with which a person compares always compares the final or intermediate result of their activities.

It has been found that in general this concept includes two main components: cognitive and affective. It is noted that the cognitive component of self-control allows a person to regulate and adjust his activities in accordance with a given plan. It makes it possible to determine which actions were unnecessary or led to an undesirable result in order to prevent them in the future. Cognitive activity and critical thinking, supported by self-control, determine the ability to predict the consequences of behavior and activities of the individual. The affective component of self-control involves overcoming internal obstacles associated with the emotional and sensory sphere, overcoming stress reactions, negative experiences, anxiety.

Self-control has an impact on the motivational sphere of the individual, maintaining a certain level of human activity on the way to the ultimate goal.

It has been found that self-control is often associated with the concepts of self-regulation and self-government, defining it as a component of the latter. It is determined that self-government is a broader concept than self-regulation, and self-control is the main condition for the dynamism and activity of these processes.

Key words: *self-control, self-regulation, self-government, activity, behavior.*

Постановка проблеми. Дослідження проблеми розвитку особистості є одним із найважливіших питань психології. Фактори та механізми, які сприяють становленню людини як зрілої особи, здатної адекватно відображати власний внутрішній світ та зовнішню реальність постійно у фокусі досліджень психологів. Одним із таких механізмів і є самоконтроль особистості, який є важливим особистісно-мотиваційним ресурсом, що є ознакою свідомості та самосвідомості особи. Самоконтроль дозволяє людині адаптуватися до змін та пристосовуватися до мінливого світу.

Позитивні наслідки самоконтролю як для окремої людини, так і для суспільства загалом є очевидними. Самоконтроль дозволяє людині бути успішною в діяльності та будувати гармонійні відносини з оточуючими, а також забезпечувати психічне та фізичне здоров'я. Однак єдиного підходу в науці до розуміння сутності поняття «самоконтроль» нині не існує, а тому видається актуальним визначити основні теоретичні положення, які дадуть змогу охарактеризувати його.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психологічній науці питання самоконтролю розглядалося такими науковцями: З. Фрейдом, К. Хорні, Б. Скіннером, С. Рубінштейном, П. Анохіним, Г. Салліваном, Р. Кеттеллом, Н. Кувшиновим, П. Гальперіним,

Л. Рувінським, А. Соловйовою, В. Чебишевою, А. Линдом, Н. Ануфрієвою, А. Петровським, Г. Нікіфоровою, Л.В. Долинською, О. Конопкіною, М.Г. Гаспаровим, О. Леонтьєвим та ін. Оскільки проблема самоконтролю є одним із найбільш складних аспектів психології особистості, сутність та зміст цього поняття вимагають подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Існує багато підходів до визначення поняття самоконтролю, умов та засобів його формування. У філософському словнику за редакцією В.І. Шинкарука зазначається, що «самоконтроль – це здатність людини до самоаналізу і самооцінки власного "Я", власних інтелектуальних, морально психологічних, професійних якостей, вміння враховувати їх під час здійснення конкретних вчинків у різноманітних ситуаціях, контролюючи таким чином власну діяльність» [16, с. 14]. У психологічному словнику за редакцією Н.А. Побірченко вказується: «Самоконтроль – здатність людини до усвідомленої регуляції власної поведінки і діяльності з метою забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, пред'явленим вимогам, нормам, правилам. У результаті самоконтролю здійснюється вибір допустимих і найбільш прийнятих форм реагування на обставини оточуючої дійсності» [13].

В українському енциклопедичному словнику за редакцією Ф.С. Бабичева зазначається, що «самоконтроль – це усвідомлене регулювання людиною власної поведінки і діяльності з метою забезпечення відповідності між їх результатами та поставленими цілями й вимогами, нормами» [17, с. 159].

Слід зазначити, що питання функції самоконтролю досить складне. Одні психологи під ним розуміють здатність стримувати первинні примітивні спонукання і підпорядковувати їх вищим цілям (наприклад, Селлі), інші вважають, що самоконтроль передбачає вміння критично поставитися до своїх вчинків (Г.А. Собієва), треті бачать у ньому інструмент свідомого планування діяльності (В.І. Кувшинов). Наведені трактування самоконтролю відрізняються широтою розуміння. Існують і більш вузькі інтерпретації самоконтролю, які зводять функції самоконтролю до перевірки (Л.Б. Ітельсон – самоперевірка в діяльності; А.Я. Арет – процес стеження за собою, перевірки себе; Л.І. Рувінський– коригування діяльності) [2].

Самоконтроль часто пов'язують із поняттями «саморегуляція» та «самоуправління», визначаючи його як компонент останніх. Самоуправління є ширшим за саморегуляцію поняттям, а самоконтроль є основною умовою динамічності та активності цих процесів.

Г.С. Нікіфоров визначає саморегуляцію як діяльність, що спрямована на приведення системи в стан, що дозволяє реалізовувати мету життєдіяльності [7, с. 127].

Запропонована Нікіфоровим ідея «кільця в кільці» визначає т. зв. кільце механізмів самоконтролю, включаючи його в «кільце» самоуправління та своєю чергою в «кільце» саморегуляції. Таким чином, контроль, у тому числі і самоконтроль, неодмінно знаходиться на рівні самоуправління та саморегуляції, а також є необхідним елементом кожної зі стадій управління будь-якими процесами. До таких процесів належать прийом інформації, її переробка, визначення програми дій, шляхів їх практичного втілення. Підключення самоконтролю дає змогу забезпечити ефективність перебігу вищезазначених процесів для отримання задовільного кінцевого результату. Інколи самоконтроль може не усвідомлюватися, але при цьому виконувати відповідні функції.

Концепція «кільця в кільці» Г.С. Нікіфорова пояснює особливість самоконтролю. У кільцевій схемі психічного самоврядування саморегуляція є її складовою частиною, а самоконтроль пронизує усі прояви психічного та входить в організацію цього процесу. Таким чином, йдеться про замкнутий контур самоуправління, де самоконтроль не виступає просто складником, а пронизує всю сферу психічних явищ (процеси, стани, якості), які становлять психологічний зміст процесів самоуправління. Самоконтроль необхідний як на рівні самоуправлінні, так і на рівні саморегуляції, а також при переході з одного рівня на інший [8]. На думку Нікіфорова, функція самоконтроля реалізується в моменті, коли відбувається зіставлення отриманої інформації з певним взірцем, результатом якої є відповідна корекція діяльності, відповідно до еталону.

Наявність певного взірця, з яким людина, здійснюючи самоконтроль, порівнює хід та результат діяльності, зазначають й інші психологи.

За визначенням В. Крутецького, самоконтроль – це свідома оцінка і регулювання людиною власної діяльності і поведінки, своїх дій і вчинків, руху з погляду їх відповідності попереднім намірам, поставленим цілям, правилам або вимогам суспільства Самоконтроль дає змогу людині керувати своєю діяльністю та поведінкою, коригувати їх, контролювати здійснення наміченого плану, утримуватись від небажаних дій [19].

Л. Рувінський та А. Соловйова розглядають самоконтроль як інструмент «для встановлення відхилення реалізованої програми від заданої, знаходження помилок та відповідного коректування діяльності» [14, с. 91].

А.С. Линда визначає самоконтроль як компонент самосвідомості, який включає в себе саморегуляцію особистістю власної діяльності та поведінки. Самоконтроль особистості формується на основі самооцінки, коригування

та вдосконалення своєї діяльності [9]. Психолог звертає увагу на зовнішню діяльність, яку можуть фіксувати та корегувати як сама людина, так і зовнішні спостерігачі.

В.А. Петровський, навпаки, акцентує на самоконтролі внутрішніх процесів, контролюванні своєї свідомості, психічних станів та властивостей людини.

П. Гальперін пояснював самоконтроль крізь призму проблеми уваги. Оскільки самоконтроль не створює кінцевий продукт він є внутрішнім елементом психіки як орієнтованої діяльності, тобто пронизує кожну конкретну дію людини. Кожна дія контролю з часом, на думку психолога, стає скороченою розумовою дією, котра й постає як увага. «Не будь-який контроль є увага, але будь-яка увага означає контроль» [5, с. 27–30].

Н. Ануфрієва визначає самоконтроль як компонент когнітивної діяльності, що залежить від характеру пізнавальної активності, від її особливостей, дидактичних цілей, мотивів і т. д. Самоконтроль вона пов'язує із критичністю мислення людини та її самооцінкою та самостійністю, що забезпечує саморегуляцію, яка дозволяє оволодіти власною психічною діяльністю під час самопізнання та пізнання зовнішнього світу [3].

На критичність як важливий прояв самоконтролю звертає увагу й Л. Габєєва. Вона вважає, що, оцінюючи власну зовнішню поведінку та внутрішню розумову діяльність, людина за допомогою самоконтролю, здатна їх переосмислити, коригуючи, контролюючи та коректуючи поточні дії та прогнозуючи наступні [4]. Самоконтроль включає самопідкріплення та самопокарання, що дозволяє нівелювати недоліки поведінки. Це досягається й завдяки умінню людини стати ніби зовнішнім спостерігачем за самим собою, своєю поведінкою та внутрішніми реакціями на зовнішні стимули задля визначення та відсічення таких проявів чи дій, що є непотрібними або шкідливими.

Однією з найбільш розроблених ідей сутності поняття самоконтролю є теорія контролю за діяльністю Ю. Куля. Він виокремлює два види вольової регуляції: саморегуляція та самоконтроль. Психолог ділить людей залежно від типу їх вольової регуляції: особистості з орієнтацією на діяльність та особи з орієнтацією на стан. Він вважав, що люди, які характеризуються вольовою регуляцією з орієнтацією на діяльність, більш успішно долають стресові ситуації, успішніше реалізують намічені плани та досягають мети.

Інтегральним для Ю. Куля є поняття «самоуправління» (self-government), яке є джерелом вольової поведінки. Процеси самоуправління ним розуміються як найвищий рівень складних когнітивних процесів. Залежно від того, на що націлений фокус цих процесів, Куль виділяє саморегуляцію (включає в себе саморозвиток, процеси інтеграції того, що відбувається з людиною як ззовні, так і всередині) та самоконтроль (досягання цілі, процеси, направлені на підтримку досягнення складних цілей, активацію цих цілей та придушення нерелевантних цілей) [1].

Самоконтроль сприяє придушенню факторів, які можуть вивести систему (особистість) із рівноваги. Таке придушення можливе у вигляді внутрішньоособистісного конфлікту, вирішення якого вимагає обрання єдиної стратегії дій та дотримання її. Однак гіперконтроль є шкідливим для особистості. Він стає перешкодою для будь-якої діяльності, оскільки спрямована регуляторна діяльність на придушення негативних, небажаних зовнішніх та внутрішніх реакцій позбавлятиме людину можливості та ресурсів діяти.

У структуру саморегуляції Ю. Куль включає такі компоненти, як самовизначення, самомотивація та саморелаксація. Самовизначення передбачає окреслення відповідності поставлених цілей внутрішньому «Я» особистості, мотивам, бажанням, потребам, прагненням, а також ступеню дотримання людиною цих позицій [10]. Самомотивація передбачає здатність особи тривалий час стабільно на одному рівні підтримувати позитивний настрій та мотивацію для виконання намічених дій. У разі падіння мотивації людина здатна за допомогою саморегуляції її підвищити. Саморелаксація сприяє регуляції людиною свого емоційного стану, підтриманню внутрішньої рівноваги та необхідного рівня активності [10].

У структурі самоконтролю Куль виділяє вже два основних компоненти: когнітивний та афективний [10]. Під когнітивним компонентом самоконтроля він розуміє здатність до постановки мети, планування кінцевого результату, прогнозування можливих наслідків та визначення шляхів поетапного досягнення цілей. Афективний компонент самоконтролю передбачає подолання внутрішніх перешкод, які пов'язані з емоційно-чуттєвою сферою, подолання стресових реакцій, негативних переживань, тривоги. Здатність до подолання негативних емоцій, тобто емоційний самоконтроль, дає змогу не просто стати емоційно ригідним, а адекватно виражати свої емоції в процесі діяльності відповідно до викликів (як зовнішніх, так і внутрішніх).

Серед типів самоконтролю, які виділяє Куль, є такі:

– контроль за діями в разі невдачі (змога визначити, які дії були зайві або привели до небажаного результату, аби в майбутньому їх не допустити);

– контроль за діями під час планування (змога планувати та прогнозувати свою діяльність дозволяє визначити й досягати проміжних цілей та кінцевого результату загалом);

– контроль за діями в процесі реалізації кінцевого плану (змога людини приблизно на однаковому рівні підтримувати активну спрямованість на досягнення мети) [1].

Таким чином, Ю. Куль виділяє низку механізмів, які допомагають особистості досягти цілей. Такі механізми контролю реалізуються як на свідомому, так і на несвідомому рівнях, це – мотиваційний контроль, контроль уваги, перцептивний контроль, емоційний контроль, поведінковий контроль, контроль активізації зусиль [1]. З огляду на це, доцільним вважається використання не просто поняття «воля», а поняття «контроль за діяльністю», яке описує не лише вольову саморегуляцію, а й всю сукупність процесів, які передують та сприяють реалізації наміру та отриманню результату.

Розглядаючи вольову саморегуляцію, психолог Н.А. Харіна приділяє увагу здібності особистості до свідомого довільного управління своєю поведінкою та діяльністю за допомогою включення до цього управління вольового компонента. За результатами її дослідження самоконтроль входить у динамічний блок вольової саморегуляції поряд із силою волі та локалізацією суб'єктивного контролю [17]. На її думку, самоконтроль покликаний забезпечити адекватність застосування та розвитку вольового зусилля. Надмірний самоконтроль невиправдано виснажуватиме вольове зусилля, знижуючи тим самим його ефективність. Сильна воля у поєднанні з нерозвиненим самоконтролем – це прояв «сліпої волі», коли в результаті поспішних, недостатньо перевірених рішень їх подальша реалізація призводить до неефективних витрат вольової енергії. Отже, в ідеалі гармонійна особистість повинна мати і сильну волю, і виражений самоконтроль поведінки і діяльності [17]. Отже, з урахуванням самоконтролю розвивається вольова саморегуляція особистості.

В.В. Чебишева також вважає, що самоконтроль виступає як свідомий процес, що передбачає: 1) самоспостереження особистості за діями та їх результатами; 2) зіставлення таких результатів з уявними правильними діями та результатами згідно з метою та планом діяльності; 3) регулювання власної діяльності на основі зазначеного вище [12, с. 384].

Таким чином, теоретичний аналіз дозволив визначити схему процесу самоконтролю як механізму звіряння образів бажаного й дійсного. Процес самоконтролю відбувається на всіх рівнях самоорганізації поведінки незмінним образом. Змінюється лише зміст образів, що використовуються в процесі самоконтролю, який стає якісно іншим при переході з одного рівня самоорганізації поведінки на інший і від одного компонента – до іншого [7].

З огляду на ступінь збігу між результатом діяльності, тобто тим, що людина контролює, та взірцем/еталоном (тим, що дозволяє здійснювати самоконтроль) і можна визначити рівні розвитку самоконтролю. До них належать високий (повний збіг), середній (частковий збіг) та низький (незбіг).

За часовою характеристикою можна вести мову про випереджальний (антиципаційний) контроль, поточний (проміжний) контроль та контроль результату. Є.П. Ільїн виділяє динамічний та тонічний самоконтролі. Динамічний контроль реалізується в момент переключення концентрованої уваги з одного аспекту виконання дій на інший або з діяльності на результат. Тонічний контроль – це перцептивний контроль за дією, що здійснюється постійно (як фон) за мінімальної інтенсивності уваги. Він часто реалізується в момент виконання автоматизованих дій [8].

Наявність в особистості самоконтролю переконливо свідчить про те, що вона володіє свідомістю та самосвідомістю. Для того, аби контролювати свої дії, особистість повинна мати певний рівень психічного розвитку. Вона має визначати себе як самостійний суб'єкт, який здатний рефлексувати, оцінюючи власні знання, компетенції, цілі, мотиви, цінності. Такий суб'єкт здатний не лише намічати певну ціль, а й певним чином керувати своєю поведінкою для досягнення цієї цілі, а також нести відповідальність за свої дії.

Самоконтроль є умовою адекватного психічного відображення людиною власного внутрішнього світу, що дозволяє особі спостерігати за собою, контролювати себе, усвідомлювати власну поведінку, діяльність та її результати [12].

Самоконтроль включений в усі сфери психічних явищ особистості: процесів, станів властивостей. Без механізму самоконтролю неможливо уявити функціонування різних рівнів психіки, оскільки всі когнітивні процеси та вся емоційно-вольова сфера людини вимагають такої навички.

Таким чином, людина, здійснюючи самоконтроль, завжди зіставляє кінцевий або проміжний результат своєї діяльності з певним еталоном, ідеалом. Крім того, самоконтроль дає змогу регулювати сам зміст кожної дії, визначаючи ефективність її для досягнення кінцевого результату. На основі самоконтролю людина приймає відповідні рішення, які далеко не завжди реалізують миттєві бажання та надають короткотривалу насолоду, а дозволяють врахувати основний мотив діяльності та задовольнити його.

Якщо в людини не сформований самоконтроль або його сформованість є неповною, а також наявне небажання ним користуватися, то це призводить до формування в особистості шкідливих адикцій, асоціальної поведінки; тягне за собою невдачі в професійній сфері

та міжособистісних стосунках, і навіть може призвести до деформації особистості. Розвиток уміння та навички самоконтроля дозволить не лише отримати тимчасовий бажаний кінцевий продукт, а й забезпечити відповідну якість життя. Контролюючи власну імпульсивну поведінку, імпульсивні бажання, людина здатна долати перешкоди, які стоять на шляху наміченої мети, а також прогнозувати наслідки своєї діяльності. За допомогою самоконтролю людина управляє своїм психічним розвитком.

Люди, ефективно здійснюючи самоконтроль, успішні у професійній діяльності, оскільки здатні вчасно та продуктивно виконувати поставлені завдання, можуть краще прогнозувати наслідки своїх дій. Високий самоконтроль дає змогу успішно долати прокрастинацію, доцільно визначати режим роботи та відпочинку, що своєю чергою сприяє психічному та фізичному здоров'ю людини. Психологічна адаптація, яка досягається в тому числі й самоконтролем, дозволяє долати стресори, справлятися з тривожністю, страхами, уникати залежності від адикцій та проявів антисоціальної поведінки, що сприяє уникненню певних психічних розладів.

Сфера міжособистісних стосунків, безсумнівно, потребує від особистості самоконтролю. Люди з високим самоконтролем більшою мірою здатні побудувати гармонійні стосунки з іншими людьми, аніж ті, хто має низький самоконтроль. Це пов'язане й з тим, що високий самоконтроль сприяє нижчій конфліктності людини, можливості без включення різких емоційних чи поведінкових реакцій, вирішувати суперечки та формує здатність до нівелювання впливів конфліктогенів спілкування.

Загалом, підбиваючи підсумки, варто зазначити, що самоконтролю мають піддаватися як внутрішні психічні процеси статі та властивості особистості, так і зовнішні прояви її поведінки та діяльності. Лише тоді можна говорити про психічно зрілу особистість, здатну до самоактуалізації. Самоконтроль відіграє визначальну роль у самовдосконаленні, саморозвитку особистості. Самоконтроль може досягатися як самовихованням, так виховними впливами ззовні, які проявляються в позитивному підкріпленні інших людей на діяльність та поведінку людини, яка контролюється.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Kuhl J., Fuhrman A. Decomposing self-regulation and self-control: The Volitional Components Inventory // In: Motivation and self-regulation across the life span / J. Heckhausen, C. Dweck (Eds.). New York, 1998. P. 15–49.

2. Аристова И.Л. Общая психология. Мотивация, эмоции, воля : Учебное пособие. Владивосток, 2003. 104 с.

3. Ануфриева Н.В. Особенности самоконтроля учащихся в системе развивающего обучения : дис… канд. п. наук : 13.00.01. Санкт-Петербург, 2000. 18 с.

4. Габеева Л.Н. Развитие самоконтроля у младших школьников как фактор успешности их учебной деятельности : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Улан-Удэ, 2007. 171 с.

5. Гальперин П.Я., Кабыльницкая С.Л. Экспериментальное формирование внимания. Москва, 1974. 102 с.

6. Гордеева Т.О., Осин Е.Н., Сучков Д.Д., Иванова Т.Ю., Сычев О.А., Бобров В.В. Самоконтроль как ресурс личности: диагностика и связи с успешностью, настойчивостью и благополучием. *Культурно-историческая психология*. 2016. Т. 12. № 2. С. 46–58.

7. Емішянц О.Б. Психологічні особливості самоконтролю особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 15. С. 127–134.

8. Ильин Е.П. Психология воли 2-е изд. Санкт-Петербург, 2009. 368 с

9. Лында А.С. Дидактические основы формирования самоконтроля в процессе самостоятельной учебной работы учащихся. Москва, 1979. 159 с.

10. Митина О.В. Методика исследования самоуправления Ю. Куля и А. Фурмана: психометрические характеристики русскоязычной версии. *Психологический журнал*. 2019. Т. 40. № 2. С. 111–127.

11. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека. Ленинград, 1989. 192 с.

12. Проценко Н.В. Проблема самоконтролю в психології особистості. *Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.* Кам'янець-Подільський, 2009. Вип. 5. С. 380–389.

13. Психологічний словник / ред. Н.А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 274 с.

14. Рувинский Л.И., Соловьева А.Е. Психология самовоспитания. Москва, 1982. 143 с.

15. Украинский энциклопедический словарь / ред. Ф.С. Бабичева. Київ, 1987. Т. 3. 159 с.

16. Философский словарь / ред. В.И. Шинкарука. Москва : Политиздат, 1986.

17. Харина Н.А. Самоконтроль в системе волевой саморегуляции личности. *Психология и педагогика профессионального развития сотрудника УИС* : сборник статей. Рязань, 2005. С. 74–75.

18. Чебышева В.В. Самоконтроль в процессе труда и обучения. *Вопросы психологии обучения труду.* Москва, 1962. С. 77–141

19. Чеботарьов М.К. Самоконтроль як важливий компонент формування готовності майбутніх менеджерів до даптивного управління. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти.* 2014. № 45. С. 195–200.

СНОВИДІННЯ ТА ПАТОПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ
NIGHT DREAMS AND PATHOPSYCHOLOGY OF A PERSONALITY

УДК 159.9.072
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.24

Перевязко Л.П.
к.психол.н.,
доцент кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

У статті розглядаються сновидіння особистості в нормі та патології. Сновидіння можна розглядати як окремий стан свідомості, який виконує важливі функції (зокрема, засвоєння нової інформації) та містить важливі дані щодо психічного стану індивіда. У статті показано вплив органічних порушень та уражень мозку на сновидіння. Зокрема, встановлено, що ураження тім'яної та лобової кори та лоботомія призводять до зникнення сновидінь. Ураження потиличної кори призводить до втрати таких характеристик, як рух, колір, та упізнавання об'єктів сну, оскільки ці ділянки кори виконують відповідні функції. Також у статті розглядаються відмінності у сновидіннях особистостей із нормальним (або невротичним), пограничним та психотичним рівнем особистісної організації. Так, показано, що сни осіб на пограничному та психотичному рівнях характеризуються більшою часткою деструктивних та/або агресивних взаємодій, тоді як сновидіння особистостей на невротичному рівні характеризуються конструктивними діями та взаємодіями. Іншою відмінністю снів особистостей на психотичному рівні є наявність у сюжеті спотворення образу тіла та зміни плину часу. Також у статті наведено характеристики сновидінь осіб із різними захворюваннями. Зокрема, показано, що особи з депресивним та тривожним розладом характеризуються більшою частотою кошмарів. Також у снах таких осіб частими є негативні емоції страху, гніву тощо. Сни особистостей із шизофренією достовірно не відрізнялись від снів здорових особистостей за сюжетом та афективною складовою частиною. Водночас у сновидіннях осіб із шизофренією переважали примітивні сексуальні та харчові потреби та були наявні сюжети спотворення часу та образу тіла. Сни осіб із посттравматичним розладом містили елементи агресії та емоції страху та гніву. Зрештою сновидіння особистостей із нарцисичним розладом характеризуються грандіозністю, еротоманією та темами переслідування.

Ключові слова: *сновидіння, психопатологія, ураження мозку, психотичні розлади, депресія, тривога, нарцисизм.*

The article examines the dreams of healthy individuals and individuals with psychopathology. Dreams can be considered as a separate state of the consciousness, which performs the important functions (in particular, the assimilation of the new information) and contains the significant data about the mental state of an individual. The article demonstrates the impact of the brain damage on dreams. In particular, it has been found that the damage of the parietal and frontal cortex and lobotomy lead to the disappearance of dreams. Damage to the occipital cortex results in the loss of such dreams characteristics as the movement, color, and recognizability of sleep objects, as these areas of the cortex perform the respective functions. Also, the article considers the differences in the dreams of individuals with normal (or neurotic), borderline, and psychotic levels of the personal organization. Thus, it is shown that dreams of individuals at the borderline and psychotic level are characterized by the greater level of destructive and / or aggressive interactions, while dreams of individuals at the neurotic level are characterized by constructive actions and interactions. Another characteristic between dreams of people at a psychotic level is the presence in the plot of distortion of body image and changes in the passage of time. The article also presents the characteristics of dreams of people with various mental diseases. In particular, it has been shown that people with depressive and anxiety disorders are more likely to have nightmares. Negative emotions of fear and anger are also more common in the dreams of such individuals. The dreams of individuals with schizophrenia did not differ significantly from the dreams of healthy individuals in plot and affective components. At the same time, the dreams of people with schizophrenia were dominated by primitive sexual and nutritional needs and there were plots of distortion of the time and body image. The dreams of people with post-traumatic disorder contain elements of aggression and emotions of fear and anger. Finally, the dreams of individuals with narcissistic disorder are characterized by grandiosity, erotomania, and persecution.

Key words: *dreams, nightmares, psychopathology, brain damage, psychotic disorders, depression, anxiety, narcissism.*

Вступ. Сон – це один із найбільш унікальних аномальних станів свідомості, який виконує багато функцій, таких як регулювання й коригування настрою та інтеграція нової інформації. Зміст сновидінь часто відображає поточний настрій і рівень тривожності особистості. Водночас порушення сну та наявність кошмарів, як правило, пов'язані із професійними і соціальними проблемами [12]. Сон може відігравати роль у поясненні психопатології багатьох психічних розладів та етіології функціональних неврологічних розладів. У зв'язку з цим у деяких дослідженнях доведено, що існує зв'язок між змістом сновидіння та такими захворюваннями, як розлади настрою, тривожні розлади та посттравматичний стресовий розлад [12; 14]. Отже, дослідження змісту та окремих елементів сновидінь може мати діагностичну цінність у роботі із загальною та клінічною популяцією.

Сновидіння та органічні порушення діяльності мозку. Викликає інтерес дослідження деяких патологічних станів, що впливають на сновидіння. Так, пацієнти, які мають органічні ураження окремих структур головного мозку, можуть помічати повне зникнення сновидінь. Це спостерігається в разі уражень оперкулярної зони тім'яної частки або глибоких шарів білої речовини лобової частки [6]. Ураження первинних візуальних відділів кори потиличної ділянки великих півкуль, що призводить до сліпоти, проте не викликає зміни

здатності формувати сновидіння. Разом із тим в осіб із вродженою сліпотою відсутні зорові образи під час сну. Однак у пам'яті є образи, сформовані під впливом інших стимулів, які присутні в їх сновидіннях [10]. Ураження середньої ділянки кори потиличної ділянки, що відповідає за формування більш складних характеристик зорових образів, таких як колір, рух та упізнавання, призводить до відповідних дефектів сновидінь – вони втрачають колір, образи статичні, особи в сновидіннях не упізнаються. Зрештою ділянка потиличної кори, яка розташована на кордоні між скроневою та тім'яною областями, відповідає за найбільш абстрактні аспекти переробки зорової інформації, і патологія цих відділів супроводжується порушеннями здатності здійснювати арифметичні дії та порушеннями просторової уваги. Поразка зазначеної ділянки кори обох півкуль призводить до повного зникнення сновидінь [17]. Порушення формування сновидінь виявлялися в пацієнтів, які пройшли операцію лоботомії. У результаті цієї операції порушувалися зв'язки лобової ділянки зі структурами лімбічної системи і, як наслідок, помічалося зникнення галюцинацій у психічно хворих та одночасно зникнення сновидінь [6]. Так, ураження певних ділянок головного мозку може призводити до зникнення сновидінь взагалі або зникнення певних характеристик снів.

Сновидіння та рівень організації особистості. Теоретичні дослідження показали, що сновидіння можуть розглядатися як повноцінний психічний феномен, що репрезентує несвідомі процеси. У стані сну має місце зняття порога, що відокремлює усвідомлювані та неусвідомлювані процеси, а також порога «забуття» попередніх вражень, тому в сновидінні спостерігається змішання відомих та усвідомлених елементів та забутих чи не сприйнятих свідомо [1; 2; 4]. Можна сказати, що в стані сну суб'єкт отримує доступ до всього ресурсу пам'яті, з якого відбираються ті елементи уявлення, які відповідають актуальним потребам. Особливості емоційного аспекту сновидінь зумовлені, з одного боку, задоволенням/незадоволенням потреб, з іншого – архаїчним характером мислення/уяви уві сні з його високою афективністю. Відчуття та сприйняття у стані сну зі сновидіннями пов'язані з процесами, що відбуваються у внутрішньому світі суб'єкта [3]. Таким чином, сновидіння і в нормі, і в разі патології репрезентують несвідомі процеси психіки особистості.

Науковець С.В. Авакумов [3] порівнював різні характеристики сновидінь особистостей у нормі і патології. Так, середня чисельність об'єктів (персонажів) сновидінь у нормі та при патології не відрізняється та приблизно становить 8,6 об'єкта, що відповідає обсягу оперативної пам'яті людини. Однак у нормі сновидіння жінок наповнені більшою кількістю об'єктів, ніж сни чоловіків. Також чоловіки схильні наповнювати сновидіння чоловічими персонажами, а жінки – жіночими, що зберігається і на різних рівнях психопатології.

Досліджувані, які належать до різних рівнів психічних розладів особистості, відрізняються за частотою появи окремих об'єктів у снах. Так, на невротичному рівні частіше з'являються елементи міського ландшафту та рідше – знайомі сновидця. При психозах частіше спостерігаються батьки, знайомі, тварини та фантазійні об'єкти, а рідше – інші родичі та міський ландшафт. У нормі в сновидіннях найчастіше помічаються конструктивні взаємодії між персонажами та рідше – деструктивні прояви. У осіб із пограничною організацією, навпаки, у відносинах між персонажами найчастіше виявляється деструктивність і рідше – конструктивність. При психозах деструктивні інтеракції між персонажами зустрічаються частіше, ніж у нормі, водночас сновидець набагато рідше намагається фізично наблизитися до інших персонажів сновидіння. Набагато рідше, ніж у нормі, мають місце конструктивні взаємодії між персонажами. Сюжет сновидіння людей на невротичному рівні рідко містить спотворення часу чи сцени поразки суб'єкта. У пограничних особистостей частіше спостерігаються кошмарні сюжети та сцени поразки суб'єкта, а при психозі – спотворення схеми тіла, сцени поразки та спотворення часу дії сновидіння [3]. Так, показано, що сновидіння особистостей на різних рівнях психічних розладів містять різні сюжетні елементи та конструкти.

Щодо інших показників, то центральною особливістю емоційних реакцій уві сні порівняно з неспанням є переважання емоцій негативного спектра та зменшення позитивних емоційних реакцій за загальної тенденції до збільшення представленості емоцій у сновидіннях. При цьому невротичні сновидіння найчастіше містять емоції гніву та страху. Водночас при психозах у сновидіннях спостерігається загальне зниження представленості емоцій будь-якого плану, а також різке зниження частоти когнітивних реакцій. Також відрізняються потреби, що реалізуються у снах особистостей із різним рівнем психічних розладів. У нормі уві сні переважно реалізуються потреби, які не були реалізовані удень. Особи на пограничному рівні реалізують уві сні потребу в безпечному середовищі. На відміну від цього, в осіб із психотичною патологією уві сні переважають примітивні сексуальні та харчові потреби [3]. Отже, сни характеризуються різним рівнем потреб особистостей на різних рівнях психічних розладів.

Заслуговує на увагу погляд Е. Хартмана, згідно з яким здатність відтворювати сновидіння суттєво пов'язана з таким особистісним

конструктом, як тонкість меж психіки, складовими компонентами якого є терпимість до амбівалентної ситуацій, відкритість досвіду, креативність, схильність до фантазій, схильність до гіпнозу [9]. Навпаки, «товсті» межі психіки характеризуються такими рисами, як чіткість у міжособистісних взаємодіях, чітка самоідентифікація, загалом стабільне функціонування. На думку дослідника, в ранньому дитинстві кордони завжди тонкі і вони починають «потовщуватися» з віком, причому цей процес залежить як від соціальних, так і від біологічних факторів. Тонкі межі психіки характерні для особистостей, що належать до психотичного та пограничного рівня організації особистості. Тому такі індивіди схильні більш чітко відтворювати сновидіння та переживати біль та емоційно-насичений досвід сновидінь.

Сновидіння та психопатологія

1. Депресія та тривожність. Депресія і тривога є провісниками емоційно негативних сновидінь. Депресивні особи зазвичай бачать сни емоційно негативного змісту. До того ж особистості з депресивним та тривожним розладом характеризуються більш високою поширеністю та наявністю коморбідного розладу та частіше бачать кошмари у своїх сновидіннях. Кошмари – це тривалі, надзвичайно дисфоричні сни, які добре запам'ятовуються. Кошмарний розлад можна діагностувати, коли поява частих кошмарів викликає значний дистрес [8]. Поширеність кошмарного розладу висока серед осіб, які страждають на депресію (37%) та тривожний розлад (16%) [18]. Для порівняння, лише 2% загального населення відчувають кошмари щотижня [16]. Важливо, що особи, які страждають на депресивний розлад із психотичними симптомами, менше страждають від кошмарів, ніж особистості з депресією без психотичних симптомів. Сни осіб із депресивним розладом із психотичними симптомами містили менше страхів, ніж сни контрольної групи (депресія без психотичних симптомів), однак обидві групи не відрізнялися за гнівом, смутком та відчуттям розгубленості. Також обидві групи характеризувалися наявністю у сновидіннях теми агресії, нещастя та невдачі [13]. До того ж існує зв'язок між нічними кошмарами та суїцидальністю в дорослих і дітей/підлітків, які страждають на депресивний або біполярний розлад. Негативні сни, особливо повторювані, можуть передбачити схильність до самогубства [14]. Особистості, яким часто сняться кошмари, мають підвищений ризик до суїцидальних думок та повинні повідомити про спроби самогубства в минулому.

В особистостей із високим рівнем тривожності такі показники сновидінь, як небезпека, тривога, відсутність інтересу та безсилля сновидця, значно вищі, ніж у здорових індивідів. Також для сновидінь досліджуваних із вираженою тривожністю кількість жахливих образів і ситуацій є вищою, ніж в особистостей без вираженої тривожності. Тобто у сновидіннях тривожних індивідів частіше присутні такі образи, як кров, антропоморфні істоти, відчуття небезпеки, тривоги, відсутність інтересу та безсилля сновидця. В індивідів із високим рівнем тривожності на відміну від нетривожних у сновидіннях присутнє відчуття непереборної сили, і чим вищим є рівень тривожності, тим слабшим та безпораднішим постає індивід у своїх сновидіннях. Сновидіння високотривожного індивіда характеризуються вираженою агресивністю, гнівом, роздратуванням, заздрістю, переживаннями жаху, паніки, страху, відчуттям дії непереборної сили, що пригнічує особистість сновидця [7]. Отже, високий рівень тривоги призводить до сновидінь, насичених безпорадністю сновидця та негативними емоціями.

Було виявлено, що кілька конкретних тем сновидінь більш поширені в пацієнтів із тривогою, ніж у здорових людей. Ці теми включали, зокрема, переслідування, фізичні напади та агресивні дії, застигання від переляку, сварки та словесні агресивні взаємодії, занепокоєння та страх із приводу агресивних дій інших, страх та загрозу падіння, виключення із соціальних ситуацій, смерть батьків і членів сім'ї, нещасні випадки, автомобільні чи авіаційні катастрофи, а також невдачі. Сни тривожних хворих відрізнялися більшою кількістю різних людських характерів та поширеністю незнайомих персонажів. Також колишні партнери сновидців частіше зустрічаються у сновидіннях осіб із тривожними розладами, ніж у снах здорових людей. Можна припустити, що люди з тривожними розладами можуть бути більше стурбовані думками або занепокоєннями щодо своїх колишніх партнерів і, як правило, більше зосереджені на своїх минулих подіях. До того ж сни тривожних хворих містили загалом більше символів, ніж сни здорових людей. Можливо, це пов'язано з тим, що пацієнти з тривожними розладами мають тенденцію згадувати свої сни краще та більш детально [15]. Так, ще однією важливою особливістю снів особистостей із тривожним розладом є наявність колишніх партнерів у снах.

Досліджувані, які страждають на тривожний розлад, можуть мати підвищений ризик переживати кошмари. Є суперечливі результати щодо зв'язку між специфічними тривожними розладами та кошмарами. Зокрема, наявність обсесивно-компульсивного розладу, здається, не пов'язана з негативними емоціями або темами сну, а також тривогою, відчуттям смутку, та невдачами у сновидіннях. Водночас особистості, які страждають на генералізований тривожний розлад, повідомляють про

більшу частоту кошмарів [13]. Таким чином, різні тривожні розлади можуть по-різному впливати на сновидіння особистостей, що вимагає подальшого дослідження.

2. Дисоціативні розлади та шизофренія. Загалом література характеризується лімітованими даними щодо сновидінь особистостей із різними психопатологіями, окрім депресивно-тривожних станів, що показує недостатність досліджень цієї теми в сучасній психологічній науці. Однак хворі на дисоціативні розлади можуть вказувати на більш високу частоту сновидінь, які довільно змінюються, є самонавіювання та сплутаність сну з реальністю [19]. Сни осіб, які страждають на шизофренію, не містять більше негативних емоцій або тем, ніж сни здорових особистостей. У двох груп була подібна частка снів із високим рівнем тривоги або актами ворожості. Сни хворих на шизофренію не відрізняються за частотою раптових пробуджень від сну через елементи страху, частотою негативних емоцій, неприємних елементів чи елементів агресії або насильства. Проте досліджувані, які страждають на шизофренію, повідомляють про більшу частоту кошмарів порівняно з контрольною групою [13]. Водночас показано, що сновидіння особистостей, хворих на шизофренію, характеризуються наявністю спотворення образу тіла та порушення плину часу [3].Таким чином, загалом сни хворих на шизофренію не відрізняються від снів здорових особистостей.

3. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Для осіб із ПТСР характерна вища частота кошмарів. Такі індивіди страждають від кошмарного розладу набагато частіше, ніж здорові особистості: 67% порівняно з 2% загальної популяції [16, 18]. Сни осіб із ПТСР містили менше дружніх взаємодій, ніж сни здорових людей. Хоча дружні взаємодії не були повністю відсутні в їхніх снах, частота була значно нижчою, ніж у снах здорових учасників. Аналогічно, такі пацієнти демонстрували набагато меншу кількість дружніх взаємодій у своїх снах, ніж агресивних [13]. Можна припустити, що така поширеність агресивних взаємодій та порівняна відсутність дружніх дій у сновидіннях учасників із ПТСР також пов'язана з їхніми страхами та витісненою агресією в повсякденному житті.

4. Синдром дефіциту уваги та гіперактивності (СДУГ). Наявність СДУГ у дорослих пов'язана з більшою частотою кошмарів, тоді як у дітей та підлітків наявність цього захворювання не пов'язана з наявністю кошмарного розладу. Також більша частка снів особистостей із СДУГ містить негативні емоції та фізичну агресію, спрямовану на сновидця [13]. У дітей частота пригадування сну та загальні характеристики сновидінь, такі як тривалість сну, не відрізнялися між групами з та без СДУГ. Однак сни дітей зі СДУГ були більш негативними і включали більше нещасть/погроз, негативних кінців і фізичної агресії щодо сновидця, що може бути пов'язано з серйозними емоційними проблемами при СДУГ [11]. Так, СДУГ призводила до збільшення кількості негативних емоцій у сновидіннях дітей та дорослих.

5. Нарцисичний розлад. Грандіозність і самозакоханість є характеристиками роздутого Я особистостей із нарцисичним розладом. Сновидіння таких особистостей характеризуються грандіозністю та еротоманією. Також у снах осіб із нарцисичним розладом переважали теми переслідування сновидця [19]. Частота таких снів були вищою в осіб із більш вираженим розщепленням між нарцисичною грандіозністю та вразливістю. Тема переслідування у снах може бути пояснена проявом неусвідомленої нарцисичними особистостями власної вразливості щодо думки оточуючих про них, а також проявом власних агресивних імпульсів націлених на інших [20]. Відповідно, сни переслідування можуть бути пов'язані з досвідом ідеалізації та знецінення інших, що характеризує механізми захисту, які спостерігаються в нарцисичних індивідів.

Висновки. Таким чином, сновидіння, будучи повноцінним психічним феноменом, мають виражені особливості, що дають змогу виділити нормальну і патологічну психологію сновидіння. В осіб із різними психічними захворюваннями сновидіння містили більше кошмарів, емоцій гніву та страху, тривоги, безпорадності й агресії та націлені на інших або на сновидця. Зміст сновидінь у хворих відрізняється більш високим рівнем загального негативу та невдач, різноманітних загроз, нещасть, небезпечних ситуацій і подій, з якими неможливо успішно впоратися, уникнути або подолати. Водночас дослідження сновидінь із психодіагностичною метою показали відсутність значущих кореляцій між будь-якими показниками сновидінь і психіатричними діагнозами, тобто сновидіння не можна використовувати з діагностичною метою. Однак сновидіння осіб, які страждають на неврози і розлади настрою, можуть бути використані як матеріал для подальшої психологічної та психотерапевтичної роботи, тоді як шизофренічні сновидіння цим потенціалом не володіють.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авакумов С.В. Психологическая модель сновидения в норме и патологии : автореф. дис. … д-ра психол. наук. Санкт-Петербург, 2009.

2. Авакумов С.В. Сновидения в психологии и психотерапии. Санкт-Петербург : ЭЛМОР, 2013. 144 с.

3. Авакумов С.В. Психологическая модель сновидения в норме и патологии. *Эффективная фармакотерапия*. 2017. № 35. С. 32–37.

4. Авакумов С.В. Теоретико-методологические аспекты построения модели сновидения в норме и

патологии. *Известия Российского Государственного Педагогического Университета им. А.И. Герцена*. 2009. № 112. С. 226–234

5. Авакумов С.В. Особенности проявления агрессивности в сновидениях. *Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта*. 2009. № 6. С. 3–5.

6. Кельмансон И. Современные представления о происхождении сновидений и их формировании в онтогенезе, их значении в клинической практике. *Врач*. 2018. Т. 29. №. 4. С. 12–25.

7. Тихомирова И.В. Особенности сновидений у лиц с различным уровнем тревожности. *Вопросы науки и образования*. 2018. Т. 7. № 19. С. 274–278.

8. American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). Arlington, VA: Author. 991 p.

9. Hartmann E. The nature and functions of dreaming. Oxford, New York: Oxford University Press, 2011. 176 p.

10. Hobson J. Dreaming: an introduction to the science of sleep / Oxford, New York: Oxford University Press, 2002. 168 p.

11. Kirov R., Brand S. Sleep problems and their effect in ADHD. *Expert review of neurotherapeutics*. 2014. Т. 14. №. 3. Pp. 287–299.

12. Komasi S. et al. Dreams content and emotional load in cardiac rehabilitation patients and their relation to anxiety and depression. *Annals of cardiac anaesthesia*. 2018. Т. 21. №. 4. Pp. 388–392.

13. Lemyre A., Bastien C., Vallières A. Nightmares in mental disorders: A review. *Dreaming*. 2019. Т. 29. № 2. P. 144-166.

14. Palagini L., Rosenlicht N. Sleep, dreaming, and mental health: a review of historical and neurobiological perspectives. *Sleep medicine reviews*. 2011. Т. 15. №. 3. P. 179–186.

15. Rimsh A., Pietrowsky R. Analysis of dream contents of patients with anxiety disorders and their comparison with dreams of healthy participants. *Dreaming*. 2021. Т. 31. № 4. P. 303–319.

16. Schredl M. Nightmare frequency in a representative German sample. *International journal of dream research*. 2013. Т. 6. P. 119–122

17. Solms M., Turnbull O. The brain and the inner world: an introduction to the neuroscience of subjective experience. London: Routledge, 2019. 342 p.

18. Van Schagen A. et al. Nightmare disorder, psychopathology levels, and coping in a diverse psychiatric sample. *Journal of clinical psychology*. 2017. Т. 73. P. 65–75.

19. Yu C. K. C. Normality, pathology, and dreaming. *Dreaming*. 2014. Т. 24. № 3. P. 203–216.

20. Yu C.K.C. Pathological narcissism, dream experiences, and personality dynamics. *Dreaming*. 2018. Т. 28. № 4. P. 322–336.

ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИМИ СЕНСОЖИТТЄВИМИ ОРІЄНТАЦІЯМИ

PROBLEMS OF EMOTIONAL EXPERIENCE OF THE CRISIS OF MODERN ADOLESCENTS WITH DIFFERENT SENSE-LIFE ORIENTATIONS

УДК 159.923.33
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.25

Поспелова І.Д.
к.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

У статті розглядається проблема зв'язку сенсожиттєвих орієнтацій та емоційного переживання кризи в сучасних обставинах пандемії. Проаналізовані теоретичні аспекти проблеми сенсу життя, сенсожиттєвих орієнтацій та емоційного переживання кризи. У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язку таких сенсожиттєвих орієнтацій, як осмисленість життя, емоційна насиченість життя або процесу, визначеність мети життя або майбутнього, задоволеність самореалізацією або результатами особистості, а також віра в керованість життя або локус контролю та емоційного переживання кризи як фрустрація потреби в сенсі життя. У результаті дослідження з'ясовано, що 43% досліджених підлітків у віці 14-15 років переживають життєву кризу глибоко та гостро, сприймаючи своє життя як нецікаве, безцільне, непослідовне, недостатньо організоване, що супроводжується відчуттям внутрішньої спустошеності, нереалізованості, суб'єктивним незадоволенням. З'ясовано, що найсуттєвішими характеристиками, що визначають сенсожиттєву кризу підліткового віку, є емоційне виснаження, емоційна нестійкість, невизначеність чітких орієнтирів у житті, незадоволеність самореалізацією, відсутність стійких інтересів та слабка насиченість життя.

Розроблено алгоритм подолання сенсожиттєвої кризи при роботі з підлітками, що складається з інтелектуального, творчого, поведінкового, та рефлексивного блоків. Доведено, що створений антикризовий конструкт лаконічно задовольняє інформаційну потребу підлітка в актуальній інформації щодо його психічних особливостей розвитку та переживання сенсожиттєвої кризи в період пандемії. Також важливо зазначити, що в основі екзистенційно-комунікативного блоку закладена робота в рамках сучасних когнітивного, психосаматичного, позитивного підходів за моделями Пезешкіана, В. Франкла та інших.

Ключові слова: *сенсожиттєва криза, свідомість життя, емоційні стани, пандемія, коронавірусна інфекція.*

The article examines the connection between the sensory orientation of life and the emotional experience of the crisis in the current circumstances of the pandemic. Theoretical aspects of the problem of the meaning of life, meaningful life orientations and emotional experience of the crisis are analyzed. The article presents the results of a theoretical and empirical study of the relationship between such life orientations as meaningfulness of life, emotional saturation of life or process, definition of life or future purpose, satisfaction with self-realization or personal results, and belief in controllability of life or locus of control. hand, and the emotional experience of the crisis as a frustration of the need for meaning in life. The study was found out that 40% of our adolescents aged 14-15 years experience a life crisis deeply and acutely, perceiving their lives as uninteresting, aimless, inconsistent, insufficiently organized, accompanied by feelings of inner devastation, unrealization, subjective dissatisfaction. It has found that the most important characteristics that determine the meaning of life crisis of adolescence are emotional exhaustion, emotional instability, uncertainty of clear guidelines in life, dissatisfaction with self-realization, lack of stable interests and low saturation of life.

It was developed an algorithm for overcoming the sense of life crisis when working with adolescents, consisting of intellectual, creative, behavioral, and reflective blocks. It is proved that the created anti-crisis construct concisely satisfies the information needs of the adolescent in the current information about his mental characteristics of development and experiencing a sense of life crisis during the pandemic. It is also important to note that the existential-communicative block is based on work in the framework of modern cognitive, psychosomatic, positive approaches based on the models of Pezeshkian, W. Frankl and others.

Key words: *sense of life crisis, consciousness of life, emotional states, pandemic, coronavirus infection.*

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Всі події за останні кілька років відкрито свідчать про переживання українцями травматичних подій та перебування суспільства в стані психологічної кризи, як дорослих, так і дітей. Високої актуальності та необхідності досягають дослідження проблеми впливу сенсожиттєвих орієнтацій особистості на ступінь емоційного переживання кризи в сучасних обставинах пандемії. Особливо важливим ми вважаємо пошук механізмів для покращення психічного, соціального та фізичного здоров'я підростаючих українців, а саме: розробку психологічної корекційно-просвітницької програми реабілітації, що спрямована на екологічний супровід українського населення при виході з психологічного кризового стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізувавши літературу, ми визначили, що дослідженням проблеми психологічної кризи загалом і смисложиттєвої зокрема займалися як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Зокрема, кризу досліджували такі науковці, як К.А. Альбуханова-Славська, Р.А. Ахмеров, Л.І. Анциферова, І.В. Бринза, Ф.Є. Василюк, П.П. Горностай, К. Гроф, С. Гроф, О.А. Донченко, В.М. Заіка, Дж. Каплан,

Р.Р. Калініна, Є.А. Клімов, І.С. Кон, Е. Ліндерман, Л.А. Регуш, Є.Є. Сіманюк, Т.М. Титаренко та багато інших.

Серед науковців, що займаються дослідженням проблеми переживання кризи, можна виділити Л.І. Анциферову, В.В. Бойко, Ф.Ю. Василюк, Ю.З. Гільбух, М.В. Папуча, Т.М. Єльчанінова, Л.А. Карлашова та інших.

Що стосується досліджень емоційних станів, варто згадати таких вітчизняних та зарубіжних дослідників, як В.М. Бехтерєв, Г.М. Бреслав, В. Вундт, Є.П. Ільїн, К. Ізард, Р. Лазарус, О.М. Леонтьєв, В.М. Мясіщев, Д. Рассел, О.А. Орєхова, М.В. Сєров та інші.

Дослідженням сенсожиттєвих орієнтацій займалися такі вітчизняні та зарубіжні дослідники: Б.Г. Ананьєв, К.А. Альбуханова-Славська, Л.І. Анциферова, Л.І. Божович, О.Ф. Бондаренко, М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, А. Маслоу, Р. Мей, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл та багато інших.

К.В. Карпинський представляє логічну класифікацію психологічних концепцій смисложиттєвої кризи в психології та виділяє персоно логічний та віковий підходи [4]. Він узагальнює, що всі створені до теперішнього часу концепції сенсожиттєвої кризи тяжіють до чотирьох найбільших напрямів сучасної персонології: психодинамічного, екзистенціального, гуманістичного і суб'єктно-діяльнісного.

Таким чином, відповідно до екзистенціального підходу та нашої цілі, ми використовуємо визначення Е. Дорцена, а саме розглядаємо кризу як стресовий або травматичний момент життя, коли людина не має змоги отримати будь-які звичні для неї та необхідні блага, які зумовлюють її відчуття внутрішньої безпеки [2].

Сенсожиттєва криза визначатиметься, за К.В. Карпинським, як фрустрація потреби в сенсі життя [5].

Отже, під час переживання складних життєвих ситуацій, які супроводжуються тяжкими захворюваннями, тривалими стресами, переживанням втрати та горя, зміною соціально-економічного становища, довготривалим перебуванням в стані невизначеності, соціально-емоційної небезпеки або екстремально-патогенній ситуації, яка фактично або опосередковано загрожує життю індивіда, особистість людини починає реагувати активізацією кризового стану, що детерміновано виникненням дефіциту емоційних ресурсів та неспроможністю (або серйозною загрозою) задоволення власних потреб, що також призводить до необхідності та дефіциту використання нових патернів поведінки, стилю життя, способу мислення та переосмислення себе у світі, а отже, і власних сенсожиттєвих орієнтацій для відновлення психологічно, соціально та фізично здорового життя шляхом компетентності в задоволенні власних потреб.

Своєю чергою необхідно зазначити, що сенсожиттєві орієнтації (за визначенням О.В. Аніщенко) – це психічне утворення, яке являє собою єдність інтелектуальних та емоційних особистісних компонентів, що також характеризується наявністю життєвих сенсів, та квінтесенцію переконань, принципів і цілей особистості, що уособлюють імпульс, який мобілізує особистісні життєві ресурси з метою реалізації життєдіяльності, незалежно від світоглядних установок [1; 3]. Зазначимо також, що сенсожиттєві орієнтації являють собою важливу для особистісного розвитку структурну ієрархію великих та малих сенсів життя людини, а точніше (за Д.Ю. Черновим) багаторівневу психічну систему, що складається з таких компонентів, як осмисленість життя, емоційна насиченість життя або процесу, визначеність мети життя або майбутнього, задоволеність самореалізацією або результатами особистості, а також віра в керованість життя або локус контролю. Своєю чергою О.М. Леонтьєв, відповідно до теорії діяльності визначає сенсожиттєві орієнтації як мету, що формується на базі вищих мотивів та продовжує певний спосіб дій і операцій спрямованих на досягнення мети особистості [1].

Отже, сенсожитєві орієнтації націлені на конкретизацію діяльності, збагачення життя особистості ресурсами для реалізації мети. Важливо зазначити, що оскільки сенсожиттєві орієнтації все ж таки не є чітко константним психічним утворенням, у процесі життя можна цілеспрямовано формувати або корегувати направленість сенсожиттєвих орієнтацій. Також зазначимо, що сенсожиттєві орієнтації можуть змінюватися під впливом не тільки цілеспрямованого виховання, але й життєвих обставин, суспільних процесів, відносин в соціумі, позитивних або негативних обставин життя особистості, що виникають рандомно, адже емоційний компонент є складником досліджуваних сенсожиттєвих орієнтацій [6–8].

Для того, щоб емпірично довести зв'язок наявної або відсутньої життєвої кризи в сучасних підлітків 14-15 років із показником самосвідомості життя (як сукупності сенсожиттєвих орієнтацій) та самооцінкою емоційних станів та описати особливості цього зв'язку саме в підлітків під час емоційного переживання обставин пандемії, ми вибрали такі діагностичні методики: «Тест сенсожиттєвої кризи» К.В. Карпінського, Тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва, Тест-анкета «Емоційна спрямованість» Б.І. Додонова, «Самооцінка емоційних станів» А. Уессман і Д. Рікс. У дослідженні брали участь 76 старших підлітків.

Висновки з проведеного дослідження. Результати «Тесту сенсожиттєвої кризи» К.В. Карпінського представлені на рисунку 1. Як видно, відсоток підлітків, які виявляють високу вираженість психологічних ознак життєвої кризи, досить великий – 43%. Половина досліджуваних (51%) демонструють помірну вираженість ознак життєвої кризи, й лише у 6% підлітків такі ознаки майже відсутні.

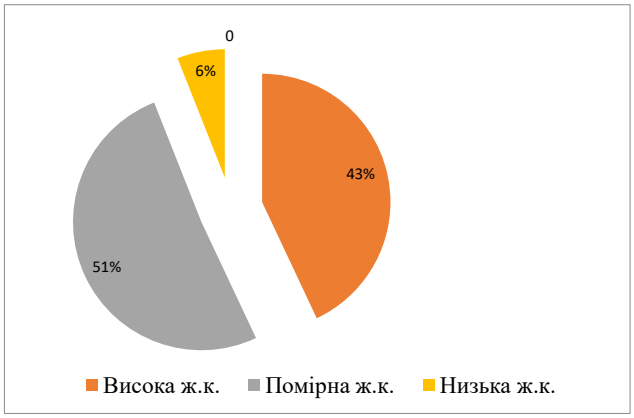

Рис. 1. Розподіл значень показників вираженості психологічних ознак життєвої кризи в підлітків під час пандемії.

Примітка: скорочення: ж.к. – життєва криза

Первинні статистики показників, які характеризують переживання життєвої кризи та сенсожиттєві орієнтації підлітків (за даними методики «Тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва») представлені на рисунку 2. Виявлено, що переживання життєвої кризи підлітками 14-15 років в умовах пандемії проходить досить глибоко та гостро. Вони сприймають своє життя як нецікаве, безцільне, непослідовне, малоорганізоване. У них не розвинена потреба в сенсі життя, переважають прості потреби. Звідси інтенсивне переживання внутрішньої спустошеності, нереалізованості, суб'єктивної незадоволеності життям.

Представлені на рисунку відомості дають змогу точніше визначити, що більшість досліджуваних характеризуються відсутністю цілей на майбутнє, які надають їхньому життю осмисленість, спрямованість і часову перспективу, незадоволеністю своїм життям у минулому та в сьогоденні, відсутністю емоційне насичених і наповнених змістом подій, проте достатньою вірою у свої сили контролювати події власного життя та схильністю припускати, що життя людини загалом підвладне свідомому контролю. За загальним показником свідомості життя досить багато досліджуваних визначаються як такі, що приблизно усвідомлюють найближчі цілі, задоволені власними здобутками та впевнені у здатності домагатися очікуваних результатів.

Аналіз даних Тесту-анкети «Емоційна спрямованість» Б.І. Додонова та порівняння середніх оцінок за показниками емоційних переживань показали, що в житті підлітків 14-15 років переважають комунікативні, акізітивні та праксичні емоції (рис. 3).

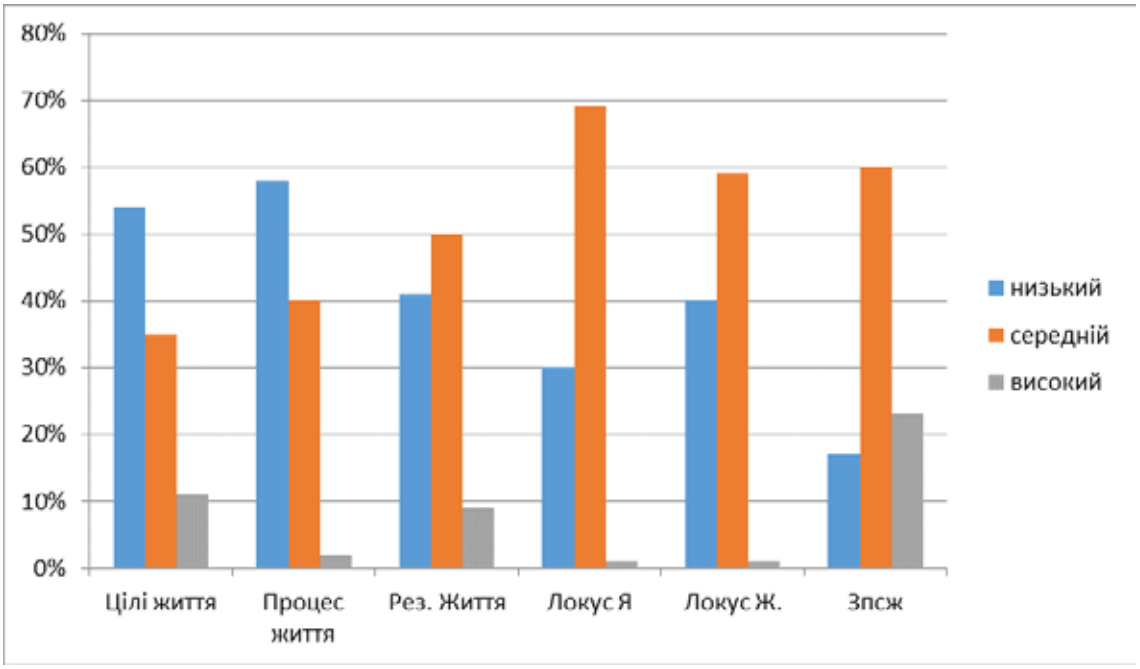

Рис. 2. Первинні статистики показників, які характеризують переживання життєвої кризи та сенсожиттєві орієнтації підлітків

Примітка: скорочення: рез. – результативність; ж. – життя; зпсж – загальний показник свідомості життя.

Рис. 3. Первинні статистики показників вираженості видів емоційних переживань за методикою «Емоційна спрямованість» Б.І. Додонова

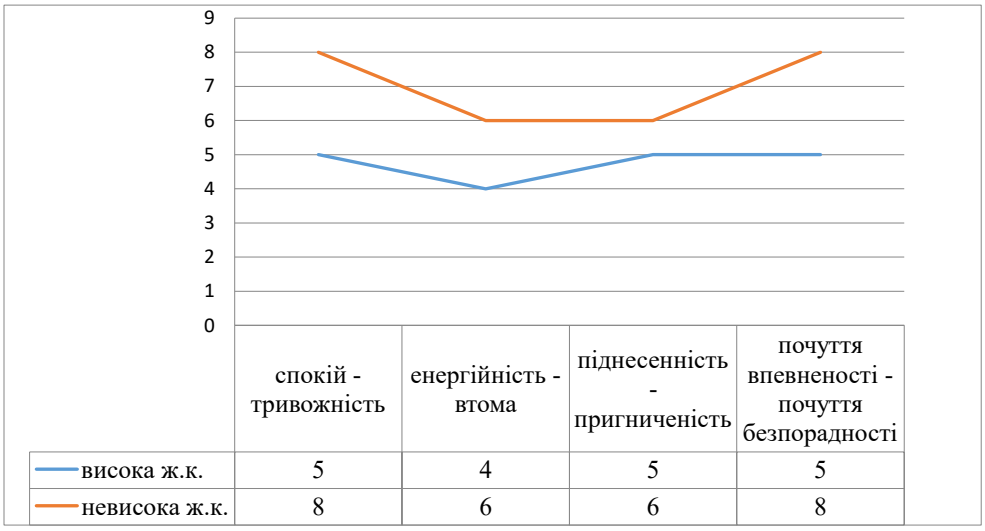

	спокій - тривожність	енергійність - втома	піднесенність - пригніченість	почуття впевненості - почуття безпорадності
висока ж.к.	5	4	5	5
невисока ж.к.	8	6	6	8

Рис. 4. Середні значення показників емоційних станів у групах підлітків із високою та невисокою вираженістю ознак життєвої кризи

Примітка: скорочення: ж.к. – життєва криза.

Найменш виражені пугнічні та глоричні емоційні переживання. Решта середніх оцінок показників емоційних переживань розташовані між найвищими (від 7,51 до 7,99 бала) та найнижчими значеннями (6 балів) у виборці. Тобто найбільш яскраві емоційні переживання виникають в підлітків у зв'язку з реалізацією потреб у спілкуванні, накопиченні або колекціонуванні речей, які виходять за межі практичної потреби в них, а також є переживання, викликані діяльністю, її успішністю або неуспішністю.

Аналіз методики «Самооцінка емоційних станів» А. Уессман і Д. Рікс дозволяє визначити, що більшість досліджуваних характеризуються як спокійні, витримані, терплячі, врівноважені (44,8%) або як такі, що за певних умов можуть проявляти спокій чи тривожність (27,6%) (рис. 5).

За показником «Енергійність – втома» визначено, що ці підлітки або не вважають себе ані енергійними, ані втомленими (36,8%), або схильні приписувати собі втому, пасивність, інертність, безініціативність та байдужість (34,2%) (рис. 4).

Індивідуальні результатами аналізувалися за самооцінками підлітків своїх емоційних станів (рис. 5).

За індивідуальними результатами показника «Піднесеність – пригніченість» більшість досліджуваних показали себе як такі, в емоційному стані котрих не переважають піднесеність або пригніченість (48,7%), проте у чверті з них (26,3%) також є явна тенденція до жвавості, завзятості, розкутості, рухливості, а в решти (25%) – до нерішучості, сором'язливості, пригніченості (рис. 5).

Якщо орієнтуватися на індивідуальні результати, отримані за показником, можна побачити, що серед підлітків переважають упевнені, рішучі, наполегливі, безстрашні, самостійні особи (50%), або такі, хто залежно від обставин можуть почуватися або впевненими, або безпорадними (30,3%).

Порівняємо середнє значення показників емоційних станів у групах підлітків із високою та невисокою вираженістю ознак життєвої кризи.

Підлітки, які гостро та глибоко переживають кризу, відрізняються вищим проявом тривожності, нерішучістю, напруженості, апатичності, байдужості, почуттям безпорадності, та є більш емоційно виснаженими, ніж їхні однолітки без виражених ознак життєвої кризи.

Статистична перевірка за t-критерієм показала, що достовірними на рівні $p<0,01$ виявилися відмінності лише за показниками спокій – тривожність, енергійність – втома, почуття впевненості в собі – почуття безпорадності, емоційне виснаження (табл. 1).

У результаті факторного аналізу з'ясовано, що найсуттєвішими характеристиками, які визначають сенсожиттєву кризу підліткового віку, є емоційне виснаження, емоційна нестійкість, невизначеність чітких орієнтирів у житті, незадоволеність самореалізацією, відсутність стійких інтересів у певній сфері, а також слабка емоційна насиченість життя.

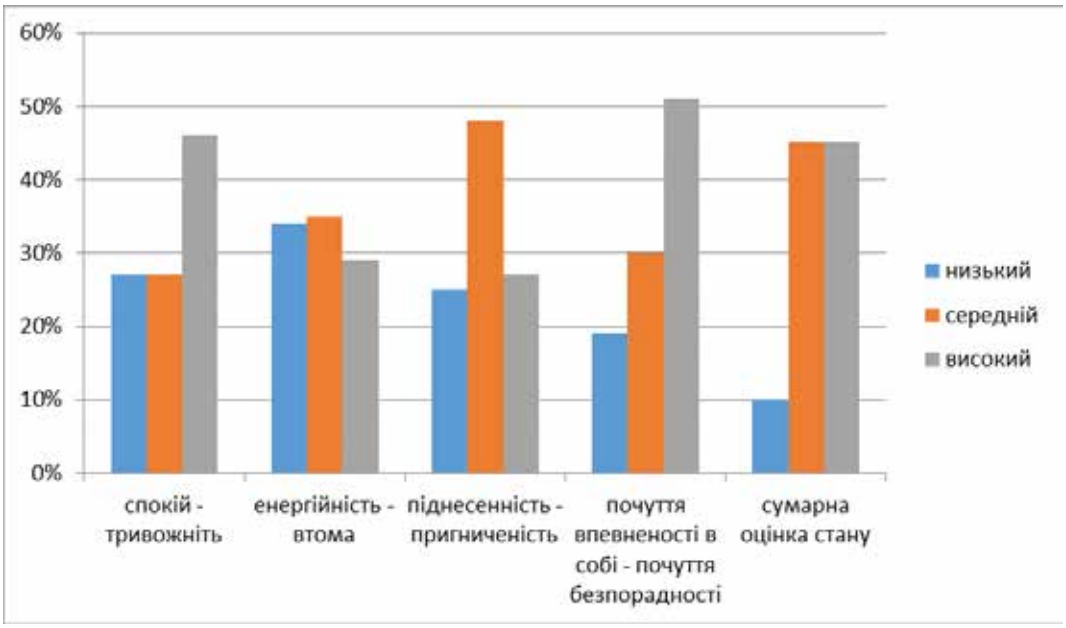

Рис. 5. Розподіл (у %) індивідуальних даних за самооцінками підлітків своїх емоційних станів

Таблиця 1

Відмінності у вираженості показників емоційних станів між групами підлітків із високим та невисоким проявом ознак життєвої кризи

Показники емоційних станів	Групи; статистичні показники				
	із високим проявом (n=33)		із невисоким проявом (n=43)		t
	X	σ	X	σ	
тривожність	5,15	2,40	7,47	2,13	4,33**
втома	4,73	2,28	5,95	1,59	2,61**
піднесеність	5,24	2,05	5,72	1,64	1,10
почуття безпорадності	4,94	2,34	7,35	2,11	4,59**
емоційне виснаження	20,06	8,29	26,24	5,66	3,60**

Примітка. X – середнє значення показника, σ – стандартне відхилення, t – значення t–критерія Стьюдента, ** – відмінності статистично достовірні на рівні $p<0,01$.

Отримані дані було враховано під час апробації корекційної частини дослідження. Розроблено алгоритм подолання сенсожиттєвої кризи в роботі з підлітками, що складається з інтелектуального, творчого, поведінкового та рефлексивного блоків. Перспективи подальших наукових пошуків спрямовані на поглиблення формуючої частини роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аніщенко О.В. Смисложиттєві орієнтації у професійній діяльності педагога. *Я – концепція академіка Неллі Ничкало у вимірі професійного розвитку особистості* : збірник наукових праць редкол. І.А. Зязюн (голова), О.М. Отич та ін. Київ : ІПООД НАПН України, 2014. С. 174–181.

2. Дорцен Э. Ван Практическое экзистенциальное консультирование и психотерапия. Ростов-на-Дону: узд. Ассоциация экзистенциального консультирования, 2007.

3. Доценко В.В. Теоретичні підходи щодо визначення кризових станів особистості. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2011. Вип. 45. С. 73–77.

4. Карпинский К.В. Новые методы субъектной психодиагностики / К.В. Карпинский, П.Р. Галузо, Т.В. Гижук. Гродно : ГрГУ, 2015. 174 с.

5. Карпинский К.В. Профессиональное самоотношение личности и методика его психологической диагностики / К.В. Карпинский, А.М. Колышко. Гродно : ГрГУ, 2010. 140 с.

6. Мороз Р.А. Психологічна допомога при переживанні кризових станів. *Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19*: Інтернет-посібник / за наук. ред. В.Г. Кременя; [координатор інтернет-посібника В.В. Рибалка; колектив авторів]. Київ, 2020. 234 с.

7. Поспелова І.Д., Столярик Ю.Д. Механізми психологічного захисту та образ Я – фізичного. *Фундаментальна та практична психологія в Україні: витоки і перспективи* : збірник наукових праць Всеукраїнської наук.-практ. Інтернет-конференції молодих учених та студентів, 19 травня 2016 р. Одеса, 2016. С. 122–124.

8. Ткалич М.Г., Мисів Л.Г. Динаміка психоемоційних станів українців на карантині: 3 хвиля дослідження. *Психологічне здоров'я персоналу організацій в умовах пандемії COVID-19* : *проблеми та технології забезпечення* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції з організаційної та економічної психології, 21 травня 2020 року / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, Н.М. Бендерець, А.М. Шевченко, О.В. Креденцер. Біла Церква, 2020. С. 135.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЛЮДЕЙ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ ПІД ВПЛИВОМ ПАНДЕМІЇ КОРОНАВІРУСНОЇ ІНФЕКЦІЇ

FEATURES OF TRANSFORMATION OF THE VALUE ORIENTATIONS OF MIDDLE-AGED PEOPLE UNDER THE INFLUENCE OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC

УДК 159.923.33
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.26

Серга Т.О.
к. соціол. н., доцент,
доцент кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет «Запорізька політехніка»

Білоусенко М.В.
к. економ. н.,
доцент кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет «Запорізька політехніка»

Варшавська В.Ю.
магістр кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет «Запорізька політехніка»

У статті розглядається проблема впливу коронавірусної інфекції на ціннісні орієнтації людей середнього віку.
Ціннісні орієнтації являють собою засвоєні та прийняті людиною соціальні норми й культурні цінності, що виступають як цілі життя та основні засоби досягнення цих цілей. Вони відіграють важливу роль у регулюванні соціальної поведінки людини. Пандемія запустила процеси перегляду людьми важливих особистісних цінностей.
За результатами досліджень науковців усього світу, що почали з'являтися в останній час, найбільш актуальними стали такі цінності, як життя, здоров'я, безпека, робота. Пандемія виявила величезний ресурсний потенціал адаптації людини до різних умов існування, вона допомогла усвідомити цінність життя кожної людини. На думку дослідників, коронавірусна інфекція – це кризова ситуація для багатьох людей, а люди корегують свої ціннісні орієнтації відповідно до подій, які змінюють їхнє життя.
Автори статті підтвердили ці спостереження. За результатами самостійно проведеного дослідження, виявлено, що захворювання COVID-19 виступає кризовою ситуацією для більшості людей середнього віку, яка викликає трансформації їхніх ціннісних орієнтацій. Так, було виділено цінності, які учасники дослідження вважають найбільш значущими. Серед термінальних цінностей людей, які перехворіли на коронавірусну інфекцію, – 1) «здоров'я», 2) «любов», 3) «матеріально забезпечене життя», 4) «щасливе сімейне життя», 5) «цікава робота», 6) «продуктивне життя». Серед інструментальних цінностей людей, які перехворіли, найбільш значущими є 1) «чесність», 2) «освіченість», 3) «життєрадісність», 4) «відповідальність», 5) «незалежність», 6) «раціоналізм».
Порівнюючи ці результати з виборами людей, яких не торкнулася хвороба, автори констатують трансформацію структури ціннісних орієнтацій осіб середнього віку під впливом пандемії COVID-19.

Ключові слова: *хвороба, коронавірусна інфекція, життєві цінності, ціннісні орієнтації, трансформація, кризова ситуація, середній вік.*

The article discusses the problem of the impact of coronavirus infection on the value orientations of middle-aged people.
Value orientations are assimilated and accepted by the social norms and cultural values that act as goals of life and basic means of achieving these goals. They take an important place in regulating human social behavior. The pandemic has launched processes for people to view important personal values.
According to the results of researches of scientists around the world, which began to appear in recent times, such values as: life, health, safety, work became the most relevant. The pandemic has revealed the huge resource potential of adapting a person to different living conditions, it has helped to realize the value of life of each person. According to the researchers, coronavirus infection is a crisis situation for many people, and people adjust their value orientations according to events that change their lives.
The authors of the article confirmed these observations. According to the results of a self-conducted study, it was found that COVID-19 is a crisis situation for most middle-aged people, which causes the transformation of their value orientations. The values that the study participants consider the most significant were highlighted. Among the values of people who have contracted a coronavirus infection are: 1) health; 2) love; 3) materially secure life; 4) happy family life; 5) interesting work; 6) productive life. Among the instrumental values of the ill, the most significant are: 1) honesty; 2) education; 3) cheerfulness; 4) responsibility; 5) independence; 6) rationalism. Comparing these results with the choice of people who were not affected by the disease, the authors note the transformation of the structure of value orientations of middle-aged people under the influence of the COVID-19 pandemic.
Key words: *disease, coronavirus infection, life values, value orientations, transformation, crisis situation, middle age.*

Вступ. У сучасному суспільстві дослідження ціннісних орієнтацій, які мають важливе значення у формуванні особистості, є однією з актуальних проблем. Життєві цінності людини не статичні, вони змінюються протягом життя під впливом будь-яких обставин. Кризові життєві ситуації, наприклад, хвороба, безпосередньо впливають на систему цінностей особистості. Зараз склалася складна епідеміологічна ситуація в країні і світі. Пандемія коронавірусної інфекції запустила процеси трансформації ціннісних структур особистості.

У цьому контексті середній вік є особливо цікавим тому, що людина в цьому віці досягає піку соціальної та біологічної зрілості, вона вже максимально реалізована у професійній діяльності, в неї сформувались адекватна самооцінка та, як правило, реалізована модель сім'ї, складена мотиваційно-ціннісна сфера.

Ціннісні орієнтації були предметом численних досліджень в області філософії, психології, соціології, педагогіки. Проблематика ціннісних орієнтацій розглядалася в наукових працях філософів (Ф. Лотц, І. Кант, Г. Гегель, Л. Феєрбах), соціальних психологів (М. Рокич, Ш. Шварц), психологів (Л. Рубінштейн, К. Роджерс, Г. Олпорт, А. Маслоу, В. Франкл, В.Г. Алексєєва, Б. Г. Ананьєв, О.М. Леонтьєв),

соціологів (М. Вебер, Є. Дюркгейм, Т. Парсонс, П. Сорокін), педагогів (В.А. Сластенін, Г. І. Чіжакова) та багатьох інших. Однак серед сучасних досліджень проблематика трансформацій ціннісних орієнтацій під впливом сучасних загальносвітових процесів, зумовлених впливом пандемії, тільки з'являється.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – емпірично встановити особливості трансформації ціннісних орієнтацій людей середнього віку під впливом пандемії коронавірусної інфекції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пандемія COVID-19 та протиепідемічні заходи є великим стресором для населення багатьох країн. Ці стресори негативно вплинули і подовжують впливати на здоров'я та психологічне благополуччя людей. Багато людей втратили своїх рідних, друзів та колег внаслідок пневмонії, спричиненої коронавірусом. Люди також втратили можливості, на які вони очікували та яких сподівалися, вони втратили впевненість у майбутньому. Наслідками переживання втрат є психологічні дефіцитарні стани, які можуть зруйнувати цілісність життєвого світу особистості [1]. Також пандемія запустила процеси перегляду людьми деяких особистісних цінностей.

На думку К.К. Коліна, пандемія коронавірусної інфекції стала для сучасного людства потрясінням. Нині більшість людей задумалися про своє майбутнє. Багато людей стали переоцінювати свої колишні базові цінності. Вони дійшли таких висновків, що, крім матеріального добробуту і кар'єрних успіхів, існують більш важливі традиційні цінності. Це відносини в родині, турбота про дітей і людей похилого віку, любов і дружба, взаємна допомога, співчуття до інших людей, що потрапили в біду. Пріоритетними нині виявилися і такі цінності, як власне життя і здоров'я, увага, турбота і допомога інших людей. Повернення до цих базових цінностей радикально змінює саму людину, повертає їй справді людську подобу. Нові цінності та нова людина –нині необхідні умови для виживання сучасної цивілізації [3].

Для самого хворого і його близьких хвороба стає випробуванням. Деструктивний ефект хвороби залежить від таких факторів, як особистісні якості, тяжкість захворювання, тривалість хвороби, фінансові можливості та можливість одужання. Якщо захворювання загрожує життю людини, то для хворого та його родини це стає життєвою кризою та екстремальною ситуацією. У такому випадку зачіпаються всі рівні людини: соматичний, емоційний, духовний, психологічний, соціальний [6].

У середньому віці людині особливо важливо задовольняти такі соціальні потреби, як самостійність, матеріальний добробут, незалежність. У разі появи будь-якої хронічної, а особливо хвороби, яка може призвести до інвалідності, задовольнити свої потреби буде неможливо, і людина почне залежати від інших людей.

На думку В.Д. Менделеєвича, в середньому віці людина психологічно важко сприймає онкологічні, а також хронічні соматичні хвороби. На цьому віковому етапі людина також оцінює те, як може вплинути захворювання на її працездатність у сьогоденні та майбутньому [5].

Багато дослідників зазначають, що тяжка хронічна хвороба може розглядатися як кризова ситуація, а за наявності небезпечного для життя захворювання можуть змінюватися і життєві цінності. Для перевірки цього спостереження нами було проведено емпіричне дослідження.

Для формування емпіричної бази передусім було визначено вікові межі групи піддослідних. За основу була вибрана загальновідома вікова періодизація Ш. Бюлер, відповідно до якої до середнього віку належать особи від 30 до 50 років [4].

Досліджувану групу становили 100 осіб, з яких 76 жінок та 24 чоловіка.

Цю групу було поділено на 2 підгрупи: 1) контрольна – 50 осіб, які не хворіли на коронавірусну інфекцію, з них 10 чоловіків та 40 жінок; 2) експериментальна – 50 осіб, які перенесли хворобу в середній та важкій формі, з них 14 чоловіків та 36 жінок (див. табл. 1).

Емпіричне дослідження змін ціннісних орієнтацій осіб середнього віку під впливом пандемії коронавірусної інфекції здійснювалось за допомогою методики М. Рокича «Ціннісні орієнтації», в модифікації Д.А. Леонтьєва [2, с. 81–93]. Вказана методика спрямована на вивчення індивідуальних уявлень про систему значущих цінностей та полягає в ранжируванні піддослідними двох списків цінностей: термінальних (цілей) та інструментальних (засобів їх досягнення). Термінальні цінності визначають, що саме для людини особливо важливе та значуще, інструментальні цінності – це цінності лише на рівні поведінки особистості та її індивідуальні вподобання.

Таблиця 1

Показники чисельності досліджуваної групи

		Контрольна група	Експериментальна група	Загалом
Стать	Чоловіча	10	14	24
	Жіноча	40	36	76
Загалом		50	50	100

Учасник дослідження у списку цінностей ставить відповідне рангове число від 1 до 18. Дані, які ми отримуємо, показують реальне співвідношення суб'єктивної значущості різних цінностей. Аналіз отриманих результатів полягає у визначенні спрямованості ціннісних орієнтацій, що домінують.

Збір даних проводився з вересня по листопад 2021 року. Первинна обробка результатів дослідження та їх підготовка до аналізу була зроблена за допомогою «Google таблиці».

Розглянемо отримані результати.

Ієрархію термінальних цінностей учасників контрольної та експериментальної груп представлено в таблиці 2.

Індивідуальна ієрархія цінностей, отримана в результаті дослідження, була поділена на три рівні групи:

– значущі цінності – ранги з 1 по 6;

– індиферентні цінності – ранги з 7 по 12;

– незначущі цінності – ранги з 13 по 18.

Найбільш значущі термінальні цінності в людей, які не хворіли на коронавірусну інфекцію, – 1) здоров'я, 2) любов, 3) щасливе сімейне життя, 4) матеріально забезпечене життя, 5) свобода, 6) цікава робота. До індиферентних, тобто байдужих, цінностей можна зарахувати 7) пізнання, 8) активне діяльне життя, 9) розвиток, 10) продуктивне життя, 11) життєва мудрість, 12) наявність хороших та вірних друзів. Незначущими цінностями є 13) впевненість у собі, 14) визнання, 15) широта поглядів, 16) щастя інших, 17) задоволення, 18) краса природи та мистецтва.

Найбільш значущі термінальні цінності в людей, які хворіли на коронавірусну інфекцію, – це: 1) здоров'я, 2) любов, 3) матеріально забезпечене життя, 4) щасливе сімейне життя, 5) цікава робота, 6) продуктивне життя. До індиферентних цінностей можна зарахувати 7) впевненість в собі, 8) розвиток, 9) свобода, 10) наявність хороших та вірних друзів, 11) активне діяльне життя, 12) пізнання. Незначущими цінностями є 13) життєва мудрість, 14) задоволення, 15) визнання, 16) творчість, 17) щастя інших, 18) краса природи та мистецтва.

Аналізуючи ці дані, можна зазначити, що хвороба не вплинула на такі цінності, як «здоров'я», «любов» та «краса природи та мистецтва». Усі респонденти визначили цінність «здоров'я» як одну з найважливіших цінностей у своєму житті. У середньому віці більшість людей починає вести здоровий спосіб життя, правильно харчуватися, займатися спортом. Пандемія коронавірусної інфекції підтвердила, що люди, які стежили за своїм здоров'ям, продовжують стежити й надалі. Хвороба лише посилила турботу про своє здоров'я.

Цінність «любов» як у тих, хто не хворів, так і в тих, хто перехворів, залишається однією зі значущих цінностей. Цю цінність ми розуміємо не лише як романтичне почуття, а і як ставлення до навколишнього світу з добром та співчуттям. Цінність «краса природи та мистецтва» належить до незначної цінності як у тих, хто не хворів, так і в тих, хто хворів.

Цінність «наявність хороших та вірних друзів» збільшила показники. Для людей стало важливим не тільки добре провести час із друзями, а бути поруч із тими, хто зможе підтримати у скрутну хвилину, дасть пораду і буде поруч, коли це необхідно.

Таблиця 2

Ієрархія термінальних цінностей досліджуваної групи

№ з/п	Цінність	Середній ранг цінності	
		Контрольна група (n=50)	Експериментальна група (n=50)
1	Активне діяльне життя	8	11
2	Життєва мудрість	11	13
3	Здоров'я	1	1
4	Цікава робота	6	5
5	Краса природи та мистецтва	18	18
6	Любов	2	2
7	Матеріально забезпечене життя	4	3
8	Наявність хороших та вірних друзів	12	10
9	Визнання	14	15
10	Пізнання	7	12
11	Продуктивне життя	10	6
12	Розвиток	9	8
13	Свобода	5	9
14	Щасливе сімейне життя	3	4
15	Щастя інших	16	17
16	Творчість	15	16
17	Впевненість в собі	13	7
18	Задоволення	17	14

Цінність «продуктивне життя» стала вище, можливо, через те, що людина, яка перехворіла на коронавірусну інфекцію в середній, а особливо, тяжкій формі та мала досвід загрози життю, починає цінувати своє життя ще більше.

Найбільші зміни відбулися в таких термінальних цінностях, як «свобода», «пізнання», «впевненість у собі» та «життєва мудрість». Зниження цінності «свобода» можна, припустімо, пояснити тим, що люди змирилися з карантинними заходами та обмеженнями, втратили долю незалежності як у вчинках, так і у судженнях. Зниження цінності «пізнання» можна пояснити тим, що багато хто зазначає зниження когнітивних здібностей, скаржиться на погіршення пам'яті, концентрації уваги. Зниження цінності «життєва мудрість» можна пояснити тим, що людина отримала неочікуваний досвід, який не вписується в її попередні уявлення про життя та руйнує їх. Цінності «впевненість у собі» різко зросла у тих, хто перехворів на COVID-19. Можна припустити, що людина, яка вижила та впоралася з такою складною хворобою, почувається більш впевненою, ніж та, яка ще не хворіла та страшиться цієї хвороби.

Інші термінальні цінності змінилися незначним чином.

Ієрархію інструментальних цінностей учасників контрольної та експериментальної груп представлено в таблиці 3.

Найбільш значущі інструментальні цінності в піддослідних, які не хворіли на коронавірусну інфекцію: 1) життєрадісність; 2) відповідальність; 3) чесність; 4) незалежність; 5) освіченість; 6) тверда воля. До індиферентних цінностей можна зарахувати 7) вихованість, 8) раціоналізм, 9) чуйність, 10) сміливість у відстоюванні своєї думки, 11) акуратність, 12) ефективність в справах. Незначущі цінності – це: 13) самоконтроль; 14) широта поглядів; 15) терпимість; 16) старанність; 17) високі запити; 18) непримиренність до недоліків у собі та інших.

Найбільш значущими інструментальними цінностями в людей, які хворіли на коронавірусну інфекцію, є 1) чесність, 2) освіченість, 3) життєрадісність, 4) відповідальність, 5) незалежність, 6) раціоналізм. До індиферентних цінностей можна зарахувати 7) чуйність, 8) сміливість у відстоюванні своєї думки, 9) вихованість, 10) тверда воля, 11) широта поглядів, 12) самоконтроль. Незначущими цінностями є 13) ефективність у справах, 14) терпимість; 15) акуратність; 16) старанність; 17) високі запити; 18) непримиренність до недоліків у собі та інших.

Розглядаючи ці результати, можна зазначити, що хвороба не вплинула на такі цінності, як «старанність», «високі запити» та «непримиренність до недоліків у собі та інших». Ці цінності належать до незначних цінностей як у людей, які не хворіли, так і в тих, хто хворів на COVID-19.

Цінність «чесність» із 3-го рангу в тих, хто не хворів, підіймається на 1-й ранг у тих, хто хворів. Дозволимо собі припустити, що люди, які перехворіли, стали більш цінувати правдивість та щирість, тому що зустріч із небезпекою для життя та здоров'я нівелює багато суто зовнішніх утилітарних факторів людської поведінки.

Таблиця 3

Ієрархія інструментальних цінностей досліджуваної групи

№ з/п	Цінність	Середній ранг цінності	
		Контрольна група (n=50)	Експериментальна група (n=50)
1	Акуратність	11	15
2	Вихованість	7	9
3	Високі запити	17	17
4	Життєрадісність	1	3
5	Старанність	16	16
6	Незалежність	4	5
7	Непримиренність до недоліків у собі та інших	18	18
8	Освіченість	5	2
9	Відповідальність	2	4
10	Раціоналізм	8	6
11	Самоконтроль	13	12
12	Сміливість у відстоюванні своєї думки	10	8
13	Чуйність	9	7
14	Терпимість	15	14
15	Широта поглядів	14	11
16	Тверда воля	6	10
17	Чесність	3	1
18	Ефективність у справах	12	13

Цінність «освіченість» з 5-го рангу в тих, хто не хворів, підіймається на 2-й ранг у тих, хто хворів. Це можна пояснити тим, що, можливо, люди після хвороби стали більше займатися самоосвітою. Загальновідомо, що нині, при нових викликах сьогодення, збільшується конкуренція на ринку праці, зростають вимоги до працівників. Люди прагнуть утримати міцні позиції на ринку праці, кардинально міняють сферу діяльності, звертаються до додаткового навчання та підвищення кваліфікації.

Цінність «широта поглядів» з 14-го рангу в тих, хто не хворів, підіймається на 11-й ранг у тих, хто хворів. Із цього можна припустити, що хвороба розширює світосприйняття та сприяє кращому розумінню чужої точки зору.

Цінність «життєрадісність» з 1-го рангу в тих, хто не хворів, зміщується на 3-й ранг у тих, хто хворів. Тобто люди, які перенесли захворювання, стають менш життєрадісними на фоні фізіологічних, а особливо психологічних порушень, які приносить із собою коронавірусна інфекція як у своїй гострій стадії, так і після одужання, у вигляді так званого «постковідного синдрому».

Цим можна й пояснити і зниження цінності «тверда воля» – з 6-го рангу у тих, хто не хворів, вона спустилася на 10-й ранг у тих, хто хворів. А також зміни цінності «акуратність» – з 11-го рангу в тих, хто не хворів на 15-й ранг у тих, хто хворів. Можна припустити, що ця зміна відбулася ще й тому, що люди, які перенесли захворювання, вже не так ретельно дотримуються запобіжних заходів. До хвороби люди частіше обробляють руки антисептиком, носять засоби індивідуального захисту, дотримуються соціальної дистанції, дезінфікують поверхні. А після – страхи знижуються та значимість дотримання захисних заходів падає.

Інші інструментальні цінності змінилися незначно.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Резюмуючи вищевикладене, можна констатувати, що коронавірусна інфекція є кризовою ситуацією для більшості людей середнього віку. У цей нелегкий період свого життя людина зазнає реальних світоглядних зрушень, оскільки у кризовій ситуації відбувається переоцінка цінностей. Результати багатьох досліджень різних авторів показують, що в кризовій ситуації найбільше змінюються термінальні цінності, а не інструментальні.

У процесі аналізу отриманих нами результатів дослідження за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича було виділено цінності, які респонденти вважають найбільш значущими. Серед термінальних цінностей людей, які хворіли на коронавірусну інфекцію, – це: 1) «здоров'я», 2) «любов», 3) «матеріально забезпечене життя», 4) «щасливе сімейне життя», 5) «цікава робота», 6) «продуктивне життя». Можна зазначити, що коронавірусна інфекція не вплинула на таку цінність, як «здоров'я», тому що ця цінність характеризуються значною стійкістю та традиційністю для середнього віку. Відбулися зміни в таких цінностях, як «життєва мудрість», «свобода», «пізнання». Вони знизили свої показники. Цінність «впевненість у собі» підвищила своє значення. Серед інструментальних цінностей людей, які перехворіли, найбільш значущими є 1) «чесність», 2) «освіченість», 3) «життєрадісність», 4) «відповідальність», 5) «незалежність», 6) «раціоналізм». А ось цінність «акуратність» знизила свої показники.

Таким чином, ми побачили, що і в нашому дослідженні найбільші зміни торкнулися також групи термінальних цінностей. А в цілому можна констатувати трансформацію структури ціннісних орієнтацій осіб середнього віку під впливом пандемії.

Взагалі людина в середньому віці стикається з двома кризами: кризою середнього віку та кризою обставин, під якою можна розглядати й тяжку хворобу, а саме коронавірусну інфекцію. Тобто людина середнього віку зазнає подвійного кризового навантаження. До цього ще приєднуються ускладнені соціальні та соціально-психологічні умови пандемії, карантину, обмеженості свободи, праці, життя загалом. Тому цілком доцільним випливає висновок про необхідність організації ефективного, більш доступного психологічного супроводу клієнтів, які переживають чи вже пережили ці негативні процеси. І перспективи подальших наукових та науково-практичних розробок мають вестись у напрямі створення оптимальних умов психологічного здоров'язбереження населення з урахуванням специфіки та особливостей впливу сучасних світових процесів на людину на кожному віковому етапі життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочелюк В.Й., Панов М.С. Психологічні наслідки пандемії для сучасного українського суспільства як соціально-психологічна проблема. *Габітус : науковий журнал*. 2021. Вип. 21. С. 109–113.

2. Габдулина Л.И. Аксиологическая психология личности: теория и практика : учебное пособие. Таганрог : Южный федеральный университет, 2017. 142 с.

3. Колин К.К. Мир после пандемии коронавируса: новые уроки, ценности и прогнозы. *Стратегические приоритеты.* 2020. № 1-2 (25-26). С. 4–8.

4. Логинова Н.А. Шарлота Бюлер – представитель гуманистической психологии. *Вопросы психологии.* 1980. № 1. С. 154–157.

5. Менделевич В.Д. Клиническая (медицинская) психология : учебник. Москва : Медицина, 1995. 581 с.

6. Психология кризисных и экстремальных ситуаций : учебник / под ред. Н.С. Хрусталёвой. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2018. 748 с.

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ КОРЕКЦІЇ ДИСЛЕКСІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

NEUROPSYCHOLOGICAL PRINCIPLES AND METHODS OF CORRECTION OF DYSLEXIA CORRECTION IN PRIMARY SCHOOL AGE

УДК 159.923-053.5:37.013.82-616.89-008.434.5(045)
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.27

Соколова Г.Б.
д.психол.н., доцент,
доцент кафедри дефектології
та фізичної реабілітації
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Читання – особливий, важливий вид навчально-мовленнєвої діяльності, який на початку шкільного життя дитини виступає лише як елемент навчальної програми, а потім виявляється як засіб навчання й розумового розвитку дитини. Компетентність грамотного читання для дитини молодшого шкільного віку виступає необхідним інструментом оволодіння невербальними знаннями.

Рівень оволодіння дитиною технікою читання залежить не тільки від успішності оволодіння знаннями з різних предметів, а й від її психологічного статусу на уроці та впевненості в собі. Страхи, тривожність у поєднанні з вираженою психологічною залежністю (в тому числі від матері), що фіксуються в молодших школярів із дислексією, тісно пов'язані з труднощами шкільного навчання, адаптацією до нової соціальної ситуації, страхом дорослішання та проявами компенсаторної агресії.

Результати дослідження в групі молодших школярів із дислексією дозволяють зробити висновок, що процес оволодіння навичками читання нерозривно пов'язаний з емоційно-вольовою сферою та особливостями самооцінки. Ці вміння вимагають формування певного рівня мотиваційних установок особистості.

Дитині, яка зазнає труднощів з оволодінням процесом читання, необхідний подвійний формуючий вплив, не тільки педагогічна, але насамперед психологічна допомога, яка має бути спрямована не тільки на усунення психологічних бар'єрів, викликаних невдачами в читанні, а й безпосередньо на формування навичок читання. але принципово інакше, без виховних завдань і багаторазових виснажливих тренувань.

Запропонована корекційна програма спрямована на вдосконалення навичок читання в дітей молодшого шкільного віку, яким важко розвивати навички читання, але також може бути використана для роботи з дітьми, які добре читають, – програма допоможе їм покращити навички читання, навчитися читати швидше, правильно та свідомо.

Перспективами подальших наукових досліджень є впровадження запропонованого методичного комплексу та перевірка його ефективності.

Ключові слова: *особистість молодшого школяра, вищі психічні функції, дислексія, труднощі шкільного навчання, нейропсихологічна діагностика.*

Reading is a special, important type of educational and speech activity, which at the beginning of the child's school life appears only as an element of the educational program, and then manifests itself as a means of learning and mental development of the child. The competence of literate reading for a child of primary school age serves as a necessary tool for mastering non-verbal knowledge.

The level of mastering the child's reading technique depends not only on the success in mastering knowledge in various subjects, but also on his psychological status in the classroom and self-confidence. Fears, anxiety, combined with pronounced psychological dependence (including on the mother) recorded in younger students with dyslexia are closely related to difficulties in adapting to a new social situation, fear of growing up and manifestations of compensatory aggression.

The results of a study in a group of younger students with dyslexia lead to the conclusion that the process of mastering reading skills is inextricably linked with the emotional and volitional sphere and features of self-esteem. These skills require the formation of a certain level of motivational attitudes of the individual.

A child who has difficulty mastering the reading process needs double formative influences, not only pedagogical, but, above all, psychological assistance, which should be aimed not only at removing psychological barriers caused by reading failures, but also directly to formation of reading skills, but in a fundamentally different way, without educational tasks and repeated grueling training.

The proposed correctional program is aimed at improving reading skills in primary school children who have difficulty developing reading skills, but can also be used to work with children who read well – the program will help them improve reading skills, learn to read faster, correctly and consciously. Prospects for further scientific research are to implement the proposed methodological complex and test its effectiveness.

Key words: *personality of a junior schoolchild, higher mental functions, dyslexia, difficulties in schooling, neuropsychological diagnosis.*

Постановка проблеми. Серед усіх навчальних предметів початкової школи особлива роль належить читанню, оскільки оволодіння дитиною процесом читання та письма, за О.М. Леонтьєвим, є своєрідною природною пропедевтикою всіх інших предметів, які вона буде в подальшому засвоювати у школі [6]. Фактично компетенція грамотного читання для дитини молодшого шкільного віку виконує функцію необхідного знаряддя для оволодіння немовленнєвими знаннями. Тобто читання є особливим, важливим видом навчально-мовленнєвої діяльності, який на початку шкільного життя дитини постає елементом освітньої програми, а потім проявляється як засіб навчання та психічного розвитку дитини.

Читання, як і будь-яка психомоторна діяльність, містить такі важливі компоненти: мотиваційно-цільовий (уміння визначати мету роботи з книгою, ставити конкретні задачі

в роботі з навчальною літературою), виконавчий (техніка читання та переробка інформації, засвоєної з тексту, за допомогою вищих психічних функцій, зокрема процесів пам'яті та мислення (запам'ятовування, усвідомлення, розуміння матеріалу) та контрольний (розвинене уміння співвідносити отриманий результат з конкретною навчальною метою).

Від рівня оволодіння дитиною технікою читання залежить не тільки успіх у засвоєнні знань по різним предметам, але й її психологічний статус в класі та упевненість у власних силах та можливостях. Ось чому проблема розвитку процесу оволодіння читанням та подолання перших ознак дислексії в дитини молодшого шкільного віку є актуальною.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично довести необхідність корекції дислексії на нейропсихологічних засадах у молодшому шкільному віці.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати основні теоретико-емпіричні дослідження з проблеми розвитку читання в молодшому шкільному віці;

2) провести емпіричне дослідження основних особистісних проблемних зон молодших школярів, які відчувають труднощі у процесі читання;

3) укласти методичний корекційний комплекс для покращення навичок читання.

Об'єкт дослідження – особистість дитини молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – нейропсихологічні засади та методичні прийоми корекції дислексії в молодшому шкільному віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на те, що проблема дислексії широко представлена в молодшому шкільному віці, коли читання виконує провідну розвивальну та навчальну функцію, низка вчених, психологів, психолінгвістів та педагогів вважають, що цей процес має починатися раніше, в дошкільному віці у формі розвитку фонематичного слуху дитини як здатності сприймати на слух звуки, диференціювати та узагальнювати їх у словах як сенсорозрізнювальні одиниці (відображати основні особливості фонем та їхні варіанти) (Т.Г. Єгоров [1], Л.С. Журавльова [2], Л.Є. Журова [3], В.М. Ільяна [4], Д.Б. Ельконін [8] та ін.).

Так, на думку Д.Б. Ельконіна, основний напрям раннього ознайомлення дитини з процесом читання має спрямовуватися на роботу не з буквами, а зі звуками людської мови [8]. Причому, вважає Д.Б. Ельконін, основними ознайомчими діями зі звуками мають бути дії звукового аналізу, розкладання слова на основні елементи та встановлення їх послідовності у слові [8]. Оперування на цьому етапі звукового аналізу буквами, на думку вченого, будуть відволікати увагу дитини на символізацію, а не на звукову побудову. Розробляючи засади методичної роботи в цьому напрямі, Д.Б. Ельконін наполягав, що звуковий аналіз варто починати формувати з урахуванням конкретного мислення дитини дошкільного віку, спираючись на матеріальні засоби, нейтральні до звуків, зокрема, він пропонував використовувати спеціальні допоміжні фішки [8].

Л.Є. Журова в процесі ознайомлення дітей дошкільного віку зі звуковим аналізом слів, навпаки, рекомендує використовувати такий основний методичний прийом, як інтонування, що в подальшому, у молодшому шкільному віці суттєво полегшить оволодіння технікою читання вголос [3].

Процес формування навички читання, за Т.Г. Єгоровим, є складною мисленнєвою процедурою, яка триває три етапи: аналітичний, синтетичний та етап автоматизації, кожен з яких має власні цілі та завдання [1]. На аналітичному етапі діти опановують частини цілого: спочатку на основі сформованого раніше звукового аналізу слова засвоюють звуко-літерні позначення та опановують механізм читання мови, а потім – оволодівають складовим читанням (об'єднують склади у слова). Основною свідомою метою аналітичного етапу для дитини стає відтворення звукової форми мови та слова за графічною моделлю, причому розуміння прочитаного тут є не основним завданням, а способом контролю за правильністю дії: зрозумів – правильно прочитав [2]. Синтетичний етап оволодіння читанням має двоступеневу структуру: фразове та контекстне читання. Перший, фразовий ступінь характеризується становленням цілісних прийомів читання на рівні слова, а потім словосполучення (речення); ступінь контекстного читання, при якому вже проявляється інтонаційне об'єднання речень, спрямовує зусилля учнів на осмислення зв'язного тексту [2].

Можна припустити, що, тільки починаючи з синтетичного етапу оволодіння читанням, коли дитина опановує злитне читання слова і плавне читання речення, цей процес може використовуватися як засіб навчання, завдяки якому дитина стає здатною осмислювати текст математичного завдання, питання чи завдання до тексту з історії тощо. Тобто основні зусилля мають бути зосереджені на формуванні в дитини бази саме синтетичного читання, щоб воно якнайскоріше стало повноцінним інструментом навчання: чим раніше дитина оволодіє фразовим читанням, тим скоріше зможе перейти до контекстного, а потім і на етап автоматизації навички читання.

Необхідність у цьому виникає вже в першому класі, а починаючи з другого оволодіння навичкою свідомого, правильного, виразного та швидкого читання дедалі більше перетворюється на одну з умов загального розвитку

дітей. Ось чому особливої дослідницької уваги потребує розробка сучасних інноваційних методик подолання труднощів читання з урахуванням індивідуального нейродинамічного чинника.

Результати дослідження. Як доводить наш досвід роботи з молодшими школярами, які мають труднощі з навичками читання, майже в кожному класі є кілька учнів, які не вкладаються в передбачені нормативи: загалом, вміючи читати, вони роблять це дуже повільно, з численними помилками і часто без розуміння прочитаного. Незважаючи на систематичні тренування в читанні та додаткові заняття з вчителем та вдома з батьками, бажаний результат не наступає. Бесіди з батьками та вчителями показали, що дорослі, намагаючись покращити навички читання, мимоволі постійно фіксують увагу дитини на її невдачах, що призводить до негативних психологічних наслідків: зростання генералізованої тривожності, формування негативного емоційного ставлення не тільки до процесу читання, але й до навчання загалом, до невіри у свої сили та фізичної скутості, викликаної страхом припуститися помилки під час читання та отримати покарання.

Результати дослідження, проведеного К.В. Луцик та С.О. Городиловою, довели, що в молодших школярів, які відчувають труднощі в читанні, менший об'єм пам'яті, загальмований процес прийому та переробки інформації, низька працездатність, швидка виснажливість, можливі труднощі в комунікації тощо [7]. Спираючись на отриману інформацію, ми провели пілотажне дослідження особливостей самоставлення дітей молодшого шкільного віку, які відчувають труднощі в процесі читання за допомогою проективного малюнкового тесту «Автопортрет». У дослідженні брали участь 50 дітей у віці 7-10 років, які відчувають виражені труднощі в процесі читання.

З рисунку 1 ми бачимо, що в групі школярів з ознаками дислексії максимальні показники були зафіксовані за симптомокомплексами ознак самоставлення: помірно виражена залежність виявлена у 77%, виражений захист – 71%, помірно виражені страхи – 66%, знижена самооцінка – 49%, високі соціальні та інтелектуальні домагання – 52%, помірно виражена агресія – 45% та заперечення тілесних потягів – 44%.

Зафіксовані в молодших школярів із проявами дислексії страхи, тривожність у поєднанні з вираженою психологічною залежністю (в тому числі від матері) мають щільний взаємозв'язок із труднощами пристосування до нової соціальної ситуації, страхом дорослішання та проявами компенсаторної агресивності. Результати дослідження в групі молодших школярів із дислексією приводять до висновку про нерозривний зв'язок процесу оволодіння навичками читання з емоційно-вольовою сферою та особливостями самооцінки. Ці навички вимагають сформованості певного рівня мотиваційних установок особистості.

На нашу думку, в таких випадках дитині, яка відчуває труднощі в оволодінні процесом читання, потрібні подвійні формуючі впливи, не тільки педагогічна, але насамперед психо-

Рис. 1. Профіль самоставлення молодших школярів, які відчувають труднощі в процесі читання

Примітка: З – помірно виражена психологічна залежність; Зах – захист; С – помірно виражені страхи; ЗС – занижена самооцінка; ВП – високий рівень домагань; А – помірна агресія; ТВ – заперечення тілесних потягів.

логічна допомога, яка має бути спрямована не тільки на зняття психологічних бар'єрів, викликаних невдачами в читанні, але й безпосередньо на формування навичок читання, але принципово іншим шляхом, без навчальних завдань та багаторазових виснажливих тренувань.

Пропонований нами методичний комплекс – це різні, незвичайні або веселі вправи зі словами та текстами, виконання яких у природних умовах не тільки створює в дитини позитивний емоційний фон, але й забезпечує формування низки перцептивних та розумових операцій та здібностей, які є структурними компонентами процесу читання. Основний психологічний посил нашої методичної роботи полягає в тому, що дитині, яка відчуває труднощі в оволодінні читанням, ми пропонуємо на якийсь час відволіктися від цього навчального заняття та зайнятися забавними вправами зі словесним контекстом, виконання яких призводить до формування та закріплення в молодшого школяра низки важливих операцій, які і становлять основу процесу читання.

Методичний комплекс розроблений з урахуванням психологічних особливостей дитини молодшого шкільного віку, основних її новоутворень та сучасних методик нейропсихологічної діагностики.

Пропонований комплекс розвивальних вправ спрямований на формування в дитини з дислексією:

1) зацікавленості процесом читання;

2) зняття емоційного напруження та тривожності, пов'язаних із труднощами в читанні;

3) швидке розрізнювання слів та літер, схожих за написанням;

4) активізацію чітких окорухових та операцій, розвиток стійкості уваги, зорової та слухової пам'яті на слова та ін.,

5) нейропсихологічне тренування вторинної зони потиличного відділу кори мозку лівої півкулі, яка відповідальна за здійснення функції читання;

6) автоматизації основних компонентів читання.

Вправи пропонуються дітям в ігровій формі, яка жодним чином не пов'язана з уроками читання. Заняття проводяться безоцінно: якщо дитина припуститься помилки, її в жодному разі не можна осудити або надати негативну, навпаки, це може буде приводом весело розсміятися разом із нею.

Ми рекомендуємо проводити заняття невеликими групами у формі веселих змагань, хто вправніше та успішніше виконає завдання. Найбільш продуктивною є група з 3-4 дітей, які зазнають труднощів у читанні.

Крім того, для досягнення бажаного результату ми пропонуємо проводити їх щодня або через день. Максимальна тривалість заняття – 30 хв, мінімальна – 5-10 хв. Вправи прості, тому їх легко можуть засвоїти та проводити не тільки шкільні психологи та вчителі, але й батьки.

Пропонований матеріал компонується з урахуванням зони найближчого розвитку, щоб дитина, з одного боку, змогла успішно впоратися із завданнями та отримати задоволення від результату, а з іншого – досягала результату з деяким зусиллям.

На наш погляд, перші помітні позитивні результати після впровадження системи занять можуть бути відчутні в термін від 3 до 7 тижнів за умови їх систематичного проведення.

Вважаємо за необхідне зазначити, що, незважаючи на цільову спрямованість програми (діти молодшого шкільного віку, які мають труднощі з формуванням навички читання), вона може бути корисною і для дітей, які читають непогано – програма буде допомагати їм покращити техніку читання, навчитися читати швидше, правильно та усвідомлено.

Наведемо приклади деяких методичних вправ, використаних у нашій роботі.

Читання рядків навпаки за словами. Написане прочитується дитиною в такий спосіб, що останнє слово виявляється першим, передостаннє – другим тощо. Ця вправа відводить дитину від звичного стереотипу читання зліва направо, розвиває тонкість рухів очей і є підготовчою для подальших вправ.

Читання рядків навпаки за буквами. Написане прочитується дитиною праворуч наліво так, що кожне слово, починаючи з останнього, озвучується літерами у зворотному порядку. Ця вправа розвиває здатність суворого літературного аналізу кожного слова, створює в мовленнєво-руховій системі установку на незвичні, несподівані поєднання звуків, формує довільність регуляції рухів очей, а також створює передумови для усунення досить поширених помилок «дзеркального» читання.

Читання «зашумлених» слів. Дитині пропонуються картки зі словами, прочитання яких утруднене через різні лінії, штрихи і прості малюнки, що перетинають літери. Ступінь утруднення, що визначається кількістю ліній і складністю малюнків, підбирається індивідуально для кожної дитини.

Можна сказати дитині, що це злий чарівник навмисне замаскував від неї слова, але вона, попри цю перешкоду, все-таки має прочитати їх, бо вони, будучи прочитаними, позбавляють злого чарівника його сили. Ця вправа закріплює в пам'яті дитини цілісні зорові образи літер та їх поєднань, розвиває та вдосконалює вторинну зону потиличної кори лівої півкулі, нормальне функціонування якої є нейропсихологічною основою сприйняття вербального матеріалу.

Читання накладених одне на одного слів. Слова на картках написані так, що одне слово

«нагромаджується» на інше, перетинається з ним. Повідомляється, що сильний ураган перемішав усі слова і дитині (казковому герою) належить навести лад і розставити все на місця і для цього назвати всі змішані слова. Кількість слів і щільність їх накладання один на одного поступово зростають.

Пошук у тексті заданих слів. Дитині задаються одне-три слова, які вона має якнайшвидше знайти в тексті. Спочатку ці слова пред'являються зорово, надалі – на слух. Бажано, щоб ці слова зустрічалися в тексті кілька разів. Відшукавши їх, дитина може їх підкреслити або обвести олівцем.

Ця вправа формує здатність схоплювати цілісні образи слів і спиратися на них у пошуку, а також розвиває словесну пам'ять.

Висновки з проведеного дослідження. Читання є особливим, важливим видом навчально-мовленнєвої діяльності, який на початку шкільного життя дитини постає елементом освітньої програми, а потім проявляється як засіб навчання та психічного розвитку дитини. Компетенція грамотного читання для дитини молодшого шкільного віку виконує функцію необхідного знаряддя для оволодіння немовленнєвими знаннями.

Від рівня оволодіння дитиною технікою читання залежить не тільки успіх у засвоєнні знань із різних предметів, але й її психологічний статус у класі та упевненість у власних силах та можливостях. Зафіксовані в молодших школярів із проявами дислексії страхи, тривожність у поєднанні з вираженою психологічною залежністю (у тому числі від матері) мають щільний взаємозв'язок із труднощами пристосування до нової соціальної ситуації, страхом дорослішання та проявами компенсаторної агресивності. Результати дослідження в групі молодших школярів із дислексією призводять до висновку про нерозривний зв'язок процесу оволодіння навичками читання з емоційно-вольовою сферою та особливостями самооцінки. Ці навички вимагають сформованості певного рівня мотиваційних установок особистості,

Дитині, яка відчуває труднощі в оволодінні процесом читання, потрібні подвійні формуючі впливи, не тільки педагогічна, але насамперед психологічна допомога, яка має бути спрямована не тільки на зняття психологічних бар'єрів, викликаних невдачами в читанні, але й безпосередньо на формування навичок читання, але принципово іншим шляхом, без навчальних завдань та багаторазових виснажливих тренувань. Пропонована корекційна програма спрямована на покращення навичок читання в дітей молодшого шкільного віку, які мають труднощі з формуванням навички читання, але й може бути використана в роботі з дітьми, які читають добре, – програма буде допомагати їм покращити техніку читання, навчитися читати швидше, правильно та усвідомлено.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у впровадженні пропонованого методичного комплексу та перевірці його ефективності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Егоров Т.Г. Психология овладения навыком чтения. Москва : Педагогика, 2011. 264 с.

2. Журавльова Л.С. Нейропсихологічне обстеження як складова комплексної діагностики мовленнєвого розвитку молодших школярів із дисграфією. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 19 Корекційна педагогіка та психологія.* 2017. Вип. 33. С. 16–22.

3. Журова Л.Є. Навчання грамоті в дитячому саду та значення для розвитку дитини. *Виховання та навчання о старших дошкільників у дитячому садку*. Київ, 1971. С. 272–274.

4. Ільяна В.М. Методика діагностики порушень читання у молодших школярів із ТПМ. *Український логопедичний вісник* : збірник наукових праць. Київ : Актуальна освіта, 2010. Вип. 1. С. 57–65.

5. Корнев А.Н. Метаязыковые механизмы нарушения письма и чтения у детей. *Нарушения письма и чтения: теоретический и экспериментальный анализ* / Под ред. О.Б. Иншаковой. Москва : В. Секачев, НИИ Школьных технологий, 2008. С. 64–74.

6. Леонтьев А.Н. Язык, речь, речевая деятельность. Москва : Наука, 2011. 212 с.

7. Луцик К.В., Городилова С.А. Психологические особенности младших школьников с дислалией. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2017. Т. 29. С. 74–76. URL: http://e-koncept.ru/2017/770816.htm.

8. Эльконин Д.Б. Развитие речи в дошкольном возрасте. Москва : Педагогика, 2011. 115 с.

КОНСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ В ТРАНСФОРМАЦІЯХ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

CONSTRUCTIVE BEHAVIOR OF A PERSONALITY IN THE TRANSFORMATION OF SOCIAL RELATIONS

УДК 159.943
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.28

Столярчук О.А.
д. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології особистості та соціальних практик
Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті розглядається проблема змісту, структури та виявів конструктивної поведінки як критерію встановлення особистістю балансу між усталеними цінностями, сенсами й актуальними соціальними викликами. Доведено значущість конструктивної поведінки особистості в умовах трансформацій суспільних відносин. Розкрито зміст категорії конструктивної поведінки, її провідні ознаки, зокрема продуктивність, функціональність і плідність, із позиції семантичної універсалізації.

Презентовано авторську структурно-процесуальну модель конструктивної поведінки та проаналізовано зміст цієї моделі. Розкрито зміст когнітивного, мотиваційного й емоційно-вольового компонентів конструктивної поведінки особистості та наголошено на їхній синергійній взаємодії.

Диференційовано втілення конструктивної поведінки в стабільному та кризовому (перехідному) періодах життя особистості. Під час стабільного періоду втілення конструктивної поведінки відбувається через реалізацію життєвого задуму, покликання, вироблення та модифікацію індивідуальної стратегії самоздійснення, використання і збагачення особистісного потенціалу. В умовах переживання особистістю кризи її конструктивна поведінка втілюється в ревізії життєвих цінностей і поведінкових паттернів, перебудові самоставлення та самовираження, зміні поведінкових стратегій і тактик, розвитку особистісної гнучкості.

Провідними результатами системної побудови та реалізації конструктивної поведінки особистості в стабільному періоді життя визначено досягнення особистісної ефективності й автентичності, самовдосконалення, узгодження особистісної ідентичності. Наслідками успішного подолання життєвої кризи особистістю в річищі її поведінкових виявів визнано закріплені конструктивні копінг-стратегії, посилення толерантності до суспільної невизначеності, особистісне зростання.

Ключові слова: *особистість, конструктивна поведінка, суспільні трансформації, життєва криза, особистісна ефективність, автентичність особистості, самовдосконалення, особистісне зростання.*

The article examines the problem of content, structure and manifestations of constructive behavior as a criterion for establishing a balance between established values, meanings and current social challenges. The significance of constructive behavior of an individual in the conditions of transformations of social relations has been proved. The content of the constructive behavior category, its leading features, including productivity, functionality and fruitfulness, from the standpoint of semantic universalization has been explained.

The author's structural-procedural model of constructive behavior is presented and the content of this model is analyzed. The content of cognitive, motivational and emotional-volitional components of constructive behavior of an individual has been revealed and their synergistic interaction has been emphasized.

Embodiment of constructive behavior in stable and crisis (transitional) periods of life have differentiated. During a stable period, the embodiment of constructive behavior occurs through the implementation of life plans, vocations, development and modification of individual strategy of self-realization, use and enrichment of personal potential. In the conditions of a person's experience of the crisis, their constructive behavior is embodied in the revision of life values and behavioral patterns, restructuring of self-attitude and self-expression, changes in behavioral strategies and tactics, and the development of personal flexibility.

The leading results of the systematic construction and implementation of constructive behavior of an individual in a stable period of life are the achievement of personal efficiency and authenticity, self-improvement, coordination of personal identity. Consequences of successfully overcoming a life crisis by a person in line with behavioral manifestations are recognized as fixed constructive coping strategies, increased tolerance for social uncertainty, and personal growth.

Key words: *personality, constructive behavior, social transformations, life crisis, personal efficiency, authenticity of personality, self-improvement, personal growth.*

Динамічний розвиток суспільства потребує від особистості швидкого та гнучкого реагування на системні трансформаційні зміни. Встигати орієнтуватись у насиченому інформаційному процесі, невпинній технологічній модернізації, крокувати в ногу з часом, що вимагає постійного розвитку та вдосконалення, – актуальні виклики сьогодення для сучасної особистості, які суперечать її одвічним потребам у стабільності та безпеці. Виразним зовнішнім індикатором знаходження особистістю балансу між усталеними цінностями, сенсами й актуальними соціальними викликами є конструктивна поведінка. Будувати та демонструвати її в умовах пролонгованих трансформацій суспільних відносин пересічній особистості стає дедалі важче, тим паче, що невизначеність стає провідною ознакою соціального поступу.

Отже, в сучасній психологічній думці епохи постмодерну простежується виразна методологічна суперечність. З однієї сторони, активізується індивідуальна потреба особистості в побудові конструктивної поведінки як маркера її успішної адаптації в бурхливому морі соціальної невизначеності, з іншої – науко-

во-прикладні розвідки пояснюють феномен конструктивної поведінки лише фрагментарно (приміром, у річищі конфліктології). Наш дослідницький задум реалізовує спробу подолання цієї суперечності з метою семантичного поглиблення розуміння категорії конструктивної поведінки, що надалі стане підґрунтям для напрацювання прикладних методик і практик її побудови. *Метою статті* є виклад результатів аналізу й обґрунтування категорії конструктивної поведінки, а також презентація авторської структурно-процесуальної моделі конструктивної поведінки особистості.

Зазвичай поняття конструктивної поведінки вживається стосовно способів реагування особистості в конфліктних ситуаціях. Як слушно зазначає вітчизняна дослідниця Н. Антонійчук, конструктивна модель поведінки властива людям, які прагнуть уникнути конфлікту, знайти рішення, яке задовольняє всіх. Люди, яким властива така модель поведінки, охоче вступають у переговори, прагнуть прояснити предмет розходження поглядів і знайти шляхи їх урегулювання. Таким чином, особи з конструктивною моделлю поведінки в конфлікті прагнуть залагодити конфлікт. Вони націлені на пошук такого рішення, яке задовольнить усіх, їм властиві відмінна витримка і самовладання, до опонента ставляться досить приязно, відкриті, у спілкуванні лаконічні і небагатослівні [1, с. 5].

Однак нам видається доречною універсалізація позначення прикметником «конструктивний» усього діапазону поведінкових проявів людини на підставі семантичного підґрунтя цього психологічного феномена [7]. Відповідно, конструктивна поведінка тлумачиться нами у трьох аспектах: по-перше, це *продуктивна* поведінка, яка стає основою життєтворення, по-друге, *функціональна* поведінка, що є умовою для успішної діяльності, підґрунтям для подальших рішень, по-третє, *плідна* поведінка, яка є виразником успішного самоздійснення.

Конструктивну поведінку доречно вважати психологічним феноменом, який поєднує в собі складові компоненти особистості та виразно демонструє її стійкі властивості, що відображено в розробленій нами структурно-процесуальній моделі (рис. 1). Як і ряд інших особистісних проявів, конструктивна поведінка є наслідком синергійної дії когнітивного, мотиваційного та емоційно-вольового компонентів.

Когнітивний компонент складається з опрацьованого та більш-менш систематизованого досвіду, сукупності вироблених у процесі освіти та саморозвитку компетенцій, здебільшого соціально зумовлених, але інтеріоризованих гендерних і вікових настановлень щодо прийнятних і моделей поведінки, Я-образу як результату самоусвідомлення.

У звичних або ж рутинних життєвих ситуаціях когнітивний компонент зазвичай проявляється скорочено, згорнуто, оскільки тоді поведінкові акти базуються першочергово на інших компонентах чи навіть набувають напівавтоматизованого змісту, спираючись на усталені для особистості стереотипи. Натомість здоровий глузд стає панівним у вибудові її поведінки, а когнітивний компонент набуває дискурсивного характеру, в ситуаціях життєвого вибору, що потребують зважених рішень і усвідомленої поведінки.

Мотиваційний компонент, як правило, проявляється в певній аксіологічній ієрархії, де на поверхні чинників конструктивної поведінки пролягають її актуальні потреби й інтереси, скажімо, базові рівні піраміди потреб за авторством А. Маслоу. Глибинний рівень охоплює сформовані цінності на кшталт здоров'я, стосунків тощо, усвідомлені сенси (розвитку, самоактуалізації, життя загалом). Окреме, вельми почесне місце в цій мотиваційній ієрархії займає покликання як цільове втілення потреби в самореалізації на площині професійної чи/та громадської діяльності, шлюбно-родинних взаємин, хобі. За влучним висловом В. Франкла, покликання тотожне вибору глобальної мети, яка найбільше відповідає прагненням людини та її цінностям [9]. Відповідно, осмислене покликання, поєднуючи у своєму змісті індивідуально бажане та соціально значуще, стає максимально сприятливою платформою для самоздійснення особистості, а також провідним мотивом її конструктивної поведінки.

Якщо брати до уваги думку дослідниці Я. Крушельницької щодо мотиваційних стратегій діяльності людини, які можуть сприяти або протидіяти її прогресивному розвитку, то конструктивна поведінка є виразником тих стратегій, які сприяють розвитку особистості. Ці стратегії характеризуються вибором високозначущих цілей, а досягнення їх вимагає мобілізації функціональних та інтелектуальних можливостей, переборення труднощів, часто в умовах ризику [4, с. 166]. Мотиваційні стратегії, що не сприяють, а заважають прогресивному розвитку особистості, провокують її стагнацію чи й деградацію, характеризуються звуженням сфери діяльності, і на цій підставі відповідна їм поведінка має деструктивний характер.

Емоційно-вольовий компонент доповнює структурну тріаду конструктивної поведінки особистості. Емоції та почуття як супровідні аспекти життєдіяльності людини провокують певні вчинки, а згодом супроводжують їх осмислення. Синергія емоційного потоку та поведінкових реакцій суттєво визначає рівень психологічного благополуччя особистості. Якщо вектор переживань спрямований на

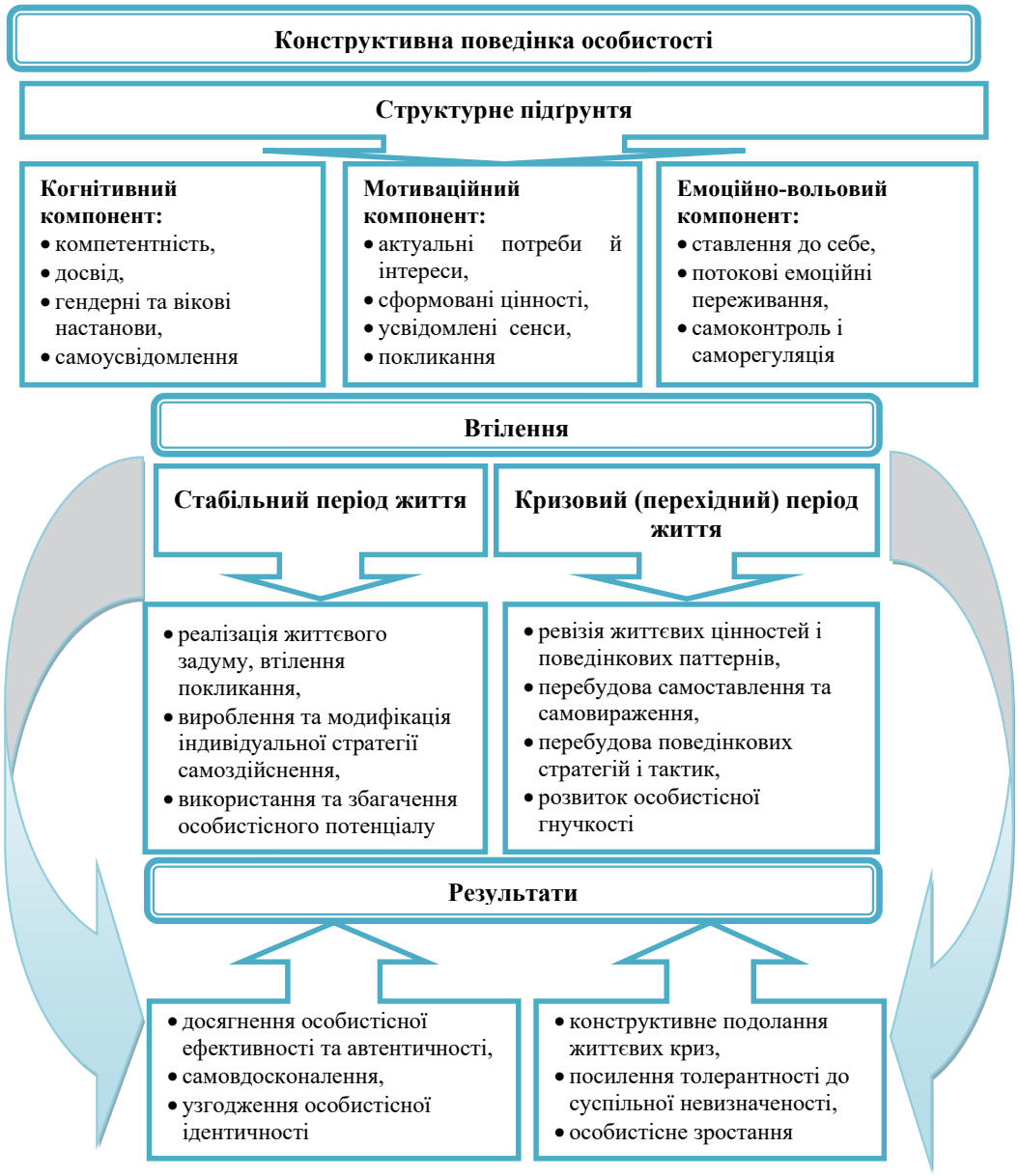

Рис. 1. Структурно-процесуальна модель конструктивної поведінки особистості

себе, то йдеться про прийняття себе, ставлення до себе, що постає значущим маркером конструктивної поведінки особистості, дотичної до її Я-концепції. Домінанта вольових проявів актуальна в поведінковій сфері людини, що має справу із зовнішніми та внутрішніми перешкодами та стійкою інтенцією їх подолання. Інструментом реалізації цієї інтенції стає саморегуляція. За визначенням С. Потапової та О. Землянської, саморегуляція – це усвідомлювана регуляція людиною власної поведінки та діяльності з метою забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям і пред'явленим вимогам, нормам, правилам, зразкам [5, с. 151]. Розвинені самоконтроль і саморегуляцію як провідні характеристики суб'єктності особистості можна вважати як умовами, так і показниками її конструктивної поведінки.

Втілення конструктивної поведінки відбувається через узгодження суспільних вимог і індивідуальних орієнтирів та має дещо різну функціональність під час стабільних і кризових періодів життя людини. Так, на стабільному відрізку життєвого шляху поведінка особистості набуває конструктивного характеру, якщо спрямовується на реалізацію життєвого задуму, втілення покликання. При цьому відбувається вироблення та модифікація індивідуальної стратегії самоздійснення, а також використання та збагачення особистісного потенціалу. Безперечно, навіть під час цього періоду поведінка особистості не претендує на ідеальність, зразковість, адже ніхто не позбав-

лений помилок. Але якщо помилки не стають підґрунтям для змін чи особистість потрапляє у стан стагнації, зациклюючись на зоні комфорту, це провокує кризовий період власного життя. Причинами особистісної кризи можуть стати й неочікувані критичні ситуації, пов'язані із загрозою вітальній і/чи ментальній сферам життя людини.

Життєва криза стає випробувальним майданчиком для особистісної зрілості, життєстійкості людини, що, безперечно, зачіпає і її поведінку. Як слушно зазначає Т. Титаренко, «кожна криза допомагала вам ставати більш незалежною людиною. Незалежною від зовнішніх обставин і від внутрішніх зобов'язань. Ви починали більше цінувати свою автономію, краще оберігати свої кордони, тримати дистанцію» [8, с. 34].

Поведінка людини, що конструктивно долає кризу, стає більш гнучкою, а цінності – автентичними, оскільки у вирі кризових переживань неминуче відбувається ревізія життєвих цінностей і поведінкових паттернів, а також перебудова самоставлення та самовираження. Зміна поведінкових стратегій і тактик зумовлюється й переглядом людиною власних часових вимірів – вона нарешті збалансовує минулі досягнення, майбутні очікування та плани з теперішнім екзистенційним розмаїттям. Конструктивна поведінка людини в кризовому періоді її життя спрямована не лише на вирішення суперечностей, які спровокували кризу, а й на збереження власного особистісного потенціалу, позитивних стосунків з оточенням, мінімізацію негативних наслідків перехідного періоду.

Вікові кризи, в баченні Е. Еріксона, фігурують як роздоріжжя для вибору прогресу чи регресу, формування антагоністичних психологічних надбань – довіри чи недовіри до світу, автономії чи залежності, близькості чи ізоляції, прогресивності чи застою тощо [12]. Ці психічні надбання своєю чергою віддзеркалюють конструктивну чи деструктивну моделі поведінки особистості, яка вийшла з виру кризових переживань.

Говорячи про втілення конструктивної поведінки особистості, умовно можна диференціювати результати цього втілення, сформовані під час стабільних і кризових періодів її життя. Підкреслюємо умовність цієї диференціації, позаяк обидва періоди, посилюючи дію один одного, можуть стати сприятливою площиною для розвитку позитивних особистісних надбань, а конструктивна поведінка постає як умовою, так і ознакою їх формування. Приміром, системні вияви конструктивної поведінки особистості виразно свідчать про її ефективність. Особистісну ефективність ми тлумачимо як інтегративну якість особистості, що полягає в її здатності ставити свідомі цілі та досягати їх, долаючи перешкоди та раціонально витрачаючи психофізіологічні ресурси. Можна виокремити провідні ознаки особистісної ефективності. По-перше, особистість досягає значних результатів діяльності, які високо оцінюються як нею самою, так і суспільством загалом. По-друге, при цьому вона переживає радість, задоволення, щастя, зростає самооцінка та самоповага особистості. По-третє, досягнення поставлених цілей хоч і потребує значних фізичних і психічних (інтелектуальних і вольових) зусиль, але не виснажує ресурси особистості, не підриває її фізичне та психологічне здоров'я.

На більш глибинному рівні конструктивна поведінка особистості є маркером досягнення нею автентичності. Як наголошував філософ М. Хайдеггер, навіть діючи в силу сформованих обставин «долі», можна чинити автентично, якщо свідомо і вільно самому вибирати варіант своїх дій [10, с. 418]. У цьому вислові влучно вказано на переплетення в мотивації конструктивної поведінки особистості зовнішніх чинників, на кшталт впливу соціуму, який в її проєкції сприймається як нездоланні обставини, доля, фатум тощо, та внутрішніх – покликання, цінностей, сенсів – усвідомлених, вистражданих і усталених. Вітчизняні дослідники В. Зливков та С. Лукомська розглядають автентичність як мультимодальний конструкт, що складається з чотирьох взаємопов'язаних елементів: усвідомлення, об'єктивності, поведінки та реляційної орієнтації. Поведінковий компонент полягає у здатності поводитись відповідно до власних цінностей та ідеалів [3, с. 130], що, безперечно, можна вважати критерієм конструктивної поведінки.

Оскільки конструктивна поведінка в системному прояві потребує постійної рефлексії та саморегуляції особистості, стає підґрунтям, глибоко інтеріоризованим чинником для самовдосконалення, у влучному виразі І. Беха, внутрішньої діяльності особистості в умовах її становлення. За словами вченого, особистісне становлення можливе за умови максимально напруженої активності, доступної людині лише у глибинах внутрішнього світу. Внутрішня діяльність набагато складніша і вимагає настійливої напруги волі. Довільна поведінка є людською самодіяльністю, тому що вона найбільшою мірою пов'язана з тими діями і вчинками, які мотивуються осмисленим рішенням. Для вольових проявів суттєве те, що вони перетворюють мислення особистості на вчинкове, дієве, емоційно-вольове. А це – шлях до розвитку активної, творчої особистості [2]. Перегукуються з позицією вченого і погляди дослідниці Н. Пророк, яка теж підкреслює вольовий характер самовдосконалення, наголошуючи, що для досягнення поставленої мети самовдосконалення людина стикається

з важкою працею, переборенням себе, необхідністю докладати зусиль [6, с. 531], а отже, системно і систематично будувати та виявляти конструктивну поведінку.

Також системна конструктивна поведінка є запорукою узгодження, а згодом виразником особистісної ідентичності. Розробник цієї категорії Е. Еріксон описує Его-ідентичність як трирівневу структуру, де часова протяжність є атрибутом індивідного рівня, на особистісному рівні проявляється через почуття власної унікальності, а соціальний рівень забезпечується прийняттям суспільних, групових ідеалів і стандартів [12]. Відповідно, конструктивна поведінка особистості має індивідуальний характер, що відображає специфічні для конкретної особи внутрішні психічні прояви, які водночас узгоджені з прийнятними для неї соціальними нормами та приписами.

Під час переживання особистістю життєвої кризи в позитивному векторі відбувається відшліфування поведінкових реакцій через підбір і застосування конструктивних копінг-стратегій, що виразно свідчить про конструктивне подолання цієї кризи. Також криза завжди супроводжується почуттям безпорадності перед складними життєвими обставинами, послабленням чи втратою контролю над реалізацією життєвого задуму. Як влучно висловлюється Т. Титаренко, монотонний, одноманітний рух життєвим шляхом, що обростає звичками, обов'язками і боргами, несподівано різко переривається. Виявляється, треба терміново шукати нову роботу, брати на себе нову відповідальність, переживати зраду, самотність, розчарування [8, с. 32]. Подолання такого потужного виклику для особистості робить її гнучкою, посилює толерантність до суспільної невизначеності, мінливості власної життєвої траєкторії. Через страждання, болісну рефлексію, відновлення власної ідентичності особистість зростає, стає більш зрілою, а її поведінка стає більш автентичною, виваженою, автономною та послідовною.

Висновки. Отже, конструктивна поведінка розглядається як різновид поведінки, що стає основою життєтворення, є умовою для успішної діяльності, підґрунтям для подальших рішень і виразником успішного самоздійснення особистості. Конструктивна поведінка поєднує у своїй структурі когнітивний, мотиваційний і емоційно-вольовий компоненти, активно формується та виявляється як у стабільні, так і в кризові періоди життя людини. Системне практикування конструктивної поведінки є виразником низки позитивних особистісних надбань, свідченням особистісного вдосконалення та зростання.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в укладанні та апробації психодіагностичної програми, спрямованої на дослідження ознак, рівня та чинників конструктивної поведінки особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонійчук Н. Конфліктна поведінка особистості як результат впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2019. Випуск 5. С. 3–8.

2. Бех І.Д. Особистісно орієнтований підхід: Теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1. 280 с.

3. Зливков В.Л., Лукомська С.О. Автентичність як чинник благополуччя особистості. URL: http://appsychology.org.ua/data/jrn/v7/i45/13.pdf (дата звернення : 09.01.2022).

4. Крушельницька Я.В. Фізіологія і психологія праці : підручник. Київ : КНЕУ, 2003. 367 с.

5. Потапова С.М., Землянська О.В. Саморегуляція як професійно важлива якість працівника ОВС. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 150–154.

6. Пророк Н.В. Уявлення про самовдосконалення в сучасній психології. *Актуальні проблеми психології:* Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка / За ред. С.Д. Максименка. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. Т. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 23. С. 527–537.

7. Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. 1973. Том 4. 266 с.

8. Титаренко Т.М. Випробування кризою. Одіссея подолання : навч. посібник для закладів вищої освіти. 3-є вид., доповнене. Київ : Каравела, 2021. 248 с.

9. Франкл В. О неповторимости человека. *Человек в поисках смысла* / пер. с англ. и нем.; под ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.

10. Хайдеггер М. Бытие и время. Москва : Академический проект, 2011. 460 с.

11. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Летний сад, 2000. 416 с.

12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ СТУДЕНТІВ ПЕРШОГО КУРСУ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

FEATURES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF FIRST-YEAR STUDENTS OF HIGHER EDUCATION

УДК 378.046.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.29

Тарасова Т.Б.
к. психол. н.,
доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумський державний університет

У статті розглядаються деякі показники емоційної сфери студентів першого курсу закладу вищої освіти. Особливості емоційних станів першокурсників автор пов'язує з проблемами адаптації студентів до навчання у вищій школі. Автор підкреслює значимість успішної адаптації студентів першого курсу для їх подальшого ефективного професійного навчання і професійного саморозвитку. У статті представлені та проаналізовані результати проведеного автором дослідження емоційних станів студентів першого курсу фізико-математичного факультету та інституту історії і філософії педагогічного університету. У дослідженні використовувалися стандартні методики диференціальних шкал емоцій К. Ізарда та самооцінки рівня особистісної і ситуаційної тривожності Ч. Спілбергера і Л. Ханіна, які доповнювалися результатами відповідей на кілька питань авторського опитувальника. Показані деякі особливості емоційної сфери студентів першого курсу за ознаками: спеціальності навчання, гендерної приналежності, базової середньої освіти, соціально-побутових умов і форм навчання (бюджетної або комерційної). Результати дослідження свідчать, що загалом емоційний стан студентів першого курсу можна описати як позитивний, але детальний аналіз даних за різними групами досліджуваних демонструє низку недоліків та проблем в емоційних станах студентів-першокурсників. Отримані дані автор інтерпретує в контексті сучасного підходу до організації навчального процесу у вищій школі на основах принципів академічної свободи та студентоцентризму.

Робляться висновки про необхідність подальшого вивчення проблеми емоційної сфери студентів закладу вищої освіти і проведення на цій основі комплексу психопрофілактичної, консультативної та психокорекційної роботи. Особливу увагу передбачається приділити розвивальному ресурсу методики навчання психологічних навчальних дисциплін у вищій школі, зокрема дисциплін за вибором.

Ключові слова: *вища школа, студенти першого курсу, адаптація до навчання, види адаптації першокурсників, навчально-професійна діяльність, емоційна сфера особистості, викладачі.*

The article considers some indicators of the emotional sphere of first-year students of higher education. The author connects the peculiarities of the emotional states of freshmen with the problems of adaptation of students to higher education. The author emphasizes the importance of successful adaptation of first-year students for their further effective professional training and professional self-development. The article presents and analyzes the results of the author's study of emotional states of first-year students of the Faculty of Physics and Mathematics and the Institute of History and Philosophy of the Pedagogical University. The study used standard methods of differential scales of emotions K. Izard and self-assessment of personal and situational anxiety C. Spielberger and L. Khanin, which were supplemented by the results of answers to several questions of the author's questionnaire. Some features of the emotional sphere of first-year students are shown by characteristics: specialty of study, gender, basic secondary education, social and living conditions and forms of education (budget or commercial). The results of the study show that in general the emotional state of first-year students can be described as positive, but a detailed analysis of data on different groups of subjects shows a number of shortcomings and problems in the emotional states of first-year students. The author interprets the obtained data in the context of a modern approach to the organization of the educational process in higher education on the basis of the principles of academic freedom and student-centeredness.

Conclusions are made about the need to further study the problem of the emotional sphere of students of higher education and conduct on this basis a set of psycho-preventive, counseling and psycho-correctional work. Particular attention is expected to be paid to the development resource of teaching methods of psychological disciplines in higher education, disciplines of choice, in particular.

Key words: *higher educational institution, first-year students, adaptation to training, types of adaptation of freshmen, educational and professional activity, emotional sphere of personality, teachers.*

Постановка проблеми. Молоді люди, які успішно пройшли випускні випробування після закінчення загальноосвітньої школи і подолали конкурсний відбір до закладу вищої освіти, зазвичай сприймають ці події дуже емоційно. Тут присутні і задоволення від благополучно пройденої «смуги перешкод» і надії на те, що попереду успіхи в навчанні, оволодінні професією і, звичайно ж, райдужні перспективи щодо веселого та змістовного студентського життя. Більшість першокурсників у перші дні навчання у вищій школі виявляють саме такі бурхливі радісно-позитивні емоції. Однак через деякий час емоційне тло навчання у ЗВО в більшості студентів змінюється. Наскільки тривалим буде цей час, залежить від перебігу процесів адаптації першокурсників, від якої істотно залежить успіх і навчально-професійної діяльності, і позанавчального спілкування студентів. На жаль, і спостереження викладачів, і відгуки студентів та спеціальні дослідження свідчать про те, що адаптаційні процеси відбуваються

далеко не благополучно і на зміну радісно-оптимістичному емоційному стану студентів приходять переживання пасивно-нейтрального, а найчастіше і негативно-напруженого змісту. Таке явище слід розглядати як цілком достовірну ознаку дезадаптаційних процесів, які можуть згубно позначитися не лише на успішності навчання студентів, а й на якості їхнього життя загалом.

Очевидно, що емоційний стан першокурсників у процесі їх адаптації до навчання у ЗВО не має виникати стихійно, найчастіше він вимагає активного впливу і управління. Природно, що допомога першокурсникам в їх входженні в нову ситуацію діяльності і життя в умовах ЗВО найбільш ефективною буде за умови знання психологічних особливостей, чинників та складників адаптаційного процесу, становлення емоційної сфери зокрема.

Аналіз актуальних публікацій. Адаптацію загальновизнано розглядають як складне, багатопланове та різнорівневе пристосування живого організму у процесі еволюції до нових зовнішніх умов життя, включаючи морфофізіологічну та поведінкову складові частини. Стосовно людини адаптація охоплює майже всі аспекти життєдіяльності особистості: від фізіологічних до соціально-психологічних. Досить швидка та успішна адаптація людини до нових умов біологічного, діяльнісного та соціального середовища забезпечує їй благополуччя в діяльності та спілкуванні і, відповідно, емоційний комфорт. Особливого значення для особистості процеси адаптації набувають в умовах принципово нових, переламних ситуаціях життя, однією з яких є вступ до закладу вищої освіти.

Дослідники в галузі педагогіки вищої школи вказують на виняткову важливість успішної адаптації першокурсників до навчання у ЗВО, від якої залежать продуктивність навчально-професійної діяльності студентів і змістовна наповненість їх позанавчальної сфери діяльності [2, с. 64–73; 4, с. 100–117; 11, с. 32–45]. Психологічний підхід до вивчення адаптації студентів першого курсу передбачає виділення та дослідження трьох її взаємопов'язаних аспектів: біофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного. Біофізіологічна адаптація насамперед полягає у виникненні та закріпленні нових умовно-рефлекторних зв'язків, які пов'язані зі змінами у звичному ритмі життя і рівні навантаження. Психологічна адаптація першокурсників полягає в активному освоєнні студентами позиції суб'єкта навчально-професійної діяльності у ЗВО. Соціально-психологічна адаптація являє собою активне включення студента в соціально-психологічний простір ЗВО, оволодіння відповідними цінностями і соціальними нормами [1, с. 83–85; 5, с. 176].

Таким чином, адаптація першокурсників до навчання в ЗВО – явище складне і багатогранне, яке не завжди проходить успішно і пов'язане з певними труднощами. У психолого-педагогічних дослідженнях [1, с. 55–56; 3, с. 38; 11, с. 32–40] показано, що в середньому третина студентів до кінця першого року навчання відчуває різноманітні труднощі щодо включення до процесу навчання в ЗВО і демонструють певні ознаки дезадаптованості. Наведені в різноманітних дослідженнях дані щодо стану, особливостей, показників та чинників адаптації першокурсників до навчання у ЗВО підтверджують актуальність продовження та поглиблення подібних психологічних досліджень.

У контексті вивчення процесів адаптації першокурсників ЗВО нами, зокрема, було досліджено низку питань. По-перше, це мотивація професійного вибору студентів першого курсу. Тут було виявлено наявність певних особливостей за гендерним принципом у зв'язку з комерційною або держбюджетною основою навчання та умов здобуття середньої освіти [10]. По-друге, це адаптація першокурсників до організаційних форм навчання в закладі вищої освіти, в рамках якої ми показали, що процес адаптації студентів першого курсу до організаційних форм навчально-професійної діяльності у вищій школі (лекції, практичні, семінари, консультації тощо) перебуває у стані становлення. При цьому адаптаційні процеси незбалансовані і щодо різних форм навчального процесу і по різних категоріях студентів [8]. І, по-третє, вивчення проблем спілкування студентів першого курсу ЗВО з викладачами та однолітками привело до висновку, що спілкування з викладачами з приводу навчально-професійної діяльності в студентів першого курсу поки що не організоване повною мірою. Виявлено, що це спілкування має переважно діловий (навчальний) зміст та здійснюється епізодично здебільшого на практичних заняттях, тоді як консультації практично ігноруються. У сфері спілкування з однолітками ситуація складається досить благополучно – більшість першокурсників знаходять собі друзів у студентському середовищі у своїй групі та на факультеті. Однак тут виявляється низка певних особливостей за гендерним принципом, у зв'язку з комерційною або держбюджетною основою навчання, умовами здобуття середньої освіти та місця проживання студентів (із батьками або в гуртожитку) [6].

На продовження дослідження адаптації першокурсників нами були вивчені деякі особливості емоційної сфери студентів фізико-математичного факультету та інституту історії та філософії СумДПУ імені А.С. Макаренка.

Виклад результатів емпіричного дослідження. Для вивчення особливостей емоцій-

ної сфери студентів-першокурсників насамперед використовувалися стандартизовані методики. Це методика диференціальних шкал емоцій за К. Ізардом, що дає змогу виявити ступінь прояву десяти основних емоцій: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, огида, зневага, страх, сором, провина. Як показник цих емоцій обчислюється середній бал за кожною шкалою та обчислюється показник самопочуття як відношення суми середніх балів за позитивними емоціями до суми середніх балів по негативним емоціям.

Другою методикою стала методика самооцінки рівня особистісної та ситуаційної тривожності Ч. Спілбергера та Л. Ханіна, в процесі обробки результатів якої обчислювалася кількість студентів (у %), що показали низький, середній та високий рівень тривожності. Додаткову інформацію щодо емоційного стану студентів-першокурсників надали питання авторської анкети, що торкаються проблеми встановлення студентами першого курсу дружніх стосунків у студентському середовищі.

Результати, що описують показник емоційного самопочуття за методикою диференціальних шкал емоцій за К. Ізардом, представлені в таблиці 1.

Як видно, загальний показник емоційного самопочуття в першокурсників фізико-математичного факультету становить 1,4 бала, а інституту історії та філософії –1,6 бала, що свідчить про те, що загалом у всіх студентів першого курсу емоційне самопочуття позитивне, але в інституті історії та філософії воно виражене сильніше.

Розгляд показника емоційного самопочуття щодо окремих категорій респондентів (спеціальності навчання, гендерної приналежності, базової середньої освіти, основи навчання та соціально-побутових умов) дає змогу виявити деякі особливості. Так, на фізико-математичному факультеті чоловіки відрізняються більшим емоційним благополуччям, ніж жінки. В інституті історії та філософії, навпаки, жінки емоційно благополучніші, але відмінності в середніх балах дуже незначні. Відмінності в емоційному стані всіх досліджених студентів першого курсу, що є випускниками міських та сільських шкіл, за показником самопочуття дуже незначні – у випускників міських шкіл лише на 0,1 бала більше. Такі ж незначні відмінності фіксуються і за показниками основи навчання та місця проживання.

Результати в середніх балах за окремими шкалами емоцій представлені на рисунку 1.

Як наочно ілюструє рисунок у всіх першокурсників найбільш яскраво виявляються емоції інтересу, радості та здивування, що належать до позитивних емоцій та безпосередньо пов'язані, зокрема, з пізнавальною діяльністю. Проте кількісні показники (середній бал) виразності цих емоцій у першокурсників фізико-математичного факультету та інституту історії та філософії розподіляються по-різному. Так, у студентів фізико-мате-

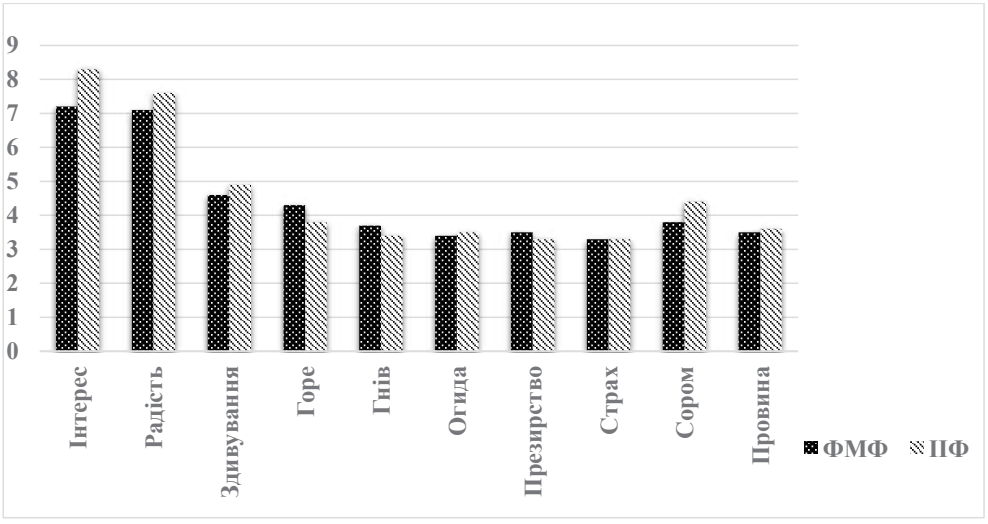

Рис. 1. Шкали емоцій першокурсників (середній бал)

Таблиця 1

Показник емоційного самопочуття першокурсників (у балах)

Навчальний підрозділ	Всього	Стать		Школа		Основа навч.		Проживає	
		Ч	Ж	Сел.	Місто	Ком.	Держ.	Дом.	Гурт.
ФМФ	1,4	1,6	1,3	1,3	1,4	1,5	1,4	1,5	1,3
ІІФ	1,6	1,6	1,7	1,6	1,7	1,8	1,6	1,7	1,6

матичного факультету емоції інтересу та радості виражені практично однаково (різниця середніх показників у балах лише 0,1), а наступна за ними емоція здивування йде з відривом у 2,5 бала. В інституті історії та філософії у першокурсників емоція інтересу домінує яскравіше, перевищуючи наступну за нею емоцію радості на 0,7 бала, а показник здивування так само, як і на фізико-математичному факультеті, значно нижчий за попередню (на 2,7 бала).

Емоції, що йдуть за трьома провідними у всіх респондентів, так само виявилися однаковими – це емоції горя, гніву та сорому. Але ступінь їх прояву різна: емоція горя сильніша у першокурсників фізико-математичного факультету (на 0,5 бала). А емоція сорому сильніше виражена в першокурсників інституту історії та філософії (на 0,6 бала). Втім, ці відмінності є особливо значними. Інші шкали емоції першокурсників обох факультетів виражені дуже незначно, перевищуючи мінімально можливий показник у 3 бали не більше ніж на 0,6 бала, тому в подальшому аналізі вважаємо ці шкали недоцільним. Зазначимо тільки, що найменш вираженою в першокурсників фізико-математичного факультету є емоція страху, а в інституті історії та філософії – емоції зневаги та страху, причому емоція страху має показник 3,3 бала.

У процесі порівняння показників за п'ятьма узгодженими шкалами виявилися провідні емоції: емоції інтересу, радості та подиву яскравіше виявляються у першокурсників інституту історії та філософії, ніж у студентів фізико-математичного факультету, що особливо виражено в шкалі інтересу (різниця балів – 0,9), а емоції горя та гніву яскравіше виражені в першокурсників фізико-математичного факультету. Проте виявляються певні особливості шкал емоцій залежно від статі, місця навчання в середній школі, основи навчання у ЗВО та місця проживання, що представлено в таблиці 2.

Як видно, на фізико-математичному факультеті найбільш явні гендерні відмінності характерні для шкал інтересу, радості та сорому, показники яких більші в чоловіків, шкали здивування та горя, які більше притаманні жінкам. В інституті історії та філософії в жінок яскравіше виявляються емоції радості, а в чоловіків – здивування та горя.

У процесі розгляду показників за окремими шкалами виявилося, що у випускників сільських шкіл сильніше виражені шкали інтересу, горя та сорому, а в міських – радості та здивування. При цьому особливу увагу привертають показники першокурсників інституту історії та філософії за шкалою сорому, різниця цих показників максимальна для дослідження – 1,1 бала. Першокурсники, які навчаються у ЗВО за різними основами, характеризуються досить високим позитивним показником самопочуття, які дещо вищі в тих, хто навчається на комерційній основі. За окремими шкалами емоцій виділяється низка загальних тенденцій, які мають, однак, різний ступінь виразності. Так, для першокурсників, які навчаються на комерційній основі, характерно досить явне переважання емоцій інтересу і сорому, а у тих, хто навчається на державній основі, – емоцій радості, здивування та горя.

Студенти першого курсу, що живуть і вдома, і в гуртожитку, також характеризується емоційним благополуччям, про що свідчать досить високі показники самопочуття. Але все ж таки ці показники дещо вищі в тих, хто живе вдома з батьками, ніж у мешканців гуртожитку. При порівнянні за окремими шкалами виявляються загальні тенденції: в першокурсників, які живуть у гуртожитку, яскравіше виражені емоції інтересу, горя та сорому. У першокурсників, що живуть вдома з батьками, яскравіше виявляються емоції здивування. Така картина істотно відповідає особливостям емоційної сфери випускників міських та сільських шкіл.

Незважаючи на виявлене загалом позитивне самопочуття досліджених студентів

Таблиця 2

Співвідношення провідних шкал емоцій першокурсників (у середніх балах)

Шкала	Навч. підр.	Стать		Школа		Основа навч.		Проживає	
		Ч	Ж	Сел.	Місто.	Ком.	Держ.	Дом.	Гурт.
Інтерес	ФМФ	8,1	6,3	7,2	6,9	7,8	7,0	6,7	7,3
	ІІФ	8,3	8,3	8,7	8,1	8,6	7,9	8,1	8,6
Радість	ФМФ	7,6	6,5	7,0	7,4	6,8	7,0	7,6	6,1
	ІІФ	7,1	8,0	7,1	7,8	7,2	7,6	7,7	7,3
Здивування	ФМФ	3,9	4,3	3,2	4,4	3,8	4,2	4,8	3,2
	ІІФ	5,3	4,4	4,7	5,0	4,7	5,2	5,1	4,6
Горе	ФМФ	4,4	4,9	4,9	4,7	4,3	4,7	4,4	4,8
	ІІФ	4,0	3,6	3,9	3,7	3,6	3,9	3,6	4,0
Сором	ФМФ	4,0	3,5	3,8	3,3	4,4	3,6	3,4	3,9
	ІІФ	4,3	4,4	4,8	3,9	4,9	3,9	3,5	5,2

першого курсу фізико-математичного та інституту історії та філософії, суттєвим залишається питання про рівень тривожності першокурсників. Для з'ясування цього питання використовувалася методика Ч. Спілбергера та Л. Ханіна. Отримані результати показано на рисунку 2.

Рисунок наочно ілюструє, що більшість першокурсників показали середній рівень тривожності, що загалом відповідає задовільному стану. Однак у зв'язку з проблемами адаптації особливу увагу варто звернути на кількість першокурсників, що характеризуються високим рівнем тривожності. Як видно, таких студентів в інституті історії та філософії виявилося майже в 2,5 раза більше, ніж на фізико-математичному факультеті. Важливо з'ясувати, як тривожність проявляється в першокурсників різних категорій. Для цього з отриманих матеріалів окремо виділено кількість студентів, які показали високий рівень тривожності, та представлено в таблиці 3.

Як видно, високий рівень тривожності більше показали жінки, однак серед першокурсників чоловіків із високою тривожністю в інституті історії та філософії виявилося вдвічі більше, ніж на фізико-математичному факультеті. Випускники сільських шкіл показали вищу тривожність, ніж першокурсники, які закінчили міські школи. Серед студентів першого курсу, які навчаються на держбюджетній основі, виявилося більше тих, хто характеризується високим рівнем тривожності, ніж серед тих, хто навчається на комерційній основі, і першокурсники, які живуть у гуртожитку, більш тривожні, ніж ті, хто живе вдома з батьками.

Висновки. Отже, узагальнюючи отримані дані, можна зробити загальні висновки щодо деяких особливостей емоційної сфери студентів першого курсу фізико-математичного факультету та інституту історії та філософії СумДПУ.

1. За всіма дослідженими студентами першого курсу без відмінностей навчальних підрозділів та категорій виявлено позитивне емоційне самопочуття. Але при цьому на серед всіх респондентів дещо більше благополуччя показали випускники міських шкіл, ті, хто навчається на комерційній основі та живуть вдома з батьками. Гендерні відмінності специфічні для навчальних підрозділів: на фізико-математичному факультеті емоційно більш благополучні чоловіки, а в інституті історії та філософії – жінки.

2. Виділяються п'ять провідних шкал емоцій для першокурсників обох навчальних підрозділів: інтерес, радість, подив, горе та сором, що мають, однак, різний ступінь виразності. За гендерними відмінностями не виявлено жодної загальної тенденції. У студентів, які навчаються на комерційній основі, більш яскраво вираженими виявилися емоції інтересу і сорому, а в тих, хто навчається на держбюджетній основі, – радості, здивування та горя. У студентів, які закінчили міські та сільські школи, а також живуть вдома з батьками та в гуртожитку, виявлено абсолютно подібні особливості: у випускників сільських шкіл та тих першокурсників, які живуть у гуртожитку, яскравіше виражені емоції інтересу, горя та сорому, а у випускників міських шкіл та тих, хто живе вдома з батьками, – емоції радості та здивування.

3. Більшість досліджених студентів показали середній рівень тривожності, але серед тих першокурсників, які характеризуються високим рівнем тривожності, спостерігаються загальні закономірності: більш три-

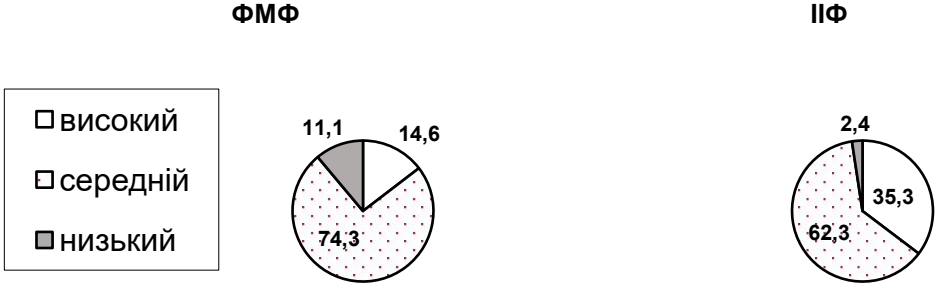

Рис. 2. Рівень тривожності першокурсників (у % від числа респондентів)

Таблиця 3

Кількість студентів першого курсу (у %), які показали високий рівень тривожності

Навч. підр.	Загалом	Стать		Школа		Основа навч.		Проживає	
		Ч	Ж	Сел.	Місто	Ком.	Держ	Дом.	Гурт.
ФМФ	14,6	14,3	25,0	22,6	14,0	5,0	17,3	21,8	9,1
ІІФ	35,3	28,6	42,1	39,4	19,2	20,8	37,0	33,3	42,1

вожні жінки, випускники сільських шкіл, ті, хто навчається на держбюджетній основі та живуть у гуртожитку.

4. Отримані результати переконливо свідчать про необхідність підсилення роботи з допомоги студентам першого курсу щодо їхньої адаптації до навчання в закладі вищої освіти. У навчальному процесі це, на наш погляд, насамперед пов'язано з реалізацією принципів академічної свободи та студентоцентризму. Другим таким чинником має стати методика викладання психологічних дисциплін [7, с. 128–135; 9], особливо в межах блоку за вибором. Крім цього, необхідне посилення роботи психологічної та соціально-педагогічної служб закладу вищої освіти щодо адаптування першокурсників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградова В.Є. Юрченко В.І. Психологія вищої освіти: теоретичні та практичні аспекти : навч. посібник. Київ : Ліра-К, 2020. 296 с.

2. Головенкін В.П. Педагогіка вищої школи : підручник. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 290 с

3. Каплінський В.В. Методика викладання у вищій школі : навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015. 224 с.

4. Нагаєв В.М. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник. Харків : «Стильна типографія», 2019. 267 с.

5. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи. Київ : ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.

6. Тарасова Т.Б. До проблеми спілкування студентів першого курсу закладу вищої освіти. *Габітус*. 2020. № 20. С. 272–279

7. Тарасова Т.Б. Методика навчання психології у вищій школі : навчальний посібник. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. 361 с.

8. Тарасова Т.Б. Адаптація першокурсників до організаційних форм навчання в закладі вищої освіти. *Фізико-математична освіта : науковий журнал*. Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2019. Вип. 3 (21). С. 150–156.

9. Тарасова Т.Б. Методика навчання психології як чинник розвитку психологічної культури майбутніх педагогів. *Розвиток психологічної культури особистості в процесі безперервної освіти*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2018. С. 104–130.

10. Тарасова Т.Б. Проблема мотивації професійного вибору студентів першого курса. *Nowoczesna nauka: teoria i praktyka* : Mater. III Międz. Konf. Nauk.-Prakt. 30 kwietnia 2019 rok. / Pod red. S. Gorniaka. Katowice: Nowa nauka, 2019. S. 80–85.

11. Фіцула М.М. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2014. 456 с.

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ З БОКУ БАТЬКА ТА МАТЕРІ

PECULIARITIES OF ATTITUDE TO CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS ON THE PART OF THE FATHER AND THE MOTHER

УДК 159.922:72
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.30

Шукалова О.С.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Зайцева О.О.
Доктор філософії,
викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Джаббарова Л.В.
к.психол.н.,
викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Дослідження батьківського ставлення до дітей з особливими потребами може допомогти психологам надавати їм більш якісну підтримку, виховувати дитину з особливими потребами не як інваліда, а як звичайну, пристосовану до життя людину. Метою дослідження було вивчення ставлення батьків різної статі до виховання дітей з особливими освітніми потребами. У дослідженні брали участь батьки 62 дітей з особливими освітніми потребами, серед них 29 чоловіків та 33 жінки. Для виявлення різниці ставлення до дітей з особливими потребами з боку батька та матері за допомогою t – критерію Стьюдента було проведено порівняння за трьома методиками («Опитувальник батьківського ставлення», «Дослідження батьківських установок та реакцій PARI (parental attitude research instrument)», «Взаємодія батьки-дитина»). Спираючись на дані, що були отримані під час дослідження, було виявлено, що матері набагато спокійніше ставляться до появи в сім'ї дитини з особливими потребами, вони більш лояльні і приймають дитину такою, якою вона є. Вони не вимагають від дітей безумовної слухняності і намагаються менше її контролювати, даючи змогу самостійно приймати рішення. Матері проводять із дітьми більше часу та сильно прив'язані до них емоційно. Вони перебувають в емоційному симбіозі зі своєю дитиною і намагаються захистити її від навколишнього світу, вони захоплюються всіма починаннями дитини та сприймають її невдачі як випадковість. Дуже важливо те, що мама сприймає всі помилки дитини як випадковість, а не як закономірність, що відбувається через «особливість» дитини. Батьки (батько) дітей з особливими потребами менше вникають у емоційну сферу дитини, намагаючись задовольнити лише життєво важливі потреби. Батько частіше ігнорує спроби дитини висловлювати свою думку і вважає її нездатною до прийняття рішень самостійно. Він намагається за допомогою контролю та дисципліни підготувати дитину до дорослого життя. Порівняно з матір'ю батько такої дитини виявляє авторитаризм і вимагає від дитини слухняності, тоді як мати намагається все вирішити мирним шляхом, домовляючись із дитиною.

Ключові слова: *діти з особливими потребами, батько, мати, батьківське ставлення, виховання.*

Research on parenting attitudes towards children with special needs can help psychologists provide better support to such parents, help them raise a child with special needs not as a disabled person, but as an ordinary child adapted to life. The aim of the study was to study the attitude of parents of different genders to the upbringing of children with special educational needs. The study involved 62 parents of children with special needs, including 29 men and 33 women. To identify the difference in attitudes towards children with special needs on the part of the father and mother, using the Student's t-criterion, a comparison was made using three methods ("Parental Attitude Questionnaire", "PARI (parental attitude research instrument) study of parental attitudes and reactions", "Parent-Child Interaction"). Based on the data obtained during the study, it was found that mothers are much calmer about the appearance in the family of a child with special needs, they are more loyal and accept the child as he is. They do not demand unconditional obedience from children and try to control it less, giving them the opportunity to make their own decisions. Mothers spend more time with their children and are strongly attached to them emotionally. They are in emotional symbiosis with their child, and try to protect it from the world around them, they admire all the endeavors of the child and perceive his failures as a coincidence. It is very important that the mother perceives all the mistakes of the child as a coincidence, not as a regularity that occurs because of the "peculiarity" of the child. Fathers of children with special needs are less likely to delve into the emotional sphere of the child, trying to meet only vital needs. The father often ignores the child's attempts to express his opinion and considers it incapable of making decisions on their own. He tries, with the help of control and discipline, to prepare the child for adult life. Compared to the mother, the father of such a child shows authoritarianism and demands obedience from the child, while the mother tries to resolve everything peacefully by negotiating with the child.

Key words: *children with special needs, father, mother, parental attitude, upbringing.*

Постановка проблеми. У нашій країні виховання дітей з особливими потребами завжди було однією з найважливіших проблем, які стоять перед лікарями та психологами. Останнім часом цій проблемі стали приділяти більше уваги, оскільки кількість дітей, народжених із різними особливостями, збільшується в усьому світі з кожним роком. Чимало батьків стикається з проблемою виховання особливих дітей, але більшість із них не готові впоратися з таким складним завданням. Деякі батьки не можуть зміритися з народженням такої дитини та залишають її в пологовому будинку. Деякі після певного часу, проведеного з дитиною з особливими потребами, не витримують фізичного та психологічного навантаження та віддають дитину до спеціалізованої установи, де, на їхню думку, можуть надати більш кваліфіковану допомогу. Буває так, що один із батьків йде з сім'ї, залишаючи другого наодинці з проблемою і найчастіше це відбувається через

різницю в поглядах на виховання та ставлення до дитини.

Дослідження батьківського ставлення до дітей з особливими потребами може допомогти психологам надавати більш якісну допомогу таким батькам, допомагати їм впоратися з проблемою та навчити виховувати дитину з особливими потребами не як інваліда, а як звичайну дитину, пристосовану до нормального життя.

Аналіз досліджень та публікацій. Протягом багатьох років питання ставлення матерів та батьків до дітей з особливими потребами хвилювало вітчизняних та зарубіжних учених.

Одним із перших на проблему сімей, у яких виховуються діти з особливими потребами, звернув увагу М. Стоун. Він дуже ретельно дослідив питання стресу, що виникає в батьків, які зіштовхнулися із цією проблемою. Автор виділив три види стресу, що виникають у батьків і матерів, які виховують таких дітей:

– фінансовий – виховання дитини з особливими потребами потребує більше фінансових витрат, ніж виховання звичайної дитини;

– емоційний – батьки особливої дитини найчастіше відчувають відчай, безпорадність, почуття провини, часто впадають у депресію;

– фізичний – стрес впливає на здоров'я батьків [3].

І. Мамайчук у своїх дослідженнях наголошує на поганому фізичному стані батьків, які виховують дитину з особливими потребами. Психічні та психосоматичні захворювання були виявлені переважно в матерів дітей з особливими потребами [5].

Психолог І. Кон наголосив на тому, що емоційний стан сім'ї, психологічна обстановка та ставлення батьків до дітей часто визначають долю та життєвий шлях дитини. Батьки та й вся сім'я загалом залежно від своїх поглядів та способу виховання дитини може негативно чи позитивно впливати на її майбутнє. Автор дійшов висновку, що батьківське ставлення до дитини повністю впливає на її доросле життя [7].

О. Холостова виділила етапи життєвого циклу, властиві сім'ї з дитиною з особливими потребами:

1) народження дитини – усвідомлення факту, що в сім'ї народилася дитина з особливими потребами, прийняття, оповіщення родичів;

2) шкільний вік – прийняття рішення про форму навчання (інклюзивне чи індивідуальне), реакція однолітків;

3) підлітковий період – проблеми, пов'язані зі статевим дозріванням, дитина ізолюється від однолітків;

4) період випуску – проблема проживання дорослої дитини, питання соціалізації;

5) дорослий період – проблема працевлаштування [8].

Найчастіше турбота про дитину з особливими потребами лежить на матері. Вчений І. Скворцов пропонує чотири характеристики матерів, що по-різному ставляться до дітей з особливими потребами:

– домінуючий тип – мати повністю бере відповідальність за дитину, батько та дитина не приймають рішення самостійно;

– агресивний тип – мати звинувачує дитину в недузі, поводиться з нею агресивно;

– дружелюбний тип – мати нероздільно любить дитину, незважаючи на її особливості;

– підлеглий тип – мати жертвує собою.

Крім того, автор виділяє шість загальних напрямів ставлення батьків до дитини з особливими потребами:

1) жаль – батьки ставляться до дитини з жалістю;

2) опіка – батьки цілком і повністю беруть на себе відповідальність за дитину, не користуючись послугами спеціалістів та допомогою сім'ї;

3) контроль – батьки не дають дитині самостійності;

4) надмірне занепокоєння – батьки бояться нашкодити дитині;

5) надзвичайна відданість – батьки віддають весь свій час дитині і займаються тільки нею;

6) жорстоке звернення – батьки виплескують весь негатив на дитину, звинувачуючи її [9].

Незважаючи на те, що є велика кількість досліджень ставлення батьків та матерів до дітей з особливими потребами, деякі сторони цього питання залишаються недослідженими.

Ціль статті – визначити різницю ставлення до дитини з особливими потребами з боку батька та матері.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні брали участь батьки 62 дітей з особливими потребами, серед них 29 чоловіків та 33 жінки. Для виявлення різниці ставлення до дітей з особливими потребами з боку батька та матері за допомогою t – критерію Стьюдента було проведено порівняння за трьома методиками («Опитувальник батьківського ставлення», «Дослідження батьківських установок та реакцій PARI (parental attitude research instrument)», «Взаємодія батьки-дитина»).

Результати емпіричного дослідження різниці ставлення до дітей з особливими потребами з боку батька та матері за методикою «Опитувальник батьківського ставлення» представлені в табл. 1.

Наведені в таблиці 1 результати дають змогу встановити, що оцінки за показниками «Прийняття-відкидання», «Образ соціально бажаної поведінки» та «Симбіоз» у матерів вищі, ніж у батьків.

Отже, матір більш терпимо ставиться до появи в сім'ї дитини з особливими навчальними потребами, ніж батько. Вона підтри-

Таблиця 1

Оцінка різниці ставлення до дітей з особливими потребами з боку батьків та матерів за методикою «Опитувальник батьківського ставлення»

Показники батьківського ставлення	Результати		t	p
	матері	батьки		
Прийняття -відкидання	14±4,1	10,7±3,2	3,38	0,198
Образ соц. бажаності поведінки	4,7±1,6	3,7±1,7	2,34	0,83
Симбіоз	3,6±1,8	2,6±1,3	2,73	0,141
Авторитарна гіперсоціалізація	5,8±1	6,1±0,8	1,41	0,381
«Маленький невдаха»	2,8±1,6	4,3±2	3,01	0,192

Таблиця 2

Оцінка різниці ставлення до дітей з особливими потребами з боку батьків та матерів за методикою «Дослідження батьківських установок та реакцій PARI (parental attitude research instrument)»

Показники батьківського ставлення	Результати		t	p
	мами	батьки		
Надання дитині змоги висловлюватися	**17,3±1,5**	**15±2,4**	**4,76**	**0,017**
Оберігання дитини від труднощів	18±1,6	18,2	0,5	0,736
Страх зашкодити дитині	18,8±1,2	18,8±1,02	0	0,444
Зайва суворість	**8,2±2**	**11,1±4,1**	**3,38**	**0,0002**
Заохочення активності дитини	**17,3±1,5**	**14,8±2,4**	**4,76**	**0,017**
Уникнення спілкування з дитиною	**14,5±3,4**	**16,3±3,1**	**2,13**	**0,569**
Дружні стосунки між батьками та дитиною	**16,3±2,6**	**13±2,3**	**3,58**	**0,681**

мує всі її захоплення та починання, особливо якщо ті сприяють її розвитку, цікавиться життям дитини та всіма силами бере в ньому участь, тоді як батько лишається осторонь. Мати заохочує всі ініціативи дитини, допомагаючи виконувати її задуми та добиватися поставленої мети. Мати перебуває в емоційному симбіозі з дитиною і намагається захистити її від навколишнього світу, вона захоплюється всіма починаннями дитини та сприймає її невдачі як випадковість. Батько дитини з особливими потребами найчастіше дотримується психологічної дистанції. За показниками «Авторитарна гіперсоціалізація» та «Маленький невдаха» батьки мають оцінки вищі, ніж матері. Отже, батько, незважаючи на особливості дитини, ставиться до неї суворіше і вимагає дотримання дисципліни, як вимагав би від звичайної дитини. Він часто акцентує на помилках дитини та контролює їх виправлення.

Результати емпіричного дослідження різниці ставлення до дітей з особливими потребами батька та матері за методикою «Дослідження батьківських установок та реакцій PARI (parental attitude research instrument)» представлені в табл. 2.

Дані, наведені в таблиці 2, уможливлюють висновок, що за показниками «Надання дитині змоги висловлюватися» та «Дружні стосунки між батьками та дитиною» в матерів дітей з особливими навчальними потребами оцінки вищі, ніж у батьків. Отже, мати, не надаючи значення особливостям дитини, дає їй змогу приймати рішення самостійно і брати участь у сімейних розмовах, спільно обговорюючи проблеми. Вона заохочує самостійність дитини та приймає всі її починання. Мати «особливої дитини» хоче бути ближче до неї, знати все, що її хвилює, про що вона думає. Батько частіше ігнорує спроби дитини висловлювати свою думку і вважає її нездатною до прийняття рішень самостійно. За показниками «Зайва суворість» та «Уникнення спілкування з дитиною» найвищі оцінки мають батьки. Порівняно з матір'ю батько такої дитини виявляє авторитаризм і вимагає від дитини слухняності та дисципліни, тоді як мати намагається все вирішити мирним шляхом, домовляючись із дитиною.

Результати емпіричного дослідження різниці ставлення до дітей з особливими потребами з боку батька та матері за методикою «Взаємодія батьки-дитина» представлені в табл. 3.

Виходячи з результатів, наведених у таблиці 3, можна зробити висновок, що за показниками «Невимогливість-вимогливість», «М'якість-суворість» і «Непослідовність-послідовність» батьки мають вищі оцінки, ніж матері. Отже, мати дитини з особливими потребами, на відміну від батька, не вимагає від дитини дисципліни та послуху. Батько намагається за допомогою контролю та дисципліни підготувати дитину до дорослого життя. У вихованні дитини з особливими навчальними потребами

Таблиця 3

Оцінки різниці ставлення до дітей з особливими потребами з боку батьків та матерів за методикою «Взаємодія батьки-дитина»

Показники батьківського ставлення	Результати		t	p
	мами	батьки		
Невимогливість – вимогливість	**11,5±2,5**	**14,9±2,9**	**4,74**	**0,5**
М'якість – суворість	**10±2,9**	**11,7±2,8**	**2,25**	**0,952**
Автономність – контроль	18,8±2,2	18,2±2,2	0,9	1
Емоційна дистанція – близькість	**19,4±4,2**	**15,7±2,7**	**3,91**	**0,025**
Тривожність за дитину	20,4±1,8	21,1±1,5	1,81	0,362
Непослідовність – послідовність	**12,8±1,9**	**17,3±1,8**	**9,27**	**0,848**
Задоволеність стосунками з дитиною	17,4±4,2	16,1±3,4	1,16	0,257

батько поводиться більш непослідовно, ніж мати. З одного боку, він виявляє жалість і співчуття до своєї дитини, а з іншого – розуміє, що контроль та дисципліна допоможуть дитині досягти більшого успіху в дорослому житті. За показником «Емоційна дистанція-близькість» матері мають вищі оцінки. Це можна пояснити тим, що мати має емоційну єдність із дитиною і намагається не відпускати її від себе. Батько менше вникає в емоційну сферу дитини, намагаючись задовольнити лише життєво важливі потреби.

Висновки. Спираючись на дані, отримані в дослідженні, можна сформулювати такі висновки:

– матері набагато спокійніше ставляться до появи в сім'ї дитини з особливими потребами, вони більш лояльні і приймають дитину такою, якою вона є. Вони не вимагають від дітей безумовної слухняності і намагаються менше її контролювати, даючи змогу самостійно приймати рішення. Матері проводять із дітьми більше часу та сильно прив'язані до них емоційно. Дуже важливо те, що мати сприймає всі помилки дитини як випадковість, а не як закономірність, що відбувається через «особливість» дитини;

– батьки (батько) дітей з особливими потребами менше вникають у емоційну сферу дитини, намагаючись задовольнити лише життєво важливі потреби. Вони прагнуть за допомогою контролю та дисципліни підготувати дитину до дорослого життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арбатская Е.С., Дичина Н.Ю. Диагностика выявления проблем в детско-родительских отношениях : методическое пособие. Иркутск : УМЦ РСО, 2017. 104 с.

2. Волкова Л.С., Шаховская С.Н., Логопедия : учебник для студентов дефектологичеких факультетов педагогических высших Москва : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2011. 680 с.

3. Гордеева Т.В., Мишина Г.А. Роль близкого взрослого в становлении образа «Я» у ребёнка с задержкой психического развития. *Дефектология*. 2005. № 1. С. 47–52.

4. Діти з особливими потребами у початковій школі: поради батькам : Книга 3 / Л.С. Вавіна, А.М. Висоцька, В.В. Жук та ін.; За ред.: В.І. Бондаря, В.В. Засенка. Київ : Науковий світ, 2006. 212 с.

5. Мамайчук И.И., Мартынов В.Л., Пятакова Г.В. Социально-психологическое исследование семьи больных ДЦП и психокоррекционная работа с родителями: Психологические исследования в практике врачебно-трудовой экспертизы и социально-трудовой реабилитации. Москва, 1989.

6. Мякушко О.І. Психологічний супровід корекційно-реабілітаційного навчання дітей шкільного віку з помірною розумовою відсталістю : посібник. Педагогічна думка, 2009.

7. Кон И.С. Люди и обстоятельства. Детство и юность. 80 лет одиночества. Москва : Время, 2008. 448 с

8. Холостова Е.И. Технологии социальной работы : учебник. Москва : ИНФРА, 2004. 400 с.

9. Скворцов ИА., Осипенк Т. Н., Дедов Н.П. Психологические особенности родителей при неврологической инвалидности ребенка. *Исцеление*. Москва, 1995. Вып. 2. С. 397–423.

10. Сиротюк А.Л., Сиротюк А.С. Люди с синдромом Дауна в обществе и общество в людях с синдромом Дауна в сборнике. *Актуальные вопросы специальной психологии и педагогики*. Материалы Всероссийской научно-практической конференции / Ред. О.О. Гонина. 2018. С. 5–18.

11. Страшко Є.Ю. Реабілітація дітей, хворих на ДЦП, шляхом впливу на руховий стереотип. *Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник української медичної стоматологічної академії*. 2017. Т. 17. № 2 (58). С. 180–184.

12. Психолого-педагогічний супровід дітей з порушеннями слуху та інтелекту / За ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. Київ : ТОВ «Поліпром», 2007. 171 с.

13. Eunson, P. Aetiology and epidemiology of cerebral palsy. *Paediatrics and Child Health*. 2016. September (т. 26, № 9). С. 367–372.

14. Green, R.M. Parental autonomy and the obligation not to harm oneës child genetically. *J Law Med Ethics : journal*. 1997. Vol. 25, no. 1. P. 5–15.

СЕКЦІЯ 5
ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

СТИЛЬ РУКОВОДСТВА В ЭФФЕКТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

LEADERSHIP STYLE IN EFFECTIVE HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

УДК 64.011.34
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.31

Ахмедова Н.Н.
диссертант кафедры психологии
Азербайджанского университета языков

В статье рассматриваются эффективные способы работы с человеческими ресурсами для более качественного регулирования управления на предприятиях и в организациях. Показано, что возросла потребность в применении научных знаний в психологических вопросах современного менеджмента. Положительных результатов можно добиться, только регулируя взаимодействие персонала, работающего на предприятии. Для этого должны быть устранены факторы, препятствующие созданию благоприятной психологической среды в управлении деятельностью. В связи с этим анализируемые в статье вопросы акцентируются на разрешении конфликтов, которые могут возникнуть в отношениях между руководителем и коллективом, а также между членами коллектива. Раскрываются условия и основы для предотвращения эмоционального стресса у персонала. Констатируется, что проводимая работа по регулированию деятельности предприятий в конечном итоге облегчает управление человеческими ресурсами. Также автор комментирует результаты применения методики определения типов лидерства менеджеров образования. Показано, что каждый тип лидерства имеет свои преимущества и недостатки. Даже тот тип лидерства, который может раскрыть человеческие ресурсы, имеет эти уязвимые места. Из результатов видно, что в управленческих типах руководителей в обследованных учебных заведениях больше «исполнителей». На втором месте «председатели». Также есть те, кто «активизирует», «выявляет человеческие ресурсы», «доделывает работу». Отдельно раскрываются характеристики упомянутых в статье типов лидерства. На основании полученных результатов подчеркивается важность реализации программ, способных выявить кадровый потенциал руководителей во вновь создаваемых учебных заведениях. Кроме того, важно обучать управлению молодые педагогические кадры при подготовке специалистов.

Ключевые слова: *человеческие ресурсы, управление, стиль руководства, особенности стиля, социальная группа, образование менеджера, коррекция.*

У статті розглядаються ефективні способи роботи з людськими ресурсами для якіснішого регулювання управління на підприємствах та в організаціях. Показано, що зросла потреба у застосуванні наукових знань у психологічних питаннях сучасного менеджменту. Позитивних результатів можна досягти, лише регулюючи взаємодію персоналу, що працює для підприємства. Для цього мають бути усунені фактори, що перешкоджають створенню сприятливого психологічного середовища в управлінні діяльністю. З огляду на це у статті акцентується на вирішенні конфліктів, які можуть виникнути у відносинах між керівником і колективом, а також між членами колективу. Розкриваються умови та основи для запобігання емоційному стресу у персоналу. Констатується, що робота з регулювання діяльності підприємств у кінцевому підсумку полегшує управління людськими ресурсами. Також автор коментує результати застосування методики визначення типів лідерства менеджерів освіти. Показано, що кожен тип лідерства має свої переваги та недоліки. Навіть той тип лідерства, який може розкрити людські ресурси, має вразливі місця. З результатів видно, що у управлінських типах керівників у обстежених навчальних закладах більше «виконавців». На другому місці – «голови». Також є ті, хто «активізує», «виявляє людські ресурси», «робить роботу». Окремо розкриваються параметри згаданих у статті типів лідерства. На підставі отриманих результатів наголошується на важливості реалізації програм, здатних виявити кадровий потенціал керівників у новостворених навчальних закладах. Крім того, важливо навчати управлінню молодих педагогічних кадрів під час підготовки фахівців.

Ключові слова: *людські ресурси, управління, стиль керівництва, особливості стилю, соціальна група, освіта менеджера, корекція.*

The article discusses effective ways of working with human resources for better regulation of management in enterprises and organizations. It is shown that the need for the application of scientific knowledge in the psychological issues of modern management has increased. Positive results can be achieved only by regulating the interaction of personnel working in the enterprise. To do this, first of all, factors that impede the creation of a favorable psychological environment in the management of activities must be eliminated. In this regard, the issues analyzed in the article focus on resolving conflicts that may arise in relations between the leader and the team, as well as between team members. The conditions and foundations for preventing emotional stress among staff are revealed. It is stated that the ongoing work to regulate the activities of enterprises ultimately facilitates the management of human resources here. The author also comments on the results of applying the methodology for determining the types of leadership of education managers. It is shown that each type of leadership has its advantages and disadvantages. Even the type of leadership that can unlock human resources has these vulnerabilities. It can be seen from the results that there

are more "performers" in the managerial types of leaders in the surveyed educational institutions. In second place are the chairmen. Then there are those who "activate", "identify human resources", "finish the work". Separately, the characteristics of the types of leadership mentioned in the article are disclosed. Based on the results obtained, the importance of implementing programs that can identify the personnel potential of managers in newly created educational institutions is emphasized. In addition, it is important to train young teaching staff in management in the preparation of specialists.

Key words: *human resources, management, leadership style, style features, social group, manager's education, correction.*

Актуальность и степень исследованности проблемы. В мировой науке проведены многочисленные исследования в области улучшения управления на предприятиях и в организациях, работы с человеческими ресурсами, их активизации. Со временем вопросы, исследованные со времен А. Файоля [1], охватили большинство областей этой проблемы. В настоящее время эффективность, качество и управление, ориентированные на результат, считаются важными условиями в управлении. Подобные исследования провели П.Ф. Друкер («Эффективное управление») [2], М. Армсторг и Р. Берон («Эффективное управление. Внедрить систему оценки результатов») [3], Л. Боссиди («Исполнение: система достижения целей») [4], Р.Н. Мамедзаде («Качество как одно из ведущих направлений в образовании») [5], В. Зигерт («Бесконфликтное управление») [6] и др.

Эти исследования показали, что, в отличие от традиционных подходов, возрастает потребность в применении научных знаний в решении психологических проблем современного менеджмента. Только в этом случае предприятие может добиться желаемых результатов в своей деятельности. Например, М. Амсторн, Р. Барон объясняют важность работы в области управления, ориентированного на результат, системным характером управления, а также условиями высокого развития сотрудников [3, с. 11]:

1) необходимо применять системный подход к повышению продуктивности как в индивидуальном успехе, так и в командных результатах;

2) необходимо обучать, мотивировать и направлять компетентных и лояльных сотрудников на успех коллектива;

3) необходимо убеждать специалистов работать эффективно, поощрять их.

Цель исследования. В нашем исследовании мы рассмотрели факторы, препятствующие созданию благоприятной психологической среды в управлении предприятиями, и пути их устранения. В связи с этим были проведены эксперименты по разрешению конфликтов, которые могут возникнуть во взаимоотношениях в коллективе, а также по предупреждению и разрешению эмоциональных расстройств, проявляющихся по разным причинам у отдельных сотрудников. Все это служит созданию лучших условий для регулирования групповых отношений и организации контроля над социальным поведением в деятельности предприятий. Это может облегчить управление человеческими ресурсами в работе вновь создаваемых предприятий.

Сотрудники образовательного учреждения являются членами малых социальных групп. Чтобы получить более четкое представление о концепции малых групп, необходимо обратиться к истории исследований малых групп в психологии. Важным вопросом, на который обращают внимание В. Цигерт и Л. Ланк при разрешении любых конфликтов, возникающих при управлении деятельностью педагогических кадров, является вопрос о средствах и способах этой работы. Для этого ученые задают вопрос, который должен адресовать персоналу руководитель [6, с. 7]: «Стоит ли жить только для того, чтобы работать?».

Они считают, что не от каждого сотрудника следует требовать, чтобы он посвящал все свои психологические ресурсы предприятию, на котором он работает. Чтобы предприятие могло использовать человеческие ресурсы на высоком уровне, их необходимо освободить от страха, а все возможные усилия направить на производительность труда.

В целях эффективной реализации регулирования групповых отношений и контроля за социальным поведением в деятельности предприятий мы рассмотрели состояние взаимодействия в выделенных группах (кафедрах и студенческих группах).

Вначале мы прояснили некоторые управленческие способности менеджеров образования с помощью методики «Определение типов лидерства». Опрос проводился для выяснения роли личности в группе. Участникам предлагался набор из 7 вопросов, каждый из которых содержал 8 вариантов ответов. За каждый вопрос дается 10 баллов, которые распределяются в соответствии с вашей оценкой. Если мы оценим вопрос в 10 баллов, мы можем разделить его следующим образом. Например, 2, 3, 2, 3 или 4 нуля, а также 6, 3 и 5 нулей. Сумма баллов за каждый вопрос должна быть равной 10. Все ответы заносятся в соответствующий раздел для обработки результатов по выделению типов лидерства. Затем подсчитывается общий результат в каждом столбце. Основной текст опроса выглядит следующим образом:

1) я думаю, что могу сделать для группы следующее: быстро найти и применить новые возможности; работать с широким кругом людей; создание новых идей – мое ценное качество. Еще одним преимуществом является то, что я могу общаться с людьми, которые внесут ценный вклад в мои идеи, дополнив их. Моя способность анализировать зависит от моего личного опыта. Я терплю проблемы, которые могут привести к неудаче. Обычно мне кажется, что работать на практике более реально и выгодно. Я могу предложить новые альтернативы, не задумываясь и не будучи уверенным в результате;

2) при наличии недостатков в работе в группе может произойти следующее: я не чувствую себя комфортно, не убедившись, что мероприятие организовано на необходимом уровне и под контролем. Я склонен защищать людей, которые настаивают на своем мнении, но не поддерживаются другими. Если в группе появляется новая идея, я обычно много о ней говорю. Мои субъективные взгляды мешают мне согласиться с ценными мнениями моих коллег. Я могу быть сильным и авторитарным, если это необходимо. Мне трудно выйти на передний план, потому что я, вероятно, влияю на атмосферу в группе. Я склонен сосредотачиваться на идеях, которые приходят мне в голову, и изолировать их от происходящего. Мои коллеги считают, что я беспокоюсь о деталях и могу принимать неправильные решения;

3) если я начинаю проект с другими, то у меня есть возможность влиять на других без давления. Моя бдительность помогает мне избегать возможных ошибок и недочетов. Я готов предпринять необходимые шаги для того, чтобы встречи длились достаточно времени и сотрудники не уклонялись от темы. Я могу сделать что-то оригинальное. Я всегда готов сосредоточиться на хороших идеях и общих интересах. Я склонен видеть прошлый опыт в новых идеях. Я думаю, что мое суждение помогает мне принять правильное решение. Я чувствую себя более уверенно, когда важная работа хорошо организована;

4) преимущества групповой работы: я стараюсь лучше понимать своих коллег; всегда сомневаюсь во взглядах других, отстаиваю мнение меньшинства; обычно я нахожу несколько аргументов и отвергаю необоснованные аргументы; я думаю, что смогу действовать, как только план будет готов; когда ясно, я могу бежать и идти навстречу неожиданному; все, что я делаю, направлено на достижение совершенства; я готов помочь другой стороне самостоятельно; когда меня что-то интересует, я принимаю решение без колебаний и не меняю его;

5) мне нравится моя работа, потому что: я люблю анализировать ситуации и принимать возможные решения; меня интересуют практические решения проблем; мне нравится чувствовать, что мне удалось построить хорошие отношения в группе; я умею оказывать устойчивое влияние на принятие решений; я могу определять людей с новыми идеями; я могу убедить людей сделать то, что важно; я хорошо осознаю свои слабости, чтобы полностью сосредоточиться на том, что я должен делать; я предпочитаю работать в отраслях, где следует применять творческое воображение;

6) если нужно решить сложную проблему с незнакомым человеком за короткий промежуток времени, то, вместо того, чтобы найти решение, я чувствую, что застрял в углу, поэтому я ищу выход; я предпочитаю найти кого-то другого для решения проблемы; делю объем задачи на части, определяю возможности решения каждой части и распределяю задачи между отдельными лицами; настойчивость моей натуры гарантирует, что я не выйду за рамки плана при решении задачи; я думаю, что для того, чтобы мыслить открыто, нужно быть хладнокровным и использовать свои способности; я должен поддерживать постоянство в порядке, несмотря на давление; я уверен, что готов взять на себя инициативу, если почувствую, что группа не занимается инновациями; я могу обсуждать новые идеи и двигаться к цели;

7) проблемы, с которыми я сталкиваюсь в группе, включают такие аспекты: я нетерпим к тем, кто препятствует инновациям; другие могут критиковать меня за то, что я не сосредоточен на анализе и не обладаю интуицией; мое желание – сделать работу как следует, помочь решить проблему; если кто-то проявляет инициативу, мне это надоедает; мне сложно начинать бизнес без четкой цели; иногда мне трудно объяснить и прояснить мысли, которые приходят мне в голову; я иногда расстраиваюсь, потому что не выполняю всех требований других; я не решаюсь столкнуть свои мысли с серьезными противоположностями.

В этой методике каждый тип лидерства сгруппирован в соответствии с определенными управленческими характеристиками. Рассмотрим эти функции отдельно.

Каждый тип лидерства имеет свои сильные и слабые стороны. Даже тот тип лидерства, который может раскрыть человеческие ресурсы, имеет определенные недостатки: через некоторое время человек теряет интерес к работе, угасает его энтузиазм. Представляется, что типы лидерства, эффективные в организации и деятельности предприятий в управлении человеческими ресурсами, больше подходят для активного (3) выявления человеческих ресурсов (5) и заверше-

ния начатой работы (8) видов управления. На самом деле, как мы уже упоминали, эти типы имеют некоторые недостатки. Главный вопрос здесь – выявить процент этих уязвимостей у руководства, сообщить об этом и сосредоточиться на самоанализе и самосовершенствовании. На данный момент наша цель – определить тип лидерства у испытуемых. Для этой цели мы уже выбрали 46 менеджеров по образованию из вновь созданных учебных заведений. Мы обобщили результаты, проведя опрос по вышеприведенной методологии (таблица 1).

Из приведенных здесь данных видно, что в исследуемых нами учебных заведениях «исполнителей» в управленческих типах руководителей больше всего – 19%. На втором месте «председатели» – 17%. Далее следуют «активные» (12%), «выявляющие человеческие ресурсы» (12%) и «завершающие работу» (12%). Иными словами, 12% опрошенных также имеют тот тип лидерства, который важен для нашего исследования. Это, разумеется, низкий показатель.

Следуя этим результатам, мы определили наиболее важные аспекты для группы из тех характеристик, которые мы выявили в эксперименте.

«Исполнитель» является организатором, отвечает за выполнение планов, выдвигает новые идеи.

«Председатель» проясняет цели и возможности, мотивирует сотрудников, принимает благоприятные решения.

«Пробуждение активности» претендует на новаторство, оказывает давление на членов группы для достижения цели, находит новые способы достижения результатов.

«Создатель идей»: оригинальные идеи приходят в процессе осмысления ситуации, в итоге решаются проблемы, которые трудно решить.

Человек, который «раскрывает человеческие ресурсы», выявляет новые потенциальные возможности в руководимом им персонале, находит в них новые черты, ведет беседы, развивает отношения.

Критико-аналитический тип может видеть все альтернативы, анализировать, точно определять возможные результаты.

Командный игрок учится и накапливает опыт, предотвращает конфликты, направляет трудных людей.

Человек, который доводит дело до конца, ищет ошибки, невнимательность, побуждает себя и других к соблюдению правил, направляет к главной цели.

Эти преимущества были основным направлением в разработке программ, которые будут стимулировать и мотивировать нас в наших экспериментах.

Для обеспечения точности результатов мы провели еще один опрос испытуемых. Это был второй опрос для определения стиля управления менеджеров. В итоге было получено 27 мнений. В рассуждениях были выражены различные аспекты взаимодействия руководителя с педагогическим коллекти-

Таблица 1

Типы управления учебными менеджерами

s.	Типы управления	Управленцы (60 человек)	В процентах
1.	исполнитель	12	19
2.	председатель	10	17
3.	ведет к активности	7	12
4.	генерирует идеи	6	10
5.	выявляет человеческий потенциал	7	12
6.	критико-аналитический	6	10
7.	командный игрок	5	8
8.	доводит дело до конца	7	12
Всего		60	100

Таблица 2

Преимущественный стиль руководства у опрошенных

s.	Стили руководства	Опрошено 60 человек	В процентах
1.	А – авторитарный стиль	18	30
2.	В – коллегиальный стиль	16	26
3.	С – либеральный стиль	12	19
4.	А-В – авторитарно-коллегиальный стиль	5	9
5.	В-С – коллегиально-авторитарный стиль	5	9
6.	А-В-С – смешанный стиль	4	7
		60 человек	100

вом. Для каждой характеристики выбирается один из 5 вариантов ответа и отмечается наиболее подходящий. Например, на идею «разделения полномочий между руководителем и подчиненными» все реагируют выбором одного из подходящих стилей руководства. Если кто-то считает, что в этом нет необходимости, а все решает руководитель предприятия, то в таблице ставится пометка «А» (т.е. авторитарный стиль) перед порядковым номером суждения (1-е мнение). Если кто-то считает, что здесь уместнее принимать коллегиальные решения, пишется «Б» (коллегиальный стиль). В третьем случае руководитель считает, что для достижения положительных результатов необходимо учитывать мнение каждого, а также руководитель должен излагать свою позицию, он пишет букву «С» (либеральный стиль) напротив серийного номера. Результаты обрабатываются кодами, приведенными в кодовой таблице: А – авторитарный стиль; Б – коллегиальный стиль; С – либеральный стиль.

Обработка результатов. Совокупность ключевых баллов суммируется, чтобы мы могли узнать, у кого какой стиль руководства. Цифры в таблице обозначают баллы, а буквы – стиль руководства. Для авторитарного стиля нужно собрать все коды, начинающиеся на букву «А». Результат записывается. При этом буква «В» соответствует коллегиальному типу, а «С» – либеральному. После этого общий балл по каждому стилю руководства проверяется цифрами. Это очень важно для последующего анализа: результаты делятся на 10, чтобы получить единое значение. В итоге результат будет выражен тремя числами, каждое из которых содержит в себе значение до десяти баллов. Таким образом, мы можем определить доминирующий стиль управления менеджера. При обработке результата в каждом стиле может быть три разных числа в зависимости от количества.

1. А – авторитарный стиль (условный результат: 10-2-4, 6-3-4, 9-5-4 и т.д.);

2. Б – коллегиальный стиль (условный результат: 4-9-4, 3-8-4, 5-10-4);

3. С – либеральный стиль (условный результат: 3-2-10, 4-2-9 и т.д.). Если в субъекте доминируют два типа лидерства, то отдавая предпочтение третьему, стиль является смешанным.

4. А-Б – авторитарно-коллегиальный стиль (условный результат: 7-8-4, 6-7-3 и т.д.);

5. Б-С – коллегиально-либеральный стиль (условный результат: 4-7-9, 4-7-7, 3-6-7);

6. А-Б-С – смешанный стиль (условный результат: 2-3-3; 3-3-3, 5-6-6, 10-8-8).

Результаты смешанного типа будут соответствовать разным признакам управления:

а) слабая экспрессия стиля, характерная для неопытных лидеров (например, 2-3-3, 3-3-3- и т. д.);

б) средняя экспрессивность, характерная для переменчивого лидерства (например: 5-6-6, 6-6-4);

в) непоследовательный, расплывчатый, часто неустойчивый стиль руководства, противоречащий правилам (например: 10-8-8, 9-8 и т. д.).

Анализ результатов показывает, что лидер может иметь два и более стиля руководства. В то же время стиль управления руководителя достаточно гибкий. Он принимает решения в соответствии с ситуациями. В целом результаты второго опроса были следующими.

В итоге мы получили ряд последовательных результатов. «пробуждающие активность», «генераторы идей» и «открыватели человеческих ресурсов» работали коллегиально во втором случае. В первом низкие результаты показали «командные игроки», «критики-аналитики», а завершали работу представители «Б-С-коллегиально-либерального» и «А-Б-С-смешанного стиля». Те, у кого был критико-аналитический стиль, также были представлены во второй методике авторитарным или авторитарно-либеральным стилем.

Выводы. Полученные нами результаты дают основание говорить о целесообразности использования подобных методов для выявления потенциала человеческих ресурсов во вновь создаваемых образовательных учреждениях, причем применять следует их комплексно. То есть быть руководителем или сотрудником в современном менеджменте должно быть целесообразно с точки зрения достижения высоких результатов на предприятии, раскрытия человеческих ресурсов и их оптимального вовлечения в процесс. При этом необходимо работать с менеджерами образования так, чтобы добиться выявления и исправления слабых сторон в их стилях руководства. Мы тоже выбрали этот путь. На основе этих и других результатов мы разработали и внедрили программы, которые могут помочь выявить кадровый потенциал руководителей во вновь создаваемых учебных заведениях. Хотя результаты не оказали существенного влияния на испытуемых, они получили знания о том, как преодолеть свои слабости, чтобы работать с человеческими ресурсами. Это стимулировало развитие соответствующих навыков и компетенций.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Fayol F.H. Administration industrielle et générale. Paris : Dunod et Pinat,1917. 174 p.

2. Друкер П.Ф. Эффективное управление. Москва : АСТ, 2004. 288 с.

3. Армстронг М., Бэрон А. Управление результативностью. Система оценки результатов в действии. Москва : Альпина Паблишер, 2011. 250 с.

4. Боссиди Л. Исполнение: Система достижения целей. Москва : Альпина Паблишер, 2011, 325 с.

5. Мамедзаде Р.Н. Качество в образовании как одна из ведущих сторон. Баку : Муаллим, 2010. 169 с.

6. Зигерт В., Ланк Л. Руководить без конфликтов. Москва : Экономика, 1990, 336 с.

7. Социально-психологические особенности производственной организации и диагностика ее группы. URL: https://lib.sale/psihologiya-upravleniya-uchebnik

8. Шкуратова И.П. Исследование стиля в психологии: оппозиция и консолодация? URL: http://irshkuratova.ru

СЕКЦІЯ 6
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ГІБРИС-СИНДРОМ ЯК КОПІНГ-СТРАТЕГІЯ У КЕРІВНИКІВ
HUBRIS SYNDROME AS A COPING STRATEGY AMONG LEADERS

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.32

Баштецька А.В.
здобувач першого (бакалаврського) рівня спеціальності 053 «Психологія»
Херсонський державний університет

Крупник І.Р.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Херсонський державний університет

У статті висвітлено особливості прояву гібрис-синдрому як копінг-стратегії у лідерів-керівників. Для реалізації емпіричного дослідження були застосовані такі психодіагностичні методики: «Діагностика міжособистісних відносин» (розробка Т. Лірі) для діагностики міжособистісних стосунків та самооцінки респондентів; «Шкала ситуативної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна» для виявлення рівня ситуативної тривожності як реакції на стресову ситуацію у лідерів-керівників; «Вольові якості особистості» (розробка М. Чумакова) для визначення рівня витримки, самостійності й ініціативності особистості.

Доведено, що низка лідерських якостей (ініціативність, владність, незалежність) позитивно пов'язана з ситуативною тривожністю. Зокрема, завищена самооцінка сприяє зниженню ситуативної тривожності, що спричиняє розвиток акцентуації рівня владності, який проявляється у деспотичності й авторитарності. Акцентуація владної поведінки, високий рівень витримки й завищена самооцінка є суттєвими ознаками гібрис-синдрому. Доведено, що гібрис-синдром знижує рівень ситуативної тривожності, яка є відповідною реакцією на стрес. Виявлена залежність окремих лідерських якостей із ситуативною тривожністю доводить, що лідери-керівники схильні до постійного напруження та переживання, які необхідно компенсувати. Ця компенсація проявляється у розвитку гібрис-синдрому та реалізується через особливий комплекс поведінкових реакцій – копінг-стратегій. Отримані результати вказують на те, що завищена самооцінка, зниження критичності компенсують почуття тривожності і є важливими ознаками гібрис-синдрому. Результати наукової розвідки можуть застосовуватися у вивченні проблеми проявів гібрис-синдрому, сприяти якісній діагностиці цього феномену та його попередженню.

Ключові слова: *гібрис-синдром, копінг-стратегія, подолання тривожності, влада, самооцінка, деструктивне лідерство.*

Study the peculiarities of the manifestation of hubris syndrome as a coping strategy among leaders. Three psycho-diagnostic methods were used to implement the empirical research: "Diagnostic technique for interpersonal relationships" (Development of T. Leari) to diagnose behavior in interpersonal relationships and self-assessment of respondents; "The diagnosis of the situational and personal anxiety. Spielberger – Yu. Khanina" for revealing the level of situational and personal anxiety among leaders; "Volition qualities of personality" (development By M. V. Chumakova) to determine the level of endurance, independence and initiative of the individual. The results showed that a number of leadership qualities (initiative, power, independence) are positively connected with situational anxiety. The above-mentioned self-assessment will help to reduce situational anxiety, which will in turn lead to the development of the emphasis on the level of power manifested in despotism and authoritarianism, and to increase the level of exposure, which at high indicators can help to reduce the criticality of the situation. The authorities' attitude, high level of exposure and overestimation of self-esteem are some of the signs of a hubris syndrome, and it is proved that the hubris syndrome reduces the level of situational anxiety. The results show that overestimation contributes to reduction of situational anxiety. All of these results indicate that a higher self-esteem, lower criticality compensate for anxiety and are one of the features of a hubris syndrome, and thus this phenomenon can act as a destructive coping strategy in response to anxiety among leaders. The obtained results can be used in the further study of the problems of hubris syndrome, to help develop qualitative diagnostics of this phenomenon and its prevention.

Key words: *Hubris syndrome, destructive coping strategies, overcoming anxiety, power, self-assessment, destructive leadership.*

Життя будь-якої людини так чи інакше тісно пов'язане із соціальним аспектом. Особистість постійно взаємодіє із соціумом та входить у склад різноманітних груп й колективів, які керуються формальними або неформальними лідерами. Особистість лідера, його поведінка та стиль управління визначають ефективність діяльності, психологічне благополуччя, реалізацію кожного члена групи. Від психологічного стану лідера прямо залежить рівень психологічного клімату у групі. Виникнення у лідерів гібрис-синдрому загрожує повноцінному функціюванню групи, унеможливлює адекватну реакцію лідера та групи на соціальні виклики. Гібрис-синдром є дуже масштабною проблемою лідерів-керівників на рівні як великих організацій, так і малих колективів.

Наявність цього синдрому у лідерів виявляється у надмірній самовпевненості, втраті критичності, презирстві до інших. Це може призводити до негативних наслідків для всієї групи (підприємства, неформальної організації чи навіть усієї країни). Визначення можливих причин появи цього феномену для подальшого його прогнозування й профілактики виникнення є темою нашої наукової розвідки.

Лідери та їх вплив є одними з найголовніших умов сталого функціонування суспільства у всіх його сферах. Багато дослідників присвячує свої роботи психологічному та патопсихологічному (в тому числі й гібрис-синдрому) аспектам влади і лідерства. Зокрема, видатний теоретик та практик А. Адлер у своїх роботах визначав потяг до влади як основний мотиваційний фактор людської діяльності, що є механізмом компенсації почуття неповноцінності і слабкості [1]. Визначний науковець Г.Д. Лассуел пов'язував владність людини із попереднім досвідом у дитинстві й обумовлював цю якість способом зняття внутрішньої напруги [3].

У науковий обіг поняття гібрис-синдрому у контексті влади ввів англійський нейропсихолог і політолог Д. Оуен. Автор вбачав у цьому соціально-психологічному явищі професійну патологічну деформацію особистості правителів та політиків. Науковець виокремив 14 ознак прояву гібрис-синдрому, п'ять з яких є основними і унікальними саме для цього феномену [7].

Проблемою гібрис-синдрому зацікавилися й інші вчені. Так, П. Гаррард разом із своїми колегами виділив основні маркери цього феномену, аналізуючи промови відомих політичних діячів, які, на думку Д. Оуена, мали виражені ознаки гібрис-синдрому [5].

На даний момент дослідженням феномену гібрис-синдрому займаються такі вчені, як: Ю. Садлер-Сміт, який присвячує свої роботи проблемі прояву цього феномену в психології керівництва зокрема та в організаційній психології у цілому [8]; C. Liapis зі своїм колегою G. Alevizopoulos, які досліджують цю проблему у площині світової пандемії COVID-19 [6].

Український науковець А. Єрмоленко пов'язує гібрис-синдром із поняттям ресентименту [2].

У дослідженнях Н. Підбуцької та Д. Мішакової, які проводилися з метою визначення особливостей використання лідерами власних особистісних ресурсів у стресових ситуаціях, доведено, що респонденти з високими показниками лідерства частіше використовують в копінг-стратегіях механізми самовиправдання, самоствердження й самосхвалення [4].

Для реалізації зазначеної мети в емпіричному дослідженні були застосовані три такі психодіагностичні методики: «Діагностика міжособистісних відносин» (розробка Т. Лірі, адаптація Л.М. Собчик) для діагностування поведінки в міжособистісних відносинах, виявлення лідерських якостей та рівня самооцінки респондентів шляхом визначення «Я-реального» та «Я-ідеального»; «Шкала ситуативної й особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна» для виявлення рівня ситуативної тривожності у лідерів-керівників як відповідної реакції на стресову ситуацію; «Вольові якості особистості» (розробка М.В. Чумакова), за допомогою якої ми виявляли рівні витримки й самостійності особистості для визначення критичності мислення досліджуваних, а також рівень ініціативності як одного з показників лідерських якостей.

Дослідження проводилося з вересня до грудня 2021 року. У ньому взяло участь 39 респондентів, з них було 22 студенти – старости груп Херсонського державного університету (6 чоловіків й 16 жінок), 17 займало керівні посади на приватних підприємствах (11 чоловіків і 6 жінок). Середній показник віку в загальній вибірці склав 26,05 року, віковий діапазон опитаних студентів склав 19,95 року, керівників приватних підприємств – 33,94 року. На першому етапі дослідження ми детально розглянули взаємозв'язки досліджуваних ознак в загальній вибірці лідерів-керівників за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена (див. табл. 1).

За отриманими результатами ми можемо зазначити, що ситуативна тривожність має значущий зв'язок із лідерськими якостями, такими як ініціативність ($r=0,472$; $p\leq0,01$), владність ($r=0,624$; $p\leq0,01$) та незалежність ($r=0,518$; $p\leq0,01$). Таку тенденцію ми пов'язуємо із вищими вимогами до лідерів-керівників й покладанням на них додаткової відповідальності. При цьому ми бачимо зворотний помірний зв'язок тривожності із покірністю ($r=-0,398$; $p\leq0,05$), який підтверджує наші здогадки. Також можна побачити залежність між ситуативною тривожністю та агресивністю ($r=0,595$; $p\leq0,01$) й самооцінкою ($r=0,625$; $p\leq0,01$). Так, більш високий рівень тривоги буде спричиняти підвищення агресивності й завищення самооцінки, які є одними з ознак прояву гібрис-синдрому. Окремі лідерські якості корелюють із агресивністю й недовірою, які також можуть проявлятися при гібрис-синдромі, а саме: ініціативність з агресивністю ($r=0,354$) на помірному рівні, владність з агресивністю ($r=0,37$) й недовірою ($r=0,331$) на помірному рівні, незалежність з агресивністю ($r=0,631$) та недовірою ($r=0,511$) на високому рівні. Ми вважаємо прояв цих міжособистісних відносин наслідком високого рівня ситуативної тривожності. Тобто такі результати дають нам підстави вважати, що лідери-керівники більш вразливі до розвитку гібрис-синдрому.

За наявності гібрис-синдрому керівники схильні переоцінювати власні можливості й компетентність, тому ми розділили загальну вибірку на дві групи за рівнем адекватної (АС) й завищеної самооцінки (ЗС). Для перевірки значущості відмінностей між показниками в групах за рівнями самооцінки ми застосували критерій Манна – Уітні (див. табл. 2).

Таблиця 1

Зв'язки між показниками рівнів вольових якостей, самооцінки й міжособистісних відносин у лідерів-керівників

	І	С	В	Сц	Вл	Нз	А	Нд	П	З	Сп	Вд	СТ	ОТ
І	1,000													
С	**,352***	1,000												
В	0,082	**,331***	1,000											
Сц	**,406***	0,145	0,241	1,000										
Вл	**,601****	0,282	0,116	**,442****	1,000									
Нз	**,384***	0,040	-0,054	0,199	**,696****	1,000								
А	**,354***	0,171	-0,269	0,216	**,370***	**,631****	1,000							
Нд	0,307	0,115	-0,304	0,002	**,331***	**,511****	**,531****	1,000						
П	-0,296	-0,230	-0,310	**-,503****	-0,152	-0,183	-0,205	0,059	1,000					
З	0,006	-0,116	-0,064	0,025	0,108	-0,061	-0,235	-0,036	0,241	1,000				
Сп	-0,145	**-,346***	-0,085	-0,196	-0,078	-0,090	**-,323***	**-,441****	**,325***	0,268	1,000			
Вд	-0,033	-0,177	-0,047	0,016	-0,059	0,066	-0,089	-0,095	**,378***	0,155	0,217	1,000		
СТ	**,472****	0,310	0,069	**,625****	**,624****	**,518****	**,595****	0,314	**-,398***	-0,205	**-,343***	-0,036	1,000	
ОТ	**-,710****	-0,254	0,069	-0,273	**-,367***	-0,190	-0,204	-0,028	0,250	0,092	0,159	0,053	**-,316***	1,000
** Кореляція значуща на рівні 0,01														
* Кореляція значуща на рівн 0,05														

Умовні позначення: І – ініціативність; С – самостійність; В – витримка; Сц – самооцінка; Вл – владність; Нз – незалежність; А – агресивність; Нд – недовіра; П – покірність; З – залежність; Сп – співпраця; Вд – великодушність; СТ – ситуативна тривожність; ОТ – особистісна тривожність.

Таблиця 2

Визначення рівня розбіжностей вольових якостей, самооцінки та міжособистісних відносин між вибірками ЗС й АС

Якості	U-критерій
І	89,5**
С	142
В	154
Вл	81**
Нз	143,5
А	126,5
Нд	139,5
П	98**
З	162
Сп	111,5*
Вд	180
СТ	48,5**
ОТ	114,5*
** – різниця значуща на рівні 0,01	
* – різниця значуща на рівні 0,05	

Умовні позначення: І – ініціативність; С – самостійність; В – витримка; Вл – владність; Нз – незалежність; А – агресивність; Нд – недовіра; П – покірність; З – залежність; Сп – співпраця; Вд – великодушність; СТ – ситуативна тривожність; ОТ – особистісна тривожність.

За результатами дослідження ми виявили значущу відмінність між рівнями ініціативності (U=89,5; p≤0,01), владності (U=81; p≤0,01), ситуативної тривожності (U=48,5; p≤0,01) й покірності (U=98; p≤0,01) на високих рівнях. Перші три якості превалюють в групі із завищеною самооцінкою, остання ж більш властива лідерам-керівникам з адекватною самооцінкою. Також помірні відмінності були виявлені між рівнями співпраці (U=111,5; p≤0,05) й особистісної тривожності (U=114,5; p≤0,05), які превалюють у групі досліджуваних з адекватною самооцінкою.

Отже, ми дійшли висновку, що лідери із завищеною самооцінкою будуть більш ініціативними і владними, а також будуть менше проявляти покірність й співпрацю, ніж керівники з адекватним рівнем самооцінки. При цьому у таких лідерів буде значно вищий рівень ситуативної тривожності. Це дає підстави стверджувати, що у довгостроковій перспективі високі ступені владності, ініціативності та ситуативної тривожності за відсутності співпраці в комплексі із завищеною самооцінкою можуть викликати прояв гібрис-синдрому. Зависокий рівень владності сприяє породженню деспотичної поведінки в міжособистісних відносинах. Відсутність співпраці та додаткова відповідальність будуть сприяти підвищенню рівня ситуативної тривожності. У групі із завищеною самооцінкою ступінь ситуативної тривожності є вищим, що також може означати, що самооцінка в цій ситуації використовується як протидія й компенсація тривоги. При цьому рівень особистісної тривожності є більшим у групі з адекватною самооцінкою. На нашу думку, ця тенденція тісно пов'язана із проявами ініціативності, адже особистісна тривожність сприяє розвитку сумніву у власних силах, що призводить

до зменшення проявів ініціативи через страх помилки.

У виділених групах за рівнем самооцінки ми проаналізували також кореляційні зв'язки шляхом визначення коефіцієнту кореляції Спірмена для більш детального розглядання взаємозалежності в кожній з них. Ми визначили значущі взаємозв'язки в групі досліджуваних лідерів-керівників з завищеною самооцінкою (див. табл. 3).

Враховуючи отримані дані, ми можемо стверджувати, що у лідерів із завищеним рівнем самооцінки, як і в загальній вибірці, буде підвищуватися рівень ситуативної тривожності через високу вираженість лідерських якостей (самостійність (r=0,55; p≤0,05), владність (r=0,532; p≤0,05), незалежність (r=0,519; p≤0,05)). Завищена самооцінка деформує бачення себе та оточуючих, лідери перестають сприймати інших за суперників, що сприяє зниженню рівня недовіри (r=-0,707; p≤0,01) й агресивності (r=-0,768; p≤0,01). Зниження агресії буде підсилювати витримку (r=-0,641; p≤0,01), яка на високому рівні може сприяти наполегливості під час подолання перешкод у ситуації, яку раціональніше було б змінити. Такі лідери також потребують визнання й реалізації можливості керувати для відчуття переваги та стають залежними від оточуючих (r=0,523; p≤0,05). Також самооцінка в цій групі буде сприяти зниженню ситуативної тривожності (r=-0,504; p≤0,05) як компенсаторний механізм, оскільки переоцінка власного потенціалу призводить до менших сумнівів у собі, а також до зниження рівня тривожності.

Визначивши взаємозв'язки досліджуваних параметрів у групі лідерів-керівників із адекватним рівнем самооцінки, ми отримали значущі кореляційні залежності (див. табл. 4).

За даними групи лідерів із адекватним рівнем самооцінки ми можемо зазначити, що високий рівень владності (r=0,422; p≤0,05), незалежності (r=0,439; p≤0,05) буде сприяти підвищенню рівня ситуативної тривожності. Але при цьому через відсутність завищеної самооцінки ця тривожність не буде компенсуватися, тому страх невдач залишиться, що буде сприяти розвитку агресивності в міжособистісних відносинах (r=0,531; p≤0,05). У групі керівників з адекватною самооцінкою, як і з завищеною, наявний зв'язок владності й залежності (r=0,431; p≤0,05), що свідчить про важливість для лідера думки оточуючих про нього. Однак це означає не бажання самоствердження, як у групі керівників із завищеною самооцінкою, а збереження та зміцнення своєї позиції та репутації.

Усі вказані прояви є ознаками гібрис-синдрому, який реалізується у поведінковому аспекті через своєрідну копінг-стратегію. Таким чином, спираючись на отримані результати, ми можемо зазначити, що лідерські якості (владність, ініціативність, незалежність) призводять до розвитку ситуативної тривожності. Отже, лідери-керівники більш вразливі до стресу та прояву гібрис-синдрому.

У дослідженні доведено, що ситуативна тривожність компенсується за рахунок завищення власних можливостей та зниження критичності оцінки ситуації. У лідерів із завищеною самооцінкою значно вищий рівень ситуативної тривожності, але при цьому завищена самооцінка, що у цьому випадку слугує компенсаторним механізмом зменшення стану напруження.

Таблиця 3

Взаємозв'язок між показниками рівнів вольових якостей, самооцінки й міжособистісних відносин, виявлених у лідерів-керівників із завищеною самооцінкою (коефіцієнт кореляції Спірмена)

	І	С	В	Сц	Вл	Нз	А	Нд	П	З	Сп	Вд	СТ	ОТ
І	1,000													
С	0,343	1,000												
В	-0,151	-0,083	1,000											
Сц	-0,350	-0,019	**,510***	1,000										
Вл	**,556***	0,034	0,184	-0,333	1,000									
Нз	**,658****	0,015	-0,093	-0,476	**,820****	1,000								
А	**,646****	0,206	**-,641****	**-,768****	0,439	**,683****	1,000							
Нд	**,585***	-0,100	-0,407	**-,707****	0,423	**,767****	**,824****	1,000						
П	-0,174	-0,103	-0,124	-0,403	-0,156	-0,202	0,216	0,141	1,000					
З	-0,231	-0,113	0,177	**,523***	-0,225	-0,362	-0,401	-0,264	-0,420	1,000				
Сп	-0,260	-0,116	-0,048	-0,061	0,111	-0,285	-0,100	-0,380	0,252	0,040	1,000			
Вд	0,260	0,264	0,008	-0,015	-0,313	-0,136	-0,024	-0,121	-0,056	-0,414	-0,216	1,000		
СТ	0,391	**,550***	-0,204	**-,504***	**,532***	**,519***	**,570***	0,378	-0,070	-0,198	-0,028	0,000	1,000	
ОТ	**-,526***	-0,321	0,158	0,359	-0,112	-0,290	-0,356	-0,257	0,155	0,411	0,275	**-,570***	-0,369	1,000
** Кореляція значуща на рівні 0,01														
* Кореляція значуща на рівн 0,05														

Умовні позначення: І – ініціативність; С – самостійність; В – витримка; Сц – самооцінка; Вл – владність; Нз – незалежність; А – агресивність; Нд – недовіра; П – покірність; З – залежність; Сп – співпраця; Вд – великодушність; СТ – ситуативна тривожність; ОТ – особистісна тривожність.

Таблиця 4

Взаємозв'язки між показниками рівнів вольових якостей, самооцінки й міжособистісних відносин у лідерів-керівників з адекватною самооцінкою (коефіцієнт кореляції Спірмена)

	І	С	В	Сц	Вл	Нз	А	Нд	П	З	Сп	Вд	СТ	ОТ
І	1,000													
С	0,236	1,000												
В	0,107	**,508***	1,000											
Сц	0,235	-0,043	0,134	1,000										
Вл	0,342	0,227	-0,075	0,203	1,000									
Нз	0,056	-0,162	-0,094	**,419***	**,619****	1,000								
А	0,068	0,030	-0,136	0,326	0,280	**,619****	1,000							
Нд	-0,097	0,147	-0,325	-0,183	0,130	0,079	0,175	1,000						
П	-0,142	-0,185	-0,313	-0,265	0,302	-0,005	-0,292	0,190	1,000					
З	0,213	-0,087	-0,172	0,086	**,431***	0,196	-0,076	0,168	**,561****	1,000				
Сп	0,196	-0,365	-0,064	0,274	0,224	0,221	-0,309	**-,461***	0,317	0,349	1,000			
Вд	-0,217	**-,476***	-0,067	0,101	0,128	0,260	-0,119	-0,062	**,673****	**,518***	**,462***	1,000		
СТ	0,052	-0,064	-0,108	0,390	**,422***	**,439***	**,531****	0,074	-0,055	-0,115	-0,177	0,044	1,000	
ОТ	**-,783****	-0,202	-0,004	-0,123	-0,157	0,017	0,007	0,256	0,249	-0,023	-0,003	0,390	-0,018	1,000
** Кореляція значуща на рівні 0,01														
* Кореляція значуща на рівн 0,05														

Умовні позначення: І – ініціативність; С – самостійність; В – витримка; Сц – самооцінка; Вл – владність; Нз – незалежність; А – агресивність; Нд – недовіра; П – покірність; З – залежність; Сп – співпраця; Вд – великодушність; СТ – ситуативна тривожність; ОТ – особистісна тривожність.

Завищена самооцінка також сприяє розвитку витримки, яка при занадто високому рівні спричиняє зниження критичності мислення, відмову від вирішення ситуації іншими шляхами. Це є ознакою феномену гібрис-синдрому. Також лідери із завищеною самооцінкою мають більший рівень проявів акцентуаційної владної поведінки, яка призводить до деспотичної та авторитарної манери спілкування, що також є одним із маркерів гібрис-синдрому. Таким чином, гібрис-синдром дійсно може виступати своєрідною копінг-стратегією у боротьбі із тривожністю у лідерів-керівників. Вона характеризується тим, що лідер націлений на те, щоб будь-яким чином домогтись покірності підлеглих, зовсім не зважаючи на об'єктивні обставини.

Перспективами подальших досліджень ми вважаємо необхідність розробки адекватного психодіагностичного інструментарію для більш ґрунтовного та акцентованого вивчення гібрис-синдрому, а також визначення орієнтовних часових проміжків між вступом на лідерську посаду та проявами цього явища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Наука жить. Киев : Port-Royal, 1997. 288 с.
2. Єрмоленко А.М. Ресентимент і гібрис у контексті стратегії насильства та комунікації порозуміння. *Філософська думка*. 2019. № 2. С. 6–13.
3. Лассуэлл Г.Д. Психопатология и политика : монография / пер. с англ. Т.Н. Самсоновой, Н.В. Коротковой. Москва : РАГС, 2005. 352 с.
4. Підбуцька Н., Мішакова Д. Особливості використання особистісних ресурсів лідерів. *Лідер. Еліта. Суспільство*. 2019. № 1. С. 66–76.
5. Linguistic biomarkers of Hubris syndrome / Garrard P., Rentoumi V., Lambert C., Owen D. *Cortex*. 2014. № 55. P. 167–181.
6. Liapis C., Alevizopoulos G. Leadership in Covid-19 Era: From Hubris to Political Post-Traumatic Stress. *Psychiatry Behav Sci.* 2021. № 4 (1). P. 1053.
7. Owen D., Davidson J. Hubris syndrome: An acquired personality disorder? A study of US Presidents and UK Prime Ministers over the last 100 years. *Brain*. 2009. № 132 (5). P. 1396–1406.
8. Sadler-Smith E., Cojuharenco I. Business schools and hubris: Cause or cure? *Academy of Management Learning & Education*. 2021. № 20 (2). P. 270–289.

ПСИХІЧНІ СТАНИ ПРАЦІВНИКІВ ОПЕН СПЕЙС В УМОВАХ САМОІЗОЛЯЦІЇ

MENTAL STATES OF OPEN SPACE WORKERS IN CONDITIONS OF SELF-ISOLATION

УДК 159.9:[316.343-057.3:616-036.21]
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.33

Жданова І.В.
к. психол. н., доцент,
доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Шахова О.Г.
к. біол. н., доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Гайдук Н.С.
слухач магістратури
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті представлено результати дослідження психічних станів, які переживали працівники опенс спейс в умовах самоізоляції у період пандемії COVID-19. На підставі проведеного теоретичного аналізу літератури визначено стан розробки проблеми психічних станів особистості під час епідеміологічних спалахів, встановлено наявність «другої епідемії» психологічних наслідків COVID-19 у вигляді негативних психічних станів та підвищеного ризику психічних розладів, окреслено негативну роль соціальної ізоляції особистості, підкреслено актуальність дослідження впливу вимушеної самоізоляції на психічні стати різних категорій населення, зокрема працівників опен спейс.

У дослідженні, яке було проведене онлайн у квітні 2020 року під час локдауну, використано такі психодіагностичні методики: опитувальник «Психічні стани особистості» А. Джерсайлда, методику диференційованої оцінки станів зниженої працездатності, авторську анкету (Н.С. Гайдук). Респондентами виступили 40 працівників жіночої статі однієї з міжнародних компаній, які працюють в офісі відкритого типу (опен спейс) й які під час локдауну працювали ізольовано, дистанційно.

Результати дослідження свідчать про втрату почуття захищеності, наявність станів нервового напруження та невизначеності, почуття безнадії, ізольованості, самотності та виражену потребу у спілкуванні більшості досліджуваних. Працівники у віці до 30 років частіше відчували в умовах вимушеної самоізоляції самотність та ізольованість, невпевненість у майбутньому, професійний стрес та ризик втрати працездатності. Для респондентів середнього віку більш характерними були стани безсилля, втрати почуття безпеки, підвищеної дратівливості та розлюченості, професійної втоми.

На підставі отриманих результатів було сформульовано висновки щодо домінуючих психічних станів працівників опен спейс в умовах вимушеної самоізоляції та важливості їх психологічної просвіти.

Ключові слова: *психічні стани, особистість, самоізоляція, працівники офісів опен спейс, пандемія COVID-19.*

The article presents the results of a study of mental states experienced by open space workers in self-isolation during the COVID-19 pandemic.

Based on the theoretical analysis of the literature, the state of development of the problem of mental states of the individual during epidemic outbreaks was determined, the presence of the "second epidemic" of negative psychological consequences of COVID-19 in the form of negative mental states and increased risk of mental disorders, study of the impact of forced self-isolation on the mental health of various categories of the population, in particular, open space workers.

The study, which was conducted online in April 2020 during the lockdown, used the following psycho-diagnostic methodologies: questionnaire "Personal Issues Inventory" A. Jersild, methodology for the differentiated assessment of states of reduced performance, author's questionnaire (N.S. Haiduk). Respondents were 40 female employees of one of the international companies who work in an open office – open space, and who worked in isolation, remotely during the lockdown.

The results of the study indicate a loss of sense of security, the presence of states of nervous tension and uncertainty, feelings of hopelessness, isolation, loneliness, and a clear need for the vast majority of respondents to communicate. Workers under the age of 30 were more likely to experience loneliness and isolation, uncertainty about the future, occupational stress, and the risk lose their ability to work in conditions of forced self-isolation. For middle-aged respondents, states of helplessness, loss of security, increased irritability and anger, and professional fatigue were more typical.

Based on the results obtained, conclusions were drawn about the dominant mental states of open space workers in conditions of forced self-isolation and the importance of their psychological education/

Key words: *mental states, personality, self-isolation, employees of open space offices, pandemic COVID-19.*

Постановка проблеми. Пандемія коронавірусу та пов'язана з нею низка локдаунів, які передбачають соціальну ізоляцію, викликали необхідність дослідити психічні стани та переживання людини під час такої непересічної соціальної ситуації в країні та у світі. Як зазначають психологи і лікарі-психіатри, тривалий карантин, очікування локдауну, економічні проблеми, втрата роботи, зниження соціальної активності, брак спілкування – все це пригнічує людей і негативно впливає на їхній емоційний стан.

Будь-який великий епідемічний спалах викликає негативні наслідки як для окремих людей, так і для суспільства загалом, охоплюючи практично всі сторони життя на макро- і на індивідуальному рівнях. Одним з численних негативних наслідків пандемії COVID-19 є «друга епідемія» негативних психологічних ефектів, поширення серед населення планети симптомів посттравматичного стресового розладу, замішання, самотності, невизначеності і гніву [4], які ускладнюються впливом вимушеної соціальної самоізоляції.

У роботах Р. Вейса, В. Франкла, І. Ялома, К. Ясперса доведено, що добровільна соціальна ізоляція сприяє саморозвитку людини, процесам переосмислення і вибору життєвих орієнтирів. Наслідки ж вимушеної ізоляції можуть бути різними, в тому числі вельми

негативними, у зв'язку з цим актуальним стає проблема дослідження психологічних наслідків вимушеної самоізоляції з приводу пандемії COVID-19.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз наукової літератури свідчить про одностайність науковців у думці про психогенність впливу групової соціальної ізоляції на особистість і процес міжособистісної взаємодії. Але люди, які перебувають в умовах ізоляції, відчувають на собі не лише руйнівний вплив самоізоляції, а і вплив інших супутніх чинників. Саме тому ціла низка науковців здійснювала дослідження впливу супутніх негативних явищ на психіку людини в умовах різних видів ізоляції, зокрема: П.В. Будзен, Л.Є. Паніна, В.П. Соколова (вплив природних чинників на психічний стан членів полярних експедицій), С.С. Корсаков (наслідки довготривалої госпіталізації), О.Н. Кузнєцов, В.І. Лєбєдєв, М.М. Ханаіашвілі, П.Б. Ганнушкін (вплив умов соціальної ізоляції на особистість та міжособистісні відносини), І.К. Келєйников, І.Ф. Рябінін (особливості спілкування в умовах групової ізоляції).

Дослідження показують, що і через довгий час після зняття карантину та виходу із самоізоляції ймовірність порушень, пов'язаних зі страхами, розладом сну або посттравматичними навантаженнями, залишається підвищеною. Причому стать і вік пацієнтів не мають значення. Метааналіз, опублікований у березні 2020 року в журналі Lancet, уможливлює певні висновки з цього приводу. Автори роботи розглянули 24 дослідження, в яких висвітлено вплив на психіку людей карантину під час атипової пневмонії, спалахів грипу H1N1, лихоманки Ебола та інших інфекційних захворювань у XXI столітті. Так, під час спалаху кінського грипу 34% осіб, які знаходилися на карантині, зіткнулися з підвищеною тривожністю і депресивними симптомами. Серед людей, які не перебували на карантині, таких було лише 12%. Майже половина працівників пекінської лікарні, які під час спалаху атипової пневмонії у 2003 році перебували на карантині чи працювали в умовах підвищеного ризику, навіть через три роки повідомляли про підвищений рівень вживання алкоголю порівняно з іншими. Тобто більшість людей, які перебували на самоізоляції, відчували як короткострокові, так і довгострокові проблеми з психічним здоров'ям, включаючи стрес, безсоння, емоційне виснаження, самотність і зловживання психоактивними речовинами [3].

Однією з найгостріших проблем за останній рік у зв'язку з вимушеною необхідністю перервати соціальні контакти через соціальну ізоляцію під час пандемії стала проблема психологічної самотності. Самотність як психічний стан має яскраво виражене негативне забарвлення через переживання людиною відірваності від спільноти людей, історії, сім'ї, природи, культури, яке руйнівним чином впливає на особистість [1].

У наукових джерелах розглянуто теоретико-методологічні аспекти основних категорій, пов'язаних із предметом нашого дослідження, а саме: сутність та види психічних станів висвітлені в роботах І.В. Герасимова, Л.В. Кулікова, А. Кемпінського, К.К. Платонова, Ю.В. Щербатих, Н.Д. Левітова, О.І. Герцена, Є.П. Ільїна, Ю.Є. Сосновікової, питання соціальної ізоляції вивчали Р.А. Ніколсон, Д. Канеман, П. Париджи, а міжособистісної ізоляції – З. Фрейд, Х. Ремшмідт, Г. Салліван, Г. Фромм; вивченням самотності займалися І.Д. Ялом, А.В. Петровський, В. Садлер, Р. Вейс, О.Б. Долгінова, С.В. Малишева і Н.А. Рождественська; питання психічних станів під час самоізоляції в період пандемії проаналізували В. Линджарді, Н. Мак-Вільямс; проблему адаптації особистості під час ізоляції в умовах пандемії розглядали О.Г. Шахова, І.В. Жданова, О.І. Зімовін.

Багато дослідників, які вивчають психічні стани особистості, називають різні фактори, що впливають на їх формування. Одним із них виступає знаходження на самоізоляції в період пандемії, найбільш вразливий вплив якої, на нашу думку, відчувають працівники комунікативних професій та люди, що працюють в умовах відкритих офісів за типом опен спейс. Однак нині дослідження впливу вимушеної самоізоляції на психічні стани працівників опен спейс не проводилися.

Формулювання цілей статті. Метою є визначення психічних станів особистості під час самоізоляції з приводу вимушеного карантину.

Виклад основного матеріалу. Дослідження виконане у квітні 2020 року. Емпіричною базою дослідження виступили 40 працівників однієї з міжнародних компаній, які працюють в офісі відкритого типу – опен спейс (open space). Усі респонденти були жіночої статі віком від 24 до 59 років зі стажем роботи в компанії та в таких умовах праці не менше одного року. Було виділено дві дослідницькі групи: до першої увійшли 20 жінок віком від 24 до 29 років, до другої – 20 жінок – працівників опен спейс у віці від 30 до 59 років. З урахуванням неможливості проводити дослідження face-to-face воно було здійснено методом Computer-Assisted Self Interview (CASI) за допомогою електронної пошти та опитувальників через Google форми.

Як відомо, офіс у форматі опен спейс – це особливий варіант планування офісу, який передбачає великі просторі приміщення, що обладнані офісними меблями, розділені невеликими перегородками. У таких кімнатах за

лінійною схемою або групами розміщені працівники. Офіси відкритого типу, незважаючи на певні недоліки, мають не тільки економічні, а й комунікаційні переваги. До останніх можна зарахувати збільшення частоти і спрощення комунікацій між співробітниками, поступовий перехід від формального до неформального спілкування, спрощення створення дружньої атмосфери, можливість колективного обговорення та вирішення бізнес-задач, зростання задоволеності працею, посилення професійної мотивації тощо. Тобто професійна діяльність в умовах опен спейс характеризується досить тісним і насиченим спілкуванням між працівниками.

Пандемія коронавірусу та вимушена самоізоляція сильно вплинули на трудові умови працівників абсолютно всіх сфер економічного життя. Однак перехід на індивідуальну дистанційну форму праці дуже контрастував, насамперед, із працею в умовах опен спейс. Саме тому визначення впливу самоізоляції на психічні стани працівників опен спейс стало предметом нашого дослідження.

У дослідженні було застосовано такі психодіагностичні методики: опитувальник «Психічні стани особистості» Артура Т. Джерсайлда, методика диференційованої оцінки станів зниженої працездатності (ДОРС), авторська анкета (Н.С. Гайдук).

За результатами анкетування визначено, що 90% працівників опен спейс першої групи та 95% працівників другої групи під час знаходження на самоізоляції відчували велику загрозу здоров'ю та життю близьких людей. Цікавим є те, що відчуття загрози власному життю та здоров'ю реєструвалося, вірогідно, рідше (75% та 67%; $p \leq 0,05$).

Більшість досліджуваних обох груп переживала втрату почуття захищеності (по 90%), загрозу стабільності у світі (85% і 80%), стан нервового напруження (75% і 65%), невизначеності (75% і 70%). Стан спокою був характерним для третини досліджуваних жінок (30% і 35%). Що стосується загрози фінансовому благополуччю, то ця проблема майже не турбувала працівників опен спейс (15% та 20%) у зв'язку з переходом на дистанційну форму праці та стабільною виплатою заробітної платні.

Загалом виражену стурбованість загрозою COVID-19 відчували 50% досліджуваних першої групи та 40% другої. Помірна стурбованість реєструвалася у 30% осіб обох груп, а незначний стан хвилювання був характерним для 20% та 30% працівників середнього віку відповідно.

Порівняльний аналіз показав, що, за даними анкетування, молодші респонденти частіше відчували ризик втрати працездатності (85% та 60,0%; $p \leq 0,05$), невпевненість у майбутньому (85% та 60%; $p \leq 0,05$). А досліджувані середнього віку частіше переживали стани втрати почуття безпеки (45% і 70%; $p \leq 0,05$), підвищеної дратівливості (45% і 65%; $p \leq 0,05$) та розлюченості (45% і 65%; $p \leq 0,05$), почуття безсилля (15% і 40%; $p \leq 0,05$).

У досліджуваних обох груп під час вимушеної самоізоляції відстежувалася досить виражена потреба у спілкуванні (90% та 70%) та відчуття ізольованості (90% та 70%), більш виражені в молодих працівників ($p \leq 0,05$ в обох випадках). Це підтверджується і даними за методикою Джерсайлда, показник самотності за якою становив 6,6±1,9 в першій групі та 5,8±1,6 в другій ($p \leq 0,05$). Слід зазначити, що цьому є об'єктивні причини, бо 75% респондентів першої групи були неодруженими, 55% проживали наодинці та, відповідно, в період самоізоляції відчували брак спілкування. Наслідком є втрата постійних «живих» контактів із родичами і друзями, а можливим результатом – підвищені труднощі адаптації до нових соціальних умов, невпевненість у майбутньому. Водночас життєві спостереження свідчать, що молоді люди більш схильні до віртуального спілкування через соціальні мережі, різні месенджери та ін., однак у цьому випадку недолік саме «живого» спілкування негативно відбився на психічних станах осіб молодого віку. Цей факт має принципове значення для оцінки значення різних видів спілкування.

Також визначено, що в обох групах досить вираженим був показник ворожого конфлікту: 5,9 бала в першій групі та 6,0 – в другій (рис. 1). Це свідчить про можливу втрату самовладання, душевної рівноваги досліджуваних, наявність у них гніву, люті, злості, обурення, недовіри до оточуючих людей. Усе це може призводити до станів соціально-психологічної дезадаптації, наявність якої під час самоізоляції громадян була доведена в наших попередніх дослідженнях [2].

Як бачимо з рис. 1, досить вираженим у досліджуваних обох груп був показник безнадійності, безвихідності, втрати надії на краще (5,9 та 5,15). І дійсно, в період суворої самоізоляції соціальні зв'язки між людьми були обмежені, діяли рекомендації не виходити з дому, не вистачало інформації про тривалість вимушеного карантину та великою мірою нагніталася тривожність у зв'язку зі щоденною статистикою про захворілих на вірус. У такій соціальній та епідеміологічній ситуації досліджувані опинилися вперше в житті, що призводило до зниження адаптованості до нових умов життя.

Вище помірного рівня був і показник «свобода вибору» (4,9 та 4,75; рис. 2.1). Фрустрація свобода особливо гостро проявилася в умовах перебування на вимушеній самоізоляції, в період карантину, що може призводити до внутрішньоособистісних конфліктів, які своєю

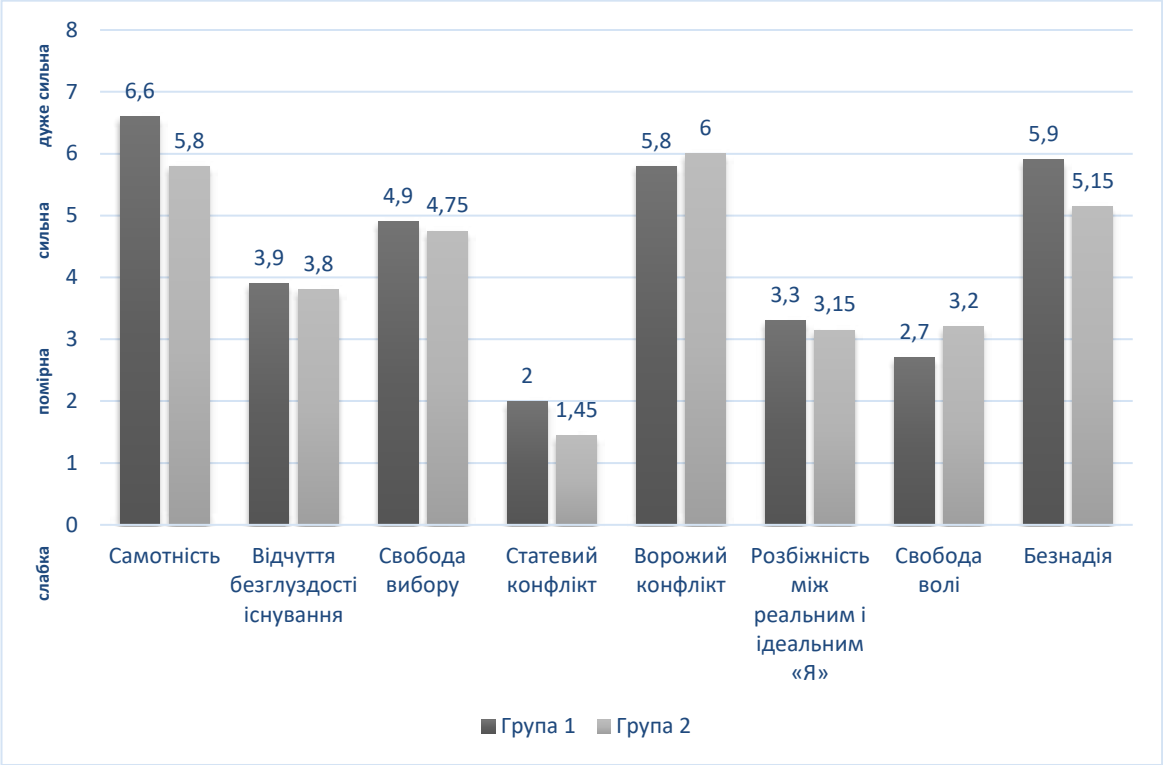

Рис. 1. Показники психічних станів працівників опен спейс за методикою Джерсайлда ($x_{ср}$)

чергою суттєво впливають на формування емоційного стану.

Таким чином, найбільш вираженими психічними станами в обох досліджуваних групах за методикою Джерсайлда були самотність, ворожий конфлікт, фрустрація свободи вибору та безнадійність.

Психічні стани впливають на діяльність і працездатність людей. Як було показано вище, респонденти зазначили в себе досить високий ризик втрати працездатності (85% та 60,0%). Під час самоізоляції вони продовжували працювати дистанційно, що дало змогу оцінити їх стани за допомогою методики А.Б. Леонової, С.І. Величковського (табл. 1).

Визначено, що індекс стомлення є помірним у більшості респондентів першої групи (80%). Ці працівники під час знаходження на самоізоляції можуть сконцентруватися на роботі і працювати без особливої напруги, не відчуваючи себе стомленими, контролювати те, що відбувається на робочому місці і виконувати поставлені завдання. 15% респондентів першої групи виявляють виражений рівень стомлення, а 5% – низький. Індекс стомлення в респондентів другої групи здебільшого виявляється на помірному (50%) і вираженому (45%) рівнях. При цьому помірний рівень визначається вірогідно рідше ($p \leq 0,05$), а виражений – вірогідно частіше ($p \leq 0,05$) порівнян з респондентами першої групи. З бесід було з'ясовано, що працівники з вираженим рівнем стомлення відчувають втрату концентрації на робочих процесах через знаходження на самоізоляції та дистанційної роботи. Протягом робочого дня респондентів досить часто відволікають члени сім'ї, які теж знаходяться на самоізоляції.

Щодо монотонії, то 70% респондентів обох досліджуваних груп виявляють низький її рівень і 30% – помірний, що проявляється у відчутті різноманітності роботи. Виражена і висока ступінь стану монотонії в процесі тестування працівників опен спейсу не встановлена. Індекс пересичення в обох групах має низьку (80% і 70%) та помірну (20% та 30%) виразність, що проявляється в інтересі до роботи, яка приносить задоволення. Виражена і висока ступінь стану пересичення працівників опен спейсу не встановлена.

Виражений показник стресу діагностується частіше в досліджуваних першої групи (50% та 30%). Тобто нові підходи до організації роботи дистанційно, відсутність колег поруч, складність адаптації до нових реалій призводять у цих працівників до вираженого стресу. Помірний рівень стресу частіше діагностується в другій групі (30% та 60%; $p \leq 0,05$). А низький рівень виявляють 20% молодих працівників і 5% працівників більш старшого віку.

Таким чином, виявлено, що під час роботи вдома в період самоізоляції для працівників

Таблиця 1

Стани зниженої працездатності працівників опен спейс (у %)

Стани працездатності	Рівень вираженості стану	Перша група	Друга група	φ	p
Стомлення	Низький	5,0	5,0		-
	Помірний	80,0	50,0	2,33	0,05
	Виражений	15,0	45,0	2,13	0,05
	Високий	-	-		-
Монотонія	Низький	70,0	70,0	0	-
	Помірний	30,0	30,0	0	-
	Виражений	-	-	-	-
	Високий	-	-	-	-
Пересичення	Низький	80,0	70,0	0,73	-
	Помірний	20,0	30,0	0,73	-
	Виражений	-	-		-
	Високий	-	-		-
Стрес	Низький	20,0	5,0	0,51	-
	Помірний	30,0	60,0	1,93	0,05
	Виражений	50,0	30,0	1,30	-
	Високий	-	-		-

опен спейс стани монотонії і пересиченості не є характерними. Робота, як і раніше, є для них цікавою і різноманітною. Більш вираженими в цей час є стани стомлення і стресу. І якщо втома є більш характерною для працівників старше 30 років, які вже одружені, проживають із сім'єю, то стан стресу більш виражений у молодих жінок. Також на це впливають фактори, які відволікають від концентрації на робочих активностях: відчуття тривоги за життя своїх близьких, напруга та стурбованість від загрози захворіти вірусом, загрози стабільності у світі загалом та в особистому майбутньому зокрема, побутові фактори.

У процесі дослідження також було встановлено, що більшість респондентів (85% і 80%) потребують психологічних знань щодо можливості опанування негативних психічних станів.

Висновки з проведеного дослідження. Вимушена самоізоляція внаслідок пандемії COVID-19 суттєво впливає на психічні стани працівників опен спейс. Результати дослідження свідчать про втрату почуття захищеності, наявність станів нервового напруження та невизначеності, почуття безнадії, ізольованості, самотності в більшості. Працівники у віці до 30 років частіше відчували в умовах вимушеної самоізоляції самотність та ізольованість, невпевненість у майбутньому, професійний стрес та ризик втрати працездатності. Для респондентів середнього віку більш характерними були стани безсилля, втрати почуття безпеки, підвищеної дратівливості та розлюченості, професійної втоми. Отримані дані можуть слугувати підґрунтям для розробки освітніх та корекційних програм щодо опанування негативних психічних станів, підвищенню працездатності працівників опен спейс.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є виявлення впливу повторних локдаунів на психічні стани особистості працівників опен спейс та їх соціально-психологічну адаптацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гайдук Н.С. Психологія самотності та проблеми адаптації особистості. *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, студентів та аспірантів, м. Харків, 16 груд. 2020 р. / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, ф-т № 6, Каф. соціології та психології. Харків : ХНУВС, 2020. С. 45–48.

2. Шахова О.Г., Жданова І.В., Шиліна А.А. Гендерні відмінності психічних станів та адаптивності підлітків в умовах пандемії covid-19. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2021. Том 32 (71) № 5. С. 161–165.

3. Brooks S.K., Webster Rebecca K., Smith Louise E., Woodland Lisa Wessely Simon, Greenberg Neil. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet Psychiatry* (2019 Journal Citation Reports®, Clarivate Analytics 2020). URL: https://www.thelancet.com/article/S0140-6736(20)30460-8/fulltext.

4. Huang Y., Zhao N. Generalized anxiety disorder, depressive symptoms, and sleep quality during COVID-19 outbreak in China: a web-based cross-sectional survey. Psychiatry Res. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0165178120306077?via%3Dihub.

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЖІНОК ІЗ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

PECULIARITIES OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF WOMEN FROM DIFFERENT SOCIAL GROUPS

УДК 159.907
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.34

Леонова І.М.
к. психол. н.,
докторант факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті наведені результати особливостей комунікативної соціальної компетентності жінок із різних соціальних груп. Здійснено порівняльний аналіз і визначено статистично значущі відмінності між компонентами комунікативної компетентності жінок із різних соціальних груп.

Виявлено, що всі отримані результати досліджуваних правдоподібні і не перекручені. Усім жінкам притаманна соціальна норма поведінки в соціумі. Виявлені компоненти комунікативної компетенції, що домінують у групах жінок, свідчать про те, що для успішної інтеграції в сучасне суспільство потрібно вміти самостійно приймати рішення та відповідальність у ситуації вибору, прогнозуючи всі можливі наслідки, вміти підкоритися і поступитись для компромісу, бути легким, динамічним, кмітливим і спрямованими на взаємодію з іншими людьми, володіти нормами соціальної поведінки, бути раціоналістом та реалістом, адекватно відображаючи у своїй свідомості картину реального світу.

Викрито особливості соціально-комунікативної компетентності жінок залежно від їх групової приналежності. Жінками, які проживають на тимчасово окупованій території, властиві емоційна стійкість, самоконтроль, товариськість, відкритість, кмітливість і реалістичність. У важливих життєвих рішеннях вони покладаються як на себе, так і на громадську думку. У релігійних жінок виявлені певні протиріччя в поведінці, що зумовлено піддатливістю до почуттів. Вони в міру відкриті, чутливі і тягнуться до інших. Їм властиві мінливість, емоційна нестійкість, втрата самоконтролю, імпульсивність, неорганізованість. У прийнятті рішення орієнтуються виключно на себе. Жінкам із числа внутрішньо переміщених осіб властиві відкритість, товариськість, кмітливість, розвинуте логічне мислення, раціоналізм і реалістичність. Вони емоційно стійки, але іноді можуть втратити самоконтроль. У прийнятті рішення орієнтуються виключно на себе. У групах жінок, які перебувають у виправній колонії, і жінок-інвалідів виявляються схожі профілі, де їм властиві емоційна нестійкість, недостатньо розвинутий рівень самоконтролю, толерантності і комунікативної компетентності взагалі. Думка соціального оточення часто визначає їхню поведінку. Усе це ускладнює взаємодію з оточуючим середовищем, роблячи їх більш соціально неадаптованими. На відміну від них, жінкам-киянкам властиві розвинуте логічне мислення, самоконтроль, толерантність, емпатія, уважність до співрозмовника, стресостійкість, налаштованість на співпрацю з іншими, швидке усвідомлене прийняття рішення.

Ключові слова: *самотність, комунікативна компетентність, жінки з різних соціальних груп, соціальна поведінка, незалежність, орієнтованість на себе, самоконтроль, відкритість, товариськість, кмітливість.*

The article presents the results of the features of communicative social competence of women from different social groups. A comparative analysis was performed and statistically significant differences between the components of communicative competence of women from different social groups were identified.

It was found that all the results obtained are plausible and not distorted. All women have a social norm of behavior in society. The identified components of communicative competence, which dominate in women's groups, show that for successful integration into modern society, you need to be able to make independent decisions and responsibilities in the situation of choice, anticipating all possible consequences. Be able to obey and give in, to compromise. Be easy, dynamic, smart and focused on interacting with other people. Have the norms of social behavior. To be a rationalist and a realist, adequately reflecting the picture of the real world in his mind.

Features of social and communicative competence of women depending on their group affiliation are revealed. Emotional resilience, self-control, camaraderie, openness, intelligence and realism are characteristic of women living in the temporarily occupied territories. In important life decisions, they rely on themselves and rely on public opinion. In religious women, certain contradictions in behavior are found, due to susceptibility to feelings. They are moderately open, sensitive and reach out to others. They are characterized by: variability, emotional instability, loss of self-control, impulsiveness, disorganization. In the decisions made focusing solely on themselves. Women-internally displaced persons are characterized by: openness, camaraderie, intelligence, developed logical thinking, rationalism and realism. They are emotionally stable, but can sometimes lose self-control. In the decisions made focusing solely on themselves. In the groups of women in correctional facilities and women with disabilities, similar profiles are found, where they are characterized by: emotional instability, underdeveloped level of self-control, tolerance and communicative competence in general. The opinion of the social environment often determines their behavior. All this complicates the interaction with the environment, making them more socially maladapted. In contrast, Kyiv women are characterized by: developed logical thinking, self-control, tolerance, empathy, attention to the interlocutor, stress resistance, willingness to cooperate with others, quick conscious decision-making.

Key words: *loneliness, communicative competence, women from different social groups, social behavior, independence, self-orientation, self-control, openness, sociability, intelligence.*

Вступ. Проблема самотності завжди хвилювала людство, але нині в умовах сучасного постіндустріального суспільства вона стала в глобальному масштабі однією з найактуальніших проблем соціуму. Всім відомо, що людина як істота соціальна немислима без міжособи-

стісних стосунків і взаємозв'язку з навколишнім середовищем, соціумом, іншими людьми. Тому до переживання самотності ставляться неоднозначно. Для одних вона є творчим станом саморозвитку, джерелом сили та енергії, а для інших – результатом усвідомлення власної ізольованості, відчуженості та відірваності, який найчастіше є наслідком відсутності кола спілкування, значних зв'язків, а також сприйняття людиною своїх соціальних контактів як незадовільних. На цьому тлі виявлення особливостей розвитку комунікативної компетентності жінок із різних соціальних груп стає особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за проблематикою. Аналіз сучасної наукової літератури показує наявну значну кількість досліджень, присвячених висвітленню психології самотності жінок. У психологічному плані ця проблематика пов'язана з такими іменами: Дж. Мак й А. Шеріф (функція статево-рольових стереотипів), Б. Ананьєва [1], Ж.Г. Дусказієва [2], Л.Г. Степанова [6] (процес статевої соціалізації (фемінність) і системи диморфізму), Н.В. Шітова [8] (соціально-психологічні особливості жінок, які мають негативний вплив на комунікацію, самооцінку, підвищуючи рівень тривоги), Н.П. Романова [4], В.І. Сіляєва [5] (особливості самотніх жінок і формування статусу і образу-Я у соціумі), P.A. Dykstra і T. Fokkema [9], (соціальна та емоційна самотність серед розлучених і одружених чоловіків і жінок: порівняння дефіциту та когнітивної перспективи) та інші.

Зарубіжні науковці W.R. Zakahi & R.L. Duran у своїх дослідженнях приділяли особливу увагу зв'язку між самотністю і комунікативною тривогою та комунікативною компетентністю. За допомогою статистичного аналізу вони виявили два типи самотності, які передбачають самотність: відсутність інтимних (романтичних чи особливо близьких) стосунків (інтимний інший) та відсутність соціальної групи чи мережі друзів (соціальна мережа). А кореляційний аналіз встановив зв'язок між виміром комунікативної компетентності, соціальним досвідом та відсутністю соціальної мережі [10].

Аналіз наукових джерел дає змогу говорити про те, що кожна людина поряд із прагненням до спілкування відчуває бажання побути на самоті, усамітнитись, поміркувати про себе, про своє майбутнє. Зокрема, вчені А.В. Мудрик і Дж.Р. Олді розглядають це бажання як необхідну потребу побути на самоті, яка є відображенням самосвідомості і рефлексії, що розвивається. Але водночас вони вважають, що домінування потреби усамітнення над потребою спілкування є «тривожною» ознакою, вказуючи не те, що не все гаразд у взаєминах з іншими і в його внутрішньому світі [3].

Отже, очевидний той факт, що почуття самотності зачіпає великий пласт проблем у житті людини. Але, незважаючи на розробленість проблеми, відкритими залишаються питання особливості комунікативної соціальної компетентності, яка має зв'язок із самотністю.

Мета дослідження – розкрити особливості комунікативної соціальної компетенції жінок, які належать до різних соціальних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усім відомий той факт, що людське суспільство немислиме поза спілкуванням. Спілкування виступає необхідною умовою буття людей, без якого неможливе повноцінне формування особистості. Тому дослідження було спрямоване на виявлення особливостей розвитку комунікативної компетентності жінок із різних соціальних груп, за методикою діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова [7], яка дозволяє розглядати її як систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікативної дії. Отримані результати представлені у таблиці 1.

Обробка отриманих даних здійснювалася за методом описової статистики (міра визначення центральної тенденції – Медіана, непараметричний критерій Мана-Уітні (SPSS 23.0)).

Вибірку досліджуваних становили жінки з різних соціальних груп: 1) жінки, які проживають на тимчасово окупованій території; 2) релігійні жінки; 3) жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК); 4) жінки – внутрішньо переміщені особи; 5) жінки-інваліди (глухонімі); 6) жінки-киянки. Загальна кількість досліджуваних становила 270 осіб по 45 в кожній групі. Вік досліджуваних – від 25 до 55 років.

Наочно середні значення особливостей розвитку комунікативної компетентності жінок залежно від групової приналежності представлені на рис. 1.

Аналізуючи отримані показники шести груп жінок (табл. 1, рис. 1), зазначимо, що показник Л (шкала правдивості) у всіх жінок у рамках норми, це свідчить про те, що всі отримані результати досліджуваних правдоподібні і не перекручені. Результати за шкалою П (схильність до асоціальної поведінки) у всіх жінок або на низькому рівні, або в рамках норми. Це свідчить про те, що жінки володіють соціальними нормами поведінки в соціумі. Важливо зазначити, що в жодній групі жінок не виявлені показники, які перебувають на максимальному рівні виразності. Але в якості тенденції можемо говорити про переважну виразність компонентів: В (розвинене логічне мислення, кмітливий), М (віддає перевагу власні рішення, незалежний, орієнтований на себе), Н (той, що контролює себе, вміє підкорятись правилам) і А (відкритий, легкий, комунікативний,

товариський). Отже, саме ці компоненти, які домінують у групах жінок, вказують на те, що для успішної інтеграції в сучасне суспільство потрібно вміти самостійно приймати рішення та відповідальність у ситуації вибору, прогнозуючи всі можливі наслідки, а також у деяких ситуація вміти підкоритися і поступитись, для компромісу, бути легким, динамічним, кмітливим і спрямованими на взаємодію з іншими людьми, володіти нормами соціальної поведінки, бути раціоналістом та реалістом, адекватно відображаючи у своїй свідомості картину реального світу.

Для більш детального дослідження особливостей жіночої комунікативно-соціальної компетентності проаналізуємо кожну групу окремо:

У жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, на переважному рівні

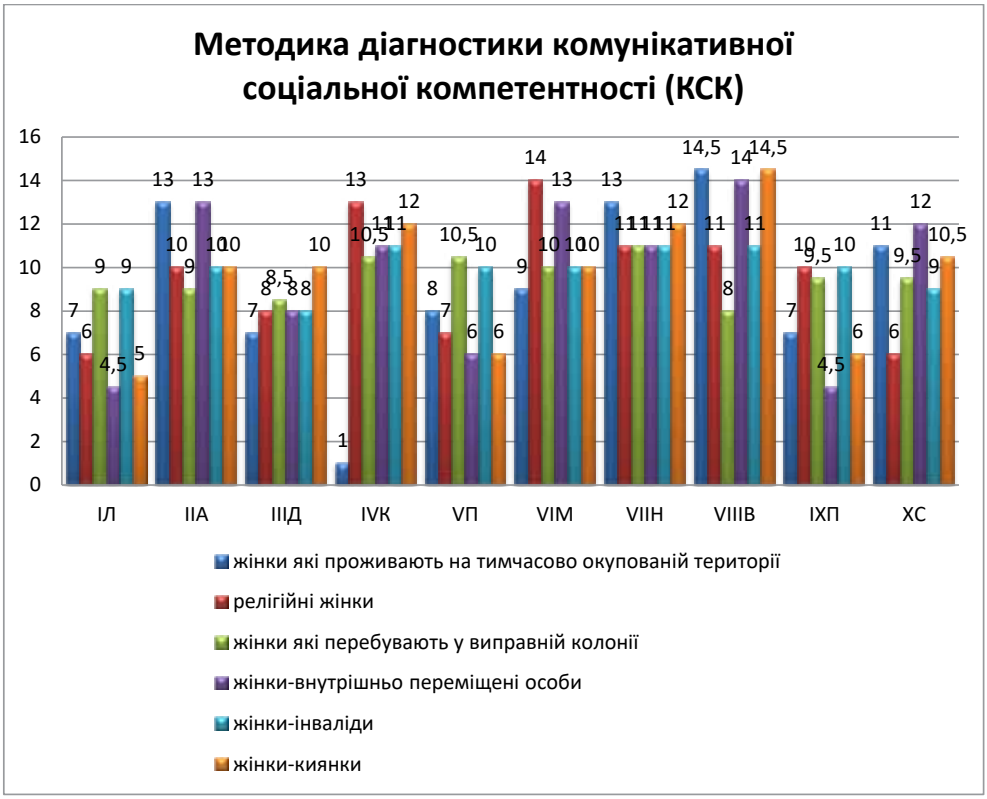

Рис. 1. Порівняльний аналіз показників особливостей розвитку комунікативної компетенції в досліджуваних груп жінок

Таблиця 1

Середні значення компонентів комунікативної компетентності жінок із різних соціальних груп, за методикою діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова

Групи жінок	ІЛ	ІІА	ІІІД	ІVК	VП	VІМ	VІІН	VІІІВ	ІХП	ХС
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	7	13	7	1	8	9	13	14,5	7	11
Релігійні жінки	6	10	8	13	7	14	11	11	10	6
Жінки, які перебувають у виправній колонії	9	9	8,5	10,5	10,5	10	11	8	9,5	9,5
Жінки – внутрішньо переміщені особи	4,5	13	8	11	6	13	11	14	4,5	12
Жінки-інваліди (глухонімі)	9	10	8	11	10	10	11	11	10	9
Жінки-киянки	5	10	10	12	6	10	12	14,5	6	10,5

Примітка:

ІЛ – шкала правдивості; ІІА – відкритий, легкий, комунікативний, товариський; ІІІД – життєрадісний, безтурботний, веселий; ІVК – чутливий, що тягнеться до інших, із художнім мисленням; VП – схильність до асоціальної поведінки; VІМ – що віддає перевагу власні рішення, незалежний, орієнтований на себе; VІІН – контролюючий себе, вміє підкоряти себе правилам; VІІІВ – із розвиненим логічним мисленням, кмітливий; ІХП – схильність до асоціальної поведінки; ХС – емоційно стійкий, зрілий, спокійний.

виразності знаходяться компоненти: А (М=13), Н (М=13) і В (М=14,5), на середньому рівні перебувають компоненти М (М=9), С (М=11), П (М=8), а на низькому рівні – К (М=1), Д (М=7) і П (М=7). Отже, можна говорити про те, що досліджувані жінки досить комунікативні, товариські, відкриті, кмітливі, реалістичні і вміють контролювати свою поведінку. Володіючи нормами соціальної поведінки у важливих життєвих рішеннях, вони можуть як бути незалежними у прийнятті власного рішення і покладатися тільки на себе, так і спиратись на громадську думку, при цьому серйозно і раціонально підходячи до свого вибору. Їм властиві різні емоційні прояви, які зумовлені середнім рівнем емоційної стійкості.

У ***релігійних жінок*** на переважному рівні виразності знаходяться компоненти: К (М=13) і М (М=14), на середньому рівні перебувають компоненти А (М=10), Д (М=8), Н (М=11), В (М=11), П (М=10), а на низькому рівні – С (М=6) і П (М=7). Отже, можна говорити про те, що досліджувані жінки емоційно нестійкі, мінливі і піддаються почуттям. Вони в міру відкриті, чутливі і тягнуться до інших. Залежно від емоційного стану вони можуть бути легкими, життєрадісними, товариськими або, навпаки, закритими, мовчазними, серйозними. Їм притаманна соціальна поведінка в межах норми, але іноді можуть втрачати контроль, бути імпульсивними і неорганізованими. Релігійні жінки віддають перевагу власним думкам, орієнтуючись на себе, свою незалежність у прийнятті будь-якого життєвого рішення.

У жінок, які перебувають у виправній колонії, і в жінок-інвалідів всі показники компонентів перебувають на середньому рівні. Це вказує на те, що в цих жінок комунікативна компетентність знаходиться на середньому рівні, підкріплюючись середнім рівнем самоконтролю у спілкуванні і толерантністю. Вони спонтанні в самовираженні, підвладні волі почуттів, не завжди здатні утримати прояви емоцій. Тому, якщо вони мають неприязнь до партнера у взаємодії або у спілкуванні, вони не можуть цього приховати, від чого створюється напруга і складнощі в стосунках. Але заради власної вигоди вони готові іноді терпіти негативні особистісні прояви партнера. Також вони не люблять непрогнозовані ситуації, а думка соціального оточення часто визначає їх поведінку.

У ***жінок – внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території*** на переважному рівні виразності знаходяться компоненти А (М=13), М (М=13) і В (М=14), на середньому рівні перебувають компоненти К (М=11), Д (М=8), Н (М=11), С (М=12), а на низькому рівні – П (М=6; М=4,5). Отже, можна говорити про те, що досліджуваним жінкам властиві відкритість у стосунках, легкість, товариськість, кмітливість із розвинутим логічним мисленням, реалістичність і раціоналізм. Вони володіють нормами соціальної поведінки, у важливих подіях орієнтовані на себе, приймаючи рішення самостійно, незалежно від думки оточуючих. Також вони досить емоційно стійкі, але іноді можуть спостерігатися втрата контролю і імпульсивність, якщо на них здійснювати певний тиск.

У ***жінок-киянок*** усі показники, окрім компонента В (М=14,5), виражені на середньому рівні, тоді як компонент В має високий рівень показника. Отже, можна говорити про те, що жінки-киянки мають розвинуте логічне мислення, тобто причинно-наслідкові зв'язки, які допомагають міркувати і діяти послідовно і несуперечливо у складних життєвих обставинах. Вони уважно будують стосунки з іншими людьми, швидко роблять висновки та приймають відповідне рішення. Це безпосередньо впливає на їх успішну соціальну адаптацію, а також на хороші здібності справлятися зі стресами і випробуваннями. Їхня комунікативна компетентність перебуває на середньому рівні, вказуючи на те, що вони мають самоконтроль у спілкуванні, толерантність, здатність відчувати й адекватно сприймати співрозмовника. Жінки-киянки готові до співпраці і взаємодії з оточуючим середовищем.

За описаними груповими особливостями видно, що жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, релігійні і внутрішньо переміщені особи мають відмінності і характерологічні особливості за отриманими результатами, тоді як досліджувані жінки інших груп мають більш усереднений профіль.

З використанням U-Манна-Уїтні визначено статистично значущі відмінності особливостей компонентів комунікативної соціальної компетентності жінок із різних соціальних груп (табл. 2).

Виявлено статистично значущі відмінності між групами жінок з огляду на їх групову приналежність.

Компонент А (відкритий, легкий, товариський) статистично значуще вищий у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, порівняно з жінками, які перебувають у виправній колонії, і жінками-інвалідами. Також цей компонент вищий у жінок-киянок порівняно з жінками, які перебувають у виправній колонії, і в жінок із числа внутрішньо переміщених осіб порівняно з жінками-інвалідами і жінками, які перебувають у виправній колонії. Отже, можна підкреслити, що саме жінки, які перебувають у виправній колонії, порівняно з іншими групами жінок найбільш замкнуті і нетовариські.

Компонент Д (життєрадісний, безтурботний, веселий) статистично значимо вищий у жінок-киянок порівняно з релігійними жін-

Таблиця 2

Порівняльний аналіз середніх значень компонентів комунікативної компетентності жінок із різних соціальних груп

Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності КСК М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова										
Групи	**ІЛ**	**ІІА**	**ІІІД**	**ІVК**	**VП**	**VІМ**	**VІІН**	**VІІІВ**	**ІХП**	**ХС**
1 і 2	0,05 (,036)	–	0,001 (,000)	0,01 (,007)	–	0,01 (,003)	–	–	–	–
1 і 3	–	–	–	0,05 (,015)	–	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,01 (,002)	0,01 (,002)	–
1 і 4	–	0,001 (,000)	0,01 (,006)	–	0,001 (,000)	–	0,05 (,039)	0,001 (,000)	0,001 (,000)	–
1 і 5	0,001 (,000)	–	–	–	–	0,001 (,000)	–	–	–	0,001 (,000)
1 і 6	–	0,05 (,019)	–	–	0,01 (,003)	–	0,01 (,006)	0,001 (,000)	0,001 (,000)	–
2 і 3	0,05 (,042)	–	–	0,001 (,000)	0,01 (,004)	0,001 (,000)	–	0,001 (,000)	–	0,01 (,003)
2 і 4	0,001 (,000)	–	–	–	–	–	–	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,001 (,000)
2 і 5	–	–	–	0,01 (,002)	–	0,01 (,003)	–	0,05 (,033)	–	–
2 і 6	0,05 (,027)	–	0,001 (,000)	–	–	–	0,05 (,019)	0,001 (,001)	–	0,05 (,031)
3 і 4	0,001 (,000)	0,001 (,001)	–	0,05 (,016)	0,001 (,000)	0,001 (,000)	–	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,001 (,001)
3 і 5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3 і 6	0,001 (,000)	0,05 (,011)	–	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,05 (,012)	0,05 (,046)	0,001 (,000)	0,001 (,000)	–
4 і 5	0,001 (,000)	0,05 (,024)	–	–	0,001 (,001)	0,05 (,015)	–	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,001 (,000)
4 і 6	–	–	0,05 (,014)	–	–	–	–	–	0,01 (,004)	–
5 і 6	0,01 (,002)	–	0,01 (,006)	0,01 (,006)	0,01 (,003)	–	0,05 (,033)	0,001 (,000)	0,001 (,001)	–

Примітка:

група 1 – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;; група 2 – релігійні жінки; ; група 3 – жінки, які перебувають у виправній колонії ; група 4 – жінки-внутрішньо переміщені особи ; група 5– жінки-інваліди (глухонімі); група 6 – жінки-киянки ; Критерій U Манна-Уітні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%.

ками, внутрішньо переміщеними особами, жінками-інвалідами і жінками, які проживають на тимчасово окупованій території. І статистично нижчий цей компонент у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, порівняно з жінками, які перебувають у виправній колонії. Тобто жінки-киянки порівняно з іншими жінками більш життєрадісні, веселі, безтурботні, сповнені віри у краще майбутнє і власний успіх. Також варто зазначити, що жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, більш мовчазні і серйозні, ніж жінки, які перебувають у виправній колонії.

Компонент К (чутливий, що тягнеться до інших, із художнім мисленням) статистично значуще вищий у жінок-киянок і релігійних жінок порівняно з жінками, які перебувають у виправній колонії, і жінками-інвалідами, які покладаються тільки на себе, і більш раціоналістичні і реалістичні.

Компонент М (віддає перевагу власним рішенням, незалежний, орієнтований на себе) статистично значимо вищий у релігійних-жінок і жінок-внутрішньо переміщених осіб із тимчасово окупованої території порівняно з жінками, які перебувають у виправній колонії, проживають на тимчасово окупованій території та інвалідами. Також цей компонент статистично значуще вищий у жінок-киянок, ніж у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території. Отже, можна говорити про те, що жінки з виправної колонії, які проживають на тимчасово окупованій території, і інваліди більш залежні від групи і прямують за громадською думкою.

Компонент Н (контролює себе, вміє підкорятись правилам) статистично значуще більш виражений у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-киянок, ніж у релігійних жінок, жінок-інвалідів і жінок,

які перебувають у ВК, яким більш притаманні імпульсивність і неорганізованість.

Компонент В (із розвиненим логічним мисленням, кмітливий) статистично вищий у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, жінок із числа внутрішньо переміщених осіб із тимчасово окупованої території і жінок-киянок порівняно з релігійними жінками, жінками-інвалідами і жінками, які перебувають у ВК. Тобто жінки, у яких цей компонент вищий, більше соціально адаптовані і мають розвинуті здібності справлятися зі стресами і випробуваннями. Їхні причинно-наслідкові зв'язки допомагають міркувати і діяти послідовно і несуперечливо у складних життєвих обставинах, швидко робити висновки та приймати відповідне рішення.

Компонент С (емоційно стійкий, зрілий, спокійний) статистично значуще вищий у жінок із числа внутрішньо переміщених осіб із тимчасово окупованої території, ніж у жінок, які перебувають у виправній колонії, і жінок-інвалідів. Також цей компонент значуще нижчий у релігійних жінок порівняно з жінками-киянками, жінками з виправної колонії і жінками, які проживають на тимчасово окупованій території. Таким чином, можна говорити про те, що найбільше емоційно нестійкі, мінливі і піддаються почуттям релігійні жінки, і, навпаки, більш емоційно стійкі, спокійні – жінки із внутрішньо переміщених осіб, тимчасово окупованої території.

Компонент П (прояви асоціальної поведінки) статистично значуще вищий у жінок, які перебувають у виправній колонії, ніж у інших групах жінок. Також цей компонент статистично значуще вищий у жінок-інвалідів порівняно з жінками, які проживають на тимчасово окупованій території, киянками і жінками-інвалідами. Отже, саме жінкам, які перебувають у виправній колонії, найбільш властиві асоціальні прояви поведінки.

Висновки. У процесі аналізу отриманих результатів особливостей комунікативної компетентності жінок із різних соціальних груп були отримані наведені нижче результати.

Виявлено, що всім жінкам властиві соціальні норми поведінки в соціумі. У взаємодії із соціальним оточенням переважної виразності набувають відкритість, легкість, комунікативність, товариськість, розвинене логічне мислення, кмітливість, незалежність, орієнтованість на себе і на власні рішення, самоконтроль і вміння підкорятися правилам. Саме ці компоненти сприяють успішній інтеграції в сучасне суспільство.

Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, досить емоційно стійкі, мають контроль над власною поведінкою, комунікативні, товариські, відкриті, кмітливі, реалістичні. У важливих життєвих рішеннях вони можуть як бути незалежними і покладатися тільки на себе, так і раціонально спиратись на громадську думку. На відміну від них, релігійні жінки хоча і в міру відкриті, чутливі і тягнуться до інших, але емоційно нестійкі, мінливі, піддаються почуттям, що безпосередньо впливає на їхню легкість, життєрадісність, товариськість або закритість, мовчазність і серйозність у стосунках із соціальним оточенням. Вони можуть втрачати самоконтроль, бути імпульсивними і неорганізованими. Будь-яке рішення приймають незалежно, орієнтуючись виключно на себе.

У жінок із внутрішньо переміщених осіб переважають відкритість у стосунках, товариськість, кмітливість, розвинуте логічне мислення, раціоналізм і реалістичність. Хоча вони емоційно стійки, можуть втрачати самоконтроль і бути імпульсивними в разі певного тиску на них. У важливих подіях орієнтовані виключно на себе, приймаючи рішення самостійно, незалежно від думки оточуючих.

Виявлено, що в жінок, які перебувають у виправній колонії, і жінок-інвалідів схожі профілі. Їхні комунікативна компетентність, самоконтроль і толерантність перебувають на середньому рівні, а емоційний стан нестабільний. Це свідчить про певні труднощі у стосунках з оточенням і в соціальній адаптації. Думка соціального оточення часто визначає їх поведінку.

На відміну від них, жінки-киянки мають розвинуте логічне мислення, самоконтроль у спілкуванні, толерантність, здатність відчувати і адекватно сприймати співрозмовника. Вони налаштовані на співпрацю з оточенням, тому уважно будують стосунки з іншими, у складних життєвих обставинах діють послідовно і несуперечливо, швидко приймаючи відповідне рішення. Це безпосередньо робить їх стресостійкими і соціально адаптованими.

Встановлено статистично значущі відмінності між групами жінок. Зокрема, жінки, які перебувають у виправній колонії, і жінки-інваліди більш схильні до проявів асоціальної поведінки порівняно з іншими групами жінок. Статистично значуще більш відкриті, комунікативні, товариські, кмітливі з розвиненим логічним мисленням жінки-киянки, жінки, які проживають на тимчасово окупованій території і жінки із числа внутрішньо переміщених осіб порівняно з іншими групами жінок. Жінки-киянки виявляються більш життєрадісними, безтурботними і веселими порівняно з іншими. Також жінкам-киянкам і жінкам, які проживають на тимчасово окупованій території, більшою мірою властиві самоконтроль і вміння підкорятися правилам. Статистично значуще вищий компонент К (чутливий, тягнеться до інших) у жінок-киянок і релігійних жінок порівняно з жінками-інвалідами

і жінками, які перебувають у виправній колонії. Релігійні жінки, жінки-киянки і жінки із числа внутрішньо переміщених осіб виявляються більш незалежними, орієнтованими на себе, віддаючи перевагу власним рішенням. Щодо емоційної стійкості, зрілості і стану спокою, то цей компонент значуще нижчий у релігійних жінок порівняно з жінками, які проживають на тимчасово окупованій території, жінками-киянками і жінками, які перебувають у виправній колонії, і статистично значуще вищий у жінок із числа внутрішньо переміщених осіб порівняно з жінками-інвалідами і жінками, які перебувають у виправній колонії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Москва : Педагогика, 1996. 170 с.

2. Дусказиева Ж.Г. Гендерная психология : учеб. пособие / Краснояр. государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева. Красноярск, 2010. 108 с.

3. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Москва : Академия, 2003. 456 с.

4. Романова Н.П. Социальный статус одиноких женщин в современном российском обществе: теоретико-методологический анализ : дисс. … д-ра социолог. наук : 22.00.04 / Улан-Удэ. Бурятский государственный ун-т, 2006. 322 с.

5. Сіляєва В.І. Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок : дис. … канд. психол. наук : 19.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2004. 193с.

6. Степанова Л.Г. Актуальные проблемы гендерной психологи: курс лекцій. Минск : БГПУ, 2009. 68с.

7. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Диагностика коммуникативной социальной компетентности (КСК). Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института Психотерапии. 2002. С. 138–149.

8. Шитова Н.В. Социально-психологические особенности одиноких женщин : дис. … кад. психол. наук : 19.00.05 / Воронежский экономическо-правовой ин-т. Воронеж, 2009. 189с.

9. Dykstra P. A. & Fokkema T. Social and Emotional Loneliness Among Divorced and Married Men and Women: Comparing the Deficit and Cognitive Perspectives. Basic and Applied Social Psychology. Vol. 29, 2007. https://doi.org/10.1080/01973530701330843

10. Zakahi W.R. & Duran R L. All the lonely people: The relationship among loneliness, communicative competence, and communication anxiety. Browse journals by subject. 2009. P. 203–209. https://doi.org/10.1080/01463378209369450

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ СУБ'ЄКТНОСТІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE STRUCTURE OF THE SUBJECTIVITY OF A JUDICIAL EXPERT

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.35

Саврасов М.В.
д.психол.н.,
доцент кафедри загальної психології
Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет»

Агулов М.В.
к. психол.н.,
завідувач
Донецьке відділення
Національний науковий центр «Інститут судових експертиз імені Заслуженого професора М.С. Бокаріуса»

Сафіян Д.В.
аспірант кафедри психології
Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет»

Дослідження присвячене теоретичному обґрунтуванню та емпіричному вивченню психологічних особливостей структури суб'єктності судового експерта. Визначено сучасні науково-теоретичні передумови дослідження суб'єктності судового експерта, емпіричним чином описано структуру суб'єктності судового експерта, розширено наукові відомості про психологічну характеристику професійної діяльності судового експерта. Використано структурно-функціональний принцип аналізу систем, що дозволило інтерпретувати суб'єктність як імпліцитну сутність особистості, її ядро (те, що знаходиться в основі), систему свідомої організації процесу субстанціональної інтенції щодо досвіду; структурну організацію свідомості та самосвідомості, що визначає властивості особистості відповідно до її життєдіяльності; функцію прояву активності особистості в розкритті власної сутності, саморегуляції та самореалізації; відмінність «Я» щодо інших суб'єктів, автономність прояву індивідуальної волі людини. Аналіз структурограм, що відображають кореляційні відношення між суб'єктними характеристиками судових експертів, дає змогу стверджувати, що для судових експертів характерні такі базові показники структури суб'єктності, як загальна довжина словника, інтелект, загальна осмисленість життя, локус контролю «Життя», особливості самоконтролю і самооцінювання, воля. Антибазовими показниками структури суб'єктності судових експертів у процесі професійної діяльності виступають, зокрема, особливості інформаційного пошуку, особливості інформаційного тезаурусу, інтернальність в області сімейних відносин. Емпіричним шляхом доведено, що зростання рівня розвитку суб'єктності судового експерта має характер не лише кількісних змін, скільки в основі цього процесу лежить якісне переструктурування сукупності основних показників суб'єктності.

Ключові слова: *суб'єкт, суб'єктність, судовий експерт, експертна діяльність, структура, зв'язок, показник.*

The research is devoted to the theoretical substantiation and empirical study of the psychological features of the structure of the subjectivity of a judicial expert. Modern scientific and theoretical prerequisites for the study of the subjectivity of a judicial expert, empirically describe the structure of the subjectivity of a judicial expert, expand scientific information about the psychological characteristics of the professional activities of a judicial expert. The structural-functional principle of systems analysis was used, which allowed to interpret subjectivity as: implicit essence of personality, its core (what is at the core), system of conscious organization of the process of substantial intention in relation to experience; structural organization of consciousness and self-consciousness, which determines the properties of the individual in accordance with his life; the function of the activity of the individual in the disclosure of their own essence, self-regulation and self-realization; the difference of «I» in relation to other subjects, as the autonomy of the manifestation of individual will. Analysis of structural diagrams that reflect the correlations between the subjective characteristics of judicial experts, suggests that judicial experts are characterized by such basic indicators of the structure of subjectivity as total length of vocabulary, intelligence, general meaning of life, locus of control «Life», features of self-control and self-esteem, will. The following indicators, in particular, are the anti-basic indicators of the structure of the subjectivity of judicial experts in the process of professional activity: features of information retrieval, features of the information thesaurus, internality in the field of family relations. It has been empirically proven that the increase in the level of development of the subjectivity of a judicial expert is not only a quantitative change, but at the heart of this process is a qualitative restructuring of the set of key indicators of subjectivity.

Key words: *subject, subjectivity, judicial expert, expert activity, structure, correlation, indicator.*

Професійна діяльність судового експерта за специфікою свого перебігу вимагає від представника цієї професії високорозвинених психічних якостей відповідальності, самостійності, активності, цілеспрямованості тощо. У вживаній у сучасній психології системі понять ці якості на різних рівнях прояву утворюють ядро такого психічного утворення, як суб'єктність. Природним чином постає питання про оптимальну структуру, особливості прояву, механізми та закономірності суб'єктності судового експерта, що уможливлює її подальшу оптимізацію, за необхідності корекцію, та створює належні передумови для його подальшого професійного зростання. Власне, ці міркування і зумовлюють актуальність нашого дослідження.

Кваліфікаційна характеристика судового експерта передбачає, що, спираючись на спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів, він має надати відповіді на поставлені питання, що становлять значення для судового розгляду [7]. Як наслідок, приналежність досвідченого фахівця до професії, пов'язаної із судово-експертною діяльністю, передбачає наявність у нього певних здібностей, рис характеру, індивідуальних психологічних особливостей, які зумовили свідомий вибір своєї професії.

Суттєвою особливістю експертної роботи є її морально-психологічна завантаженість, що проявляється як в адміністративній, а у виключних випадках у кримінальній відповідальності, так і морально-психологічному напруженні в процесі виконання професійних обов'язків, коли судовий експерт розуміє, що результати його праці можуть виступати засобом доказування під час досудового та судового процесу, що також значною мірою впливає на розвиток його процесуальної самостійності та відповідальності [9]. У підсумку всі ці референтні психічні якості, притаманні судово-експертній діяльності, породжують питання про змістове насичення та структурну характеристику суб'єктності судового експерта.

На думку В.М. Шерстюк, важливими особистісно-професійними характеристиками судового експерта виступають пізнавальна діяльність, пошукова діяльність, організаційна діяльність, комунікативна діяльність, посвідчувальна діяльність, реконструктивна діяльність, соціальна діяльність тощо; тоді як професійно важливі вміння та навички судового експерта доцільно розподіляти на три групи: окремо-методичні; науково-дослідні; комунікативно-організаторські навички [19].

Як вважає О.В. Ярош, професійна діяльність судового експерта як складний вид професійної діяльності розгортається на перетині систем «людина–суспільство», «людина–соціальна група», «людина–людина», що сприяє повноті та ефективності досягнення професійно важливих цілей і задач та зрештою утворює професіографічну модель (психограму) його діяльності, в якій неодмінно буде відображена структура взаємодії мотиваційних, комунікативних і регуляторних процесів професійної експертної діяльності [20].

Н.Ю. Жигалов та А.Н. Хоменко вбачають специфіку судово-експертної діяльності насамперед у тому, що вона завжди реалізується в ситуаціях суб'єктивної невизначеності, передбачити наслідки яких із достатньою ймовірністю практично неможливо, що вимагає підвищеної відповідальності судового експерта, що справляє потужний вплив на його суб'єктні характеристики, викликаючи небажані поведінкові прояви, що подекуди мають місце на межі професійної етики. Автори стверджують, що судовий експерт як суб'єкт відповідальних професійних та морально-етичних дій зобов'язаний проявляти високий рівень відповідальності, відчувати її та пам'ятати про неї, йому мають бути притаманні пунктуальність, прискіпливість, розмаїта та непохитна аргументація, що дає йому змогу здійснювати глибинне, об'єктивне, юридично досконале, виважене з морально-етичної позиції експертне дослідження, що в подальшому позитивно впливатиме на встановлення істини в ході кримінального та цивільного процесу [6].

Далі нас буде цікавити логіка становлення категорії суб'єкта як вихідної для поняття суб'єктності. Як зазначає М.В. Саврасов, фокус наукового пізнання суб'єкта від початку був зосереджений переважно на джерелах активного перетворення суб'єктом оточуючого світу та суспільно-практичних передумовах його життя та діяльності [17]. Актуальним на той час, що навіть підтверджується словниковою фаховою літературою, також виступало розуміння суб'єкта як результату та продукту суспільної діяльності людей, а критерієм повноцінності, досконалості суб'єкта вбачали ступінь реальності та практичну значимість зміни об'єкту (об'єктів) завдяки його активності в процесі праці [13, с. 361].

Далі в перехідний період від радянської до пострадянської парадигми психологічної науки відбулося певне розширення розуміння суб'єкта, що стало традиційним протягом останнього десятиліття минулого століття. Під суб'єктом розумілися «…індивід чи група як джерело пізнання та перетворення дійсності, носій активності» [14, с. 389]. При цьому зазначався широкий діапазон трактувань сенсу та змісту суб'єкта – від ідеалістичних концепцій до реально-практичного критерію суб'єкта, про який вже йшлося вище.

Зазначимо, що в сучасній вітчизняній психологічній науці традиційним є розуміння суб'єкта переважно як «конкретного індивіда або соціальної спільноти, що володіє свідомістю, волею і здатна цілеспрямовано перетворювати дійсність і себе саму»[15, с. 347]. При цьому вагомим є те, що «перетворення індивіда на суб'єкта відбувається через взаємодію із іншими людьми, у спільній діяльності» [15, с. 348]. Можемо стверджувати, що у філогенетичному аспекті суб'єкт виступає продуктом історичного розвитку, що детермінований діяльністю людей, а в онтогенетичному ракурсі дитина перетворюється на суб'єкта пізнання та діяльності в процесі взаємодії з дорослими, предметно-маніпулятивних дій, у процесі функціонування мови та мовлення, логічного мислення, дотримання моральних норм та певних імперативних взірців поведінки тощо.

Відомим психологом L. Myers був здійснений грунтовний аналіз робіт яскравих представників символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід), результати якого свідчать про визнання ними виняткового значення інтерпретованого суб'єктом зворотного зв'язку, що отримується ним у процесі спілкування з оточуючими, як основного джерела знань щодо власного «Я», що призводить до поступового формування на базі певної соціальної ідеї або системи ідей, що фігурують у комунікаційному процесі індивіда, соціальної самості, як пере-

осмисленої, переструктурованої своєї власної системи поглядів на самого себе в очах оточуючої соціальної дійсності [21]; в такому розрізі з урахуванням закордонного досвіду, категорія «суб'єкт» редагується та навіть редукується до суми психічних реакцій людини на вчинки або висловлення інших людей.

У роботах відомого психолога В.В. Давидова, який стояв у витоків класичної теорії розвивального навчання, в процесі аналізу змісту та функцій категорії суб'єкта в педагогічній психології та педагогіці йдеться про те, що остаточна мета формування суб'єкта навчання виступає запорукою, необхідною і достатньою умовою того, щоб навчання насправді було розвивальним [4, с. 190]. С.І. Дьяков, узагальнюючи основні творчі надбання своїх попередників та підсумовуючи власний доробок у педагогічній царині дослідження суб'єкта, доходить висновків про те, що доволі поширеним у суміжних науках є використання психологічної теорії внутрішнього світу особистості, крім того, широкої популярності набуває розуміння особистості з позиції системи, що схильна до саморозвитку [5].

На думку В.О. Татенка, необхідний науковий розгляд суб'єкта вже як інтегруючого регулятивного центру внутрішнього світу людини, що має володіти властивостями самодостатності та самопричинності, які вже виступають критеріями предмета психології на сучасному етапі її розвитку як науки [18, с. 44].

С.Л. Рубінштейн [16], аналізуючи психічне як суб'єктивне, зазначав наявність двох значень цього слова: у першому воно виражає приналежність психічного суб'єктові, у другому – пов'язане з більш-менш адекватним ставленням психічного до буття як об'єкта. Але ж суб'єктивність у другому значенні – лише один із проявів суб'єкта, одна з його властивостей, причому не найголовніша.

На думку О. К. Осницького, суб'єктність може виступати як цілісна характеристика особливої активності людини, яка виявляється в її діяльності і поведінці [12]. Суб'єктність є унікальною властивістю людської психіки, численні дослідження (в тому числі у зоопсихології) свідчать про її відсутність у тварин і навіть у носіїв феномена Homo ferus, оскільки суб'єктність полягає в здатності до рефлексії своєї психічної активності, її саморегуляції, самокерування та іноді навіть самокорекції, сприймання самого себе як джерела і виконавця власних дій, відповідальної за них людини.

Як вважає Б.Ф. Ломов, людська суб'єктність – це насамперед дуже важкий об'єкт для вивчення методами природничих наук [11], адже способи, придатні для опису об'єктів, неадекватні в застосуванні до суб'єкта, а необхідні для її вивчення поняття не піддаються жорсткій обробці. Свого роду захисним механізмом є оголошення суб'єктності «науковою метафорою» або визнання за нею лише гносеологічного, але не онтологічного змісту. На нашу думку, саме тому термін «суб'єктність» і нині є доволі новим і загальновизнаного, загальноприйнятного категоріального статусу, відверто кажучи, не має.

Як вважає М.В. Агулов, використання структурно-функціонального принципу аналізу систем як діалектично-універсального дає змогу розглядати суб'єктність як: 1) імпліцитну сутність особистості, її ядро (те, що знаходиться в основі), систему свідомої організації процесу субстанціональної інтенції відносно досвіду (системна характеристика); 2) структурну організацію свідомості та самосвідомості, що визначає властивості особистості відповідно її життєдіяльності (структурна характеристика); 3) функцію прояву активності особистості в розкритті власної сутності, саморегуляції та самореалізації (функціональна характеристика); 4) відмінність «Я» щодо інших суб'єктів, як автономність прояву індивідуальної волі людини (інтерактивна характеристика) [1, с. 38].

С.З. Гончаров вбачає основу розвитку суб'єктності в самодіяльності – формі діяльності, де основною є спрямованість суб'єкта на перетворення схем та засобів діяльності, що своєю чергою можливе лише за умови опредметнення схем власної діяльності, їх переробки у внутрішньому плані з перенесенням у зовнішній та постановці перед собою. На думку автора, саме в самодіяльності відбувається створення загальноцікавої новизни, практичне закріплення здібності до самовизначення [3].

Метою нашої роботи є аналіз та характеристика структури суб'єктності судового експерта. Відповідно до мети дослідження були поставлені такі завдання: 1) визначити сучасні науково-теоретичні передумови дослідження суб'єктності судового експерта; 2) емпіричним чином описати структуру суб'єктності судового експерта; 3) розширити наукові відомості про психологічну характеристику професійної діяльності судового експерта. Як методи дослідження нами використовуються аналіз та синтез психолого-педагогічної літератури з теми дослідження, психолого-діагностичне обстеження, методи статистичної обробки матеріалу (кількісний та якісний, структурний та рівневий аналіз отриманих у процесі експерименту даних, кореляційний аналіз, метод обчислення організованості структур корелограм, розроблений А.В. Карповим).

У процесі дослідження використано такі методики: діагностики смисложиттєвої орієнтації (СЖО) [10], діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) [2], семантичний диференціал суб'єктності (СДС) [42], діагностики готовності до ризику (RSK Шуберта) [8, с. 332–333], діагностики профе-

Таблиця 1

Структурна вага основних складників суб'єктності судового експерта

№ п/п	Показники суб'єктності	∑ (+)	∑ (-)	∑
1.	Локус контролю «Життя»	43	0	43
2.	Загальний ОЖ	44	0	44
3.	Інтернальність в області сімейних відносин	9	11	20
4.	«Воля»	42	0	42
5.	«Інтелект»	46	0	46
6.	Особливості інформ. пошуку	18	14	32
7.	Особливості інформ. тезаурусу	13	14	27
8.	Особливості самоконтролю і самооцінювання	42	3	45
9.	Загальна довжина словника	49	0	49

сійної самосвідомості майбутнього вчителя за допомогою вільного самоопису (М. Кун, Т. Макпартленд).

Експериментальною базою нашого дослідження стало Донецьке відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України. Дослідження проводилося із судовими експертами різних спеціалізацій, що мають різний досвід роботи та стаж професійної діяльності.

Аналіз структурограм, що відображають кореляційні відношення між суб'єктними характеристиками судових експертів, дає змогу стверджувати, що матриця інтеркореляції мотиваційних та особистісних показників, на основі яких побудована структурограма, виявилась статистично достовірно різнорідною за критерієм хі-квадрат ($\chi^2_{емп.}$ = 113,73 > $\chi^2_{теор.}$ = 56,91; p < 0,001), що свідчить про її якісну гетерогенність. Звідси витікає, що зміна рівня суб'єктності судових експертів значною мірою зумовлюється власне системними ефектами та механізмами інтеграції/диференціації показників суб'єктності (а не лише рівнем розвитку окремих показників, хоча і це має місце). Крім того, зростання рівня суб'єктності має характер не лише кількісних змін; навпаки, в основі цього лежить якісне переструктурування сукупності основних показників суб'єктності. Нижче, у Таблиці 1 представлені стислі відомості про структурну вагу складників суб'єктності судового експерта.

Як можна бачити з даних, що представлені в Таблиці 1, для судових експертів характерні такі базові показники суб'єктності: загальна довжина словника (позитивна вага = 49), інтелект (46), загальна осмисленість життя (44), локус контролю «Життя» (43), особливості самоконтролю і самооцінювання (42), воля (42).

Антибазовими показниками суб'єктності судових експертів виступають такі показники: особливості інформаційного пошуку (14), особливості інформаційного тезаурусу (14), інтернальність в області сімейних відносин (11).

Висновки з проведеного дослідження. За результатами проведеного дослідження можемо зробити такі висновки: 1) наявні достатні теоретичні та методологічні передумови експериментального дослідження структури суб'єктності судових експертів; 2) структура суб'єктності судових експертів представлена насамперед показниками загальної довжини словника самоопису свого професійного «Я», інтелекту, загальної осмисленості власного життя, локусу контролю «Життя», особливостей самоконтролю і самооцінювання, волі; 3) зростання рівня суб'єктності має характер не лише кількісних змін; навпаки, в основі цього лежить якісне переструктурування сукупності основних показників суб'єктності; 4) антибазовими показниками суб'єктності судових експертів виступають показники особливостей інформаційного пошуку, особливостей інформаційного тезаурусу, інтернальності в області сімейних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агулов М.В. Психологічні чинники динаміки суб'єктності майбутнього вчителя : дис. … канд. психол. Наук : 19.00.07. Харків, 2010. 214 с.

2. Бажин Е.Ф., Голынкина Е.А., Эткинд А.М. Метод исследования субъективного контроля. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5. № 3. С. 152–162.

3. Гончаров С.З. Креативность субъектности: категориальный анализ. *Мир психологии*. 2005. № 1 (41). С. 76–84.

4. Давыдов В.В. и др. Возрастная и педагогическая психология : учебник для студентов пед. институтов / под ред. А.В. Петровского. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Просвещение, 1979. 287 с.

5. Дьяков С.І. Семантичний диференціал суб'єктності (СДС). *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 6. С. 49–57.

6. Жигалов Н.Ю., Хоменко А.Н. Ответственность в профессиональной деятельности судебного эксперта. *Вестник Томского государственного университета.* 2011. С. 231–234.

7. Закон України «Про судову експертизу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28, ст. 232.

8. Ильин Е.П. Психология воли. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 368 с.

9. Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2001. № 25-26. ст. 131.

10. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). Москва : Смысл, 1992. 16 с.

11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 409 с.

12. Осницкий А.К. Структура, содержание и функции регуляторного опыта человека : автореф. дис. … д-ра. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2001. 28 с.

13. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. Москва : Педагогика, 1983. 448 с.

14. Психология. Словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

15. Психологічна енциклопедія / [авт.-упоряд. О.М. Степанов]. Київ : «Академвидав», 2006. 422 с.

16. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды. Москва : Наука, 1997. 463 с.

17. Саврасов М.В. Регулятивні чинники креативності суб'єкта навчально-професійної діяльності : автореф. дис… д-ра. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2021. 484 с.

18. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. Київ : Просвіта, 1996. 404 с.

19. Шерстюк В.М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 19 с.

20. Ярош О.В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2008. 23 с.

21. Myers L. The illusion of knowing: Comprehension-monitoring failure among college students. Reading Psychology: An International Quarterly, 1989. – Vol. 10. pp. 381–386.

ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

THE FEATURES OF OVERCOMING CONFLICT SITUATIONS IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF INTERPERSONAL INTERACTION

УДК 159.9+159.964.21
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.36

Ситнік С.В.
д. психол. н.,
доцент кафедри теорії та методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Кондратьєва І.П.
к. психол. н.,
доцент кафедри психіатрії, медичної та спеціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Сільченко І.В.
магістрантка кафедри теорії та методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

У статті аналізуються результати емпіричного дослідження особливостей подолання конфліктних ситуацій у осіб з різним рівнем міжособистісної взаємодії. Коротко представлено теоретичні основи дослідження, стисло викладено основні наукові погляди на такі феномени, як конфлікт та міжособистісна взаємодія. Для перевірки гіпотези про те, що у осіб з різним рівнем міжособистісної взаємодії поведінка у конфлікті набуває різних форм, аналіз результатів дослідження складався з двох послідовних кроків. По-перше, відбувалося встановлення характеру зв'язків властивостей особистості, стратегій подолання конфліктних ситуацій та рівня розвитку міжособистісної взаємодії. По-друге, відбувалося встановлення відмінностей у властивостях особистості та стратегіях подолання конфліктних ситуацій між групами досліджуваних з різними рівнем міжособистісної взаємодії. У результаті проведеного дослідження доведено, що досліджуваним з високим рівнем міжособистісної взаємодії більш притаманні товариськість, емоційна стабільність, соціальна сміливість, чутливість та практичність, ніж людям, в яких рівень міжособистісної взаємодії є значно нижчим. Особам з середнім рівнем міжособистісної взаємодії більш властиві абстрактне мислення, низька нормативність поведінки, боязкість та підозрілість. Досліджуваним з низьким рівнем притаманні замкнутість, емоційна нестабільність, жорсткість та висока нормативність поведінки. Визначено шляхом порівняння груп з різним рівнем міжособистісної взаємодії, що властивостями особистості, які не залежать від її рівня, є самооцінка, домінантність, чутливість, прямолінійність, тривожність, консерватизм, самоконтроль та розслабленість. Так само схильність до співпраці або пристосування у конфліктній ситуації є стратегіями, які не залежать від сформованості особистісного ресурсу, який визначає рівень міжособистісної взаємодії. Чим вищим є рівень міжособистісної взаємодії, тим більш притаманними людині є товариськість, емоційна стабільність, соціальна сміливість, чутливість, практичність, а також тенденція у конфлікті віддавати перевагу стратегії взаємних поступок або загалом ухилятися від нього. Чим нижчим є рівень міжособистісної взаємодії людини, тим більше їй притаманні замкнутість, емоційна нестабільність, жорсткість, висока нормативність поведінки, а також схильність при розв'язанні конфлікту керуватися лише власними інтересами. Якщо людина має середній рівень міжособистісної взаємодії, їй більш властиві абстрактне мислення, низька нормативність поведінки, боязкість та підозрілість.

Ключові слова: *властивості особистості, конфліктна поведінка, міжособистісна взаємодія, стратегії подолання конфліктних ситуацій, структурно-особистісні ознаки.*

The article analyzes the results of an empirical study of the peculiarities of overcoming conflict situations in people with different levels of interpersonal interaction. The theoretical foundations of the research are briefly presented, the main scientific views on such phenomena as conflict and interpersonal interaction are summarized. To test the hypothesis that people with different levels of interpersonal interaction take different forms of behavior in conflict, the analysis of the results of the study consisted of two successive steps. First, to establish the nature of the relationship between personality traits, strategies for overcoming conflict situations and the level of development of interpersonal interaction. Second, the establishment of differences in personality traits and strategies for overcoming conflict situations between groups of subjects with different levels of interpersonal interaction. The study showed that subjects with a high level of interpersonal interaction are more friendly, sociable, emotional stability, social courage, sensitivity and practicality than people in whom the level of interpersonal interaction is much lower. Persons with an average level of interpersonal interaction are more characterized by abstract thinking, low normative behavior, timidity and suspicion. Subjects with low levels are characterized by isolation, emotional instability, rigidity and high normative behavior. It is determined by comparing groups with different levels of interpersonal interaction, that personality traits that do not depend on its level are self-esteem, dominance, sensitivity, straightforwardness, anxiety, conservatism, self-control and relaxation. Similarly, the propensity to cooperate or adapt in a conflict situation are strategies that do not depend on the formation of personal resources, which determines the level of interpersonal interaction. However, the higher the level of interpersonal interaction, the more sociable, emotional stability, social courage, sensitivity, practicality, as well as the tendency in conflict to prefer a strategy of mutual concessions or generally avoid it. The lower the level of interpersonal interaction, the more it is characterized by isolation, emotional instability, rigidity, high standards of behavior, as well as the tendency to resolve conflicts only in their own interests. If a person has an average level of interpersonal interaction, he is more characterized by abstract thinking, low norms of behavior, timidity and suspicion.

Key words: *personality traits, conflict behavior, interpersonal interaction, strategies for overcoming conflict situations, structural and personal characteristics.*

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються у сучасному суспільстві, створюють ситуації, що стають тригером виникнення конфліктів, що визначається як інтерактивний процес, який проявляється у несумісності, незгоді або дисонансі всередині або між соціальними суб'єктами (особами, групами, організацією). Успішність поведінки в конфліктній

ситуації може бути багато в чому зумовлена індивідуально-психологічними особливостями особистості та рівнем розвитку міжособистісної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній психології вивченню конфлікту присвячені дослідження А.Я. Анцупова, Н.В. Гришиної, К. Левіна, З. Фрейда, К. Хорні, А.І. Шипілова та ін. Конфлікт по-різному оцінюється в психологічному контексті. Деякі вчені вважали конфлікт негативним та пов'язували його з такими поняттями, як насильство, руйнування та ірраціональність. Інші науковці вважали, що конфлікти є корисними та покращують результати діяльності організації, пропонуючи прийняття та використання результатів конфлікту для поліпшення результатів діяльності організації. Конфлікт в дослідженнях Н.В. Гришиної розглядається як прояв об'єктивних чи суб'єктивних суперечностей, що виражається в протиборстві сторін. К. Томас визначає конфлікт як процес, який починається, коли одна зі сторін відчуває, що інша розчарувала або збирається розчарувати її. На думку А.О. Крилова, кожна людина обирає стратегію конфліктної взаємодії залежно від свого ступеня соціальної зрілості і від того, як вона реагує на проблеми в міжособистісній взаємодії з іншими. Ґрунтовні дослідження конфліктності як риси особистості знайшли своє відображення в роботах К. Хорні. Конфлікт, на думку дослідниці, виникає при взаємодії людини з оточуючим соціальним середовищем, коли виникають як внутрішні так і міжособистісні протиріччя. Це викликає почуття ворожості, що підштовхує людину діяти агресивно.

Проблема вивчення конфлікту, причин його виникнення і шляхів подолання представлена в дослідженнях психологів [2; 4]. Велика увага вітчизняних психологів приділяється аналізу конфліктної поведінки як результату впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників [1]. Активно досліджуються різноманітні стилі конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників [3], взаємозв'язок стилів конфліктної поведінки з ціннісними орієнтаціями й мотивами працівників організації [8], а також міжособистісні конфлікти студентів в аспекті кроскультурного порівняння [5]. Водночас проблема дослідження форм поведінки у конфлікті залежно від рівня розвитку міжособистісної взаємодії потребує подальшого вивчення.

Постановка завдання. Мета статті – вивчити особливості подолання конфліктних ситуацій і міжособистісної взаємодії майбутніх психологів та дослідити зв'язок між цими показниками. Завдання дослідження**:** 1) емпірично визначити властивості особистості, стратегії подолання конфліктних ситуацій та розвиток міжособистісної взаємодії досліджуваних; 2) виявити характер зв'язків властивостей особистості, стратегій подолання конфліктних ситуацій та рівня розвитку міжособистісної взаємодії; 3) встановити відмінності у властивостях особистості та стратегіях подолання конфліктних ситуацій між групами досліджуваних з різними рівнем міжособистісної взаємодії.

Для визначення особливостей конфліктної поведінки осіб з різним рівнем міжособистісної взаємодії ми провели емпіричне дослідження, у якому ми застосували низку психодіагностичних методик. Це такі методики: «Тип поведінки у конфлікті» Т. Томаса (спрямований на виявлення типових форм поведінки у конфліктних ситуаціях); «Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник» (16-PF) Р. Кеттелла для вивчення властивостей особистості; «Особистісна основа міжособистісної взаємодії» С.В. Ситнік [7] для визначення структурно-особистісних ознак міжособистісної взаємодії. Емпіричне дослідження проводилося на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. У дослідженні взяло участь 60 студентів-психологів.

Для перевірки гіпотези про те, що у осіб з різним рівнем міжособистісної взаємодії поведінка у конфлікті набуває різних форм, аналіз результатів дослідження складався з двох послідовних кроків: по-перше, встановлення характеру зв'язків властивостей особистості, стратегій подолання конфліктних ситуацій та рівня розвитку міжособистісної взаємодії; по-друге, встановлення відмінностей у властивостях особистості та стратегіях подолання конфліктних ситуацій між групами досліджуваних з різними рівнями міжособистісної взаємодії.

Результати дослідження за тестом К. Томаса показали, що найбільшою мірою у досліджуваних проявляються компромісна форма поведінки у конфлікті (у середньому 7,68 бала) та співробітництво (6,98 бала). Дещо менш популярними є конкуренція (5,97 бала) та відхід від вирішення конфлікту (5,77 бала). Найнижчі середні результати були визначені за показником пристосування (4,98 бала). Тобто у конфліктній ситуації досліджувані віддавали перевагу такій формі поведінки, яка забезпечує часткове задоволення власних інтересів та інтересів протилежної сторони, або загалом вдавалися до принесення в жертву власних інтересів заради інших. Нечасто вони зверталися до поведінки, яка б свідчила про прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншій стороні конфлікту.

Дані про структурно-особистісні якості, сформованість яких визначає ефективність міжособистісної взаємодії [6, с. 89], дали

змогу з'ясувати, що за середнім значенням загального показника (M=28,24) та помірною варіативністю (CV=26%) досліджувані можуть характеризуватися як такі, що мають розвинену потребу у взаємодії, комунікативні схильності, інтерес до людей. Вони емоційно зрілі, емпатійні, емоційно стабільні, розуміють людей і себе в процесі взаємодії, вміють вирішувати міжособистісні конфлікти, спостережливі у спілкуванні, здатні приймати самостійні рішення, впевнені у собі, можуть відстоювати власну точку зору і впливати на поведінку інших людей. Водночас індивідуальні дані 33% досліджуваних свідчать про те, що їм бракує особистісного ресурсу для ефективної участі у процесі розгортання міжособистісної взаємодії.

Отже, ці дані показали, що вибірка досліджуваних є достатньо репрезентативною для перевірки нашого припущення, оскільки вона складається з осіб з достатнім варіюванням суб'єктивних та об'єктивних ознак ефективності міжособистісної взаємодії. Також проведений аналіз первинних статистик показав, що для визначення взаємозв'язку цих показників з формами поведінки у конфлікті найбільш прийнятним є показник рангової кореляції Спірмена.

Результати кореляційного аналізу із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена показали наявність статистично достовірних зв'язків показника, за яким визначався рівень міжособистісної взаємодії, з певними властивостями особистості та стратегіями подолання конфліктних ситуацій (рис. 1).

Зображені на рисунку дані показують, що прямі і статистично достовірні зв'язки на рівні p<0,01 були виявлені з показниками (за методикою Р. Кеттелла), які характеризують властивості особистості – товариськість, емоційну стабільність. На 5%-рівні значущості з показником рівня міжособистісної взаємодії прямі кореляції має параметр «соціальна сміливість», а також «компромісна стратегія подолання конфліктної ситуації». Від'ємні статистично значущі зв'язки з рівнем міжособистісної взаємодії зафіксовано серед показників, які характеризують конкретне мислення

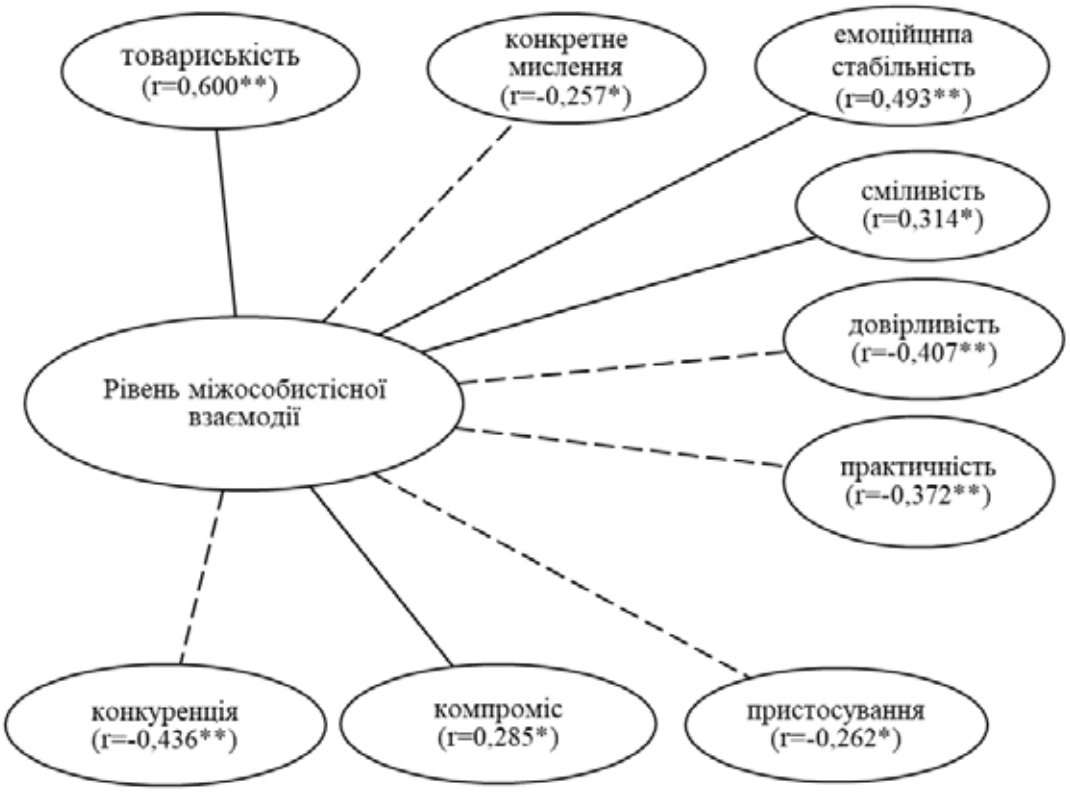

—— – прямі кореляції; – – – – від'ємні кореляції; * – кореляції статистично достовірні на рівні p<0,05; ** – на рівні p<0,01

Рис. 1. Статистично значущі взаємозв'язки загального показника міжособистісної взаємодії

(p<0,05), довірливість (p<0,01), практичність (p<0,01), конкурентну (p<0,01) та пристосувальну (p<0,05) стратегії поведінки у конфлікті.

Ці дані продемонстрували, що рівень міжособистісної взаємодії досить суттєво пов'язаний з товариськістю, відкритістю, природністю, невимушеністю, пристосовністю, терпимістю, поступливістю, емоційною стійкістю, витриманістю, стійкістю в інтересах, працездатністю, практичністю, прозаїчністю, реалістичністю, сміливістю, активністю, здатністю приймати самостійні й неординарні рішення, схильністю до прояву лідерських якостей. Крім того, виявлено прямий зв'язок загального рівня міжособистісної взаємодії з готовністю у конфлікті поступитися певними інтересами, йти на компроміс, а також від'ємний – з готовністю відстоювати лише власні інтереси або з тенденцією пристосовуватися до чужих рішень, зневажаючи свої потреби.

Що стосується показників структурно-особистісних ознак міжособистісної взаємодії (табл. 1), то слід вказати, що показники товариськості, емоційної стабільності прямо корелюють з мотиваційним, емоційним, вольовим та когнітивним компонентами міжособистісної взаємодії. Саме однозначний від'ємний зв'язок з ними має показник практичності.

Водночас показник сміливості прямо пов'язаний лише з мотиваційними, емоційними та когнітивними структурно-особистісними ознаками міжособистісної взаємодії. Показники довірливості та конкретного мислення від'ємно корелюють з мотиваційними та емоційними структурно-особистісними ознаками.

Так само не всі компоненти міжособистісної взаємодії пов'язані із стратегіями подолання конфліктних ситуацій. Найбільшим чином від'ємний зв'язок, зафіксований для загального рівня міжособистісної взаємодії, зберігається при співвіднесенні даних про вираженість конкурентної стратегії подолання конфлікту з мотиваційними, емоційними та вольовими структурно-особистісними ознаками. Проте стратегії компромісу та уникнення пов'язані лише з емоційним компонентом міжособистісної взаємодії.

Таким чином, результати кореляційного аналізу продемонстрували наявність статистично значущих зв'язків рівня міжособистісної взаємодії з такими властивостями особистості: товариськістю, відкритістю, природністю, невимушеністю, пристосовністю, терпимістю, поступливістю, емоційною стійкістю, витриманістю, стійкістю в інтересах, працездатністю, практичністю, прозаїчністю, реалістичністю, сміливістю, активністю, здатністю приймати самостійні й неординарні рішення, схильністю до прояву лідерських якостей, а також з певними стратегіями подолання конфліктних ситуацій (конкурентною, компромісною, пристосуванням, уникненням). Також виявлено, що такий зв'язок найбільшим чином забезпечується за рахунок мотиваційного та емоційного компонентів міжособистісної взаємодії, тоді як вольовий та когнітивний компоненти пов'язані лише з товариськістю, емоційною стабільністю та практичністю.

Результати кореляційного дослідження дали підставу приступити до якісного аналізу властивостей особистості та стратегій подолання конфліктних ситуацій осіб з різними рівнями міжособистісної взаємодії. Для цього на підставі результатів авторського тесту С. Ситнік серед досліджуваних були сформовані три групи. До першої увійшли ті, у кого оцінки за

Таблиця 1

Статистично достовірні взаємозв'язки структурно-особистісних ознак міжособистісної взаємодії з властивостями особистості та стратегіями подолання конфліктних ситуацій

Показники		Структурно-особистісні ознаки міжособистісної взаємодії			
		мотиваційні	емоційні	вольові	когнітивні
Властивості особистості	замкнутість – товариськість	0,444**	0,559**	0,434**	0,497**
	конкретне мислення – абстрактне мислення	-0,275*	-0,301*		
	емоційна нестабільність – емоційна стабільність	0,457**	0,501**	0,327*	0,342**
	боязкість – сміливість	0,266*	0,278*		0,260*
	довірливість – підозрілість	-0,335*	-0,458**		
	практичність – мрійливість	-0,315**	-0,379**	-0,340**	-0,363**
Стратегії подолання конфлікту	конкуренція	-0,300*	-0,342**	-0,369**	
	компроміс		0,307*		
	уникнення		0,277*		

Примітки: * – кореляції статистично достовірні на рівні p<0,05; ** – на рівні p<0,01.

загальним показником міжособистісної взаємодії відповідали високому рівню (37 осіб), до другої групи – досліджувані з середнім рівнем (19 осіб), а до третьої – з низьким рівнем міжособистісної взаємодії (4 особи).

За даними дисперсійного аналізу групи суттєво відрізняються за показниками, що характеризують як загальний рівень міжособистісної взаємодії, так і сформованість окремих її компонентів. Так, значення F-критерія Фішера суттєво перевищують критичне для 1% рівня достовірності за загальним показником (F=46,75), а також за показниками мотиваційних (F=34,56), емоційних (F=39,11), вольових (F=22,06) та когнітивних (F=12,37) структурно-особистісних ознак міжособистісної взаємодії. Отже, розподіл досліджуваних на групи є адекватним щодо диференційного критерію. Крім того, статистично вагомими є відмінності між групами у вираженості таких властивостей особистості, як замкнутість – товариськість (F=32,34; p<0,01), конкретне – абстрактне мислення (F=4,38; p<0,05), емоційна нестабільність – емоційна стабільність (F=24,24; p<0,01), боязкість – сміливість (F=7,24; p<0,01), довірливість – підозрілість (F=8,08; p<0,01) та практичність – мрійливість (F=19,61; p<0,01), а також стратегій подолання конфліктних ситуацій – конкурентної (F=18,8; p<0,01), компромісної (F=6,72; p<0,01) та уникнення (F=12,51; p<0,01).

Якщо звернутися до середніх значень цих показників у порівнюваних групах, то стає очевидною сутність відмінностей в їхньому прояві (рис. 2).

Дані, представлені на графіку, демонструють, що за багатьма показниками групи майже не відрізняються. Це показники заниженої самооцінки (MD), домінантності (E), чутливості (I), прямолінійності (N), тривожності (O), консерватизму (Q1), самоконтролю (Q3) та розслабленості (Q4). Отже, ці властивості притаманні всім досліджуваним незалежно від рівня міжособистісної взаємодії.

Водночас групу осіб із високим рівнем міжособистісної взаємодії відрізняють досить високі середні оцінки за показниками товариськості (A), емоційної стабільності (C), сміливості (H) та низькі за показником практичності (M).

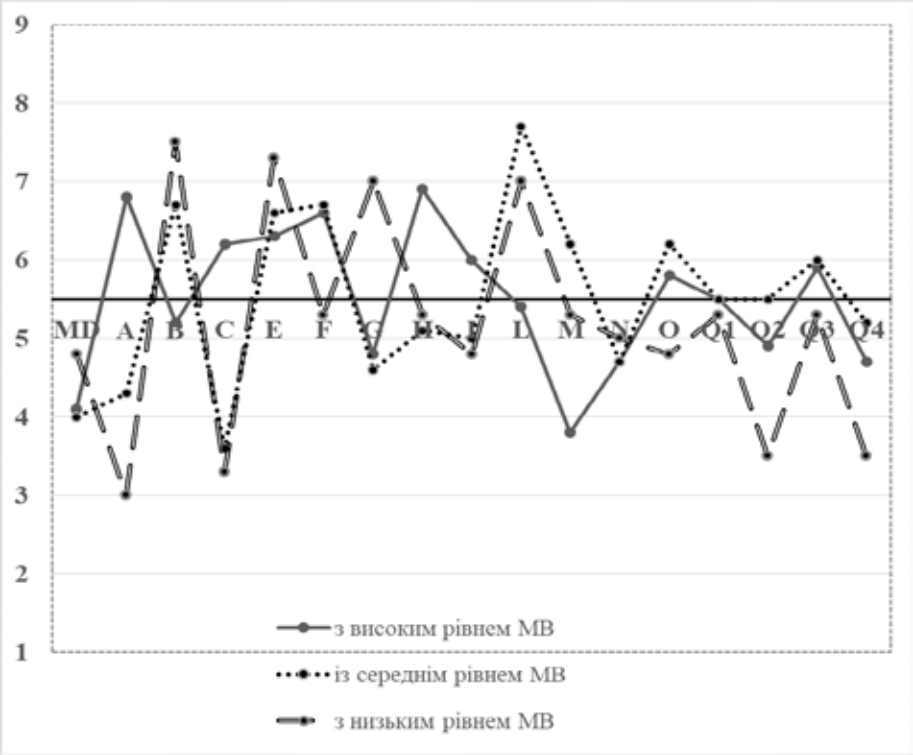

Рис. 2. Середні значення показників властивостей особистості у групах досліджуваних з різними рівнями міжособистісної взаємодії

Примітки: МВ – міжособистісна взаємодія; MD – низька самооцінка – висока самооцінка; A – замкнутість – товариськість; B – конкретне мислення – абстрактне мислення; C – емоційна нестабільність – емоційна стабільність; E – покірність – домінантність; F – стриманість – експресивність; G – низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки; H – боязкість – сміливість; I – жорсткість – чутливість; L – довірливість – підозрілість; M – практичність – мрійливість; N – прямолінійність – дипломатичність; O – спокій – тривожність; Q1 – консерватизм – радикалізм; Q2 – конформізм – нонконформізм; Q3 – низький самоконтроль – високий самоконтроль; Q4 – розслабленість – напруженість.

Група осіб із середнім рівнем міжособистісної взаємодії відрізняється найвищою оцінкою за показником підозрілості (L). Групу з низьким рівнем міжособистісної взаємодії характеризують найвищі оцінки за показниками абстрактного мислення (B), домінантності (E), підозрілості (L), нормативності поведінки (G), а також найнижча вираженість показників замкнутості (A), емоційної нестабільності (C) стриманості (F) та конформізму (Q2).

Щоб перевірити, наскільки вказані відмінності є статистично достовірними, ми зробили відповідний аналіз за допомогою t-критерію Стьюдента (табл. 2).

Результати такого аналізу показали, що різниця між групами осіб з високим та середнім рівнями міжособистісної взаємодії є статистично значущою на рівні $p<0,01$ за показниками товариськості, конкретного мислення, емоційної стабільності, довірливості, практичності, а також на рівні $p<0,05$ за показниками сміливості та чутливості.

Що стосується порівняння груп досліджуваних з високим та низьким рівнями міжособистісної взаємодії, то статистично достовірних розмірів на рівні $p<0,05$ тут набули відмінності за показниками товариськості, емоційної стабільності, нормативності поведінки, сміливості та чутливості.

Відмінності між групами досліджуваних з середнім та низьким рівнями міжособистісної взаємодії виявилися статистично достовірними на рівні $p<0,05$ лише за показниками замкнутості та нормативності поведінки.

Тобто досліджуваним з високим рівнем міжособистісної взаємодії більш притаманні товариськість, емоційна стабільність, соціальна сміливість, чутливість та практичність, ніж людям, в яких рівень міжособистісної взаємодії є значно нижчим. Особам з середнім рівнем міжособистісної взаємодії більш властиві абстрактне мислення, низька нормативність поведінки, боязкість та підозрілість. Досліджуваним з низьким рівнем притаманні замкнутість, емоційна нестабільність, жорсткість та висока нормативність поведінки.

Порівнюючи стратегії подолання конфліктних ситуацій в цих групах досліджуваних (рис. 3), підкреслимо, що за середніми значеннями низки показників групи майже не відрізняються. Це показники співпраці та пристосування, тому вибір цих стратегій під час конфлікту не залежить від рівня міжособистісної взаємодії.

Якщо звернутися до гістограми, то стає очевидним, що найвище середнє значення показника конкуренції належить групі осіб з низьким рівнем міжособистісної взаємодії, а найнижче – групі осіб з високим її рівнем. І навпаки, середня вираженість показників компромісу та уникнення є найвищою у групі досліджуваних з високим рівнем міжособи-

Таблиця 2

Статистично достовірні відмінності у прояві властивостей особистості між групами досліджуваних з різними рівнями міжособистісної взаємодії

Властивості особистості	Статистичні показники	Групи з різним рівнем міжособистісної взаємодії					
		з високим рівнем (n=37)	із середнім рівнем (n=19)	з високим рівнем (n=37)	з низьким рівнем (n=4)	із середнім рівнем (n=19)	з низьким рівнем (n=4)
замкнутість – товариськість	M	6,8	4,3	6,8	3,0	4,3	3,0
	T	3,05**		2,63*		2,14*	
конкретне – абстрактне мислення	M	5,2	6,7	5,2	7,5	6,7	7,5
	T	2,72**		-		-	
емоційна нестабільність – стабільність	M	6,2	3,6	6,2	3,3	3,6	3,3
	T	3,43**		2,24*		-	
нормативність поведінки	M	4,8	4,6	4,8	7,0	4,6	7,0
	T	-		2,10*		2,34*	
боязкість – сміливість	M	6,9	5,1	6,9	5,3	5,1	5,3
	T	2,60*		2,26*		-	
жорсткість – чутливість	M	6,0	5,0	6,0	4,8	5,0	4,8
	T	2,48*		2,38*		-	
довірливість – підозрілість	M	5,4	7,7	5,4	7,0	7,7	7,0
	t	3,10**		-		-	
практичність – мрійливість	M	3,8	6,2	3,8	5,3	6,2	5,3
	t	3,43**		-		-	

Примітки: M – середнє значення; t – значення t-критерія Стьюдента; * – відмінності статистично достовірні на рівні $p<0,05$, ** – на рівні $p<0,01$.

стісної взаємодії, в той час як найнижчими вони є у людей, які мають низький її рівень.

Статистична перевірка (табл. 3) підтвердила, що наведені відмінності виявилися статистично достовірними, оскільки значення t-критерію перевищувало t-критичне значення за показниками компромісу та уникнення при попарному порівнянні всіх груп між собою. За показником конкуренції статистично достовірними визначено лише відмінності між групами з високим та середнім рівнями ($p<0,01$), а також між групами з високим та низьким рівнями ($p<0,05$) міжособистісної взаємодії.

Ці дані показують, що особи з високим рівнем міжособистісної взаємодії менше схильні при розв'язанні конфлікту керуватися власними інтересами, проте частіше віддають перевагу стратегії взаємних поступок або загалом ухиляються від конфлікту.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дозволило зробити певні висновки. Визначено шляхом порівняння груп з різним рівнем міжособистісної взаємодії, що властивостями особистості, які не залежать від її рівня, є самооцінка, домінантність, чутливість, прямолінійність, тривожність, консерватизм, самоконтроль та розслабленість. Так, саме схильність до співпраці або пристосування у конфліктній ситуації є стратегіями, які не залежать від сформованості особистісного ресурсу, який визначає рівень міжособистісної взаємодії.

Чим вищим є рівень міжособистісної взаємодії, тим більше притаманні людині товариськість, емоційна стабільність, соціальна

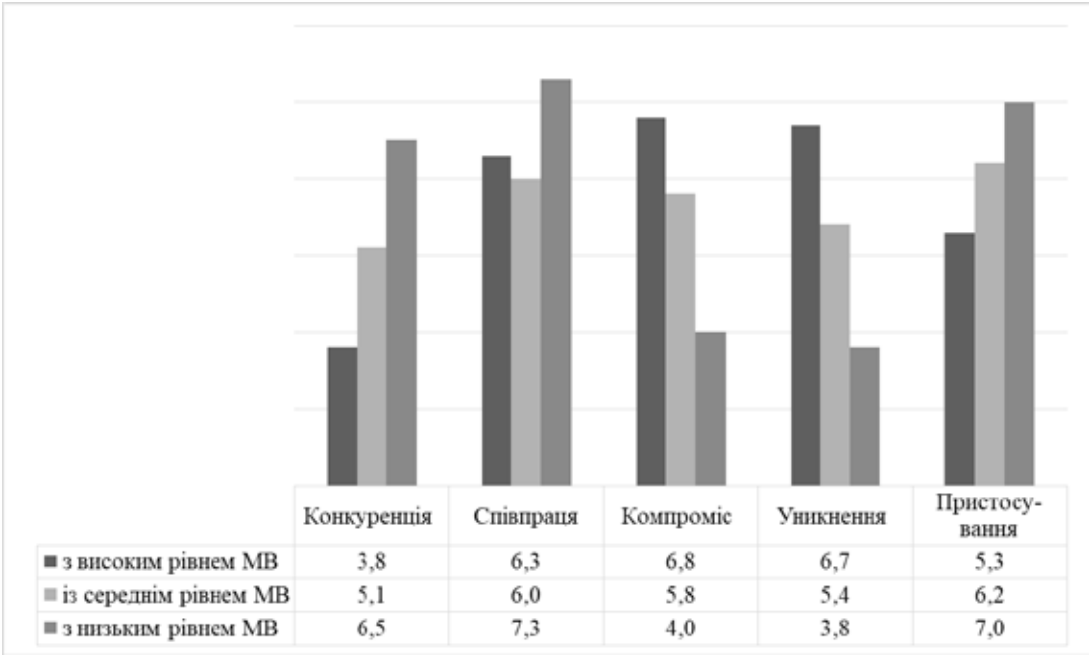

Рис. 3. Середні значення показників стратегій подолання конфліктних ситуацій у групах досліджуваних з різними рівнями міжособистісної взаємодії

Таблиця 3

Статистично достовірні відмінності у стратегіях подолання конфліктних ситуацій між групами досліджуваних з різними рівнями міжособистісної взаємодії

Стратегії подолання конфліктних ситуацій	Статистичні показники	Групи з різним рівнем міжособистісної взаємодії					
		з високим рівнем (n=37)	із середнім рівнем (n=19)	з високим рівнем (n=37)	з низьким рівнем (n=4)	із середнім рівнем (n=19)	з низьким рівнем (n=4)
конкуренція	M	3,8	5,1	3,8	6,5	5,1	6,5
	t	3,33**		2,43*		-	
компроміс	M	6,8	5,8	6,8	4,0	5,8	4,0
	t	2,31*		3,54**		2,86*	
уникнення	M	6,7	5,4	6,7	3,8	5,4	3,8
	t	3,09**		3,03**		2,32*	

Примітки: M – середнє значення; t – значення t-критерія Стьюдента; * – відмінності статистично достовірні на рівні $p<0,05$, ** – на рівні $p<0,01$.

сміливість, чутливість, практичність, а також тенденція у конфлікті віддавати перевагу стратегії взаємних поступок або загалом ухилятися від нього. Чим нижчим є рівень міжособистісної взаємодії людини, тим більше їй притаманні замкнутість, емоційна нестабільність, жорсткість, висока нормативність поведінки, а також схильність при розв'язанні конфлікту керуватися лише власними інтересами. Якщо людина має середній рівень міжособистісної взаємодії, їй більш властиві абстрактне мислення, низька нормативність поведінки, боязкість та підозрілість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонійчук Н. Конфліктна поведінка особистості як результат впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки».* 2019. Вип. 5. С. 3–8. DOI: https://doi.org/10.30970/2522-1876-2019-5-1.

2. Бігунов Д.О. психологічні механізми виходу із конфліктних комунікативних ситуацій. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Серія «Психологія».* 2018. Т. 23. Вип. 2. С. 33–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2018_23_2_5 (дата звернення: 05.01.2022).

3. Бойко-Бузиль Ю.Ю. Стилі конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України. *Проблеми сучасної психології.* 2017. № 36. URL: http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/157065 (дата звернення: 04.12.2021).

4. Гарькавець С.О. Проблема соціальних конфліктів, психологічні наслідки та шляхи подолання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* 2018. № 3 (1). С. 110–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tippp_2018_3%281%29__17 (дата звернення: 05.01.2022).

5. Голынчик Е.О., Батхина А.А. Стратегии поведения в межличностном конфликте у студентов: кросс-культурное сравнение. *Психологические исследования.* 2017. Т. 10. № 53. С. 12. URL: http://psystudy.ru (дата звернення: 04.12.2021).

6. Ситнік С.В. Психологія міжособистісної взаємодії : монографія. Одеса : ФОП «Бондаренко М.О.», 2020. 350 с.

7. Ситнік С.В. Розробка методики оцінки особистісних компонентів міжособистісної взаємодії. *Теорія і практика сучасної психології.* 2020. № 1. Т. 3. С. 111–115. DOI: https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.19.

8. Угрин О.Г., Черевко М.Ю. Взаємозв'язок стилів конфліктної поведінки з ціннісними орієнтаціями й мотивами працівників організації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Психологічна»*. 2017. Вип. 1. С. 61–69. http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/877 (дата звернення: 05.01.2021).

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ОНЛАЙН-ОСВІТИ

CURRENT TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF VOCATIONAL EDUCATION ONLINE EDUCATION SYSTEM

УДК 37:005.336.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.37

Шулюк Н.І.
аспірантка кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет

У статті розглядаються питання інноваційного впровадження онлайн-ресурсів, сервісів та освітніх платформ у різних країнах. Вивчення передового зарубіжного досвіду в профорієнтаційній роботі допоможе проєктувати майбутню кар'єрну траєкторію кожної людини, перейняти впровадження моделі принципу організації психолого-педагогічної допомоги у визначенні професії за допомогою онлайн-ресурсів та психологічної підтримки радників (каунслерів) для профорієнтаційної роботи в українській системі. Сучасні онлайн-платформи дають змогу поєднати як досвід інших країн, так і різних компетентних спеціалістів.

Проаналізовано онлайн-ресурси Хорватії, Австралії, Великобританія, Бельгії, Польщі, України, платформи, які допоможуть старшокласнику пізнати краще себе та знайти свою майбутню професію або напрям навчання для здобуття професії.

В Україні розпочата реформа профільної освіти, але нині немає розробленої системи відбору та супроводу профільного орієнтування і профконсультування старшокласників. Сучасний старшокласник користується онлайн-ресурсами, їх розмаїттям, але немає стандартизованої програми від Міністерства освіти і науки України, яка направить та допоможе з вибором напряму навчання. Нині розроблений сайт національного порталу з профорієнтації та побудови кар'єри, www.hryoutest.in.ua.

Сучасні зміни в реформі профільної освіти необхідні суспільству, тому що традиційна система навчання не справляється із запитами суспільства. Перед школою стоять завдання формування якостей випускників – самостійних, відповідальних, соціально мобільних, соціалізованих, адаптованих до ринку праці. Методами реалізації цих завдань є профільне навчання та впровадження сучасних онлайн-ресурсів.

Важливим є також підготовка педагогів, психологів до використання онлайн-ресурсів. О.В. Лісовець та О.В. Сватенков вважають одним із важливих умінь педагога володіння сучасними інформаційними технологіями. Ефективна професійна діяльність педагога буде за умови володіння комп'ютером та вміння використовувати Інтернет-ресурси, сайти з профорієнтації. Підготовка кваліфікованих консультантів (каунслерів) є важливою частиною профорієнтаційної роботи, що допоможе як в індивідуальній роботі, так і в груповій.

Ключові слова: *онлайн-ресурси, зарубіжний досвід, профільна освіта, онлайн-профорієнтація в Україні, онлайн-платформи для профорієнтації.*

The article considers the issues of innovative implementation of online resources, services and educational platforms in different countries. Studying the best foreign experience in career guidance work will help to design the future career trajectory of each person. Adopt the introduction of the model of the principle of organization of psychological and pedagogical assistance in determining the profession, with the help of online resources and psychological support of counselors (counselors), for career guidance work in the Ukrainian system. Modern online platforms allow you to combine the experience of other countries and different competent professionals.

Online resources of Croatia, Australia, Great Britain, Belgium, Poland, Ukraine are analyzed. Platforms that will help high school students get to know themselves better and find their future profession, or field of study, to acquire a profession.

In Ukraine, the reform of specialized education has begun, but currently there is no developed system of selection and support of specialized orientation and vocational counseling, high school students. Modern high school students use online resources, their great variety, but there is no standardized program from the Ministry of Education and Science of Ukraine, which will guide and help with the choice of field of study. The website of the national portal for career guidance and career development, www.hryoutest.in.ua, is currently being developed.

Modern changes in the reform of specialized education are necessary for society, because the traditional system of education does not cope with the growing demands of society. The school faces the task of forming the qualities of a graduate: independent, responsible, socially mobile, socialized, adapted to the labor market. The method of realization of these tasks is specialized training and introduction of modern online resources.

It is also important to prepare teachers, psychologists, for the ability to use online resources. Lisovets O.V., and Svatenkov O.V., consider one of the important skills of the teacher is the possession of modern information technology [4]. Effective professional activity of a teacher will be provided by computer skills and the ability to use Internet resources, career guidance sites. Training of qualified counselors (counselors) is an important part of career guidance work, which will provide assistance in both individual and group work.

Key words: *online resources, foreign experience, specialized education, online career guidance in Ukraine, online platforms for career guidance.*

Нові виклики в час інформаційних технологій вимагають нових стратегій. У 2007 р. була створена Європейська мережа з безперервної профорієнтаційної політики (European lifelong guidance policy network/ELGPN), метою якої стало надання допомоги своїм країнам-членам та Європейській комісії з розвитку європейської співпраці у сфері безперервного консультування як у сфері освіти, так і у сфері зайнятості.

Використання інформаційних технологій у профорієнтації та сфері інформатизації освіти знаходять місце в працях С.Г. Григор'єва, В.В. Гріншкуна, В.Г. Кінельова, А.Л. Семенова та інших вчених. Застосування інформації технології у профорієнтації уможливить доступ до інформаційних ресурсів на спеціалізованих платформ, сайтах для допомоги у виборі майбутньої професії [5].

Фінляндія є однією з передових країн у профорієнтації, яка забезпечує своїми ресурсами різні категорії населення протягом усього життєвого шляху людини [7]. Створена система має три стадії: традиційна профорієнтація; комплексне консультування; самостійне конструювання своєї життєвої та кар'єрної траєкторії. Нині Фінляндія знаходиться на третій стадії, апробації системи «Co-careering», або «спільне побудова кар'єри», запропонована J. Kettunen. Принцип системи полягає в розвитку кар'єри в онлайн-середовищі через обмін досвідом, вміння використовувати соціальні мережі для спільної роботи, активне дослідження кар'єри, допомогу один одному, обмін рекомендаціями і конструктивне розв'язання питань у межах членів Інтернет-спільноти.

Окрім цієї системи, Фінляндія зараз активно апробує низку інноваційних інструментів в області профорієнтації, модель «YIP-консультування», застосування IT-технологій у створенні індивідуальних професійних тенденцій, а у зв'язку з недостатньою вивченістю аналіз фінського досвіду є особливо цікавим та актуальним [8; 9].

У Франції на державному рівні існує Національне бюро інформації з освіти та професій (ONISEP), яке підпорядковане Міністерству національної освіти Франції. Завданням служби є управління діяльністю своїх представництв, розробка та поширення документації та інформації в національному масштабі [6].

Профільна освіта є особистісно орієнтованою, спрямованою на індивідуалізоване навчання, що дасть змогу розкрити та реалізувати потенціал кожного учня. Професійним вирішенням профорієнтаційної роботи є комплексний підхід: на базі онлайн-ресурсів вчителі, психологи, кар'єрні радники (каунслери), батьки, учні зможуть вибрати оптимальний варіант, який підходить учню.

Професійна орієнтація є комплексом спеціальних заходів сприяння людині у професійному самовизначенні та виборі оптимального виду зайнятості з урахуванням її психологічних особливостей та потреб, а також соціально-економічної ситуації на ринку праці [3].

Нині за онлайн-платформами майбутнє, підліткам доступні різні варіанти профорієнтації, а практика Хорватії, Австралії, Великобританії, Бельгії, Польщі доводить дієвість цих платформ.

Профорієнтацію можна розуміти як процес надання ефективних інструментів для кращого розуміння особи, що отримує консультацію. Є багато цікавих онлайн-інструментів для профорієнтації, розглянемо сучасні системи комп'ютерної профорієнтації в різних країнах.

Career Choice – це безплатна комп'ютерна система профорієнтації, розроблена в Хорватії для керівництва та консультування людей, які готуються до навчального переходу, переосмислення кар'єри або стикаються зі зміною кар'єри.

Система надає список професій, що відповідають перевагам клієнтів, у вигляді електронних порад. Система враховує 31 аспект, який описує професію: спілкування, турбота про інших, умови праці, незалежність, заробіток тощо. База даних включає 225 професій, оцінених експертами за всіма параметрами. Система вибирає заняття для клієнта на основі алгоритму компенсації, що базується на теорії очікуваної корисності (ТОП).

Додаток на смартфон CareerMe, раніше відомий як Career Hunter, є безоплатним додатком для смартфонів, пристроїв Apple та Android, розробленим у Квінсленді, Австралія. Він націлений на те, щоб допомогти молодим людям планувати кар'єрне зростання та знаходити можливості працювати.

Додаток надає найсвіжішу інформацію, яка дає змогу молодим людям встановити зв'язки між школою та діловим світом, і виділяє області, в яких навички найбільш необхідні. CareerMe містить інформацію про різні галузі та професії, включаючи описи посад, вимоги до навчання, місця навчання, найкращі робочі місця та нестачу навичок у кожній області, а також доступні робочі місця.

Великобританія у 2012 році запровадила у Сполученому Королівстві програму Inspiring the Future, вона була розроблена благодійною організацією «Освіта та роботодавці» в партнерстві зацікавлених сторін: роботодавцями, профспілками, освітою, урядом та посередниками.

Вона спрямована на те, щоб поєднати школи зі світом професій, даючи молодим людям змогу зустрітися із професіоналами з різних областей. Мета програми – розширити кругозір молодих людей, підвищити їх спрямованість, показати їм діапазон можливостей та кар'єрних маршрутів, наприклад, учнівство, маршрути вищої освіти.

Inspiring the Future – це інноваційний онлайн-інструмент співвідношень, який об'єднує школи, коледжі та волонтерів зі світу професій через вебсайт. Програма є безоплатною, вона забезпечує безпечну, надійну, своєчасну взаємодію між школами та світом професій.

Різні професіонали своєї справи, добровільно проводять одну годину на рік у державній школі чи коледжі, розповідаючи молодим людям про свою роботу та кар'єру. Крім того, можна обирати з низки спеціальностей, які можуть зацікавити студентів, наприклад, як математика використовується в роботі, фінансова грамотність, мова або інженерні технології. Вчителі вибирають та запрошують добровольців із різних секторів та професій, які найкраще відповідають потребам їхніх учнів.

Було запущено дві суміжні кампанії: Primary Futures націлена на учнів початкових шкіл із метою збільшення та розширення їхніх прагнень, а Inspiring Women спрямована на те, щоб познайомити з можливостями вже працюючих жінок, які є зразками для наслідування.

У Бельгії в період з січня 2015 року до липня 2017 року службою зайнятості Фландрії VDAB було впроваджено додаток Mentor як пілотний проєкт. Він складається з мобільного додатку, що пов'язує молодих здобувачів із досвідченими професіоналами, які виступають їхніми наставниками. Наставники дають їм поради щодо того, як підвищити їхні шанси на отримання роботи та приймати правильні рішення під час пошуку роботи. VDAB визначила, що молоді люди, які шукають роботу, можуть отримати підтримку за допомогою більш індивідуальних та доступних послуг – як цільова група, яка приймає та готується використовувати нові технології під час пошуку роботи.

Концепція була розроблена VDAB спільно з міжнародною студентською групою, що проходить стажування в IBM. Студенти створили прототип програми, включаючи його графічний дизайн. На основі ідеї студентів VDAB запустила пілотний проєкт і створила повнофункціональний додаток, виконавши такі кроки: потенційні наставники входять до системи через обліковий запис LinkedIn та вказують сфери своєї компетенції, в яких вони можуть бути наставниками; підопічний завантажує програму на мобільний пристрій (мобільний телефон, планшет) та реєструється як користувач; підопічний шукає сектор, що його цікавить (за списком ключових слів), в якому він/вона хотіли б отримати підтримку; як тільки підопічний підтвердив, що йому потрібен наставник, він/вона отримує список пропонованих наставників і може вибрати одного (підопічний має доступ до профілів LinkedIn професіоналів, запропонованих додатком); вибраний наставник отримує запит від підопічного та може затвердити або відхилити його.

За кіберконсультуванням – майбутнє профорієнтації, одним із таких методів є дерево кар'єри – це новий інструмент у практиці профорієнтації. Це набір перевірених тестів, а також додаткові інструменти для підтримки профорієнтації та полегшення пошуку роботи.

Дерево кар'єри було розроблене завдяки реалізації міжнародного проєкту під назвою «Дерево кар'єри» (CaT). Проєкт CaT фінансувався за рахунок коштів ЄС у рамках програми Стратегічне партнерство Erasmus+ (проєкт № 2014-1-PL01-KA200-003345). Міжнародна команда психологів та професійних консультантів із Польщі, Іспанії, Словенії, Туреччини та Великобританії розробила проєкт CaT, який працює під керівництвом експертів із Коледжу економіки та інновацій у Любліні (Польща).

Інструмент «Дерево кар'єри» – це набір діагностичних та допоміжних засобів консультування. Діагностична частина містить шість списків для вивчення параметрів, які стосуються рішень у галузі освіти та професійної підготовки, набір когнітивних тестів та анкету для дослідження, кваліфікації, освітніх та професійних досягнень.

Інструменти, що підтримують консультацію, включають автоматично створений описовий звіт із порадами з навчання та професійної підготовки та описом трьох типових професій, запропонованих оптантові, портфоліо та резюме Europass. Дерево кар'єри засноване на емпіричному ставленні до створення тестів. Описи та тести, включені до неї, були побудовані з урахуванням теорії відповіді питання тесту (Item Response Theory – IRT).

Дерево кар'єри служить для діагностики потреб, інтересів, освітніх та професійних схильностей людей віком 15–25 років, які планують свій кар'єрний шлях. Набір анкет та тестів дозволяє отримати багатовимірну діагностику. Автоматично створений звіт надає посібник з інтерпретації результатів та рекомендації щодо планування кар'єри, освітньої та професійної діяльності.

Дерево кар'єри також містить додаткові інструменти, що підтримують активне формування кар'єрного шляху, зокрема автоматично згенеровані резюме в стандарті Europass, створення кейсу освітніх та кар'єрних досягнень у процесі кар'єрного зростання.

Набір анкет, тестів та консультаційних інструментів покликаний допомогти консультантам, які підтримують молодих людей у циклічному та поточному плануванні розвитку, а також уможливити учасникам незалежне оцінювання за допомогою інструментів, що допоможуть в освітній, професійній та життєвій кар'єрі.

Дерево кар'єри побудоване як набір комп'ютерних адаптивних тестів. Комп'ютеризовані адаптивні тести (CAT) становлять питання та завдання для перевірених осіб на екрані комп'ютера. Результати, отримані в тестах за допомогою комп'ютеризованого адаптивного тестування, розраховуються під час тесту після кожного питання. Прикладні обчислювальні алгоритми оптимізують про-

ведення дослідження з використанням мінімально можливої кількості питань та завдань, що дозволяють отримати передбачувану достовірність результату. Опитувальник дає змогу проводити комплексну оцінку десятків властивостей предметів, згрупованих у вісім областей: професійні інтереси, пріоритети, риси характеру, темпераментні характеристики, навички міжособистісного спілкування, підприємницькі навички, когнітивні здібності.

Тест створений у формі книжки польською та англійською мовою, містить дві частини. У першій частині показані етапи структури «Дерева кар'єри» та параметри діагностики, які були включені до інструментарію. У другій частині описані психометричні властивості тестів із пакету «Дерево кар'єри». Інструкції з використання набору інструментів «Дерево кар'єри» та правила інтерпретації «Дерево кар'єри», результати освітньої та професійної орієнтації можна знайти в довіднику для консультантів «Дерево кар'єри. Набір інструментів для діагностики та консультування в освітній та професійній кар'єрі», який являє собою резюме частини книги нижче, доповненої докладним описом результатів індивідуальних шкал, яка являє собою збірник методичних матеріалів, що підтримують роботу консультанта і дозволяють поглибити знання про планування кар'єри. Детальніша інформація на сайті http://www.career-tree.eu/index.php/en/.

12 жовтня 2021 року в Україні відбувся наймасовіший Всеукраїнський урок із профорієнтації для учнів 7-11 класів «Обери професію своєї мрії». Переглянули урок понад 15 000 класів шкіл з усіх регіонів України.

Організаторами уроку виступили Міністерство освіти і науки України, Інститут модернізації змісту освіти, Асоціація інноваційної та цифрової освіти і компанія «HR YOU», за сприяння Радниці-Уповноваженої Офісу Президента України з питань прав дитини та дитячої реабілітації Дарії Герасимчук. Головна мета уроку – дати змогу молодому поколінню українців визначити професію своєї мрії, мотивувати учнів на побудову власної успішної кар'єри, реалізувавши себе в Україні. На уроці були присутні відомі українці: Євген Клопотенко, український шеф-кухар, телеведучий, який входить до топ-50 кухарів світу, Жан Беленюк, олімпійський чемпіон у Токіо, Ігор Гарбарук – заступник Міністра освіти і науки України, Уляна Пчолкіна – чемпіонка світу з пара-карате, телеведуча, громадська діячка, Ганна Різніченко – провідна українська кар'єрна радниця, яка консультує підлітків із різних країн світу. Промо-ролик уроку з профорієнтації можна переглянути за посиланням https://bit.ly/3kYGFA1. Запис онлайн-уроку можна переглянути за посиланням https://www.youtube.com/watch?v=vM6pu3pbMqA.

Проєкт включений до стратегічних нормативних документів, гарантована його реалізація за 4 роки («*Оперативний план Міністерства освіти і науки України* на *2021 рік*», Наказ № 466 Міністерства освіти і науки України).

Проєкт створений на основі міжнародного досвіду провідних країн у профорієнтації: США, Китаю, Німеччини, Швеції, глобальної мережі ЮНЕСКО.

У США є національна програма кар'єрних радників у всіх навчальних закладах країни. Китай має наймасовіший освітній портал, підготовка молоді до робітничих професій у 2020 році отримала 12 мільйонів доларів інвестицій на їх розвиток. У Німеччині є так званий «соціальний ліфт», цей проєкт загальнонаціональний і починається у школі, де кожен учень має особисту карту з профорієнтації. У Швеції 63% дорослого населення навчаються протягом усього життя, це найвищий показник серед усіх країн. Мережа ЮНЕСКО Learning City, започаткована ініціативою ООН, включає 174 міста з 55 країн. Learning City (місто, що навчається) – це місто, яке сприяє навчанню протягом усього життя для всіх.

На сайті національного порталу з профорієнтації та побудови кар'єри www.hryoutest.in.ua можна протестувати себе, визначити свою схильність до різних сфер професійної діяльності, пройти навчання, переглянути відеолекції та пройти мультимедійні курси у форматі SCORM про тренди ринку праці в Україні та світі, переглянути ролики про тип особистості. Сайт містить інформацію як для учнів, так і для батьків. Можна відвідати успішні компанії, дізнатись більше про найпотужніші українські компанії та про різні професії від найкращих фахівців за допомогою онлайн-екскурсій, пройти навчання в «Школі кар'єрного консультанта», навчання для вчителів, викладачів, шкільних психологів, опанувати професію кар'єрного консультанта. Партнер «Школи кар'єрного консультанта» – компанія «Астарта».

Тестування складається з двох етапів: визначення типу особистості й типу інтелекту. Тип особистості визначають за методикою американського психолога Джона Голанда. За нею типів шість: реалістичний, дослідницький, соціальний, конвенціональний, підприємницький, артистичний. Кожна людина володіє якостями, притаманними всім шести типам особистості. Однак домінувати можуть 1-2 типи. Методикою користуються з середини минулого століття і до сьогодні, це одна з найефективніших методик у профорієнтації. Вона дає змогу визначити тип особистості відповідно до професійних уподобань. Мета методики – визначити схильності людини й обрати професії, які найбільше відповідають її психотипу, тобто характеру, прагненням, відчуттям. Кожному типу особистості притаманні свої особ-

ливості темпераменту, характеру та схильності до певного виду роботи.

Типи інтелекту визначаються за методикою Говарда Гарднера – американського психолога, автора класичної теорії множинного інтелекту, який стверджує, що людина має не єдиний «загальний інтелект», а низку інтелектуальних здібностей. **Говард Гарднер у** дослідженнях довів, що існують множинні форми прояву інтелекту, які неможливо оцінити та виміряти за допомогою тестів «IQ». Типів інтелекту він виділяє **дев'ять:** вербально-лінгвістичний, логіко-математичний, візуально-просторовий, кінестатичний, музичний, міжособистісний, внутрішньоособистісний, натуралістичний, екзистенціальний [1].

Тестування на сайті www.hryoutest.in.ua має на кожному етапі до десяти питань, але можуть бути додаткові питання для точнішого результату. Після завершення тестування система покаже провідні типи особистості та інтелекту, а також відповідно до них згенерує професії, які найбільше підходять. Усі дані автоматично зберігаються в особистому профілі на порталі.

Можуть пройти навчання учні та батьки. Скориставшись цією функцією, можна отримати інформацію про те, як вибрати професію своєї мрії, підготуватись до працевлаштування, дізнатись про найперспективніші професії в Україні та світі тощо. Форма відео- та мультимедійних SCORM-курсів переставлена в таких рубриках: «Відеолекції щодо типів особистості», «Профорієнтаційний курс для батьків», «Курс для учасників освітнього процесу щодо трендів на ринку праці», «Підготовка резюме/відео-резюме», «Як знайти компанію своєї мрії», «Як обрати професію своєї мрії», «Вид співбесіди (співбесіда за допомогою телекомунікації)», «Вид співбесіди (індивідуальна співбесіда)», «Професії, яких навчають у закладах вищої освіти», «Професії, яких навчають у професійних (професійно-технічних) закладах освіти», «Затребувані професії та професії майбутнього в Україні», «Самореалізація», «Що робити, якщо ти ще не визначився із майбутньою професією», «Що таке профорієнтація та як ми обираємо професію», «Як визначити свої сильні сторони та власні компетенції», «Стратегії побудови кар'єри», «Тенденції ринку праці», «Психотипи особистості: яка робота найкраще підходить саме тобі».

Також є онлайн-екскурсії, за допомогою яких можна «відвідати» провідні українські підприємства. Онлайн-екскурсії створені для того, щоб максимальна кількість українців з усіх регіонів країни дізнались про найкращі українські компанії та професії, а також про умови праці, навички, якими потрібно володіти, та багато цікавого та корисного для вибору професії своєї мрії. Онлайн-екскурсії містять 22 відеоматеріали таких компаній: ETS Group – єдиний український офіційний дилер будівельної техніки Volvo; Бібліохаб: Центральна районна бібліотека ім. П.Г. Тичини; Київський зоопарк; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; Vodafone Україна – провідний український мобільний оператор; Альфа-Банк Україна – один з найбільших українських комерційних банків із міжнародним капіталом; Стильне радіо «Перець FM» від Business Radio Group; Компанія «ВіЯр» – лідер із виробництва меблів в Україні; Телеканал 1+1; Астарта – один із найбільших агро-індустріальних холдингів в Україні; медична компанія Into-Sana; КП «Київський метрополітен»; KPMG – міжнародна мережа фірм, що надають аудиторські, податкові та консультаційні послуги; супермаркет «Сільпо» (торгово-промисловий холдинг Fozzy Group); фармацевтична компанія «Дарниця»; Backstage – найбільша мережа б'юті-салонів України; Нова пошта – лідер логістичного ринку; FILM.UA Group – найбільша у Східній Європі група компаній у сфері кіно- і телепродакшену; Головне управління Національної поліції України у м. Києві; медіахолдинг «Медіа Група Україна» (НГУ «Новинна Група Україна»); Європейська Бізнес Асоціація; Компанія «Комплекс – В» – лідер у сфері акустичних і освітлювальних рішень.

Також на сайті представлена Школа кар'єрного консультанта за моделлю bended learning (змішане навчання), що складається з п'яти мультимедійних уроків у міжнародному форматі SCORM та практичного тренінгу. Школа кар'єрного консультанта призначена для профорієнтологів, психологів, вчителів навчального закладу, щоб допомогти освоїти принципи профорієнтації в реаліях швидкоплинних змін та оволодіти навичками проведення психодіагностики учнів.

Після завершення курсу отримують знання основних етапів, методики, правил проведення та принципи профорієнтаційної роботи, вміння аналізувати психотипи особистості учня (зокрема за методикою Джона Холланда), визначати тип інтелекту (за методикою розвитку Говарда Гарднера), мотивацію, прагнення, цілі та цінності дитини, аналізувати сильні сторони учня, таланти та вибудовувати майбутню кар'єрну стратегію, різні типи кар'єр і методи їх побудови, основні професійні сфери та основні шляхи розвитку кар'єри всередині них, засвоюють аналітику ринку праці та знання щодо перспектив розвитку ринку, вміння проводити профорієнтаційну роботу задля досягнення мети учня та підтримки його в ресурсному стані (зокрема із застосуванням методики проведення групових занять, курсів, індивідуальних консультацій тощо), працювати в контексті вибору майбутньої роботи зі складними учасниками зокрема та батьками загалом.

Програма курсу затверджена ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» МОН. Учасники, які завершать онлайн-курс «Школа кар'єрного консультанта», пройдуть вебінар та захистять практичну роботу, отримають сертифікат про закінчення курсу із зазначенням 1 кредиту ЄКТС.

Партнером Школи кар'єрного консультанта є компанія «Астарта-Київ» – один із найбільших вертикально інтегрованих агро-індустріальних холдингів в Україні (детальніша інформація на сайті: www.hryoutest.in.ua.).

В Україні професії кар'єрного консультанта немає, на відміну від США, де є служба Гайденс – психолого-педагогічна консультаційна організація в навчальних закладах США, служба допомоги школярам в освітньому та професійному самовизначенні. Учень закріпляється за «каунслером» (консультантом), на якого покладають завдання супроводу, проведення необхідних діагностичних заходів із метою визначення інтересів, схильностей, загальних та спеціальних здібностей. За результатами навчальної успішності за різними дисциплінами учні за допомогою каунслера та інших шкільних працівників можуть зробити правильний вибір відповідно до своїх можливостей та інтересів [2, с. 108–113].

Висновки з проведеного дослідження. Інформаційні технології міцно увійшли в повсякденну реальність і стали частиною життя. Профорієнтаційну діяльність необхідно корегувати під сучасні тенденції та впроваджувати в освітній сфері діяльності онлайн-системи. Необхідні зміни в профорієнтаційному консультуванні, такі як впровадження нових професій (кар'єрний радник) задля допомоги в профорієнтації старшокласникам, навчання нових інформаційних технологій та використання різноманітних сайтів, педагогів, психологів, батьків, об'єднання в одну мережу шкіл, коледжів, центрів зайнятості, університетів, роботодавців задля співпраці та кращого розуміння потреб ринків праці.

З огляду на використання інформаційних технологій в профорієнтаційній діяльності у практиці зарубіжжя дослідження доводить їх ефективність, зручність, швидкість. Система професійної орієнтації старшокласників має бути спрямована на побудову довгострокової кар'єрної траєкторії особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта. Диалектика-Вильямс, 2018. 512 с.

2. Гурман Т.Л. Становлення системи професійної орієнтації учнів у середніх школах США. *Наукові записки ТНПУ. Серія:Педагогіка*. 2006. № 9. С. 108–113.

3. Карпов А.В. Психология труда : учебник для бакалавров. 2-ге вид. Москва : Юрайт, 2014. 350 с

4. Лісовець О.В. Сучасні інформаційні технології у професійній діяльності соціального педагога та практичного психолога : навч. посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. 104 с.

5. Царапкина Ю.М., Лебедева И.И. Об игре Интернет-технологий в профориентации. *Европейские журналы социальных наук*. 2016. № 6. С. 207–212.

6. Шамсутдинова И.Г., Павлова О.И. Профессиональная ориентация учащихся во Франции. URL: https://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1194958461&archive=1195596857&start_from=&ucat=& (дата звернення: 14.01.2022).

7. Finland: ministry of education strategy: 2015, issued in 2003. *National strategy for lifelong learning [Finland], 2011.* URL: https://uil.unesco.org/document/finland-ministry-education-strategy-2015-issued-2003 (date of access: 14.01.2022).

8. Kettunen J., Sampson J. J., Vuorinen R. Career practitioners conceptions of competency for social media in career services. URL: https://www.researchgate.net/publication/265053373_Career_practitioners'_conceptions_of_competency_for_social_media_in_career_services (date of access: 14.01.2022).

9. Vanhalakka-Ruoho, M., Koski L., Silvonen J. Educational pathways of ninth grade adolescents: Transition practices in vocational and academic families. Australian Journal of Career Development. 2016. T. 25. Vol. 3. P. 117−128.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

– Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;

– Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;

– Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;

– Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;

– Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;

– Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що убезпечить Вас від *перевірок третіми особами*;

– Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;

– Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інститут економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:
Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник
Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.
+38 (048) 709-38-69
+38 (093) 253-57-15
info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 33

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 23,71. Ум. друк. арк. 25,34.
Підписано до друку 01.02.2022. Замов. № 0322/094. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.